Стево М. Лапчевић

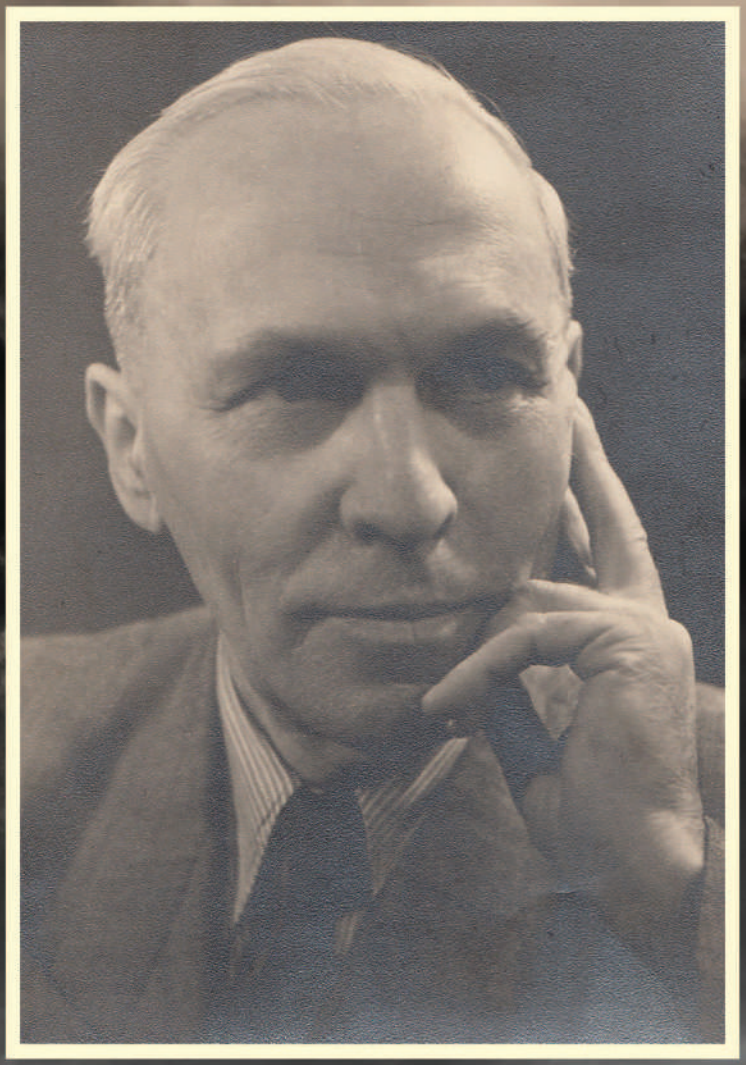

ОРАО МЕЂУ СОКОЛИМА

Политичка и лирска заоставштина др Лазара Рашовића, први том

сремске новине

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

Орао међу соколима!

(Политичка и лирска заоставштина др Лазара Рашовића, први том.
Приредио и биографију написао Стево Лапчевић)

Радмили Рашовић
и успомени на Светлану Рашовић-Вулетић (1961-2021)

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ

сремске новине

ОРАО МЕЂУ СОКОЛИМА

(Политичка и лирска заоставштина др Лазара Рашовића, први том. Приредио и биографију написао Стево Лапчевић)

Књига Стева Лапчевића **Орао међу соколима** (Политичка и лирска заоставштина др Лазара Рашовића) систематично и на једном месту доноси преглед политичких активности др Лазара Рашовића, адвоката и политичара из Срремске Митровице. Аутор је уложио огроман напор да изврши систематизацију заоставштине Лазара Рашовића, која се састоји из чланака објављених у новинама Србија, публикација и брошура о различитим политичким питањима, правно историјских радова писаних на популаран начин, писама и његових књижевно лирских радова. Одлично укомпонована монографија даје слику изузетне личности али и времена у коме је та личност живела. Пред читаоцем се појављује слика изузетне личности ватреног националног радника, разбарушене природе у много чему субјективне и романтично занесене националном идејом у време Уједињења.

Аутор Лапчевић веома прецизно компонујући Рашовићеве текстове објављене у новинама ***Србија*** даје портрет човека снажних српских националних осећања истовремено понетог идејом стварања Југославије као државе чијем су стварању Срби дали кључни допринос што у тој новој држави мора бити уважено. Противник било какве федерализације земље Рашовић у својим текстовима оштро полемише са својим политичким противницима исказујући у текстовима све предности и мане своје изузетне личности.

Аутор је монографију компоновао у неколико целина. Највећа је посвећена текстовима Рашовића и његових сарадника у листу ***Србија*** чији је Рашовић био spiritus movens. Аутор у оквиру тог дела такође даје мноштво чињеница из Рашовићевог живота везаних за период Другог светског рата и послератне активности у адвокатури. Овај део представља нешто више од половине монографије. У другом делу књиге се преноси неколико Рашовићевих програмских текстова

и сећања на важне догађаје објављених у различитим приликама. То су текстови ***Моја Исповест, Црна Гора у европском рату, Којим путем да пођемо, Црногорке у рату, Прави син својега народа, После две године политичких грешака и лутања.*** Трећи део се састоји од полуларно написаних историјско – правних расправа насталих са амбицијом да широј публици објасне вредност историјско правне традиције српског народа. У последњем четвртом делу аутор доноси лирске радове Лазара Рашовића који допуњују слику ове особене личности.

Из свих наведених разлога ова монографија је значајна у културолошком, научном и стручном погледу. Поред тога што сваком заинтересованом пружа јасан и прегледан поглед на личност политичара Лазара Рашовића она је изузетан допринос на пољу проучавања политичких ставова и борби у периоду између два светска рата..

др Ненад Лемајић
Филозофски факултет, Нови Сад

Пролог

1. Ученик великог Војводе кучког: како се кале чојство и јунаштво

Председник сремскомитровачке општине, доктор права и адвокат Лазар Рашовић рођен је 24. јуна 1888. године[1] у Кучима, у селу Момче. Васпитаван уз гусле и Његоша, Рашовић је од малих ногу био наклоњен Цркви у којој је како је сам бележио, упознао корене и темеље „српског дрвета". По узору на Његоша, од најранијег детињства пише песме, а то ће наставити да ради све до своје смрти, па како гимназијалац 1903. у Београду издаје и омању збирку у којој доминирају националне теме. Како је сам бележио, ова збирка нестаће у вихору Великог рата.

Био је дете Борике (рођене Вујошевић) и Рада Рашовића[2] који се као један од 600 Куча под директном командом Марка Миљанова[3] борио у чувеној бици на Фундини где су Црногорци, закључно са 14. августом 1876. остварили највећу победу у рату са Турцима[4]. По свим релевантним проценама турски губици у овој бици која је практично решила исход рата, износили су око 9.000 мртвих, док су Црногорци имали свега 279 погинулих и 716 рањених.[5]

На једној фотографији коју је породица однела на Медун, сачуван је лик Рада Рашовића.[6] Одевен у традиционалну ношњу, са оружјем за појасом на грудима носи неколико ордења и медаља међу којима су

---

1 Извод из књиге умрлих, Сремска Митровица за 1965; текући број: 324

2 Имао је браћу: Арса, Мијајла, Петра и Миљету. Арсо је имао сина Ђорђа, а Ђорђе Илију.
Мијајло је имао сина Миодрага, Петар Сава и Николу, а Миљета Милана и Радована. Радов отац био је Шћепан, Шћепанов Милован, Милованов Новак, Новаков Рашо, Рашов Васо, Васов Стојан, Стојанов Дејан. Подаци су добијени у Кучима.

3 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига друга, Нови Сад-Београд 1998, 436.

4 Више о томе: Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига друга, Нови Сад-Београд 1998, 435-447.

5 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига друга, Нови Сад-Београд 1998, 443-444.

6 У току самих сукоба, тешко рањен у ногу, Раде је, да би избегао смрт, самом себи „на живио" претестерисао ногу. Изјава Светлане Рашовић Вулетић аутору.

препознатљиви: Орден за независност Црне Горе 1852-1853; Сребрана медаља за храброст, Медаља за јунаштво 1862; Споменица 50 година владавине Краља Николе; Споменица рата 1875-1878, као и руска Медаља за рат 1876-1878. Међу ордењем истакнутим испод слике, које је породица такође поклонила музеју Марка Миљанова у Кучима, налази се и Данилов крст Четвртог реда за који, како се уз то не препознаје на фотографији, сматрамо да је могао припадати и самом Лазару.

Као син доказаног јунака, који је уз то често био уз кучког војводу, када је овај био на Медуну[7], Лазар Рашовић добио је прилику да на сахрани Марка Миљанова чита некролог који је сам написао. У то време, Рашовић је уз Радоњу Вулева Поповића, синовца Пера Поповића који је убио чувеног Јусу Мучина у Подгорици[8] био Војводин стипендиста Друштва Светог Саве.

О том догађају, Рашовић је касније писао: „Под силним утиском тих догађаја, ја напишем песмицу о Марку и дам је старијем брату Петру. Запамтио сам је напамет. Петар је узео код себе и ја више нисам водио рачуна о томе. Кад је погребна поворка дошла до гроба и тело војводино смештено у гробницу, ја сам са оцем и братом био међу позванима на граду, јер је простор на тврђави мали, па је приступ имао само број позваних. Командант погребне поворке био је Стојан Николин Поповић, командир, војводин рођак. Мој отац, брат и ја, били смо одмах до њега и Стефе, војводине удовице. Кад су тело војводино спустили у гроб говорио је поп Божо Вујошевић, свештених са Орахова. Врло леп и смишљен говор. Кад је он био готов Стојан Николин узе мене за руку, пружи ми ону моју песмицу и рече: 'Прочитај'. Ја сам био мало збуњен, али сам се брзо снашао и мој 'некролог' прочитао. И чудо, огроман аплауз и 'живео', што није обичај при сахранама. После тога, честитањима моме оцу и брату није било краја."[9]

---

7 Изјава унуке Радмиле Рашовић, дата аутору.

8 Мучин је убијен седмог јула 1874. Ово убиство је изазвало прави мали дипломатски скандал који је убрзао припреме за Невесињску пушку и тако довео и до црногорског рата са Турском.

9 др Лазар Рашовић, На заходу – пабирци са животног пута, Сремска Митровица 1962, 12-13.

Био је то први јавни наступ будућег адвоката који ће их у својој правничкој и политичкој каријери имати много. Ипак, ниједан неће бити толико велик и значајан као „кучки“ из 1901. који је за Рашовића био и остао највеће признање породичне части и јунаштва.

1.1. На школовању: Београд - Загреб

Убрзо пошто је говорио на сахрани Војводе Марка Миљанова, скупа са Трифуном Ђукићем, песником, писцем и оцем чувеног редитеља Лоле Ђукића, са којим ће остати нераздвојни пријатељ до смрти[10] Лазар Рашовић пешке одлази из Куча у Београд где, радећи по газдинским кућама, заједно уписују гимназију. Као ученик четвртог разреда Гимназије, Рашовић ће покренути лист *Срīче,* а поред њега у „редакционом одбору“ биће још и Драгомир Шишковић, потоњи директор гимназије у Панчеву, Синиша Буђевац, Стојан Најдановић и Миодраг Дединац.[11] То што је први број листа изашао 1904. није била случајност. Повод је била стогодишњица Карађорђевог устанка, па је насловна страна била „окружена лепо израђеним ловоровим венцем, на чијој левој страни – траци је било исписано: 1804, а на десној: 1904.“[12]

Већ као гимназијалац показује нетрпељивост према политици Књаза Николе против којег говори и пише. О томе сведочи један запис који је 1920. оставио у митровачкој *Србији* у којем, између осталог тврди да је током школовања у Београду, захваљујући личним напорима Председника Народне скупштине Мила Дожића добио једнократну помоћ од 30 перпера, те да је, пошто је то сазнао, лично Књаз Никола звао минситра просвете Перу Вучковића „и пребацио му, после чега ми је и та помоћ ускраћена.“[13]

Међутим, по свему судећи ту није био у питању само Лазар, пошто је, како напомиње, Књаз мрзео и његовог оца Рада, али и читав

10 Трифун ће га стално убеђивати да је погрешио и да је уместо права и адвокатуре требао да упише књижевност.

11 др Л. Рашовић, На заходу – пабирци са животног пута, Сремска Митровица 1962, 15.

12 др Л. Рашовић, На заходу – пабирци са животног пута, Сремска Митровица 1962, 15.

13 Србија, 17. март 1920.

Рашовићев дом, што је био склон да приписује „проблему“ који су Петровићи, још од Књаза Данила имали са Кучима, а и они са владарском кућом. Као прилог томе, наводи да је по личном Књажевом наређењу његов отац ухапшен 1904. када је, преко тајне полиције сазнао да је Раду из Београда на Цетиње стигао поклон од сина: комплет сабраних списа Марка Миљанова. Као одговор на то, Рашовић је написао своју „Посланицу Кучима“ у којој вели:

„Млади Кучу! Ако си рођен да себе и своје племе браниш од кукавичких напада твојих непријатеља, онда први треба да искоријениш напаст са свога огњишта. Чуј, дакле, млади Кучу, догод се у твојој великој породици буде налазило издајника, увијек ћеш бити изложен страховитим опасностима. Ти имаш једно сунце, сунце које неће зећи догод траје српскога имена, ти имаш свјетлост која ти обасјава све мрачне стазе твога будућега живота, јест ти имаш: дјела Марка Миљанова. И ти треба да их чуваш! Треба да их чуваш исто онако, као што мајка чува своје јединче. Ти не треба да заборавиш оне, који су се трудили свима силама да угасе и саму појаву дјела Марка Миљанова, који су се чак шта више трудили да његово име црним словима обиљеже у историји. Јест, још једном ти вељу, не треба то да заборавиш. Историја ће добро обележити имена тих подлаца, а ја ти овде довикујем млади Кучу: Никада ни у једном тренутку не заборављај свој велики и свети задатак! Увијек се сјети својих предака, оних храбрих витезова и чувај да им ни трунку ко не баци на њино узвишено име! Марко је рођен, живио је, и умро за тебе, живи и ти сад за име његово и цијелог ти племена!

Београд, децембра 1904. Лазар Радев Рашовић.“[14]

Исте године био је актер једне несретне „љубавне афере која је стала живота једно невино створење.“ Као жртва љубавне афере, а по среди је била свађа око девојке у којој је нехатом смртно страдао Василије Јовановић[15], Рашовић који се тада спремао за прелазак из шестог

14 Србија, 17. март. 1920.

15 Нејасно је да ли се ипак ради о Василији, пошто је у породичном сећању остало забележено да је у питању била девојка која је могла бити или неверна или резервисана према Лазару.

Породична историја сведочи да је до спора дошло у једној београдској кафани, где

у седми разред гимназије, бивајући осуђен, прекинуо је школовање и отишао на издржавање казне у топчидерској казненичкој школи за малолетнике. Са собом је понео уџбенике и наставио самостално да учи. Пошто су га запазили као мирног и посвећеног раду, надлежни су га убрзо поставили за учитеља, а након тога је постао и библиотекар у заводској библиотеци.[16]

Како је имао довољно времена, тако је, по сопственом сведочењу ишао и напред са материјалом, па су га многи матуранти радо посећивали и са њим радили своје завршне радове. Међу таквима је био и пријатељ Трифун Ђукић. У међувремену, Лазар добија право на слободно кретање, па је, пошто су његов пријатељи Синиша Буђевац, Таса Марковић, Трифун Ђукић, Милован Дурковић и други, школске 1908-1909. поднели Министру правде предлог помиловања како би могао да настави редовно школовање, а што је овај одбио, решио да оде у Русију.

Рашовић прелази Дунав[17] и преко Аустро-Угарске заиста и стиже у Русију, где се у Петрограду јавља Светом Синоду са молбом да му се дозволи да полаже испите у Семинарији „с тиме да се диспензирам од извесних предмета. Молби је удовољено и ја сам читав месец био у Семинарији и са одликом положио све осим диспензирани предмет (руско-црквена историја, богословље). Руски сам и тада говорио и сад говорим перфектно. Са том сведоџбом, ја сам се уписао на универзу. Међутим, постојала је тешкоћа за издражавање. Стипендију нисам могао добити, а других средстава нисам имао. И узмем исписницу и пођем у Загреб."[18]

Услед лоших услова живота у Русији и дугог и тешког пута, у Загреб

је Рашовић заручницу Василију затекао у „неприкладном" друштву са другим мушкарцем, иначе војним лицем. Дошло је до кошкања и потом свађе која је резултирала немилим догађајем.

16 Србија, 10. новембар 1920.

17 У породици постоји прича о „дунавском бегунцу". Наиме, зна се да је услед извесних проблема напустио Краљевину Србију и то тако што је, између осталог, и препливао Дунав. Како породица у Црној Гори о њему није имала никаквих вести, то је чак организована и сахрана. (Према: Светлана Рашовић-Вулетић.)

18 Србија, 10. новембар 1920.

стиже болестан, па прво време проводи у болници. Пошто није могао лично, замолио је пријатеља Мила Катића да га упише на правни факултет, што овај чини. Први семестар уписује школске 1909/1910. године. Живео је у улици „Раднички до", у близини универзитета и важио је за солидног студента који је због постигнутих успеха почев од другог семестра школске 1910/1911 био и прималац стипендије која га је ослобађала плаћања школарине.[19]

Као националиста, прилази тада јединој живућој српској политичкој организацији у Загребу, Прибићевићевим Самосталцима и у периоду између 1909. и 1913. пише и објављује у хрватско-српској коалицији блиским листовима *Србобрану* и *Обзору*[20]. У то време, тачније 1908. пише и филозофску студију *Како ја мислим, или лоīика за свакоīа*.[21] Касније ће коментарисати да та књига није имала никакву научну и књижевну вредност, те да једина њена вредност може бити допринос истраживању „просуђивања психе ондаше омладине."[22]

Током загребачког „Фриндјуговог процеса", чији су актери били уредници *Србобрана* Светозар Прибићевић, Јован Бањанин и Буде Будисављевић, 1911. Рашовић је био један од уредника листа и његов коректор. У *Обзору* је писао „балканске ствари", а писао је и у *Покрет̄у* гласилу Хрватске пучке напредне странке.[23]

На једној фотографији која се чува у породичној заоставштини видимо га као вежбача загребачког „Српског Сокола"[24], где је потписан као један од његових челника, о чему можда сведочи и податак да се налази у средишњем делу фотографије.

Време проведено на школовању у Загребу било је такође у знаку отвореног сукоба са Књазом и Краљем Николом, а писао је против њега толико често да је тврдио да је готово половина онога што је

19 Hrvatski državni arhiv, fond: 501 - Pravni fakultet sveučilišta u Zagrebu, serija: Imenici upisanih redovitih i izvanrednih slušalaca, god. 1909/10-1912/13.
20 др Л. Рашовић, На заходу – пабирци са животног пута, Сремска Митровица 1962, 13.
21 др Л. Рашовић, На заходу – пабирци са животног пута, Сремска Митровица 1962, 16.
22 др Л. Рашовић, На заходу – пабирци са животног пута, Сремска Митровица 1962, 16.
23 др Л. Рашовић, На заходу – пабирци са животног пута, Сремска Митровица 1962, 16.
24 Српски Соко у Загребу је основан 14. маја 1905. године и није имао своје вежбалиште, већ је тада вежбао заједно са Хрватима.

против Николе штампано заправо његово дело. Ти чланци су излазили у бечкој *Зори* и било их је у пет бројева између 1910-1911, у *Србобрану*, укупно 31 чланак у периоду 1909-1912, у *Обзору* чак 54 чланака у периоду 1909-1910 и осам чланака у *Покрету* у периоду 1909-1912.[25]

Приликом доласка у Црну Гору 1910, био је у Подгорици „затворен од обласног управитеља Велише Лазовића, по личном краљеву наређењу ради мог писања у 'Зори', 'Србобрану', 'Obzoru' и 'Pokretu' о приликама у Црној Гори. Једва ми је успело после два месеца да измакнем у Котор."[26]

Из „Именика студената загребачког свеучилишта" сазнајемо да је Загреб на своју иницијативу напустио крајем школске 1912/1913. године.[27] Било је то време коначног обрачуна Црне Горе са Турцима и прилика за младог студента права да крене стопама свог оца.

Готово десет година након ових догађаја, као митровачки новинар, Рашовић ће у годишњем календару *Србија,* истоименог митровачког листа, објавити и неколико својих забелешки из балканских ратова који несумњиво откривају због чега је напустио школовање и вратио се у Куче.

Тако, Рашовић сведочи о учешћу у борбама за Тузи, о нападу на Дечић, о борбама за Кастратска Врата, сусрету са Кнегињом Ксенијом Петровић и Великом Кнегињом Милицом Николајевном које су као болничарке у цетињској и другим болницама помагале у лечењу војске. Из једног сусрета Краља Никола и старог бјелопавлићког командира Радошевића, учесника битке на Вучијем Долу сазнајемо да је неко време и сам провео као болничар.[28]

О учешћу Лазаревом у Другом балканском рату сведочи његова исповест из митровачке *Србије* из 1920, као и два ордена Краљевине

25 Србија, 17. март. 1920.

26 Србија, 17. март. 1920.

27 Hrvatski državni arhiv, fond: 501 - Pravni fakultet sveučilišta u Zagrebu, serija: Imenici upisanih redovitih i izvanrednih slušalaca, god. 1909/10-1912/13.

28 Л. Рашовић, Из мојих ратних биљежака, објављено у Србија-српски народни календар за просту годину 1922, Митровица 1921, 81-89.

Црна Гора је настојала да младе и школоване војнике штити тиме што их је као болничаре неретко држала у позадини фронта.

Србије који се чувају у породичној заоставштини: Споменица „Освећено Косово“ која је додељивана за учешће у Првом балканском рату и „Петров крст“ који је дарован након слома Бугарске.[29]

1.2. У балканским ратовима: Тузи – Скадар – Брегалница

Током Првог балканског рата, сходно месту рођења и мобилизацијском плану Краљевине Црне Горе, Лазар Рашовић ратовао је у саставу Друге (Подгоричке) дивизије, командира бригадира Блаже Бошковића[30] односно Зетске бригаде стациониране у Подгорици, а под командом Кнеза Петра Петровића, Краљевог сина. Ова бригада састојала се из пет батаљона пешадије: Горњокучког, Доњокучког, Братоножићког, Зетског и Подгоричког. У свом саставу је имала и брдску батерију, састављену од четири спорометна топа 75mm, италијанског порекла, на дрвеним лафетима и коморски батаљон.[31]

Главни циљ црногорске војске било је освајање Скадра који се сматрао животним питањем и главном метом, па је отуда највећа концентрација војске била на јужном фронту. Бригадир Јанко Вукотић са Васојевићком, Колашинском и Дурмиторском бригадом био је послат да затвори границу на северу и североистоку и тако сачува леђа главнини снага. Ова војска имала је слободу да самостално, у зависности од прилика, реши да ли ће наступати ка Беранама, Плаву или Гусињу.[32]

Скадарска војска у којој је уз Лазара био и његов брат Мијајло[33] бројала је 36 батаљона са 74 артиљеријских оруђа.[34]

---

29 Интересантно је да нема црногорских одликовања, осим кутије за „Данилов крст“, те на основу тога и сматрамо да је овај орден припадао управо Лазару и да је грешком предат у Медун као орден Рада Рашовића.

30 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига пета, Нови Сад-Београд 1998, 20.

31 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига пета, Нови Сад-Београд 1998, 21.

32 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига пета, Нови Сад-Београд 1998, 27-28.

33 Мијајло је приликом борби за Скадар био и рањен. Изјава Драга Дедића, Лазаревог унука, академског слика, живи и ради у Паризу.

34 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига пета,

У циљу лакшег кретања, главнина војске је подељена на две оперативне групе: Приморски одред (15 батаљона и 34 артиљеријских оруђа) ишао је правцем Бар - Владимир - Скадар, док је Зетски одред (21 батаљон са укупно 15.000 бораца Друге подгоричке и Треће никшићке дивизије, те Никшићке дивизије, са 40 оруђа) ишао правцем Подгорица – Тузи – Скадар.[35]

Како је правац Зетског одреда био дужи, али у исто време повољнији за прелазак артиљерије, то је Врховна команда решила да управо овај правац кретања добије предност у наступању војске. О томе, између осталог, сведочи и податак да је непосредно пред покрет војске, са командног места смењен Блажо Бошковић, те да га је заменио престолонаследник Данило.[36] Начелник је постао Јово Бећир.

Зетски одред пошао је пут Скадра почетком октобра 1912. и пошао ка Тузи чија је турска војна посада затварала правац кретања на југ. Како би избегла фронтални сукоб са Турцима, рачунајући да ће је то скупо коштати, црногорска војска се решила на бочни удар из правца Куча: Фундина – Пикале – Курец – источне падине Дечића и Ђелевика. Овај правац је знатно дужи, непроходнији, али је упркос томе нудио више изгледа за успех.[37]

Тузи је бранио ојачани 72 пук 24 скадарске низамске дивизије чији је циљ био да издржи што је могуће дуже, како би једним изненадним ноћним покретом разбио црногорске трупе[38] док је Зетски одред као свој први циљ имао уништење граничног утврђења рејона. „План овог одреда био је следећи: главним снагама извршити обухват правцем село Фундина – село Курец и, нападом са североисточне и источне стране, овладити утврђеним положајима

Нови Сад-Београд 1998, 28.

35 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига пета, Нови Сад -Београд 1998, 28.

36 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига пета, Нови Сад - Београд 1998, 30.

37 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига пета, Нови Сад - Београд 1998, 38.

38 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига пета, Нови Сад - Београд 1998, 38 – 39.

на Планиници, Дечићу, Ђелевику и Хуму, а осталим снагама вршити фронтални напад ка селу Рогамима, селу Милешима, селу Шипчанику и селу Врању. Стога су снаге Зетског одреда подељене у три колоне.

Лева, главна колона, под командом бригадира Блажа Бошковића, састава: Мјешовита бригада (пет батаљона пешадије и једна брдска батерија), имала је да изврши главни задатак обухватним дејством са североисточне и источне стране.

Средња колона, Никшићка бригада, под командом командира Ђура Јововића, имала је задатак да заузме утврђене положаје у рејону Рогами, Милеши и садејствује левој колони у овлађивању Дечићем, дејствујући у непријатељев леви бок.

Десна колона, Зетска бригада под командом бригадира Велише Лазовића, требала је да ликвидира непријатељска утврђења у рејону села Врања и даље на Хуму.

Резерву је сачињавала Вучедолска бригада."[39]

На неколико километара иза војске, у селима Сјеници, Медуну, Врбици и Дољанима, сећаће се касније Рашовић, могли су се видети читави одреди жена које су пошле у борбу за својим синовима, унуцима, вереницима, момцима и мужевима. Видевши их, пише Рашовић у у својим ратним белешкама[40] Краљ Никола издао је строгу наредбу, да се не смеју приближавати бојној линији, чега су се оне и придржавале све до окончања покрета на Дечић, када су незадрживо јурнуле ка својој војсци.

„Око пет стотина жена из Куча, Пипера и Бјелопавлића, јурнуле су одмах по заузећу тврђаве за војском. Само после неколико тренутака могли сте видети мајку где седи поред рањеног сина: како сестра брату ране превија. Али ни на једном лицу није било ни страха ни суза. Све је било озарено неком дивном радошћу. Први успех је био постигнут. Кад је краљ после заузећа тврђаве пошао пут Горе Какарицке да посети рањенике, наишао је на једну групу жена које су на носилима носиле рањене јунаке. Стари краљ, дубоко потресен

39 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига пета, Нови Сад-Београд 1998, 39.

40 Л. Рашовић, Из мојих ратних биљежака, објављено у Србија-српски народни календар за просту годину 1922, Митровица 1921, 81-89.

овим призором, плакао је. Одмах је издао наредбу да жене могу слободно пратити војску. Ово је имало врло добрих последица, јер су све рањенике с Дечића превезле у Подгорицу Црногорке."[41]

Ове борбе у којима су и Црногорци и Црногорке показали једнако јунаштво, биле су прве које је црногорска војска водила у Балканским ратовима. Осмог октобра бригадир Бошковић издаје наређење левој колони да крене правцем Фундина – Пикале – Курец – Трабојинска Коса, док батаљони Бјелопавлићке бригаде прелазе на леву обале Цијевне.[42] У тим моментима, под неразјашњеним околностима, у покрету гине командир Бошковић, што доводи до застоја, све до доласка новог командира бригадира Велише Лазовића.[43]

Деветог октобра, да крене на Дечић наредбу је добила и Бјелопавлићка бригада, док су јединице леве колоне паралелно са тим почеле да прилазе непријатељу.[44] Пошто су током ноћи и раног јутра заузеле позиције, црногорске снаге кренуле су у успон уз Дечић и Ђелевик. Брзо су дошли до ровова и почела је борба прса у прса и ускакање у турске шанчеве. После огорчене борбе, Турци су се повукли и препустили своје позиције Црногорцима.[45]

„Команданту 72. турског пука у Тузима било је јасно да је падом Дечића изгубио кључ свога одбрамбеног рејона, па је покушао да га противнападом резерве поврати. Али док је резерва из Тузи успела да се приближи Дечићу, јединице леве колоне су се средиле и наставиле покрет ка Тузима. После краће сусретне борбе турска резерва је била одбачена, а затим гоњења до изнад самих Тузи. Ту је, на западним падинама Дечића, обустављен даљи покрет колоне."[46]

---

41 Л. Рашовић, Из мојих ратних биљежака, објављено у Србија-српски народни календар за просту годину 1922, Митровица 1921, 81-89.

42 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига пета, Нови Сад-Београд 1998, 39.

43 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига пета, Нови Сад-Београд 1998, 40.

44 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига пета, Нови Сад-Београд 1998, 40.

45 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига пета, Нови Сад-Београд 1998, 41.

46 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига пета,

Борбе су настављене 11. октобра, а три дана касније Зетски одред је овладао реоном Врања, док је већи део турске посаде био заробљен.[47] Док је ватра још трајала „североисточно од Шипчаника су се појавили турски парламентарци са белим заставама. Командант Зетског одреда је тога тренутка издао наређење за обустављање ватре. Турци су понудили безусловну предају. Понуда је прихваћена. Тога дана се предала и турска чета с Хума, последњег упоришта, утврђеног рејона Тузи. Краљ Никола је тада дао Зетском одреду четвородневни одмор."[48] Борбе за Тузи су биле готове.

У борбама око Тузи, а посебно у јуришима на Дечић, очитовала се сва лепота јунаштва како црногорских војника, тако и црногорских жена, која ће ову војску красити до краја рата, о чему је у својим ратним белешкама сведочио и сам Рашовић. „Један интересантан случај ми је испричао војник Дуњо-Кучког батаљона А. Р. Како су једно читаво оделење спасиле жене, да не пропадне од глади. Одређени смо, вели, били као извиђачки одред. Имали смо налог да пратимо кретање Малисора, за које се онда још није тачно знало, којој ће страни приступити. За два дана не стиже нам комора. Први дан некако пренесосмо. Другог дана смо јели печених кукуруза, али они су нам били само од штете. Посласмо војника главном квартитру да јави, одговор: добићете. Дође и трећи дан, а ми ништа не добисмо. Други војник, кога смо послали у логор, није се вратио, ко зна, можда је од глади пао на путу и остао. Били смо у очајном положају. Позицију нијесмо смјели напустити... а комора не стиже. Околина нас пуста, нигде села у близини да се види. Наједанпут преко једног пресла зацрни се „караван". „Жене" захори се са свих страна. И заиста, то су биле жене. Свака је носила по нешто хране и мрса: сира, скорупа, масла, суха меса и т.д. Храна, коју су нам оне донијеле, трајала нам је неколико дана. Шта би било од нас, да нијесу стигле наше миле Црногорке!"[49]

Нови Сад-Београд 1998, 41.

47 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига пета, Нови Сад-Београд 1998, 42.

48 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига пета, Нови Сад-Београд 1998, 42-43.

49 Л. Рашовић, Из мојих ратних биљежака, објављено у Србија-српски народни ка-

После заузећа Тузи, убележиће и то Рашовић „наиђе једна група жена из Куча близу моста на Цијевни на једног човека који је терао пред собом неколико коња. Било је очигледно да су коњи били упљачкани и да је војник оставио бојну линију да отера свој плен у Подгорицу. Жене га упиташе куда путује, али човек поче нешто неодређено да одговара. Тај одговор показао је кривца. Жене га свезаше и одведоше престолонаследнику Данилу. 'Црногорци нису пошли у рат да пљачкају, већ да своју браћу ослободе из ропства' – рече једна жена престолонаследнику, предајући му кривца. Кад је он због овога хтео неке жене да одликује, оне су лаконски одговориле: 'Не личи ни женама да носе медаље'."[50]

По распореду кретања, пут Скадра, војска у којој су били и Лазар и Мијајло Рашовић пошла је 18. октобра. Већ три дана касније, извршено је ново распоређивање на неких тридесетак километара северно--североисточно од Скадра, у данашњој Албанији, у висини ушћа реке Риоли – село Груда – падине Маранаја. „На десном крилу, до обале Скадарског језера, распоређена је Зетска бригада, лево од ње Мјешовита, затим Бјелопавлићка, Никшићка и, на крајњем левом крилу, на јужним падинама Маранаја, Вучедолска бригада.

У оваквом распореду, одред је остао све до 24. октобра."[51]

Споро кретање црногорских трупа омогућило је попуну одбране Скадра, па је у пет дана, од 17. до 22. октобра у град ушло горово 8.000 нових војника, тако да се испред црногорске војске, у време њеног покрета, нашло 18.000 што Турака, што Албанаца, утврђених како у граду, тако и у његовој непосредној близини, укључујући и долину реке Кири, у Великом Бардањолту на који је нападао и Лазар Рашовић.

Изузетно тежак терен за наступање преко Бардањолта, за црногорску војску није представљао нарочиту сметњу. „Он им је чак ишао у прилог, утолико пре што овај правац није био довољно утврђен"[52] од

лендар за просту годину 1922, Митровица 1921, 81-89.

50 Л. Рашовић, Из мојих ратних биљежака, објављено у Србија-српски народни календар за просту годину 1922, Митровица 1921, 81-89.

51 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига пета, Нови Сад-Београд 1998, 44.

52 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига пета,

стране турских бранитеља града. Наредба за напад на Бардањолт је издата 28. 10. и овај покрет сматра се почетком коначне битке за Скадар.

Огорчене борбе су трајале три дана, утврда је прелазила из једних руку у друге по неколико пута, али су Црногорци крајем 30. октобра били принуђени на повлачење.[53]

После повлачења са Бардањолта, Лазар Рашовић се, како сам бележи, са рањеницима вратио да Ријоле. „Око 500 рањеника било је тога дана превезено за Ријеку. Са једним чешким лекаром радио сам целе ноћи у једној кафани, која је била удешена за болницу. Једна млада девојка помагала нам је у превијању. Прала је ране, завијала, намештала постеље. Осим ње биле су ту још две девојчице од 10-12 година. Око четири сата по поноћи, савлада нас умор и ми прилегосмо. Наша помоћница ишла је од рањеника до рањеника и распитивала одакле је који, кога има код куће, где је рањен. Оне две девојчице у стопу су ишле за њом. Наједанпут у болницу уђе ордонанс официр и салутирајући рапортира нашој непознатој девојци: 'Височанство 'Нептун' са две стотине рањеника, стигао је'.

'Моја господо, ви ћете извинити за часак, морам се постарати да се сместе нови рањеници', обрати се госпођица нама и трчећи изађе.

То је била књегињица Ксенија."[54]

Током затишја на фронту, у децембру 1913. приликом избора за скупштину, Рашовић је од стране горњокучке делегације изабран за народног посланика. Он је са жаљењем морао добити тај предлог јер није имао 30 година, па је предложио да уместо њега ту функцију обавља Илија Прелевић који је био жестоки противник Краља Николе, док је Рашовић био председник изборне комисије.[55]

Након неуспелих покушаја да се примирјем дође до Скадра и коначно до мира са Турском[56], други напад на Бардањолт почео је седмог

Нови Сад-Београд 1998, 59.

53 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига пета, Нови Сад-Београд 1998, 55-72.

54 Л. Рашовић, Из мојих ратних биљежака, објављено у Србија-српски народни календар за просту годину 1922, Митровица 1921, 81-89.

55 Србија, 17. март. 1920.

56 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига пета,

фебруара 1913. године. Црногорска влада је током овог периода коначно схватила да ће велике силе, уколико се догађаји не предухитре, „скадарско питање“ решити у своју, односно у корист Аустро-Угарске, па је Краљ Никола решио да хитним заузећем града ситуацију окрене у корист Црне Горе.

У том смислу, Зетски одред престолонаследника Данила у којем је био и Рашовић, добио је задатак да изведе главни напад. За ту сврху, одред је појачан са Васојевићком бригадом, па је уз Јова Бећира нападом командовао и Јанко Вукотић.[57]

После свега неколико дана борби, Бардањолт је освојен и уз помоћ војске Краљевине Србије створени су сви услови за коначан улазак црногорских трупа у Скадар. И о овим догађајима, пишући о улози црногорских жена у рату, Лазар Рашовић ће оставити крађу забелешку. „У тродневној битци на Бардањолу нијесу мање допринијеле сјајној побједи жене од војника. Носиле су муницију, преносиле рањенике, а на неким мјестима и оружјем у руци притицале војсци у помоћ. Могу без претјеривања рећи да је тих дана било на позицији и иза ове у непосредној близини двије хиљаде Црногорака. Главни штаб је издавао строге наредбе да се жене не пуштају у близину борбене линије, али те наредбе нијесу ништа користиле. Није било те силе која би Црногорку одбила од рањеног сина, оца или брата.“[58]

Коначно, Скадар је ушао у црногорске руке 23. априла 1913, а већ четвртог маја под притиском великих сила, источних и западних једнако, овај стратешки, али духовно и национално још важнији центар ка којем су Црногорци усмерили све своје снаге, морао је бити напуштен.

Током скадарске операције, Зетски одред имао је укупно погинулих, умрлих и рањених. По батаљонима: Доњокучки 311; Горњокучки 248; Братоношки 293; Зетски 79; Подгорички 64.[59]

Нови Сад-Београд 1998, 55-72.

57 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига пета, Нови Сад-Београд 1998, 91.

58 Л. Рашовић, Из мојих ратних биљежака, објављено у Србија-српски народни календар за просту годину 1922, Митровица 1921, 81-89.

59 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига пета,

Колико је Црногорцима ослобођење Скадра било важно, можда најбоље сведочи пример који сведочи управо Лазар Рашовић. Наиме, када се, након првог напада на Бардањолт пронео глас да ће мировни преговори у Лондону бити напуштени и да се спрема нови јуриш на Скадар, „настало је међу рањеницима силно узбуђење. Многи су хтјели да иду, ма да им ране ни на пола нијесу биле залијечене. Узбуђење је повећао долазак српских чета. Дивне приче су долазиле до рањеника о састанку братске српске војске. Сваки је хтио да и он види витешке побједнике са Куманова, Прилепа и Битоља, те храбре осветнике Косова, давно жељену браћу Шумадинце.

Србијанци су стигли под Скадар.

О, како је радосно одјекнула ова вијест у срцима Црногораца. И није ни чудо, што су и рањеници тежили да што прије виде браћу из питоме Шумадије.

Нијесу помогле ни опомене, ни савјети, па чак ни издана министарска наредба, да се ни један рањеник не пушта на позицију.

- Сестро, где ми је војничко одијело? – виче један Куч милосрдној сестри.

- Шта ће ти?

- Хоћу данас да идем под Скадар.

- Доктор не дозвољава никако.

- Нема тога ко ће мени забранити но ми брже одијело овамо!

Нема друге, донијели су му одијело и пустили га.

Трећег дана су га донијели полумртва. На путу су му се ране позлиједиле. Рањен је био у главу. Након неколико минута умро је у болници."[60]

У рат са Бугарима, Рашовић је отишао добровољно[61], као припадник „Дечанског одреда" који је настао на позив Краљевине Србије Краљу Николи, да као испомоћ пошаље јединицу снаге од 12 до 16.000 људи под оружјем. Ова јединица, у моменту сабирања названа је „Рашки одред" док је коначно, „дечанско" име добила у моменту поласка за Србију.

Нови Сад-Београд 1998, 152.

60 Л. Рашовић, Из мојих ратних биљежака, објављено у Србија-српски народни календар за просту годину 1922, Митровица 1921, 81-89.

61 Србија, 17. март 1920.

Одред је имао укупно четири бригаде са по пет батаљона који су опет бројали 600 војника, сврстаних у пет чета. Како је на кучком терену попуњаван састав Прве и Друге бригаде, те како су оне биле стациониране у Загоричу код Подгорице, то је сасвим основана претпоставка да је Лазар Рашовић био припадник управо једне од ове две формације. Крећући се кроз кучки простор ка Андријевици, овај одред од 12.802 војника, 20. јуна 1913. нашао се у реону Пећи.[62]

Ступајући у контакт са војском Краљевине Србије, „Дечански одред" прерастао је у „Црногорску дивизију" која је ушла у састав Прве армије[63] са којом се кретала правцем Куманово – Скопље.

„Црногорска дивизија" је учествовала у боју на Рајчанском риду[64] почетком јула 1913, где је дала допринос сламању десног крила бугарске Четврте армије. Након тога, Црногорци су ратовали на Брегалници и Каменици[65] као и у боју на Говедарнику и Дуличким висовима.[66]

Ка Црној Гори, дивизија је кренула 27. августа, а већ 29. била је у Рожајама, да би се 31. нашла у Беранама. Десетог септембра је у Колашину, где ју је сачекао лично Краљ Никола. Током операција против Бугара, Црногорци су имали 916 избачених из строја. Од тога 240 је било погинулих и умрлих од колере, а чак 721 борац био је рањен.[67]

1.3. Први светски рат: од Ловћена до Болдогасоња

Заједничка дејства војски Краљевине Црне Горе и Краљевине Србије најпре код Скадра, а потом и у сукобима са Бугарима у Македнији,

62 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига пета, Нови Сад-Београд 1998, 424-425

63 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига пета, Нови Сад-Београд 1998, 426

64 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига пета, Нови Сад-Београд 1998, 426.

65 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига пета, Нови Сад-Београд 1998, 440,

66 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига пета, Нови Сад-Београд 1998, 454.

67 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига пета, Нови Сад-Београд 1998, 458.

као и велики успеси које је постигла Србија, имали су импликације и на унутрашњу политику у Црној Гори. Наиме, већ од 1913. када су на изборима победиле снаге које су тражиле безусловно и хитно уједињење две српске државе, постало је јасно да ће оквир у којем живи један народ морати да се мења, па је идеја зближавања са Србијом доминирала и у иступањима посланика на првој седници Скупштине, и у прокламацији нове владе, у адреси Скупштине, па и у краљевој беседи.[68]

„Када је свршен балкански рат и када су се браћа из двије слободне српске земље састала на ослобођеном Косову, народ у Црној Гори пливао је у радости. Силне патње и неизбројe жртве, које су Црногорци поднијели у овом ослободилачком рату, губиле су се при оном што је добивено. – Ослобођено је Косово; Скопље и Призрен су српски, а Турци дин-душмани Српскога Народа отјерани су тамо, откуда су и дошли, да се више никад не поврате. Србија и Црна Гора су се ујединиле", сећао се тих дана Рашовић.[69]

Међутим, стара суревњивост две династије, за коју је још Светозар Марковић својевремено тврдио да гуши национални покрет и успорава процес ослобођења и уједињења, чинила је своје. Помогнут интересима великих сила да две српске краљевине држи раздвојене, Беч је у те сврхе нарочиту пажњу посветио успостављању контакта са Цетињем[70], док је Русија, сматрајући да ће уједињење створити простор за евентуални договор Београда и Софије (задовољење бугарских интереса у Македонији) више одмагала, него што је овом процесу помагала.[71]

---

68 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига шеста, Нови Сад-Београд 1998, 84.

69 Лазар Рашовић, Црна Гора у европском рату, Сарајево 1919, 5-6.

70 Беч се појавио како тобожњи старалац над црногорском независности.
Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига шеста, Нови Сад-Београд 1998, 85.

71 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига шеста, Нови Сад-Београд 1998, 83.
При томе, Русија је располагала подацима о контактима Цетиња и Беча, те је позивала Београд на опрез.

Како је готово шест година након балканских ратова бележио Лазар Рашовић, да жељено уједињење ипак неће скоро наступити, показало се врло брзо, наредбом црногорских власти да спроведу хитно разграничење између две српске краљевине. Тиме се упркос вољи црногорског народа, „плот између Србије и Црне Горе“ почео увелико плести.[72]

„Требало је чути црногорског сељака, шта он миси о том ‘разграничењу’, па да се види колика је грдна разлика између цетињских властодржаца и црногорског народа. Том приликом је лако било видјети разлику званичне цетињске политике и жеља црногорског народа. У народу је настало горко разочарење.“[73]

Нејасне политичке околности које су кочиле природни процес уједињења и све више компликовале односе у земљи[74], у

---

72 Л. Рашовић, Црна Гора у европском рату, Сарајево 1919, 6.
Као лош однос Цетиња према Србији, Рашовић наводи и недовршеност комуникације на путу Митровица (Косовска) – Пећ – Андријевица који ће се у Великом рату показати као правац од суштинског значаја за српску војску. Рашовић сматра да је црногорска Влада као „извршиоц воље краља Николе“ намерно одуговлачила са радовима.
„За надзорника над градњом овога пута постављен је неки инжењер Смодлака, који је са краљем Николом био доста интиман. Градња пута је отпочела, али тако, да је свако могао лако видјети, да се ту не ради о озбиљно градњи каквог пута. Све је могуће чињено да изгледа, као да се изградња пута озбиљно жели, али услед многих сметња не може се прије. У ствари, такав је био план: да се на путу само маневрише, а озбиљна изградња одуговлачи. Кад су из Србије поново ургирали грађење пута и у ту сврху понудили материјал и радну снагу, црногорска влада је обуставила рад на цијелој прузи.“ Л. Рашовић, Црна Гора у европском рату, Сарајево 1919, 25-26.
Да је овај пут био на време изграђен, сматра Рашовић, српска војска могла је током одступања лако превести своју тешку артиљерију, комору и аутомобиле у Црну Гору, где би се, са том опремом, могла утврдити и организовати отпор непријатељу. Уместо тога, лишена комуникације, српска војска је сву тешку артиљерију и опрему морала да уништи у Метохији. Л. Рашовић, Црна Гора у европском рату, Сарајево 1919, 26.
73 Л. Рашовић, Црна Гора у европском рату, Сарајево 1919, 6-7.
Као посебно огорчење, Рашовић наводи отварање црногорског посланства у Београду које је имало задатак да према Србима штити „црногорске интересе“ за које је држао нису и не могу бити сепаратни, па отуда ни угрожени. У таквим потезима Цетиња, Рашовић је видео „неискреност политике Николе Петровића“ у њеној „потпуној свјетлости.“ Л. Рашовић, Црна Гора у европском рату, Сарајево 1919, 7.
74 За Рашовића, Краљ Никола је „вјешти глумац“, за њега је питање уједињења било разматрано искључиво у контексту очувања сопствене власти без осећаја за све-

комбинацији са чињеницом да је Црна Гора из Балканског рата изашла знатно осиромашена и војно неопремљена[75] значило је да је првоавгустовско опредељење Црне Горе за рат са Аустро – Угарском[76] било напор много већи него што се и могло претпоставити[77]. Па ипак, решена да на наметнути рат одговори једнаком мером, Црна Гора је петог августа посланику Монархије предала ноту о прекиду дипломатских односа и спремала се за нови оружани сукоб који ће је, кроз страдање и мученички и јуначки венац коначно повести у испуњење сопствене историје.

Лазара Рашовића у овом рату, како сам бележи у *Србији* од 17. марта 1920. и књизи *Црна Гора у европском рату* налазимо најпре као војника и то војске Краљевине Србије где 1914. учествује у одбрани Београда[78], потом је у Црној Гори као члан војне контролне комисије у Подгорици, односно њен секретар, да би на крају дошао на место вршиоца дужности иследног судије Војног суда Ловћенског одреда.[79] Овај одред су почетком сукоба сачињавале Катунска,

---

српски национални интерес, увек инсистирајући на „својој" идеји уједињења која је различита у односу на ону коју је, по Рашовићу, исповедао читав српски народ. Л. Рашовић, Црна Гора у европском рату, Сарајево 1919, 7-8.

75 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига шеста, Нови Сад-Београд 1998, 85.

76 Рашовић је и овде критичан, па тако напомиње да је Краљ Никола у рат ушао не зато што је хтео, већ зато што није имао другог избора. Управо та чињеница је утицала, сматра он, на то да је црногорски монарх и током рата „остао вјерни пријатељ и савезник Беча, с којим је одржавао стално везу." Л. Рашовић, Црна Гора у европском рату, Сарајево 1919, 27.

77 Неопремљеност војске и општа неспремност на рат, сматра Рашовић, није резултат (само) немаштине, која није била спорна, већ пре свега намерног „гурања" црногорских официра у политичке борбе. Тако је, бележи Рашовић, уочи рата, читав официрски кор био подељен на две велике групе „Митровце" – присталице Митра Мартиновића који је уживао подршку двора и „Јанковце" – присталице Јанка Вукотића који је био у некој врсти опозиције према политици Краља Николе. „Лако је онда разумјети да у војсци, чији је официрски кор подијељен у два политичка табора, а врховни генерали су вође политичких странка – није могло бити никакве дисциплине." Л. Рашовић, Црна Гора у европском рату, Сарајево 1919, 9.

78 По сведочењу унутар породице, након Другог балканског рата, Лазар је једно време провео у Нишу, где је морао да дослужи казну од које је побегао у Русију. Из Ниша је потом прешао у Београд.

79 Л. Рашовић, Црна Гора у европском рату, Сарајево 1919, 4.

Ријечко – Љешанска, Црмничко – приморска и Спушка бригада, са по пет батерија, јачине око 8.000 војника, под командом Митра Мартиновића. Одред је развијен на планинском гребену Ловћен – Суторман, са задатком да затвори излазе из Боке Которске и Приморја ка Цетињу и Ријеци Црнојевића.[80]

За напад на Црну Гору, Аустро-Угарска је ангажовала 75.000 војника и 564 артиљеријска оруђа, од чега је 45.000 војника припадало оперативној војсци, па је у укупном односу снага број људи под оружјем био 2.5:1 у корист Монархије, док је тај однос у броју артиљеријских оруђа био још неповољнији, чак 10:1.[81]

Само три дана по прекиду дипломатских односа са Бечом, осмог августа 1914. Митар Мартиновић, дивизијар и командант Ловћенског одреда упућује писмени захтев „аустроугарским властима да из Котора уклоне неборачко становништво, као и да хуманитарне установе и црквена здања обиљеже видним знацима, како не би страдали од артиљеријске ватре. Истовремено су и становници неких црногорским села уз границу евакуисани.

Црногорска артиљерија је повремено отварала ватру по неким аустроугарским утврђењима у Боки, али је њено дејство било ограничено, због недостатка муниције."[82] Уз бригу о цивилима, недостатак материјала, али без мањкања јунаштва, Црна Гора је почела нови рат. „Оружје је загрмило", сећао се Лазар Рашовић. „Кликнули су се у бој Црногорци и полећели су на непријатеља."[83]

Само десет дана касније, пошто је 19. августа непријатељ заузео Пљевља, Врховна команда повукла је Јанка Вукотића са чела Херцеговачког одреда, заменивши га управо командантом Ловћена Митром Мартиновићем који тако постаје командир на читавом санџачком правцу ратовања. Његовим повлачењем, на северни фронт премештене су

80 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига шеста, Нови Сад-Београд 1998, 86.

81 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига шеста, Нови Сад-Београд 1998, 88.

82 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига шеста, Нови Сад-Београд 1998, 90.

83 Л. Рашовић, Црна Гора у европском рату, Сарајево 1919, 9-10.

и Спушка и Ловћенска бригада које постају део новоформиране Друге санџачке дивизије, под командом бригадира Машана Божовића.[84] На место команданта Ловћенског одреда стиже Кнез Петар Петровић[85], пошто се Престолонаследник Данило током читавог рата налазио махом у иностранству[86] што је у забелешкама Лазара Рашовића било карактерисано као потез од нарочитог политичког интереса који је имао за циљ да донесе добро Петровићима, а на уштрб идеала националног уједињења.[87]

Током овог периода, „Ловћенци" су активно учествовали у борбама на Дрини, а били су и део војске, која је скупа са Ужичком војском Краљевине Србије учествовала у борбама код Фоче, Устиколине, на Романији, око Пала и која је избила над Сарајево. Током операција на Колубари, „Ловћенци" су као део Санџачке војске успевали да задрже бечке војнике у рејону Вишеграда и да им не допусте да пређу на десну обалу Дрине.[88] „И гле чуда: на свим позицијама су[89] потиснули

84 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига шеста, Нови Сад-Београд 1998, 93.

85 Рашовић ће критиковати овај потез констатацијом да је млади Кнез био способан више да науди Црногорцима него Аустрији. Л. Рашовић, Црна Гора у европском рату, Сарајево 1919, 27.

86 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига шеста, Нови Сад-Београд 1998, 94.

87 Л. Рашовић, Црна Гора у европском рату, Сарајево 1919, 30-32.
Своје путовање, Престолонаследник је започео у најкритичнијем моменту по Србију. Најпре се у Атини састао са Краљем Константином који је испољавао отворену лојалност према Централним силама, да би потом отишао у Швајцарску и Италију. Током овог пута, сусретао се и са поверљивим личностима бечког и берлинског кабинета, о чему сведоче, по Рашовићу, и присни односи које је имао са бароном Берисдорфом, „који је важио као поузданик берлинског кабинета." Л. Рашовић, Црна Гора у европском рату, Сарајево 1919, 31.
Да је Данило имао специјалан политички задатак, уперен против интереса српског народа, наводи даље Рашовић, сведочи и долазак његовог изасланика Алексе Мартиновића на Цетиње. Наиме, након разговора који је Мартиновић водио са Краљем, Никола је „окупио око себе своје вјерне и храбрио их говорећи: 'Немојте се плашити. Нијесам се ја узалуд опријатељио са кућом Мекленбург-Стерлиц. Мој Данило је паметна глава. Србија ће изгледа пропасти, али ми се ипак немамо чега бојити'." Л. Рашовић, Црна Гора у европском рату, Сарајево 1919, 31.

88 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига шеста, Нови Сад-Београд 1998, 95-107.

89 Мисли се на Црногорце. Прим. аут.

аустро-мађарске трупе. Сјеверни одред је напредовао без застоја. Позиција за позицијом су падале. Заузима се низ непријатељских важних стратегијских положаја", бележио је Рашовић са задовољством успехе Санџачке војске.[90]

Међутим, крајем прве ратне године, генерал Божа Јанковић известио је српску Врховну команду да се у црногорској војсци и народу трпи „велика оскудица у храни, јер ова скоро ни од куд не може да се у земљу донесе."[91] Ништа боље није било ни у погледу ратног материјала, тако да се, и поред успеха на фронту, Црна Гора нашла у прилично незавидној ситуацији. Потврђујући ове мањкавости, Рашовић наводи један критичан моменат на јужном фронту: побуну „у једној од најхрабријих јединица црногорске војске, у бригади Кучко-Братоношкој" која је, изазвана неоправданом дислокацијом трупа, како напомиње, по први пут јасно указала „издајничку политику" Краља Николе.[92]

Говорећи о могућим разлозима за овакав потез Краља Николе, Рашовић истиче да је исти повучен у моменту када је црногорска војска успела да заобиђе бококоторску тврђаву, чиме су створени услови за њено отсецање од залеђа, што би у коначници довело и до капитулације града „пошто су морски путеви чувани били од савезничке флоте."[93] Тада на сцену ступа аустро-угарски војни аташе Хупка који је и током ратних операција одржавао сталне везе са Цетињем[94] а који је тражио да се напади обуставе, што је у коначници и учињено. Управо са Боке повучени Кучко-братоношки војници, касније су, наводи Рашовић били послати на Дрински сектор, где су образовавши „Дрински одред" остварили значајне војне успехе, о којима је било горе речи.[95]

Убрзо потом, на херцеговачком фронту, саопштава Рашовић, поново у време највећих војних успеха, избиће друга побуна,

90 Л. Рашовић, Црна Гора у европском рату, Сарајево 1919, 10.
91 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига шеста, Нови Сад-Београд 1998, 109.
92 Л. Рашовић, Црна Гора у европском рату, Сарајево 1919, 10.
93 Л. Рашовић, Црна Гора у европском рату, Сарајево 1919, 10-11.
94 Л. Рашовић, Црна Гора у европском рату, Сарајево 1919, 10.
95 Л. Рашовић, Црна Гора у европском рату, Сарајево 1919, 11.

коју ће, напуштањем својих позиција, изазвати Зетски батаљон, што је довело до почетка повлачења целокупне црногорске војске са леве на десну обалу Дрине.[96] И овде је Рашовић, који је и вршио истрагу поводом овог случаја, видео политичке амбиције Краља Николе чији је миљеник бригадир Митар Мартиновић одбио да спречи побуну, кажњавајући чак при томе капетана Велимира Драгишића „који је ту побуну покушао да спријечи."[97]

„Догађај је текао овако: политички присташе Митра Мартиновића, команданта одреда, још у очи гласиначке битке почели су да агитују међу војницима, да баталион остави позицију и ослободи се команде Зарије Вуксановића, команданта бригаде, а да пође код свог човјека Раичевића код Калиновика. (Раичевић је био такође командант бригаде). Утврђено је истрагом, да су ову ацкију помагали индиректним путем и официри дотичног баталиона. Чак је утврђено да је један од официра спадао међу коловође! Разлог је био тај, што је већина и официра и војника овог баталиона припадала политичкој групи Митра Мартиновића, а њихов командант бригаде Вуксановић био је Јанковац (т.ј. присташа Јанка Вукотића). На сам дан гласиначке битке баталион у мјесто да врши напад, према већ издатој диспозицији од стране врховне команде – он напушта положај и иде самовољно под команду Раичевића."[98]

У жељи да казни „Јанковца", капетана Велимира Драгишића који је при томе, као што смо видели, настојао да смири побуну, суд Дринског Одреда, контролисан од присталица бригадира Мартиновића је уредно осуђивао док га је Велики Војни Суд ослобађао и тако у круг, све док на изричит капетанов захтев, материјал није прослеђен управо Рашовићу, односно Суду Ловћенског одреда, који је Драгишића коначно ослободио, што је Велики Војни Суд потврдио и тако је читава ствар била решена.[99] Недуго потом, на лично инсистирање Краља Николе, Рашовић ће бити суспендован, а на његово место ће доћи Никола Вучић.[100]

96 Л. Рашовић, Црна Гора у европском рату, Сарајево 1919, 12.
97 Л. Рашовић, Црна Гора у европском рату, Сарајево 1919, 13.
98 Л. Рашовић, Црна Гора у европском рату, Сарајево 1919, 14.
99 Л. Рашовић, Црна Гора у европском рату, Сарајево 1919, 18.
100 Србија, 17. март. 1920.

Притиснут овим тешким околностима, у којима је питање снабдевања све више било од мање важности у односу на политичке борбе унутар војске[101], а након благог затишја, Ловћенски одред ће крајем 1915. и почетком 1916. дочекати Битку на Ловћену која ће решити судбину Црне Горе у Великом рату.

Користећи сваку прилику, Лазар, као Судија и ратник који је добровољно наупистио школовање и дошао у Отаџбину, на Цетињу 1915. објављује рад *О кривичној одговорности и прогону криваца* у којем покушава да своје практично искуство преточи у савете којима би се попуниле „велике празнине у ондашњем црногорском законодавству". Ова књига, писаће касније Рашовић, била је заправо „теоријско и практично упутство ондашњим правницима Црне Горе".[102] Исте године у *Црногорском Вјеснику* објављена му је и расправа „О подјели власти у држави", замишљена и реализована као расправа о Монтескјеу и његовој правно-филозофској школи.[103]

Негде баш у то време, као вршилац дужности Иследног судије војног дивизијског суда у Подгорици, учествује у ослобађању студената који су ухапшени јер су певали српску химну. На дан њиховог ухапшења, како каже, налазио се у Кучима, где су даване „покајнице брату Арсу који је тих дана погинуо као руски добровољац на Карпатима"[104]

---

101 Као пример, Рашовић наводи и одбијање Врховне команде да школоване младе Црногорце пошаље на образовање за резервне официре које је имало да траје пет месеци, а да га воде инструктори из Србије. „После једног банкета који је био приређен у част српских официра у Подгорици, омладина је ишла по улицама и манифестирала, пјевајући патриотске песме. Међу манифестантима је био, наравно, и приличан број војника из ђачког баталиона. Између осталих, пјевали су и пјесму 'Оро кликће' и 'Боже Правде'. Подгоричка полиција је одмах телефонски извијестила Цетиње, а с Цетиња је издата строга наредба, да се сви ђаци-војници, који су учествовали у манифестацијама, ставе у затвор и предају суду." Оваквих и сличних догађаја у којима се манифестовала нетрпељивост према Србији, бележи Рашовић, било је током читаве прве и друге ратне године.
Више о томе: Л. Рашовић, Црна Гора у европском рату, Сарајево 1919, 19-21.

102 др Л. Рашовић, На заходу – пабирци са животног пута, Сремска Митровица 1962, 13.

103 др Л. Рашовић, На заходу – пабирци са животног пута, Сремска Митровица 1962, 14.

104 Србија, 17. март 1920.

али се хитно вратио у Подгорицу и директно опонирајући Краљу поново стао против његове воље.

Пошто је извештен о томе, Краљ Никола је лично позвао телефоном председника Суда Томицу Клинковца да поново затвори студенте, саопштивши да се Лазар разрешава дужности, што је и учињено, па је на његово место дошао Блажо Лекић. Па ипак, иако ражалован, Рашовић је одређен за браниоца омладинаца на поновљеном процесу и они су још једном ослобођени.[105]

Током исте године, Аустро-угарска Врховна команда решила је да њена, знатно ојачана, Трећа армија самостално заузме Црну Гору са коначним циљем да што је пре могуће овлада Скадром, где се очекивало могуће регруписање војске Краљевине Србије. Тиме се, сматрало се у Бечу, могла коначно ставити тачка на будућност српске војске и решити питање победника у рату.[106]

Тежиште напада ишло је правцем Бока Которска – Ловћен, јер је аустро-угарска команда правилно проценила да је тај пут био најкраћи, а уз то постојала је и добра железничка и водна комуникација којом се могло допремати људство и ратни материјал.[107]

Укупно, Трећа армија бројала је 110.000 људи под оружјем и преко 900 топова, подељених у три групе: 1. Група Саркотић; 2. 62. дивизија, док је трећу групу чинио Осми корпус.[108]

Фронт дужине преко 550 километара бранило је укупно 44.000 Црногораца са 155 артиљеријских оруђа, подељених у четири групе:

Породично предање каже да је Арсо, током Првог балканског рата упознао руску болничарку са којом се оженио, а потом отишао у Русију да живи. Касније ће му се родити и син који ће као официр Црвене Армије учествовати у Великој отачаственој војни.

105 Србија, 17. март 1920.

Пошто је премештен из Подгорице на Цетиње, постао је иследни судија при Војном суду Ловћенског Одреда.

106 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига седма, Нови Сад-Београд 1998, 194.

107 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига седма, Нови Сад-Београд 1998, 194.

108 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига седма, Нови Сад-Београд 1998, 194-195.

Санџачка војска, Херцеговачки одред, Старосрбијански одред (Вешовићев) и Ловћенски одред који је покривао терен од Граховске плоче до Бојане.[109] Укупан однос снага био је 3:1 у пешадији у корист Аустро-Угарске, односно 6:1 у артиљерији, такође у корист Аустро-Угарске.

Ловћенска одрбана је петог јануара 1916. подељена на два одсека: 1. Которски одред Митра Мартиновића (13. батаљон махом Катунске бригаде са четири митраљеза и 10 артиљеријских оруђа), са штабом у Његушима и 2: Ловћенски одред Кнеза Петра Петровића (11 батаљона: Ријечка, Зетска и Црмнићко-приморска бригада, са седам митраљеза и 32 артиљеријска оруђа, укупне снаге 5.600 људи) са штабом у Пријевору (северозападно од Будве).[110]

Директиву за напад на Црну Гору, издао је 24. децембра 1915. лично генерал Кевеш, али је већ дан раније солдачија почела са артиљеријским нападом на положаје Ловћенског одреда[111] чиме је Лазар Рашовић имао ту „част" да учествује не само у првој борби Првог балканског рата, већ и да пре званичног напада буде судеоник битака које су решиле будућност Црне Горе у Првом светском рату.

У позадини гранатирања, вршене су опсежне припреме за општи напад на црногорске ловћенске положаје. Коначно, до напада је дошло осмог јануара, „када је аустроугарска артиљерија из преко 600 топова отворила жестоку ватру по црногорским положајима на голом ловћенском камењару."[112]

Неповољне околности које су уследиле у наредним данима, навеле су црногорску Врховну команду да ојача ловћенску одбрану. Почело се са сакупљањем војске од Даниловграда и Подгорице, али је то ишло споро, пошто се закаснило. Уз то, највећи део људства, део резерве Кучко-братоножићке бригаде, налазио се на отпусту код својих кућа.[113]

---

109 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига седма, Нови Сад-Београд 1998, 195.

110 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига седма, Нови Сад-Београд 1998, 197.

111 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига седма, Нови Сад-Београд 1998, 198.

112 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига седма, Нови Сад-Београд 1998, 199.

113 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига

У таквим околностима, иако је била на 12 километара од линије фронта, Врховна команда је потпуно препустила ситуацију командирима одреда[114] што је додатно погоршало ситуацију.

На све ово, дошло је и до повлачења Кнеза Петра са командног места. Наиме, након пада кључних тачака одбране, Кука и Солара, Краљев син је напустио положаје и отишао за Цетиње, где се задржао дуже од једног дана, што је ловћенску одбрану оставило без било какве команде. У време када су Кучи и Братоножићи коначно стигли на положаје, било је касно да се било шта значајније уради на поврату кључних тачака Кука и Солара.

„У 8 сати, књаза Петра је на једном нестало", сећао се касније Лазар Рашовић. „У штабу су говорили да је пошао да обиђе положаје, међутим, тамо га није било. Телефон из Врховне команде непрестано је зврчао: 'Али, али' али узалуд. Гдје је књаз, шта је с њим, нико није знао. Тек у три сата послије подне књаз Петар се вратио из поља Кртола, где је са Хупком имао последњи састанак. Да би забашурио овај незгодни положај и одвратио са себе радознале погледе, почео је да декламује по свом обичају: 'Не бојте се Црногорци. Ствар наша добро стоји.' Затим се затворио у свој штаб и неколико сати није га нико виђео. Међутим грмљавина топова није престајала. Тек пошто је имао још једно телефонско објашњење са татом, наредио је да се одступа. Кад су неки официри на то дали своје примједбе, узвикнуо је краљевић овако: 'Шта ви знате. Тата боље зна од свију нас. Десно крило је потучено, па и ми морамо да оступимо!' Међу тим, десно крило стајало је на свом мјесту. Према тој његовој наредби оступило је цијело лијево крило и почело се повлачити. Тиме је судбина Ловћена била запечаћена."[115]

У оваквом понашању Кнеза Петра, Лазар Рашовић није налазио случајност, већ намеру да се у војску која је знала да је Ловћен „неосвојив" и која се при томе тукла са непријатељем на живот и смрт, унесе забуна и тако раслаби одбрана. Довлачење једне од најхрабријих јединица,

---

седма, Нови Сад-Београд 1998, 200.

114 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига седма, Нови Сад-Београд 1998, 200.

115 Л. Рашовић, Црна Гора у европском рату, Сарајево 1919, 48-49.

Кучко-братоножићке, био је, сматра Рашовић, не покушај да се стабилизује већ напуштен фронт, већ да се највећи противници Николине рђаве политике уведу у клопку и буду заробљени или уништени.[116] Како је на Мојковцу тешко страдао, поново захваљујући не само непријатељској снази, већ и Краљевом „немару" и добар део Санџачке војске, то је Никола могао бити сигуран да су највећи непријатељи његовог евентуалног останка на власти коначно савладани.[117]

Осећајући критичан моменат, десетог јануара непријатељ наставља напад на Ловћенски одред који је запосео последње линије одбране: Штировик – Трештаник – село Брајићи, али више није био у стању „да се озбиљније брани због растројености својих јединица, посебно Ријечке бригаде. Трупе су биле гладне и босе, без покривача и простирача на великој хладноћи, малаксале."[118] Генерал Божа Јанковић истог дана издаје наредбу о противудару, али се војска оглушила о директиву. Више није било жеље да се ратује.[119]

На положаје Иванова Корита – Љуковица, дошао је у једном моменту и сам Краљ Никола са синовима, али његов покушај да охрабри војнике, није дао жељеног резултата[120]. Како би помогла ловћенским браниоцима, након операција на Мојковцу, на јужни фронт је пошла и Санџачка војска, али није стигла на време да значајније утиче на ток догађаја.[121] Хронични недостатак муниције на челу, уз све ређе достављање попуне додатно су деморалисали црногорске трупе, па се и у обичној војсци почело размишљати о могућности мира са Аустро-Угарском.

---

116 „Благодарећи великој храбрости, бригада Кучко-Братоношка није била заробљена, већ борећи се, постепено повлачила ка Подгорици." Л. Рашовић, Црна Гора у европском рату, Сарајево 1919, 51.

117 Л. Рашовић, Црна Гора у европском рату, Сарајево 1919, 50.

118 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига седма, Нови Сад-Београд 1998, 203.

119 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига седма, Нови Сад-Београд 1998, 203-204.

120 У овом гесту, Рашовић види „комедију". Л. Рашовић, Црна Гора у европском рату, Сарајево 1919, 49-51.

121 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига седма, Нови Сад-Београд 1998, 203.

Већи део одреда је до 12. јануара већ напустио положај и отишао својим кућама. „Па ипак, још увек је постојала могућност да се војска повуче кроз Албанију са српском војском. Уместо тога, краљ, Врховна команда и Влада су 11. јануара напустили Цетиње и повукли се према Подгорици, а око 15 часова на Његуше упутили два официра у штаб аустроугарске 47. дивизије генерала Вебера, с молбом да се закључи примирје и поведу преговори о миру, али су они враћени са захтевом да црногорска војска безусловно положи оружје и преда делове српске војске који су се налазили у Црној Гори. Истога дана, краљ Никола са кнегињом Вером напустио је Цетиње и пошао на Ријеку Црнојевића, куда су већ раније послате дворске ствари."[122]

Тог дана, бригадир Лука Гојнић покушао је да са Кучима и Братоножићима стабилизује фронт, али није имао већих успеха, па су 13. јануара 1916. аустроугарске трупе ушле на Цетиње[123] да би већ три дана касније кренуле пут Подгорице. Тиме је после готово 130 година Његошева престоница по први пут била освојена од страних сила, на чему је и сам Цар Виљем свечано честитао Фрањи Јосифу.[124]

Као епилог ових догађаја, Краљ Никола и председник Владе Лазар Мијушковић напустили су Црну Гору, не позвавши војску да пође са њима. „Тек када су напустили земљу саопштили су сердару Јанку Вукотићу, коме су препустили изгубљени рат, да одлазе и да војску треба распустити. Нису имали храбрости да то саопште војсци док нису напустили земљу."[125]

Краљ је преко Подгорице и Скадра стигао до Медове, а одатле италијанским бродом отишао за Италију. Био је то заиста трагичан и историји Црне Горе супротан догађај, који је покренуо расправу око

122 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига седма, Нови Сад-Београд 1998, 205.

123 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига седма, Нови Сад-Београд 1998, 205.

124 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига седма, Нови Сад-Београд 1998, 205.

125 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига седма, Нови Сад-Београд 1998, 205-206.

тога да ли се узрок распаду фронта може налазити у тајним намерама Краља Николе да се докопа српског престола или у пребацивању средишта са југа на север, на Мојковац и заштиту одступнице војсци Краљевине Србије што је у коначници довело до немогућности активног отпора на два велика и значајна фронта. Било како било, „војници су отпуштени кућама, а земља окупирана, као и Србија. Мали број војника и официра прикључио се српској војсци у Албанији. Акт о капитулацији црногорске војске је нешто најсрамније, најтеже што је Црна Гора доживела у својој историји“[126] па отуда ни не чуди што ће управо на односу према њој, а не према јунаштву црногорских војника и народа, бити грађен однос према будућем статусу Краљевине Петровића.

Осврћући се касније на ове догађаје, Лазар Рашовић ће писати да Ловћен није био војнички изгубљен, већ предан и да се иза капитулације Црне Горе не крије (само) војнички пораз војске, већ политичке игре управо Краља Николе. Као важан аргумент овој тези у прилог, Рашовић истиче чињеницу да се црногорске снаге и државни врх нису повукли са српском војском преко Скадра, за Медову и Драч, већ да је тим путем пошао Краљ Никола сам, тражећи себи, а не Црној Гори, спаса у Италији.[127]

Посебну тежину има Рашовићева оптужба да је Краљ Никола током читавог рата одржавао везе са бечким послаником на Цетињу Хупком који је током рата своје средиште имао у Котору.[128] Састанци су одржавани на Кртолама, источно од Тивта, били су врло чести[129] и управо та чињеница била је од највеће заслуге за успостављање директног контакта Краља Николе са Централним силама које су црногорском монарху нудиле чак и могућност да овлада свесрпским престолом. „Црна Гора имала би да обухвати дио Херцеговине до близу Требиња, затим би ишла граница иза Гацка у правцу ка Фочи даље између Пљевља и Таре до Сјенице. Од Старе Србије припало би Црној Гори од Косовске

126 Група аутора, Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига седма, Нови Сад-Београд 1998, 206.

127 Л. Рашовић, Црна Гора у европском рату, Сарајево 1919, 3.

128 Л. Рашовић, Црна Гора у европском рату, Сарајево 1919, 28.

129 Л. Рашовић, Црна Гора у европском рату, Сарајево 1919, 43.

Митровице правцем јужно од Косова до Феризовића. Призрен би био престоница Краљева."[130]

Први Црногорац, који је на Цетињу ухашен од стране аустро-угарских војних власти, према Лазару Рашовићу био је он сам. Ово је посведочио у митровачком листу *Србија* 12. (25.) априла 1919. одговарајући на писање Милана Рамадановића у вези са његовом књигом *Црна Гора у европском рату*.

У то време, збио се, сведочио је 1922. Рашовић један од најтежих догађаја Великог рата – вешање бокешког доборовољца Мрдака Л. Илића из Рисна који је у Црну Гору дошао из Америке. Наиме, ухваћен по распаду фронта, Мрдак је као бечкој солдачији по храбрости познат војник дотеран на Обилића пољану на Цетиње и ту обешен. Међу онима које су тога дана бајонетима дотерали на вешала да глуме публику био је и Рашовић.

„Тачно у 10 сати пре подне отворише се тешка гвоздена врата на тамници Мрдака Илића, српског добровољца из Америке. Он је био ведар као да се на весеље креће. Стари прота цетињски г. Крста Милановић, у пратњи три стражара, прилази да исповеди и причести Мрдака.

Потрешеним гласом покушава прота да утеши несрећног добровољца, а он се благо осмехну па ће рећи: 'Оче прото, остави молитве. Све грехе искупио сам ја оваквом смрћу. Него те молим, кад васкрсне ослобођена мајка Отаџбина, распитај за моје родитеље у Рисну и кажи им: да је Мрдак без страха умро за Српство'. Даље му нису стражари дали да говори.

Десет минута касније, Мрдак је висио на Обилића Пољани. Кад му је џелат намицао уже на врат, узвикнуо је: Живела слобода српског народа. Још није био последњу реч изговорио, а један маџарски официр, разјарен његовим речима, потрже му даску испод ногу, и Мрдак остаде висећи."[131]

Потресен овим догађајима, Рашовић се разболео и два дана је провео у кревету решен да, након што се рат оконча, а под условом

130 Л. Рашовић, Црна Гора у европском рату, Сарајево 1919, 32.
131 Србија, 13. јануар 1922.

да преживи, пронађе Мрдакове родитеље и опише им јуначки подвиг њиховог сина.

А дане ропства, требало је преживети. Мучен и малтретиран, Рашовић је ислеђиван и суђен, али је уз јемство Мила Дожића, тадашњег председника скупштине и још неких његових пријатеља, пуштен на слободу. Као сумњив био је под сталном пратњом полиције и војних служби, па је „по савету једног Чеха, који је мојим пријатељима казао да ће ме појести помрчина" коначно решио да побегне где се прикључио комитима.

У шуми је провео три месеца, да би „услед Вешовићеве афере"[132] размишљао једно време о спостственој предаји. Коначно, ту идеју је напустио, али су се, пошто су почеле „опште интернације" у Кучима, у родном селу Момче појавали аустро-угарски војници, затраживши од Лазаревих родитеља да га, под претњом интернације, пронађу и предају, или га барем убеде да се сам преда.

„Да бих спасао своје старе родитеље јавио сам се, па шта било! Интернирали су ме. Судска акта послата су за мном у логор интернираних. Шест месеци су ме поново мрцварили од Пожуна до Болдогасона, док, напослетку, није изречена осуда. Кривица је била: клевета против војне силе аустро-угарске. Али то је ситница."[133]

Логор у Болдогасоњу[134], у којем је сабран крем црногорског

132 Ђенерал Радомир Вешовић је у једном моменту, и сам бивајући комита, решио да напусти отпор, позвавши официре и комите да се и сами „предају", односно да престану са пружањем отпора.

133 Србија, 12. (25) април 1919.

134 Логор се налазио на источној обали Нежидерског језера (Нежидерски срез), у близини насеља Болдогасоњ, у то време на територији Угарске, сада у Републици Аустрији, насеље Frauenkirchen. Формиран је у фебруару 1915, а распуштен последњих дана октобра 1918. године, готово у исто време када и суседни логори Нежидер и Нађмађер. У њему су били смештени српски и црногорски заробљеници и интернирци, који су континуирано пристизали, да би у једном пресеку 1916. године имао 11.613 људи.

Логор је био изграђен на мочварном земљишту, што је уз глад, заразе, исцрпљујући рад, логорски режим и остало утицало на велику смртност затвореника, па је тако забележено да је умрло преко 7.000 заточеника. Више о томе: Мирчета Вемић, Помор Срба ратних заробљеника и интернираних цивила у аустроугарским логорима за време првог светског рата 1914-1918, сепарат.

официрског кора и друштва уопште, остао је др Рашовићу у ружној успомени. Заточенике су, уз шиканирање „најниже врсте“ мучили и болести и глад. Изузетно тешки услови живота, навели су заточенике на протесте, а потом и на активан отпор. И ту је Рашовић играо значајну улогу, због које ће на крају сносити последице. „Боље да се умре него да се онако животари. Одржали смо скупштину и изабрали одбор од петнаест лица, да састави протест на владу у Беч и посланства неутралних држава. У одбору сам био први изабран ја, испред 3.000 Црногораца. Састав протеста поверен је мени, професору Боричићу и још троици. На немачки сам га преводио ја. Сутра дан, пре него смо успели да путем рапорта предамо команди наш меморандум, дошао је вод војника, са натакнутим бајонетима и мене одвео у затвор. Шест недеља у ћелији (самици), без постеље на голим чагљама, вешање за руке и ноге, мучење глађу. Кад су изведени на рапорт сви, ама баш сви, који су имали да команди предају рапорт, одрекли су се, осим професора Боричића. И ја сам осуђен као бунтовник.“[135]

То што је баш Рашовић био први одабран „испред 3.000 Црногораца“ није ни мало чудно, пошто је током читавог боравка у Болдогасоњу био уредно биран и за старешину бараке, па чак и након што га је команда логора „као бунтовника“ сменила и под бајонетима послала у самицу. „Кад је команда почела попуштати и дала нам логорску канцеларију, опет сам изабран за старешину логорске канцеларије.“[136]

Пошто су добили жељени статус, црногорски официри повели су акцију за „чишћење логора од изелица, који су нам испочетка душу вадили“, међу које су спадали како „домаћи“ који су ради унапређења или очувања сопственог статуса постали својеврсни сарадници затворске управе, тако и сама управа. И у томе је, по сопственом признању, предњачио сам Рашовић, уз помоћ „групног команданта г. D-r Цуре, родом Словака.“[137]

135 Србија, 12. (25) април 1919.
136 Србија, 12. (25) април 1919.
137 Србија, 12. (25) април 1919.

Неколико година касније, у митровачкој *Србији,* у тексту „Црна рука“ Рашовић ће донети интересантно сведочанство о радости која је, на вест о покушају атентата на Регента Александра у Солуну 1917, обузела стражаре и управу логора. По мађарским баракама разлегла се песма и граја, а „лепу вест“, управа је решила да прослави јавним истицањем „савезничких застава“: бугарском, немачком и турском.

„Ми смо се почели купити у групице и коментарисати. Да би показали Мађарима и Аустријанцима да ми не клонемо наредили смо циганима да свирају ‘Боже правде’. Кад су се звуци химне разлегли, где се ко затекао стао је и скинуо је капу. Тако смо ми пркосили непријатељу.“[138]

Тек касније, пошто се увидело да је у питању био „само“ покушај и да је мађарска штампа преуранила са весељем, наступио је обрт: разочарење на једној, а одахнуће на другој страни.

Значајно сведочанство о робовању у Болдогасоњу, оставио је у „Дневнику заробљеника из Болдогасоња“ и Рашовићев пријатељ Трифун Ђукић. „Наш је живот овдје нека врста робије, прогонство од свега онога што нам је драго. Остала нам је само нада. То је оно што нас одржава“, забележиће Ђукић у свом „Дневнику“.[139]

Описујући услове у логору, Ђукић ће уписати да су црногорски војници и официри спавали на сламарицама, покривени старим ћебадима, док су за ручак готово редовно добијали „водњикаву сточну репу“ и „такозвани чај“ којима су мађарске и бечке власти настојале да на сваком месту искажу „непријатељску грубост према нашим људима.“[140]

„Прво су нас називали разбојницима, као да и они нијесу заиста разбојници и зликовци! Затим су, купећи радништво и тјерајући га на посао, наше биједнике, старе и нејаке, голе и гладне, кундацима ударали. Јуче сам сав уздрхтао – посматрајући једну такву сцену. Дође ми да зграбим онога Мађара, али се сјетих шта би ме онда чекало: смрт или ћелија са мучењем...“[141]

---

138 Србија, 14. децембар 1919.

139 Група аутора, Свједочанства – избор из мемоарске литературе, Титоград 1973, 284.

140 Група аутора, Свједочанства – избор из мемоарске литературе, Титоград 1973, 285.

141 Група аутора, Свједочанства – избор из мемоарске литературе, Титоград 1973, 285.

Међу већим проблемима са којима су се црногорски затвореници суочавали, попут Рашовића и Ђукић ће у први план истаћи глад која је у Болдогасоњу била „неизмерна као тежња за животом, а грозна и ужасна као смрт“.[142] Отуда и не чуди што би једина права срећа за логораше, мучене присилним тешким радом и сталним боравком на отвореном наступила када би се неким чудом кроз део логора насељен војницима Краљевине Србије, прокријумчарио који комад хлеба.

„Сузе ми навиру на очи и склањам се као да бих хтио да не видим оно што се не може заборавити! Идем бесциљно поред оне бесмислене жице између нашег и србијанског лагера. Идем... и одједном примећујем како се, ту близу, одмах иза жице, креће упоредо са мном један живи мртвац, у одијелу српског војника. Одијело је на њему прљаво, згужвано и поцијепано. Лице му је блиједно и некако прозрачно, а очи упале у очне дупље и отуд зраче, рекао бих, стаклено мртвачким сјајем. Гледам га са извјесном невјерицом и прва ми је помисао: откуда овакав човјек – сјенка, да се креће по лагеру? Но, он застаје, за тренутак, као да нешто тражи. Нашао се поред једне гомиле лагерског ђубришта и почео по њој да се осврће...“[143]

Када је крајем октобра 1918. године, само неколико дана пред распад Аустро-Угарске логор распуштен, Лазар Рашовић кренуо је пут Црне Горе где је од стране Куча биран за племенског представника на Великој народној скупштини[144], али се задржао у Сарајеву, где су у то време радикали водили опсежну акцију за припајање Босне и Херцеговине Србији. Као српски националиста, киван због понашања Краља Николе у рату, решио је да се овде и задржи како би дао свој допринос остварењу вековног сна о уједињењу. Тој одлуци додатно је кумовало сазнање да ће се Црна Гора самостално директно припојити Краљевини Србији (како би ојачао ујединитељске идеје управо у Сарајеву штампа и већ спомињану књигу *Црна Гора у европском рату*), док је у Босни и Херцеговини, уколико се жели остварити исти циљ, потребно

142 Група аутора, Свједочанства – избор из мемоарске литературе, Титоград 1973, 288.
143 Група аутора, Свједочанства – избор из мемоарске литературе, Титоград 1973, 292.
144 Србија, 17. март. 1920.
Како није стигао на време, заменио га је, по његовом допуштењу, Мираш Радонић.

активно радити на сузбијању хрватског националног интереса, као и настојања Југословенског одбора да ове покрајине присаједини заједничкој држави преко Загреба.

У ратовима 1912-1918 Лазар Рашовић изгубио је рођену браћу Милету (Дечић), Баја (Малесија) и Арса (Карпати), док су му од рођака погинули: Спасоје Радоњин Рашовић, Ђоко Иванов Рашовић, Павић М. Рашовић, Вуксан Р. Рашовић, Милан Лукин Рашовић, Станиша М. Рашовић, Бајо М. Рашовић, Милош М. Рашовић (отац и три сина), Матија Б. Рашовић, Андрија Б. Рашовић (браћа, други као српски добровољац на француском фронту). Стојан Р. Рашовић, Милета Р. Рашовић и Ђоко Ј. Рашовић, док му је брат Мијајло остао инвалид, као и браћа од стричева Љубо, Андрија, Филип и Милован.[145]

Већ на почетку рата у нападу на Дечић писао је и 9. фебруара 1921. погинуо му је „један брат" оставивши иза себе жену и двоје деце „једно од две и друго од једне године."[146] Недуго потом, у Малесији погинуо му је „и други брат", оставивши иза себе „петоро ситне дечице, од којих је најстарије било тек 16 година. Затим су попадали најближи рођаци, њих осам на броју."[147] И мада су иза погинулих бораца остале незбринуте породице, „нико није тражио награде, нико није чак ни помислио да је држава дужна да му за то плаћа."

У првим данима Великог рата, погинуо му је и трећи брат, „оставивши и он жену и једно дете. И они незбринути. Био је чиновник министарства војног тек три године."[148] Из рата су изашла само два сина истог оца, од чега је један годинама након краја борби био са пушком у руци „на бранику ове државе којој је његова кућа дала све, а од које он није добио ништа."

Поред смрти, Рашовићи су претрпели и материјалну штету у износу од 200.000 круна. „Огромна залиха старинског бакреног посуђа, што се још једино може наћи у старим већим црногорским породицама, старинско оружје (џевердари, јатагани, „леденице", самокреси, и т. д.)

145 Србија, 17. март. 1920.
146 Србија, 9. фебруар 1921.
147 Србија, 9. фебруар 1921.
148 Србија, 9. фебруар 1921.

искићено и оковано сребром, стари ћилими и украси, месингане ствари, кваке, украси са кревета и друго посуђе, одело, а нарочито вунени душеци и уопште што је год у кући вуненога било, све је то однела аустријска власт за време окупације, реквирирала.

Да би се одржала породица да не умре од глади, продавани су заостаци имања и од једне богате куће, од једног сигурног дома, постала је једна сиромашна кућа."[149] Децу пале браће, заједно су у годинама након рата издржавали преживели стричеви и деда, не тражећи од државе било какву материјалну надокнаду за поднете жртве.

Три године након рата, у брошури *После две године политичких грешака и лутања – на крају једне епохе* Рашовић ће се осврнути и на проблеме који су између 1918. и 1921. захватили Црну Гору. Он ће, имајући доста разумевања за незадовољство својих земљака, констатовати да је Велика Народна скупштина „црногорско питање" закључила искључиво поштујући вољу народа који је уједињење са Србијом „примио заиста са једним беспримереним одушевљењем".[150]

Оставши сам, Краљ Никола[151] је морао да се ослони најпре на емиграцију и мали број својих присталица у земљи, којих у почетку није било много. Међутим, „није требало да прођу ни пуних шест месеци, па да се оно народно расположење промени и код једног великог дела сиромашног народа у Црној Гори претвори у силну мржњу на нашу државу."[152]

Главне кривце за овакво стање, Рашовић налази у погрешној политици Светозара Прибићевића и његове Југословенске Демократске Заједнице која је уместо помоћи страдалој и сиромашној Црној Гори слала сумњиве политичке поруке, чинећи све како би, ограничавајући

149 Србија, 9. фебруар 1921.

150 Spectator: После две године политичких грешака и лутања – на крају једне епохе, Митровица 1921, 40.
Закључци Велике Народне скупштине били „елементарни излив народног одушевљења".

151 Упркос свему, потоњи Рашовићев лист Србија писаће лепим тоном поводом смрти Краља Николе, описујући га као владара јуначког народа.

152 Spectator: После две године политичких грешака и лутања – на крају једне епохе, Митровица 1921, 40.

утицај који је у народу имала Пашићева радикална странка и српска ујединитељска национална идеја, стварала простор за сопствену политичку победу. „Оваква политика ове заједнице у Црној Гори имала је ужасне последице за нашу народну ствар. Црногорци су схватили 'демократско' харачење у Црној Гори као дело и израз самог новог режима и курса државног, и разуме се, озлоједили су се и разочарали."[153]

Увидевши насталу промену, Краљ Никола је покушао да читаву ситуацију окрене у своју корист „и онда су настале побуне, емиграције и сва чуда и покори, која не дају мира оном иначе измученом народу ни нашој држави још и данас."[154]

Стално у покрету, Рашовић у Сарајеву учествује у свим важнијим догађајима који су мењали историју балканског полуострва. Као радикал и новинар првог српског поратног листа *Српска Зора* уредника Ђорђа Чокорила, те *Једнакости*, националног гласила Срба Муслимана Босне и Херцеговине, „на челу којих је био познати политичар Шериф Арнаутовић"[155] чинио је све како би две покрајине директно припојио Краљевини Србији.[156]

---

153 Spectator: После две године политичких грешака и лутања – на крају једне епохе, Митровица 1921, 41.

154 Spectator: После две године политичких грешака и лутања – на крају једне епохе, Митровица 1921, 41-42.

155 др Л. Рашовић, На заходу – пабирци са животног пута, Сремска Митровица 1962, 16.

156 И у Босни и Херцеговини, као и у Црној Гори, Рашовић примећу штетне последице Прибићевићеве политике. Он тако истиче да су „демократе" покушавале да по сваку цену одвоје Србе муслиманске вере од православаца, сматрајући да ће на тај начин ограничити простор за деловање радикала. Као карактеристичан пример он наводи управо случај са Шерифом Арнаутовићем који је јавно истицао своје српско опредељење и чинио све да се Босна и Херцеговина припоје Србији. Наиме, као велики противник Загреба, Беча и Рима, а после ослобођења, Арнаутовић је тражио и добио дозволу да оде у посету Регенту Александру, како би га не само упознао, већ и како би са њим поделио своје виђење будућег јединства. На то су реаговали носиоци Прибићевићеве политике у Босни и Херцеговини, а међу првима др Владимир Ћоровић који је окривио Владу која је „смела Шерифу израдити аудијенцију код Регента." Spectator: После две године политичких грешака и лутања – на крају једне епохе, Митровица 1921, 37.

Чим су ратне трубе утихнуле, на свом повратку са Крфа у Србију, Сарајево је посетио Никола Пашић са члановима тадашње Владе. На ручку у хотелу „Европа“, међу званицама које су добиле прилику да разговарају са тада најутицјанијим политичарем Балкана, био је и Лазар Рашовић. „У разговору буде покренуто питање новина. Пашић се окрене др. Милану Сршкићу једном од ондашњих првака у Босни, са речима: ‘Милане, како ми стојимо са штампом у овим крајевима? Ми ћемо ускоро морати да идемо на изборе! У Србији, Аустијанци су штампарије уништили, слова претопили у олова’.“[157]

Прихвативши се посла да међу Србима у тадашњој Краљевини Хрватској и Славонији покрене новине, Рашовић наредне 1919. године долази у Београду и Новом Саду блиску Митровицу, у Срем, према којем је, како је сам сведочио, још од младићких дана гајио велику љубав и наклоност, сматрајући га угаоним каменом српске националне идеје у времену по нестанку немањићке Србије.

Тако је у марту 1919. светлост дана угледао први број *Србије*, листа који ће током двадесетих година прошлог века бити најутицајније штампано гласило у Сремској Митровици и читавом Срему.[158] Првобитно, Рашовић је имао идеју да *Србију* покрене симболично у Сремским Карловцима, али га је у тој намери предухитрио угледни митровачки трговац Смиљан Трајковић који је, и не познајући Рашовића, дао неопходан оснивачки улог. Убрзо потом, оснива и истоимено акционарско

157 др Л. Рашовић, На заходу – пабирци са животног пута, Сремска Митровица 1962, 17.
Саша Марковић, Од присаједињења до прекрајања, Војводина у Краљевини СХС/Југославији 1918-1941. Нови Сад 2020, 67.

158 Рашовићев рад добро је дошао сремским и уопште војвођанским радикалима који су већ током јануара 1918. преко др Жарка Миладиновића извештавали Јашу Томића о потреби покретања националног партијског гласила. Том приликом, Миладиновић саопштава Томићу да се на томе већ увелико ради, али да још увек није сигуран да ли ће се ићи на обнављање Заставе или ће се тражити другачије решење, односно покретање новог листа. У било којој варијанти, и за Миладиновића, као и за Пашића, покретање листа који би у време општег колапса Монархије, када је сваки народ који је на њеном простору живео тражио прилику за сопствену националну еманципацију дао јасан правац кретања, било је од прворазредног значаја.

друштво за издавање књига и листова чији је задатак био да даровитим ауторима помогне при штампању својих дела.

1.4. У рату са самосталцима: од Сарајева до Митровице

Краљевина Срба Хрвата и Словенаца настала је као резултат неколико чинилаца: српске победе у Великом рату, стремљења политичких елита које су настојале да обликују народну тежњу за српским националним обједињавањем, договора са Југословенским одбором и интереса великих сила. Међусобно усклађивање ових чинилаца уз потребу њихове сталне ревизије, постаће, испоставиће се, главни узрок континуираног слабљења Краљевине у међуратном периоду и главни фактор њеног брзог распада у априлу 1941.

На српској крви настала Краљевина постаће, уместо израза јединства, поприште сукоба две националне концепције, српске, према којој је добро народа нове заједнице могуће остварити само у унитарној држави са широким самоуправним слободама чији је главни носилац била Народна радикална странка и хрватске, федералистичке, коју је бранила Хрватска републиканска сељачка странка, а која је почивала на тези да су Срби и Хрвати два различита народа који отуда, у новој држави морају омеђити сопствене границе.

Различите политичке културе, једна која се развијала у слободној Србији под утицајем либералних и касније радикалних идеја и друга, хрватска, обликована под сталним притиском Беча и пре свега Пеште, већ од првих дана Краљевине у први план су ставиле сукоб између демократске етничке концепције и усиљене идеје о политичком народу којом је Загреб настојао да под својом управом држи и оне крајеве у којима су Срби „политички Хрвати“ чинили већину. Оно што је својевремено Пешта чинила хрватском народу, Хрвати ће у држави за чије су стварање Срби били најзаслужнији, покушати да чине управо њима.

На маргинама овог сукоба, током прве декаде слободе, јављаће се и друге концепције које, када се са ове дистанце посматра политичка историја Краљевине СХС, нису имале дубљег и трајнијег утицаја. Пре свега ту мислимо на деловање Светозара Прибићевића и

Љубе Давидовића који су, почев од 1919. настојали да кроз интегрално југословенски концепт ставе тачку на ово питање. Ово настојање остаће импотентно све до коначног распада Краљевине, а свако инсистирање на стварању новог националног идентитета и Срби и Хрвати ће доживљавати као неправедно затирање сопствених националних имена.

У време ступања Лазара Рашовића на митровачку новинску и политичку сцену, главну управу у Краљевини вршило је Привремено народно представништво, које је имало задатак да усклађује различите правне прописе, наслеђене из предратног периода. На челу Владе новоформиране државе, по вољи Регента Александра, а противно очекивањима Николе Пашића, нашао се Стојан Протић, један од најважнијих идеолога НРС.[159] Одмах по конституисању кабинета, Протић је Влади поставио три задатка: сарадња са Парламентом у циљу доношења Устава, решавање свакодневних проблема до доношења Устава и настојање да усагласи дисонантне тонове у Парламенту.[160]

Једна од најмоћнијих фигура Протићевог кабинета и личност која ће највише утицати на политику Краљевине у периоду до доношења Видовданског устава био је Министар унутрашњих послова Светозар Прибићевић, који је на ову функцију изабран на предлог Националног већа у Загребу.[161]

Оптерећен потребом што скоријег утврђивања граница[162], састављен од различитих политичких фракција међусобно сукобљених по питању будућег уређења државе, Протићев кабинет био је неспособан да дешавања узме у своје руке.

---

159 Alex N. Dragnich, The First Yugoslavia – Search for Viable Political System, Stanford, California 1983, 15.

160 A. N. Dragnich, The First Yugoslavia – Search for Viable Political System, Stanford, California 1983, 15, 18-20.

161 A. N. Dragnich, нав. дело, 16.

Као један од разлога била је чињеница да је Министар унутрашњих послова имао могућност и право да надзире рад Бана у Хрватској. Како српским политичарима ова институција није била позната, избором српског политичара из Хрватске, сматрало се у Загребу, успело се у очувању какве-такве аутономије у односу на Београд.

162 Ово је питање било од животног значаја за Краљевину, пошто су италијанске претензије на Далмацију са окончањем Великог рата наставиле да расту.

Док су радикали били унитаристи, Радић је инсистирао на стварању федерације у којој би хрватска била република. Прибићевић је заговарао интегралистички приступ решавању спора, док је неколицина комунистичких посланика заузимала потпуно негаторски став.[163] Они су наиме јавно у Парламенту поручивали да ће „прави Устав" бити писан не од стране буржоаских политичара, већ „крвљу проливеном на улицама".[164]

Када је Прибићевић у Сарајеву 1919. основао Демократску заједницу, партију која је замишљена као кабинетска организација која би своју инфраструктуру градила на основу ауторитета Министра унутрашњих послова, српска политичка сцена додатно је дисперзована, а сукоби међу партијама додатно су појачани.[165] Сукоби на линији Пашић--Прибићевић, обележиће читаву декаду и биће прекинути Краљевим шестојануарским преузимањем власти.

У првим данима нове државе, Прибићевић је по својим политичким погледима био прилично близак Радикалима[166] па отуда ни не чуди што ће Рашовићева митровачка *Србија* о том феномену писати нашироко, увек настојећи да пронађе начин како би Самосталце ипак представила као не баш до краја поштене у тој сличности. Та почетна блискост била је толико изражена, да је чак и Стојан Протић Пашићу хвалио Прибићевићево држање према хрватским захтевима. „И заиста, у то време, Прибићевић је био близак Протићу и радикалским круговима. Њихови погледи на државно уређење били су истоветни, јер су се и Протић и Прибићевић тада залагали за унитаризам и за што јачу централну власт. За разлику од њих, већина хрватских

163 Више о томе: Петрановић Бранко Историја Југославије 1918-1988, I-III, Београд 1988.
Бобан Љубо Светозар Прибићевић у опозицији, Загреб 1973.
Божић Софија Срби у Хрватској 1918–1929, Београд, 2008.
Станковић Ђорђе Никола Пашић и југословенско питање, I-II, Београд 1985.
164 A. N. Dragnich, нав. дело, 17.
165 Ти сукоби трајаће током читавог периода постојања Краљевине и ићи ће највише на руку Стјепану Радићу, касније Влатку Мачеку, односно хрватском интересу који је од самог старта био унисон.
166 Љубо Бобан Светозар Прибићевић у опозицији, Загреб 1973.

политичара се поларизовала на она блиске Трумбићу, а то значи да су били за прихватање помирљивог концепта који лавира између унитаризма и федерализма и на оне блиске Стјепану Радићу, који је био у то време за то да 'Хрвати ... на своме тисућљетном непријепорном политичком територију оснују неутралну хрватску републику, па да је уведу у неутралну савезну републиканску Југославију, чим Словенци, Срби и Бугари оснују исто такве неутралне пучке републике.'"[167]

О заиста немалој сличности сведочи, између осталог и податак да је управо Прибићевић као Министар унутрашњих послова тражио и добио укидање покрајинских влада, учинивши их одговорним не својим парламентима већ Београду.[168] Ово је било нарочито важно за Срем који, иако је у Руми јавно изрекао да жели директно припајање Србији, и даље био под покрајинском управом Загреба.

Као унитариста и централиста, Прибићевић је настојао да изгради политичку организацију која ће бити најпре национална, а потом и унитарна и централистичка. У тој тежњи почиње крај сваке његове сличности са радикалима, као и и корен сукоба чији ће актер најпре у Сарајеву, а потом и у Митровици бити и Лазар Рашовић.

---

167 Дарко Гавриловић У вртлогу национализма - Стјепан Радић и Срби (1871-1918) Светозар Прибићевић и Хрвати (1918-1936) Стилос Нови Сад 2007: 163
Из оваког Радићевог става налазимо да је његов републиканизам неутемељен и да не представља чвршћи израз републиканског промишљања, већ изнуђену позицију. Наиме, Радић је тек крајем јула 1918. године, променио име партији која од ХПСС постаје ХРСС, што указује на потребу дистанцирања не само од једне царевине која пропада, већ и краљевине која настаје.
Чињеница да Радић тражи независну хрватску републику и да стварање република у Србији и Бугарској узима као предуслов уједињења, указује на исправност нашег става. Позивајући се на републику, Радић заправо тражи разлог за неуједињење, а не обратно, јер је он морао бити свестан да Срби који су гинули за Краља и са Краљем сигурно неће прихватити његов предлог. Другачије, сматрамо, не би било ни у Бугарској, али не зато што су Бугари имали јаке монархистичке традиције (у крајњем, оне су након 1918. и доласка Александра Стамболијског на власт биле на најнижем нивоу) већ зато што би се они тада круне држали као гаранта останка ван јужнословенске државне заједнице.
168 Д. Гавриловић наведено дело: 163.
Врхунац је био постављење Прибићевићевог личног пријатеља Ивана Палечека за Бана у Загребу.

За разлику од радикала који су задржали српски предзнак, Прибићевићеви самосталци сматрају да нова странка која настаје „за нову државу“ мора бити интегралистичка, југословенска, а не „српска“ или „хрватска“ у чему је проналажен основ за „сепаратизам“.[169]

Пошто је своју политичку организацаију желео да направи до марта 1919. када се очекивао састанак Привременог народног представништва које је имало да донесе Устав нове краљевине, Прибићевић је већ крајем 1918. постао прилично активан на послу њеног конституисања. Први пут јавно, о стварању Југословенске Демократске Странке Прибићевић је говорио већ у јануару 1919. бранећи принцип „Један народ-једна држава“ који се, како је сматрао, може остварити само уколико се претходно изврши разрачунавање са „свим аутономијама и ‘хисторијским областима’.“[170]

Како би сузбио утицај „сепаратиста“, Прибићевић се усмерио пре свега на Босну и Херцеговину где су радикали из Сарајева 1918. повели велику националну акцију са циљем организовања великог збора на којем би се ове покрајине припојиле Србији онако како су то чиниле Црна Гора и Војводина. Како је у то време у Сарајеву био и Лазар Рашовић, то можемо претпоставити да је и он узео директног учешћа у сукобу са Прибићевићем, тим пре што је он, као неко ко је до Великог рата, као што смо видели, сарађивао са листом *Србобран* и био у круговима блиским Прибићевићу, добро познавао његове идеје и начин размишљања.

У овој радикалској акцији Светозар Прбићевић је видео не ујединитељски напор, већ ускоплеменско одвајање од југословенске идеје која, сматрао је, не може бити замена за српску или хрватску, већ их укида у име вишег квалитета. Отуда је по сваку цену настојао да радикалске активности стопира, сматрајући да ће, уколико Пашићеви следбеници крену у остварење свог наума, истим трагом поћи и хрватски националисти што у коначници доводи до угрожавања опстанка тек створене државе.

169 Д. Гавриловић наведено дело: 165.
170 Д. Гавриловић наведено дело: 165.

Када су, упркос свим покушајима самосталаца да предупреде њихов рад, српске и хрватске политичке организације почеле да остварују своју агенду у Босни и Херцеговини, Прибићевић је решио да коначно подвуче црту, па је као Министар унутрашњих послова забранио све политичке скупове са националним предзнаком, а убрзо потом је 22. јануара 1919. увео и привремену цензуру, па су под удар контроле дошле и јавне манифестације које су имале „племенски" карактер, којима је аутоматски учитаван и политички, што је наишло на велики одијум међу Србима, а посебно међу радикалима који су у таквом Прибићевићевом понашању видели дух „аустријанштине", о којем ће и *Србија* касније много говорити.

Ако је овај Прибићевићев потез и био промишљен, идеја да управо у Сарајеву направи оснивачку скупштину нове странке, имала је сасвим другачије значење. У радикалским круговима то је доживљено као директан изазов и својеврсно понижење, јер се држало да је на тај начин Прибићевић заправо желео да покаже своју надмоћ над „сепаратистичким" партијским организацијама, пре свих над радикалима.

Било како било, оснивачка скупштина је одржана у Сарајеву и на њој су се чланови ЈДЗ јавно определили за монархију, Карађорђевиће, за један закон, једну државу, управно децентрализовану.[171] У Сарајеву настала партија, замишљена је као чедо државе којој се тежило. Она је била монолитна, јединствена, југословенско-национална и према томе у отвореном сукобу са једнако унитарном и централистичком Народном радикалном странком којој је припадао и Лазар Рашовић.

Сећајући се тих дана, Рашовић ће 1919. у *Србији* писати да је Прибићевић, процењујући крајњи „успех" своје политике, тих дана често истицао „блискост" са радикалима, ширећи лажне вести о могућем уједињењу две организације. „О оној најшкакљивијој тачци, где је требало разјаснити однос ове нове политичке групације према различитим странкама у Србији, говоро је г. министар унутрашњих дела Св. Прибићевић. Он је то место говора увио врло вешто у дипломатску форму тако, да су Срби радикали из Босне пошли са скупштине у уверењу, да

171 Д. Гавриловић наведено дело: 166.

је стапање југославенске демократске странке са Пашићевом групом само питање кратког времена. Г. Прибићевић је врло добро разумео упитне погледе целе скупштине, разумео је и схватио, што осећају у души сви они, који га слушају. И зато се потрудио да их задовољи. Он је рекао, како су Србијанци деликатно према нама, врло дискретни. Они још неће, из многих обзира да се истичу. А осим тога, свака њихова странка има своју историју. Тенор говора био је: да ће се све србијанске странке, за сада, наћи у једном колу са југословенском демократском странком, да се оне у темељним принципима о изграђивању наше нове државе неће разликовати, а доцније, када подигнемо кров над главом, настаће сасим нове политичке групације на сасвим овим принципима. Г. Прибићевић је преставио у главном на скупштини ситуацију овако: сви, који хоће, да се наша држава уреди по узору краљевине Србије, са династијом Карађорђевића на челу, са једном владом и једним парламентом, а са аутономијом тек у административним јединицама: општинама, срезу и округу, треба да се нађу у једно коло и да поведу безобзирну борбу против оних који хоће, да се наша држава уреди на принципу покрајинских аутономија, попут пропале Аустрије.

Ово су биле основне тачке, које су прихватили учесници сарајевске скупштине, и на основу којих је извршено привремено груписање странака."[172]

Убрзо по оснивају, Прибићевићевој странци су пришли самостални радикали Љубе Давидовића, напредњаци Воје Маринковића и либерали Воје Вељковића, па је поред Прибићевића, новоформирана организација добила још једног теоретичара и практичног лидера: Љубу Давидовића. Ова чињеница биће нарочито болна за радикале, који су у ЈДЗ видели повратак „Обреновићеваца" на политичку сцену. У том смислу и *Србија* ће од свог првог броја, у марту 1919. па све до краја своје прва године немилосрдно нападати поменути тројац, сматрајући Давидовића радикалским издајником, а Маринковића и Вељковића за наследнике традиционалних противника демократизма у Србији. Сви скупа, били су тек следбеници оних идеја које су, бранећи Обреновиће

172 Србија, 5. (18) април 1919.

од српског народа, одговорне не само за катастрофу из 1875, 1885, већ и за стрељања на Краљевици, након неуспеле Тимочке буне.

Како се сукоб са радикалима заоштравао, тако је долазило до првих подела унутар само декларативно монолитне Прибићевићеве организације. Па ипак, погрешно је мислити да је спор избио око тога да ли треба или не треба ратовати са радикалима, већ да ли се тај рат води са довољно жара или не. Јер, док су пречани били мање заинтересовани за продубљење сукоба, напредњаци, либерали и самосталци из Краљевине Србије тражили су да се у сукоб уђе свим расположивим средствима. Ово је у крајњем и разумљиво из два разлога: први је тај што се гласачко тело у Краљевини Србији значајно преклапало, а други лежи у старим размирицама и ривалитету на који је, сходно сопственим политичким потребама указивала и *Србија*.

Док је са једне стране настојао да ослаби утицај радикала, Прибићевић је упоредо са тим покушавао да се са њима фузионише на бази истоветних централистичких ставова, и потајних надања да новонастала организација има капацитета да у себе усиса Пашићево чланство, али се испоставило да је већ Босна била кост у грлу.[173] Додатну потешкоћу представљале су све чешће оптужбе за непотизам које су на Прибићевићев рачун долазиле са свих политичких страна. Нападан је да се као Министар полиције служио свим расположивим ресурсима за остварење уских партијских и личних интереса. Да читава ствар буде

173 Д. Гавриловић наведено дело: 169.
У том смислу, пише Лазар Рашовић, Прибићевићу је нарочито тешко пало спајање војвођанских радикала са београдским.
„Није много потрајало, а у Београду је извршено уједињење српске народне радикалне странке из Војводине и Срема са групом Николе Пашића. Услед овог догађаја почела се у Сарајеву и целој Босни и Херцеговини осећати нека нервозност. Писмо за писмом, депеша за депешом, летели су из Босне босанским члановима Државног Већа. Ситуација је била све неодређенија. По Сарајеву су се чули отворени протести и огорчени прекори. А из кругова југ. демократске странке су говорили: чекајте! Срби из Босне и Херцеговине нису хтели чекати покренули су 'Српску Ријеч' као свој страначки, радикални орган. Посланици на Државном Већу и даље су се држали Прибићевића, ма да их је сва војска давно била оставила. Осим тога и група млађих демократа т. зв. 'Радена' почела је бивати све резервисанија према југославенској демократској странци. Србија, 5. (18) април 1919.

још гора, он се често од оваквих оптужби није ни бранио, већ је своје понашање правдао тезом да је новоформирана држава још увек слаба, да се у њој још увек изводи „национална револуција“ и да јој је хомогенизација (које нема без контроле) преко потребна.[174] Тако је, само делимично остваривши свој план, Прибићевић дочекао март и заседање Привременог представништва. Као одговор на исто, Франковци су припретили устанком, док је Стјепан Радић, пошто је као представник најутицајније хрватске политичке организације одбио да узме учешћа у истом, по налогу Светозара Прибићевића ухапшен.

Читава прва половина 1919. прошла је у Прибићевићевом настојању да по сваку цену ограничи и коначно сузбије рад радикала у Босни и Херцеговини, као и у одбацивању сваког настојања да се Стјепан Радић пусти из затвора. Оваква политика ЈДЗ довела је до велике поларизације у друштву и коначно до прве (двомесечне) обуставе рада Привременог представништва. Током тог периода Љуба Давидовић је одбијао захтеве радикала за смену Прибићевића, што је био њихов услов за партиципацију у власти. Када је отпао покушај да се до споразума дође са Народним клубом (који је такође тражио Прибићевићеву смену), избор је пао на социјал-демократе, па се у влади између осталих нашао и Шиђанин Витомир Корић.

У фебруару 1920. Прибићевићева влада поднела је оставку и мандат за састав новог кабинета добио је Стојан Протић. До тада, спор између радикала и самосталаца увелико ће из Босне и Херцеговине бити пренет и у Срем, а у његовом средишту као оснивач и уредник листа *Србија*, биће и Лазар Рашовић.

1.5.У Митровици: ко је прави демократа?

Када је тачно Рашовић стигао у Сремску Митровицу није нам познато, али како је први број *Србије* изашао почетком марта 1919. његов долазак засигурно можемо сместити до фебруара исте године. У почетку новине које ће постати званични орган сремских радикала налазиле

174 Д. Гавриловић наведено дело: 170.

су се на Тргу Краља Петра у кући „госпођице Мијић“, а потом су половином године премештене у Занатлијску улицу, на број 17, у кућу Јелене Ћирић, потоње Рашовић[175] где су неко време и одржавани састанци градског одбора Народне радикалне странке.

У време Рашовићевог преласка у савско-дунавску равницу унутар самог Срема, водила се огорчена партијска борба између Народне радикалне странке и различитих хрватских политичких организација, међу којима су предњачиле ХРСС и Хрватска заједница. Своју националну политичку акцију, митровачки и сремски „Пашићевци“ су градили на основу чињенице да је Срем и у новој држави остао под административном управом Загреба, што се сматрало погрешним из националних, географских и културних разлога. Ови ставови поткрепљивани су и подацима са пописа из 1910. када је утврђено да су Срби били релативна већина.[176] Видевши у томе рецидив аустроугарске управе, настали мир врло брзо почели су да тумаче као продужетак рата другим средствима.

---

175 Половином јула 1919. основано је и Акционарско друштво „Србија“ за издавање књига и новина. У управном одбору Друштва налазили су се Велимир Радак, Милан Младеновић, Бранко Томић, Танасије Стојановић, Никола Трифуновић, Сава Вукић, Лазар Рашовић, Милисав Ј. Костић и Миленко Рајић.
Из Правила Србије, деоничарског друштва за издавање новина и књига, публикованог 1921. у Митровици, сазнајемо да је улагачки капитал друштва био 200.000 круна подељен на 4.000 акција од 50 круна свака. Акције су уредно уплаћене, осим 480 које су уступљене управо Лазару као откуп Србије и целокупног њеног инвентара.
У делокруг Друштва спадају „сваковрсни штампарски послови“, издавање „корисних књига, часописа, брошура, листова и т. д.“, различити књиговезачки послови, те „оснивање књижарских и штампарских радња, како у средишту друштва, тако и по другим местима Краљевине.“
Органи друштва били су управни и надзорни одбор, службено особље и скупштина акционара. У циљу заштите друштва, изабрани чланови Управног Одбора полагали су у року од 15 дана кауцију од 10 акција, која им је била враћана пошто престану бити чланови и пошто скупштина одобри годишњи рачун за време рада Одбора, који је по пропису трајао три године.
Надзорни Одбор, као контролно тело, биран је из редова акционара на једну годину, а укупно је бројао три члана, а за свој рад одговарали су „солидарно својом имовином“. Друштвени рачун свођен је 30. јуна и прављен је биланс друштва.
176 Јосип Лакатош, Народна статистика, Загреб 1914, 21
Конкретно, Срба је било 183.156 односно 44,7 посто, док су Хрвати са 103.988 становника чинили 26,2 посто становништва Срема.

Питање да ли је Срем Србија или Хрватска, било је једно од оних која су оптерећивала Краљевину од њеног првог до последњег дана, сведочећи тако сву туробност српско-хрватских односа у заједничкој држави. Као област која је под мађарском влашћу био тек једна жупанија Славоније под непосредном управом Хрватске[177] те се као такав нашао у новој држави, Срем је постао поприште сукоба „старог превазиђеног сталешког друштва" чији су баштиници били Хрвати (који су инсистирали на томе да ново унутрашње уређење не ремети постојећи, од Аустро-Угарске наслеђени административни поредак) са једне и народног, природног и етничког, либералног права оличеног у праву народа на самоопредељење, (па самим тим и на нову административну организацију државе као својеврсни правни одраз тог права), које су, сматра Василије Крестић, заступали Срби.[178]

Као одјек сукоба у Босни и Херцеговини и општег неслагања између Пашића и Прибићевића, одигравао се у Срему и други значајан сукоб између Радикала и Самосталаца, односно Југословенске демократске заједнице. Овај спор био је знатно блажи од оног узрокованог хрватским претензијама на Срем, а разлог томе лежи како у централистичком опредељењу Прибићевићеве партије, тако и прилично слабој подршци коју је она уживала на простору између Саве и Дунава.

И мада је, као што смо видели, као студент био близак браћи Прибићевић, Рашовић у Срем долази као тврдокорни радикал. Разлог за промену налази у доприносу који су Пашић и његови партијски другови дали развоју демократије у српској политици, штетној делатности Прибићевићевој у односу на српски национални интерес, као и немалим ратним успесима за које је „кривио" Пашићев јасан осећај за политички моменат. Такође, не треба губити из вида и чињеницу да су Самосталци, иако централисти и унитаристи[179] већ од првих дана нове

177 Мира Радојевић, Споразум Цветковић-Мачек и питање разграничења у Срему, сепарат.

178 Василије Крестић, Српско-хрватски односи и југословенска идеја у другој половини 19. века, Београд 1988, 85-86.

179 То их је чинило блиским радикалима.

државе своју идеју почели да граде на принципима интегрално-југословенским, третирајући сваки вид „племенског“ организовања и деловања као „сепаратизам“, што Рашовић није могао да прихвати[180].

Као одличан познавалац политике Светозара Прибићевића, Рашовић је већ у сарајевској *Српској зори* повео жестоку борбу против исте, а наставиће је као уредник и аутор и у својој *Србији*. Лист је излазио два пута недељно и од самог почетка уредно је пратио сукобе у Босни и Херцеговини чији је Рашовић, као што смо видели, до преласка у Срем био учесник, па тако већ у другом броју од петог (18.) марта радосно преноси вест да је тузланско *Ослобођење,* за које се каже да је „одлично уређени лист“, напустио Прибићевића и постао званични орган Радикалне странке.[181]

О стању у Босни и Херцеговини писаће и у тексту „Политичка нетактичност“ у којем ће напасти Анту Трумбића и његову идеју о дуализму уз констатацију да ће иста своје пуно остварење доживети у двема покрајинама искључиво преко српског народа и његовог интереса. Због тога митровачкој публици препоручује да чита текст „Шта нам је Загреб спремио?“ у којем *Српска зора* федералистичке концепције Југословенског одбора тумачи као одјек хрватског национализма.[182]

Међутим, средишња тачка разрачунавања са Прибићевићем биће заправо питање демократије. Рашовић и његови сарадници ће преко стубаца *Србије настојати* да укажу на лажни демократизам Југословенске демократске заједнице која је, као странка чији су лидери своја знања стицали у Аустро-Угарској, била склона да у свом раду „за народ“ суштински занемарује народне интересе.

---

180 На ове оптужбе, Рашовић ће се нарочито осврнути у тексту Ко је сепаратиста, штампаном у Србији 31. децембра 1919. Том приликом он ће истаћи да су се током читаве своје историје радикали борили искључиво за јединство, док су носиоци опозиционе политике заговарали искључиво „подељени“ суверенитет и широке федерације, што у пракси, додаје Рашовић, представља чисти сепаратизам.
Да ли постоји ма и један чин било у прошлости радикалне странке, било у њеном садашњем раду, који би „демократама“ давао право за њихово овакво писање и њихове безскрупуозне нападе? Ми смо узалуд прелиставали историју радикалне странке. Нигде ни трага о неком сепаратизму, бележи Рашовић.

181 Србија, 5. (18) март 1919.

182 Србија, 17. (30) март 1919.

Тако у тексту „Којим путем да пођемо“ штампаном на насловној страни другог броја *Србије*, Рашовићев пријатељ и партијски колега, учитељ Ђорђе Прерадовић[183] убележиће између осталог и то да су радикали још од својих сукоба са Обреновићима били и остали истински борци за народну демократију, док Прибићевићева странка крије свој прави идентитет, само се маскирајући својим „демократским“ предзнаком. Тражећи упоришта за своју тезу, Прерадовић Самосталце сврстава у исти кош са Либералима Јована Ристића за које истиче да су то били само на папиру, док су у пракси спроводили недемократску и нелиберално чиновничку политику, што је у коначници и условило поразе на спољнополитичком плану. Рат против Турака који су либерали сами водили, пише аутор, изгубљен је 1876. док сва захвалност за победу две године касније припада искључиво Русији.

Како је, сматра аутор, разлог ових пораза било непознавање српског националног бића и затвореност у сопствене партијско-чиновничке интересе[184], то је, закључује он, добро што о будућности новостворене државе Срба, Хрвата и Словенаца, у Паризу преговарају и главну реч имају Радикали, а не они који, тежећи освајању власти у земљи, урушавају све оно за шта се српски народ борио.[185]

„У том страшном хаосу, измучена мајка Србија посла свога старог и мудрог борца Пашића са генијалним Веснићем у Париз, да се ухвати у коштац са овим аждајама, које заузеше да нам отму скупо и прексупо плаћену нашу тековину. Измучени српски хероји, неумрли

183 Ђорђе Прерадовић био је лаћарачки учитељ. Рођен је 11. августа 1866. у Старим Бановцима. У Лаћарку је учитељевао у два наврата, од 1913. до 1915. и од 1917. до 1921. годние. У међувремену био је у Утињи, Голубинцима, Новој Пазови, да би се у Сремску Митровицу вратио 1924-1925. године.
У Карловцима је завршио гимназију, а у Сомбору Препарандију, где је био стипендиста Петроварадинског пука. Био је пословођа Земљорадничке задруге у Бешки, члан Матице Српске и активни радикал.
Након Великог рата бавио се прикупљањем грађе о прогону Срба у Земуну, Јакову, Бежанији, Добавновцима, Бољевцима, Сурчину и Фенеку. Од 1943. живео у Земуну. Предраг Пузић, Азбучник српских учитеља у Срему 1718-1918, Пећинци 2019, 185.
184 Више о демократизму као основи српске националне идеје и праксе у: Група аутора, Срби 1903-1914 – историја идеја, приредио Милош Ковић, Београд 2015.
185 Србија, 5. (18) март 1919.

српски ратници, поставише се на међе наше нове отаџбине, а млади наш престолонаследник уз опробаног борца, челничнога Стојана Протића стави се на чело овако разграђене, огладнеле и оголеле наше нове државе, да управљају њоме без путева и жељезница, растрзану од разних плаћених и неплаћених агената душмана српских, да држе реда у земљи у којој је преко четири године царовао неред, да држе у целини земљу, коју је Аустрија 200 година цепала и где су сви њени васпитаници остали на челу управе као чиновници."[186]

Као борац своје партије, Рашовић ће 18. марта учествовати на великом радикалском збору на митровачкој Житној Пијаци где ће бранити демократизам Пашићеве странке, баш као што у тексту „Све на своје место", објављеном 28.априла (11. маја) непознати аутор истиче да су основне карактеристике радикалне странке демократизам и „национални радикализам" који у српској политичкој традицији чине једну целину. То јединство указује, сматра аутор, на две ствари: на потребу унутрашње реформе државе, али и на потребу националног уједињења коју је „у живот провела баш радикална странка под вођством Николе Пашића".[187]

Тај „национални радикализам", сматра аутор, не значи залагати се за федерално уређење државе, а још мање било какав сепаратизам, као што су то настојали радикалима да натукну Прибићевићеве демократе, већ управо супротно - бити „на становишту јединственог централистичког уређења државног, које сваки сепаратизам искључује, а нарочито искључује племенски сепаратизам."[188]

Предност радикала је у томе, сматра аутор, што су они били прва странка у Срба која је увидела да се „велика дела могу остварити само у друштву с народом" што Прибићевићева странка, која је и током рата успевала (управо за разлику од радикала) да се одржи на позицијама које је у Угарској имала и пре сукоба, као организација васпитавана у чиновничкој Аустро-Угарској није могла да разуме. Та чињеница, закључује аутор, указује, не само на просту „демократску" посвећеност

186 Србија, 5. (18) март 1919.
187 Србија, 28. април (11. мај) 1919.
188 Србија, 28. април (11. мај) 1919.

искључиво сопственим интересима[189] већ и немогућност разумевања да између народних и уских партијских интереса не мора нужно стајати знак једнакости.

Тако, уместо да раде на обнови државе, демократе се, бележи и аутор потписан као „Јуниус“ „гурају да дођу до првих места у Србији“. Они „брљају по државним пословима, за које никаква разумевања не показују“; запостављајући рад са народом и за народ, они се „истичу и где треба и где не треба“, и први им је посао не да помогну народу, већ „да себе осигурају“.[190]

Овакво неодговорно понашање странке која ни не зна шта значи бити са својим народом, довело је до нечега што српски народ није ни мислио да се може десити – до међусобног сукоба за коначно утврђење унутрашњих граница, што ће бити разлог да митровачки радикали, а међу њима и Лазар Рашовић почетком маја 1919. одрже још један скуп на којем ће осудити лошу политику самосталаца и указати на њене штетне последице.[191]

Велика бина постављена је на самој Житној пијаци, а сам скуп је заказан за два сата, када су брзим возом стигли гости. Свечана коњица дочекала је радикалске званице на станици и уз музику их спровела до центра вароши. „Из Београда су дошли народни посланици гг. Урош Ломовић, Живојин Тајсић, Михаило Јовановић, сељак из Шумадије и Серафим Поповић, посланик Приштине са Косова.“[192]

Збор који је замишљен као први велики поратни радикалски скуп у Срему, отворио је народни посланик и адвокат, Митровчанин др Александар Рокнић који је у први план истицао успехе Народне радикалне странке, поистоветивши их са националним српским успесима, напомињући да се на оствареном историјском успеху, уз напоре које је народ поднео, пре свега има захвалити раду и памети Николе Пашића и Стојана Протића који су, повлачили правилне политичке потезе, чиме поднета жртва није била узалудна.

189 Србија, 28. април (11. мај) 1919.
190 Србија, 28. април (11. мај) 1919.
191 Србија, 8. (21) мај 1919.
192 Србија, 8. (21) мај 1919.

Говорници су се смењивали, а усвојена је резолуција у којој се наводи да је радикална странка била та која је наоружала и за рат опремила српску војску, напомињући истовремено да њен циљ мора бити што хитније припајање свих српско-хрватско-словеначких крајева заједничкој држави. Осуђени су међусобни унутрашњи сукоби који, закључено је, нису резултат само националних аспирација појединих народа, већ и израз потребе политичких елита несвесних великог историјског задатка који им је додељен, да за себе осигурају власт и моћ до којих могу доћи само под условом да се држава распарча.

На овом скупу изабрано је и руководство радикалне странке у Митровици, па се на њеном челу нашу Велимир Радак, а потпредседници су Милан Младеновић, свештеник из Лаћарка, Гавра Шијак ратар из Митровице, Јанко Страценски, ратар из Митровице, Миша Маленковић ратар из Шашинаца, Јован Удицки је постао перовођа, а још су ту и Ђорђе Прерадовић, учитељ из Лаћарка, Пера Зрнић учитељ из Чалме, Стојан Јанковић учитељ из Шашинаца, те Бошко Лазић парох рачански и Јован Мишковић ратар из Великих Радинаца. Као човек који је имао директан контакт са Београдом, задужен при томе за рад на развоју штампе, Рашовић је остао изван формалног учешћа у руководству странке.

Као доказ суштинског мањка демократизма у теорији и пракси Прибићевићеве странке, Рашовић ће у тексту „Крупна погрешка" навести спајање ЈДЗ са либералима, самосталним радикалима и напредњацима. „Зар они не нађоше ништа паметније да учине у овим првим данима наше заједнице, него да се ухвате у коло са оним људима, који су код нас проповедали – аустријску политику", питао се Рашовић[193] понајвише разочаран чињеницом да је подршку за ову фузију Прибићевић најпре добио од Срба из Босне и Херцеговине и Хрватске. „Замислите, како би нам било, да су у Београду примили за министра, рецимо, каквог преставника Куенове или Реухове политике! Исто је тако сада нашој браћи у Србији, кад хоћемо ми да им повампиримо све најомраженије најреакционарније странке њихове, које су већ

193 Србија, 12. (25) април 1919.

скоро изумрле, а које се после овог рата никад више не би појавиле на политичкој позорици!"[194]

У тексту „Шта треба" непознати аутор поручује да је једина обавеза коју грађани Митровице и новонастале Краљевине имају да избегавају унутрашње сукобе, те да, супротно томе, буду једнако предани својим пословима, онолико колико су то били српски војници који су свима донели слободу.[195] Та ревност и преданост су потребни у толико пре што је по одласку војске наступило време унутрашњег уређења државе које тражи велике напоре на свим пољиима: социјалном, културном, политичком, економском, па и војном. У таквим околностима, унутрашња трвења и непоштовање према онима који су донели јединство може не само успорити започете процесе, већ и ставити до знања непријатељима да је нова држава неспособна да води рачуна о себи.

Жељени „велики напори" траже ново сагледавање националне идеје. „Не треба заборавити, да ми не постајемо само нова држава, већ и ново друштво." У првом плану, аутор износи потребу прекомпоновања схватања сопственог демократизма, који, у Срему, у Аустро – Угарској, за разлику од оног насталог у Србији под радикалима, није имао много везе са народним стремљењима, већ је био и остао ствар мањине која је себе сматрала важнијом од народа. Такав демократизам „унешен је са стране, као модерна политичка теорија" и суштински не утиче превише на живот заједнице.[196]

Задобијена слобода, наставља даље аутор, нужно пред грађане ставља и питање обавеза према истој. Бити слободан не значи дозволу за рад против сопствене заједнице, већ напротив, настојање да се у њено име дође до таквих односа који јој неће сметати, већ ће доприносити њеном развоју. Слобода, сматра тако аутор, „није ништа друго до резултанта двеју својих компонената, дужности и права".

У случају Срба, Хрвата и Словенаца, та слобода није никаква имагинација, већ конкретна последица рата који је имао да донесе коначну

194 Србија, 12. (25) април 1919.
195 Србија, 15. (28) мај 1919.
196 Србија, 15. (28) мај 1919.

превагу демократизма у Европи, што као последицу доноси растакање свих политичких концепција које почивају на феудалним, племићким остацима, укључујући и оне које су кроз чиновничку политику доминирале Аустро-Угарском, а на којима су васпитавани народи од Беча покорени.

У демократско-уставној држави каква је захваљујући борби радикала са Обреновићима била и Краљевина Србија, сав терет лежи (или се барем томе тежи) на народу, пошто је он извор и утока сваке власти и права. „У таквим државама је с' тога влада и управа онаква какав је народ, ни боља ни гора од њега, јер из њега произилази и под његовом контролом стоји."[197] Идеја да је народ тај који влада чини основу српског национализма чији су баштиници радикали и који треба да постане основ на којем ће настати нови национални програм државе Срба, Хрвата и Словенаца.[198]

На истом је трагу био и професор митровачке Гимназије Милош Ђурић који 17. (30) марта 1919. у тексту „Културни национализам" пише о нужности схватања да материјална слобода није и коначна слобода, већ предворје пуне, умне слободе. Као предуслов том остварењу Ђурић наводи потребу одбацивања свега старог што, како каже „кочи напредак духа". Изашао из рата не само као победник, већ и као страдалник, југословенски народ, сматра он, има обавезу да „на таблицама новог човечанства" испише славу сопственог потписа.

Но, да би се то могло, треба ревидирати схватање појма национализам. Ослобођени физичког непријатеља, Југословени не треба да национализам посматрају као „пасивно чување голог живота пред многим непријатељским државним вољама", већ као изградњу нове воље која мора бити плод „Новог Духа Екуменског".

Као што на „развалинама старе Европе" нужно ниче „нова Европа, с изворима новог живота", то и новонастала држава има обавезу да

197 Србија, 15. (28) мај 1919.

198 То не значи да су Хрвати и Словенци требали да се потчине Србима, већ да прихвате основно начело демократске политике по којој није чиновништво то које самостално одређује правац кретања једног народа, већ је то он сам. Политика се гради од доле и креће се ка врху.

ствара нове животне облике, да преоре сопствено тло и посеје семење „потоњих победа над грубом силом бездушне материје." Држава коју Ђурић сматра „националним телом" нема и не може имати смисао сама по себи. Она као и индивидуално тело постоји духа ради. Духовно начело представља њен основни принцип, па је отуда позвана да све подреди јачању духовног карактера сопствене нације. Тим својеврсним одрицањем од сопствене предоминације над духом, држава заправо успоставља равнотежу тела и духа која је од пресудног значаја за правилан развој.

„Тек у борби између духа и тела рађа се коегзистенција њихова, као што се у борби између црне, венозне крви и црвне артеријазне крви чује куцање срца, символ живота, тек у борби ветрова и облика рађа се муња, гласница горомова, као што се у сукобу кремена и огњила рађа искра, символ топлине, гласница огња и културе, гласница плода народова."[199]

О нужности прихватања нове политичке културе, супротне оној коју је стварала и развијала Аустро-Угарска, а чији су репрезенти у радикалским очима били и Прибићевићеви самосталци, писао је и непознати аутор у броју од 5. (18) априла 1919. Тако, у тексту „Нови задаци" се истиче да нова држава неће бити створена све док њени грађани, поготово они који су живели ван Краљевине Србије не промене своју политичку културу. Они, који су одгајани у Аустрији да би њој служили, морају отворити своју свест за демократију, а најбржи пут да се тај циљ постигне је „приближење народу" и то „како ко може, како му се прилика да, како му положај доноси". Ту, додаје се, велики политички програми и знања нису нужни колико корисни уколико их има. Од њих су важнији свест и окретање ка новом схватању политике, а то је пре свега питање душе и срца, здраве логике, а тек потом знања политичке и правне теорије. „За извођење ових задатака, не треба бог зна каквих способности, већ само добре воље и устрајности и успеха мора бити".[200]

199 Србија, 17. (30) март 1919.
200 Србија, 5. (18) април 1919.

Нова држава, сматра аутор, омогућава коначно раскидање са недемократском политичком праксом. Она нуди могућност да се подвуче црта, да сви прихвате кривицу за све и да одустану од вечитог гоњења криваца ван себе самих, те да се у потпуности посвете стварању нове заједнице. Посла у том смислу, поручује он, има и превише, а поље рада толико је широко да за свакога има довољно места да покаже своје способности и љубав. „Земљорадничке задруге, књижнице, читаонице, јавна предавања, соко, певачка друштва, забаве, села... И старо и младо, и мушко и женско, све се то даде повезати тим културним и просветним везама."[201]

Управо на покретање задруга, читаоница, певачких друштава, града, села, старих и младих, мислио је и челник војвођанских радикала, Румљанин др Жарко Миладиновић када је 24. априла упутио позив радикалима Срема и Славоније да „одмах приступе организацији радикалне странке и да свуда изаберу месне одборе."[202]

Одазвавши се овом позиву, митровачкии радикали наставили су са обнављањем својих одбора, а међу њима предњачили су Лежимирци који су на збору одржаном још крајем марта за шефа свог Месног одбора изабрали Симу Силвестровића. Месец дана касније, Глиша Милојевић постао је шеф радикала у Јарку.[203]

Како би дао додатни ветар у леђа својим партијским друговима, Рашовић у *Србији* од 14. (27.) априла, 1919. објављује текст „Никола Пашић" у којем лидеру радикала у заслугу ставља увођење демократије у српској политици, стварање Балканског савеза и коначно материјализацију војних победа српске војске. Позивајући своје саборце да се

201 Србија, 5. (18) април 1919.

202 У то време, упркос административој раздвојености, сремски радикали били су скупа са војвођанским део јединственог покрета са централом у Београду. До спајања са Пашићевом групом у Београду дошло је на великој новосадској конференцији одржаној 27. фебруара 1919, када је за Миладиновић и изабран за челника војвођанских радикала, што је потврђено 3. марта. Иницијативу за уједињење са београдском странком поднели су Јаша Томић и Славко Милетић, а сам чин правдан је ставом да се ту ради о организацијама које деле „исти дух, дух праведног слободоумног уређења државних односа у спољашњој и унутрашњој политици; исти дух коренитог лечења друштвених зала...". Више о томе: Застава, 8. март 1919.

203 Србија, 15. (28) 3. 1919. и 26. 4. 1919.

ангажују на послу обнављања партијског рада Рашовић поручује да „ми још ни појма немамо о заслугама овог човека и људи који су с њим водили српску државу кроз овај страшни рат. Тек, кад се буде почела износити дипломатска историја овога рата, тек онда ће се видети величина овога вође српског народа.“[204]

Половином маја Митровица је била домаћин великог народног збора Народне Радикалне странке, на којем је донета резолуција у чијем закључку стоји да радикали Срема поздрављају „браћу у Горици, Истри, Корушкој и Далмацији“ и да траже „да се нашем Краљевству припоје сви крајеви на западу, северу и истоку, у којима живи народ наше крви и језика.“[205] Међу сазивачима првог великог поратног скупа митровачких радикала били су Лазар Рашовић и Јован Удицки.[206]

Спору између радикала и ЈДЗ управо око питања демократије, Рашовић ће посветити и текст „Преурањено рашчишћавање“ у којем ће као парадокс изнети „чињеницу“ да је Прибићевић, уместо да се бори против Радића, све своје „демократске“ капацитете усмерио „против најстаријега, најјачега, најизразитијега, најиздржљивијега као и најзаслужнијега носиоца и борца демокрације у српском демократском народу“, Народне радикалне странке.[207]

Ова чињеница, убележиће Рашовић у тексту „Државотворни елементи“ још једно је сведочанство лажног Прибићевићевог демократизма и сакривања не претерано часних намера иза тобожње „државотворности“ у име које је ЈДЗ, уместо да скупа са радикалима, држећи се народног пута, јача Краљевину, чинила управо супротно. „Ако је југословенској демократској странци заиста био циљ: стварање јаке државотворне странке, онда ни у ком случају није смела мимоићи најдржавотоврнији елеменат у Србији, радикалну странку. Ако јој, пак, није био то циљ, онда њен вођа излази у врло рђавој светлости.“[208]

---

204 Србија, 14. (27) април, 1919.
205 Србија, 8/21. 5. 1919.
206 Србија, 1/14. 5. 1919
207 Србија, 5. (18) мај 1919.
208 Србија, 19. мај (1. јуни) 1919.

Трећег јула 1919. Митровицу је посетио и Престолонаследник Александар који је дошао да обиђе страдала села северне Мачве. Међу онима који су изашли пред Регента био је и Лазар Рашовић. Оно што је коментатор *Србије* том приликом приметио као тужну слику, јесте настојање градских представника да међу јуначке, страдалне и сиромашне мачванске јунаке дођу у својим најбољим оделима чиме су, сматрао је, сведочили да не разумеју прави разлог Регентовог доласка и поднете жртве.

Хлебом и сољу, Регента је дочекао Милош Алексијевић тадашњи председник општине који је том приликом истакао да је народ Срема и Мачве управо захваљујући њему коначно дочекао испуњење вековног сна о уједињењу и то уједињењу које је народно, демократско, о чему, између осталог, сведочи и сама воља Престолонаследника да дође међу свој народ, што раније није био случај. Од Регента се тражи да настави да води политику коју је Краљевина Србија водила и до 1918. јер се само на тај начин може осигурати напредак заједничке државе Јужних Словена чија је са друге стране дужност да чувају тековине победа српског оружја и демократског духа.

„Преусхићено Вашом високом пажњом, грађанство овог места, дубоко је захвално у својој поданичкој верности Вашем драгом доласку. Ово је први пут, да у ово место долази владар и тиме се пружа овдашњем грађанству једно од највећих задовољстава, да у својој средини види и поздрави свог омиљеног и узвишеног владара. Захвалност је у толико већа, што се грађанству пружа прилика и могућност, да се може слободно приближити своме ослободиоцу и искрено и без устезања рећи све што га боли с пуно вере да ће Ваше Височанство хтети и умети разумети“, речено је између осталог[209].

Рат који је *Србија* водила са Прибићевићем и његовим савезницима, посебно се распламсао током друге половине августа 1919. када је дошло до кризе Владе и иступања радикала из коалиције са ЈДЗ. Пошто је образована нова Влада, на челу са Љубом Давидовићем, лист је огорчено констатовао да овај кабинет представља директан удар на српски народ и издају свега за шта се Србија борила од 1912.

209 Србија, 26. јун (9. јул) 1919.

Тим поводом лист је писао да стварање владе без радикала у критичном моменту, значајно отежава и преговоре у Паризу, пошто Пашић, као шеф радикала у исто време предводи и српску делегацију на мировној конференцији. Питала се *Србија* и како је могуће да Регент власт преда у руке парламентарној мањини, констатујући као не мање важан податак да у новој Влади има свега шест министара из Србије, а чак девет из бивше Аустро-Угарске. „Ко управља нашом државом? Србија – не! У новом кабинету су девет министара из бивше Аустро-Угарске а тек 6 из Србије. Министар иностраних дела и унутрашњих послова – обојица из бивше монархије. Срби, размислите добро о овом", поручивано је са насловне стране листа. [210]

Политички рад Светозара Прибићевића, писаће Рашовић у јеку ових сукоба тек је „мрља на светломе Небу Србинову".[211] Сама структура Прибићевићеве странке, писаће у тексту „Ту јој је гроб" најбољи је сведок лажног карактера њеног демократизма. „Једна група, састављена из бирократије, аристократије и плутократије преконоћ је огласила себе за ултра демократску"[212] док својим односом према основим принципима демократије, сведочи да је њен највећи противник.

„Да је ова претпоставка тачна, ево доказа: у нашем народном представништву има 288 посланика. За сам кворум, према томе, треба половина и још један више посланик, т. ј. 145 посланика. Међутим, демократска заједница има свега 108 посланика. Ако узмемо и соц.[213] који су се удружили са демократама у влади, њих 9 на броју, онда цела ова група броји тек 117 посланика. Према размеру у самом народном преставништву, једна мањина од 117 посланика, састављена од две антиподне странке, узела је да влада земљом. Против ње стоји огормна већина од 171. посланика. Демократе кажу да ће их и Црногорци помагати. Е, па добро, допустимо и ту могућност. Црногораца има 9. 9+117=126. И у том случају против демократа стоји огромна већина од 162 посланика.

Овако стоји размер у народном преставништву.

---

210 Србија, 19. август 1919.
211 Србија, 15. август 1919.
212 Србија, 19. август 1919.
213 Мисли се на социјал-демократе, прим. аут.

А како је фактични однос у народу? Ево: у Србији је радикална странка имала апсолутну већину. Војводина је изабрала само радикалне посланике. У Црној Гори народ неће ни за кога да чује осим за Пашића. Исто је тако са Далмацијом и Сремом. А шта тек о Босни и Херцеговини да кажемо? Тамо демократе ни једне скупштине одржати не могу.

На тај начин једна скупина људи, која у народу најмање ослонца има, а која је путем разних народних већа сама себи створила некакву релативну већину у привременом народном преставништву, преузела је управу наше државе.

И за живу главу нико не сме рећи у овој држави да је демократа осим њих!"[214]

У тексту „Нова влада", ЈДЗ биће названа „олигархијском организацијом". Она и није странка, сматра Рашовић, „јер је образована од више сасвим различитих странака и то од извесних људи, а за то нису питали присташе ни једне ни друге странке. Остим тога, у демократској заједници има велики број посланика који никад и нигде ни за какво тело нису од народа бирани, а ни један члан демократске заједнице није директно од народа послат у народно преставништво."[215]

Стварање Давидовићеве Владе и могући компромис са социјалистима, пише се у тексту „Потиштеност у Србији", представља ударац шамарем „по светом образу Србије", док давање власти у руке парламентарној мањини представља атак „против истинског, демократизма Србије који је српски народ са радикалном странком на челу извојевао у борби против напредњака који се данас вампире у виду демократске заједнице."[216]

На истом трагу је и Лазар Рашовић који у исто време у тексту „Опасна игра" пише да су победе оружја током Великог рата, за Србију биле једнако важне колико и стална Пашићева будност и способност да у сваком тренутку правилно и разложно реагује. Пашић је, пише Рашовић тај у кога су упрте све наде, он је био светионик, а његова духовна

214 Србија, 19. август 1919.
215 Србија, 22. август 1919.
216 Србија, 19. август 1919.

снага постала је и снага читавог народа. „Сви ми“, пише Рашовић, „и они на фронту и они у емиграцији, заробљеници и интернирани као и они у окупираној Србији и Црној Гори, сви смо нетремице гледали својим душевним очима у овога човека. Са дрхћућим срцем су се узимале новине, у којима је стојала каква његова изјава, брзо се читало и онда је као мућа летео глас од уста до уста: добро је, Пашић не клоне.“[217]

Знајући да је Пашић „српски херој наших дана“, опозиција и пређашњи коалициони партнери, закључује и Рашовић, решили су да га по сваку цену уклоне из националне српске политике. „Једна група људи из бивше двојне монархије, која је у данима пропадања Аустро-Угарске сама образовала народна већа и сама себе делегирала у народно представништво, удружена са извесним деловима српске опозиције упела се из петих жила да из управе наше државе елиминира Николу Пашића и његову странку.“[218]

Како би остварила жељени циљ, „завереничка“ група, иако се крије иза демократије, наставља Рашовић, била је спремна да погази све принципе демократије, па јој тако није сметало не само то што је народ сам од себе исказао жељу за уједињењем са Србијом, чиме је посведочио да следи Пашићеву политику, него је била спремна да пређе и преко чињенице да је у скупштини била у мањини. Оно што мора доћи као последица прављења владе у којој неће бити Пашића ни радикалске идеје, закључује Рашовић, јесте стварање „против-српске“ политике, а то, додаје, ако сви други прихвате, одбациће првом приликом сам народ.

„За ову нашу државу борили су се Срби и они су је извојевали. Хрвати, треба рећи истину, осим извесног дела интелигенције, борили су се против Срба врло храбро. Словенци нису били ни дошли у положај да кажу своју реч. Већина, управо 99% целокупног српског народа прихваћа политику Николе Пашића и његове странке. И сад, ако демократска заједница сама образује владу, то значи ни мање ни више него влада без Срба или боље рећи: против Срба. А сме ли то да буде

217 Србија, 17. август 1919.
218 Србија, 17. август 1919.

у овој држави, која је никла из српске, само из српске крви“, пита се Рашовић.[219]

Текст „Наши нови министри“ доноси кратке податке о оним члановима Давидовићеве владе који су током Великог рата били део окупационог апарата или су здушно подржавали ратне напоре бечке царевине[220]. Тако се за др Воју Вељковића, министра финансија наводи да је у Београду, током окупације био међу градским челницима. За министра вера др Тугомира Алауповића се наводи да је приликом посете Цара Фрање Јосифа „заробљеној Босни“ испевао и похвалу „Слави Царевој“, док је Министар шума и руда Антон Кристан био суђен за „лихварење“. Последњи у низу на кога се аутор осврће је сам Љуба Давидовић, којем се замера то што је са емигрантима радио на „чувеном Женевском Споразуму, а против Крфског пакта“.

У циљу борбе против нове Владе, последњег дана августа, тачније, у недељу 31. августа 1919. у просторијама „Нове пиваре“, одржан је „Радикални народни збор за град Митровицу“ којим је председавао председник митровачког одбора странке и члан управе *Србије* Велимир Радак. У закључку, митровачки радикали су донели резолуцију у којој поздрављају излазак „радикалних министара из коалиционог министарства са демократском заједницом, јер је то захтевао интерес државе и њених угрожених добара.“[221] Демократе се даље оптужују за удруживање са „србождерским“ и „антисловенским“ елементима; они имају „дебео образ“[222] па је прекид сваке политичке сарадње са њима био једини логички потез који су радикали могли повући.

Као нарочити гост, на радикалском скупу одржаном у Шиду 28. септембра 1919.[223] међу говорницима био је и Моја Хрвећанин из Дубице, учесник Босанског устанка, лични пријатељ Краља Петра из времена

219 Србија, 17. август 1919.

220 Иначе, лист ће током читаве године у рубрици „Огледало“ доносити податке о појединцима који су били део окупационог апарата, а за то након рата нису сносили никакве санкције већ су, шта више, уредно наставили да обнашају своје јавне функције или су премештени на друге.

221 Србија, 3. септембар 1919.

222 Србија, 14. септембар 1919.

223 Србија, 8. октобар 1919.

када је под именом Петра Мркоњића ратовао против Турака, Као представници митровачког одбора на скупу који је за циљ имао да објасни разлоге због којих су радикали напустили Владу, говорили су народни посланик др Александар Рокнић и Лазар Рашовић.

Рокнић је нагласио да су Срби Срема остали живи захваљујући „Белим Орловима“ из Шумадије који су „свој посао свршили и долетели у Срем, Хрватску и Загорје“, те да су у миру настали нови задаци којих, испоставило се, ни коалициони партнери, а ни потоња, без њих формирана власт, нису били свесни. Српска војска и добровољци, рекао је Рокнић, гинули су за слободу, а на онима који у тој слободи уживају је да је чувају и раде тако да поднетој жртви дају пуни смисао. Рокнић је Шиђанима поручио да не верују обећањима демократа, сећајући их на управу српско-хрватске коалиције у Срему која се повијала за вољом сваког Бана, немајући своје ја.

У свом говору, Рашовић је по свему судећи био нешто радикалнији, а оштрице је усмерио на вођу социјалиста, Шиђанина и тада већ министра Витомира Корића, који је присуствовао скупу. Корић је по свему судећи покушао да одговори на критике, те је ушао у краћи вербални сукоб са Рашовићем, након чега је био утишан од стране многобројних радикала.[224]

Огорчен због састава нове владе, Рашовић ће у тексту „Натраг“ осути жестоку паљбу по Прибићевићу и његовој организацији, проглашавајући мржњу према Пашићу за њен једини политички програм. „Ви, који сте се скупили с брда, с дола, које је окупила с једне стране мржња на радикале и назадњачки инстинкт, а с друге стране мржња на све што је српско, створили сте олигархију, да дочепате власт у своје руке! Претите распустом парламента! Откуда вам то право? Ко вас је уопште овластио да говорите у име народа? Објасните то? А ко онда да проводи изборе? Ви? А где је онда Србија? Знате ли, да је Србија својом крвљу извојевала нашу слободу? Па с ким сте се здружили из Србије? Са Обреновићевцима!! Ужасно!!

224 Србија, 10. октобар 1919.

Ви, који сачињавате 'демократску' заједницу, не само што имате најмање заслуга за наше уједињење, већ ви тих заслуга уопште немате никако! Ви сте, чак шта више, сваки на своју страну, и на свој начин, радили против тог уједињења! И ви данас хоћете да потиснете људе, који су и створили велико дело уједињења, да ви проведете начином већ познатим, изборе и да се угњездите на власти."[225]

Једнако оштар према Прибићевићу биће Рашовић и у тексту „Ненародна влада" у којем ће поново нагласити његов „недемократски" однос према народном расположењу које је у огромној већини наклоњено радикалима[226] док ће у тексту „Нова влада и наша спољна политика" настојати да докаже да ће против-српски и против-ујединитељски курс владе Љубе Давидовића, која се у свом деловању ослања на оне којима сметају ратни циљеви Краљевине Србије, лоше утицати и на расположење савезника према интересима новонастале државе која живи искључиво од онога што су јој оставили Краљ Петар и Никола Пашић.[227]

„Неоспорна је чињеница да ми у међународној заједници живимо искључиво од кредита Краљевине Србије. Наши велики савезници: Енглези, Французи и Американци познају Србију, њене политичаре и правац њене политике.

Та политика Србије прошла је кроз најстрашнија искушења у овом рату и на крају крајева изашла из њега као победиоц. Политика, коју је водила Србија, није била само политика краљевине Србије, већ политика која је изражавала тежње целог српскога народа. Та политика садржала је у себи ова основна начела: слободу и равноправност и потпуни парламентарни режим унутра. Споља српска је политика била у првом реду велика словенска политика."[228]

Тек што су топови ућутали, наставља Рашовић, опозиција, удружена са хрватском емиграцијом ту „словенску" политику почела је да смањује „аустријском" и да урушава углед велике победнице Великог рата. Отуда он у тексту „На рубу реакције" објављеном у

225 Србија, 1. октобар 1919.
226 Србија, 22. октобар 1919.
227 Србија, 26. октобар 1919.
228 Србија, 26. октобар 1919.

Србији крајем октобра 1919. поручује да је Југословенска демократска заједница српском народу досадила „својом вашарском дреком о демократизму и либерализму“ која је резултирала катастрофалним потезима: увођењем преких судова у Војводини, и све већим наслањањем на међународне противнике Краљевине: на Мађаре и Немце.

„Ми од слугу Тисиних и од бивших скутоноша Драге Машин нисмо ништа друго ни очекивали. Али знајте и немојте да будете о томе ни часак у недоумици, да ће народ знати да се обрачуна са свима онима, који се тако олако титрају са његовом слободом. Немојте да заборавите, да ћете морати одговарати за своја дела“, поручује Рашовић.[229]

Почетком новембра, приликом свог пропутовања за Семберију и даље у Босну, где је објашњаво разлоге радикалског повлачења из власти, у Митровицу долази и Стојан Протић. Поздрављен од градског радикалског одбора, Протић је рекао неколико речи, а говор је одржао тадашњи уредник *Самоуправе*, Митровчанин др Љубомир Поповић.[230]

Како се борба са Прибићевићем заоштравала, тако је и притисак на *Србију* био све израженији, па је, по узору на оно што је својевремено чињено у Сарајеву, седмог децембра лист по први пут дошао под удар цензуре. У наредним бројевима уредништво је на ове мере одговарало стандардним репертоаром, тврдећи да цензуру уводе бивши службеници Беча, те да тиме ускраћују право на реч онима који су најзаслужнији за стварање заједничке државе.[231]

Прву годину свог излажења и прву годину борбе против Прибићевића, *Србија* ће дочекати са констатацијом да, за разлику од радикала, „демократе“ имају „менатлитет реакције“ који их у политици ослобађа сваке одговорности и разложног деловања.[232] Прибићевић није политичар, већ опортуниста, дилетант[233] и реакционар који се, лишен народне подршке, у остварењу својих политичких циљева, ослања на котерије и бирократију.[234]

229 Србија, 31. октобар 1919.
230 Србија, 8. новембар 1919.
231 Србија, 10. децембар 1919.
232 Србија, 28. децембар 1919.
233 Србија, 7. новембар 1919.
234 Србија, 17. децембар 1919.

„У политичкој борби Србије стално видимо с једне стране народ организован у радикалној странци, а с друге стране бирократију и богаташе, организоване прво у либералној и напредњачкој странци, а доцније у т. зв. Опозиционом блоку, у ком се налази метаморфозирана самостална странка. Вође радикалне странке осуђивани су у народној борби на робију и на смрти од људи који се данас купе у 'демократској' заједници.

Као што се из изложенога види, они делови 'демократске' заједнице, који су из Србије никако се не могу крстити 'демократским' већ баш напротив. А најмање смеју ти исти елементи назвати радикалну странку реакционарном, именом, дакле, које у Србији само њима припада.

Да видимо сада оне елементе 'демократске' заједнице из крајева бивше аустро-угарске монархије. Ту је на првом месту српско-хрватска коалиција. Да ли се може уопште ова странка назвати народном, демократском? Да ли странка, која у свом посланичком клубу нема ни једног сељака, ни једног учитеља, ни једног занатлије или уопште малог човека из народа, да ли, дакле, та странка, према свом склопу сме и може да се назива народном, демократском? Српско-хрватска коалиција је странка грофова и барона, велепоседника и адвоката, дакле, странка велике господе. То су гроф Кулмер, др Николић Подрински милионер Петрић и други. И та странка са таквом структуром назива себе народном странком, а радикална странка, која је имала увек половину сељака у свом посланичком клубу, није за њих народна!"[235]

Сматрајући да ни Прибићевић ни Давидовић немају шта да понуде уједињеним народима, будућност Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, закључује Рашовић, понајвише зависи од тога када ће „лажне демократе" пасти и власт препустити странци која се током своје историје показала као демократска – Народној радикалној.

235 Србија, 17. децембар 1919.

1.5.1. Против „аустријанштине“

Док је Прибићевића најчешће нападала са позиција разврставања „правог“ од „лажног“ демократизма, *Србија* са са хрватским национализмом у Срему (и уопште) од свог првог броја, борила директно му супротстављајући српски. Оно што је и Прибићевића и хрватске странке у очима митровачких радикала, па тиме и Лазара Рашовића, чинило блиским, била је „аустријанштина“: тињајући дух двојне монархије који се најбоље препознавао како у погрешном разумевању суштине демократије, тако и у настојању да се кроз федерално уређење државе остваре било од Беча храњене великохрватске амбиције, било сан о „подељеном суверенитету“ најпре између Државе Словенаца, Хрвата и Срба и Краљевине Србије, а потом између федералних јединица унутар Краљевине, чиме би се уместо јединства изборено преко српске крви дошло до позиције сличне оној у којој се након 1867. нашла Аустрија.[236]

Већ 15. (28) марта 1919. у тексту „Безумље или издајство“ Рашовић напада овај поражени дух констатујући да физичка победа над његовим материјалним творцима није довољна и да је потребна коренита реформа духова. „Аустрије нема, али Аустрије постоји, т.ј. постоји дух аустријски т. зв. аустријанштина, за коју је Dr. Фридрих Адлер у својој одбрани пред војним судом у Бечу казао, да се од ње гнуша као кад види неморалну слику. Та аустријанштина претставља код једног великог дела наших држављана саставни део њихове душе, управо њихове душа је оличење те аустријанштине. Жалосно јесте, али је тачно. Те претставнике аустријског менталитета, или боље рећи, те остатке црно-жуте политике код нас можемо поделити у две категорије: једно су туђинци, Немци, Мађари и Јевреји, који су остали телом на

236 „Аустријанштина“ није била етикета коју су радикали настојали да залепе Хрватима, већ управо супротно, она је била једини начин да се направи дистинкција између оних Хрвата који нису противници заједничке државе од оних који то јесу били. Према томе, „аустријанштина“ није општа карактеристика хрватске политике, већ линија раздвајања, радикалима преко потребна како би и у свом бирачком телу пронашли сагласност за уједињење са Хрватима и Словенцима.

земљишту наше државе, а душом су у Бечу или Пешти, а друго су одрођени и заведени појединци нашега народа, којих највише има међу чиновништвом."[237]

Некажњени за своје предратне и ратне грехе, ови елементи, оставши у земљама, а многи од њих и на позицијама на којима су затечени, почели су, констатује Рашовић, „да бивају све дрскији", да би се врло брзо, мислећи да су ослобођени и моралне одговорности за своје дело, појавили и на политичкој сцени тражећи као поражени од победничке Србије да се са њима нагађа и погађа око „права" која су помислили да им припадају.

Они који су до јуче били заклети царисти, преко ноћи су постали републиканци, а они који су били католички конзервативци, решили су да своју борбу против „српског прусизма" поведу у име равноправноси и прогреса. Тако су се већ у првим данима нове државе нашли и германски телесни и духовни елементи и комунисти – бољшевици, који за Рашовића нису били ништа друго до друга страна једне медаље.

„Као год што је германство са својим милитаризмом престављало опасност за цивилизацију човечанства, исто је тако опасно германство са својим бољшевизмом.

Ми смо се овога новог крсташког покрета петокраке расе највише бојали, јер је наша земља аграрна, коју сачињавају сељаци, чији здрави разум одбија све разорне идеје, које данас, као варнице лете са истока и кроз централне власти."[238]

Као противник бољшевизма и интернационаног социјализма било ког усмерења, Рашовић ће у тексту „Интернационализам Виљема II" осути паљбу на суздржаност Интернационале поводом осуде кривице Немачке за Велики рат са једне и спремности међународног социјализма да устане против „неправедног" мира са друге стране. Да ствар буде још гора, 20. и 21. јула, против Версајског мира протествовали су и бољшевици у Краљевини СХС, што је Рашовић оценио као жељу оца да пронађе „правду" за џелата који му је у рату убио сина.

237 Србија, 15. (28) март 1919.
238 Србија, 15. (28) март 1919.

Задојена духом Аустрије, „црвена 'интернационала' устаје и интервенише у корист те исте Немачке! Социјалисте су овим својим чином показали своју праву боју. И то је, свакако добро. Добро је да се зна, куда тежи и шта хоће 'Интернационала' и ко су у њој главни махери"[239] бележи Рашовић који ће све до своје смрти у комунизму гледати изданак германско-јеврејског интелектуалног и практичног политичког јединства.[240]

На „аустријској" идеји „подељеног суверенитета" нарочито је инсистирала Радићева сељачка странка која је у Срему у почетку имала доминантно пригушену националну компомненту, док је у први план истицала социјална питања[241] на којима је било најлакше мобилисати становништво и вршити скретање пажње на хрватско питање тако да оно не буде нужно доживљавано као национално, већ као„људско" и социјално за чије је решење тражен нови политички оквир. Заправо, Радић ће стајати на линији одбране Женевског споразума[242] по којем

239 Србија, 23. јул 1919.

240 Социјалисти су Рашовићу били одбојни и отуда што су у њему блиском окружењу главни носиоци ове идеје били, како је писао, опортунисти који су и у време Аустро-Угарске умели да се снађу, али и странци, Немци, Мађари и Јевреји који су својим разорним идејема урушавали темеље нове државе. На овај „проблем", Рашовић ће указати у тексту Социјалистичка манифестација у Митровици, штампаном 23. јула 1919. у којем ће између осталог рећи: „Гробови српски, зар сте за то на стотине хиљада посејани од Дунава до Солуна! Крви, драгоцена крви српска, зар си за то облила сваку стопу ове земље? Витезови српски, зар ви за то дадосте животе своје, зар се за то у црно завише љубе, сеје и мајке ваше? Зар за то пропишташе стотине хиљада сирочади српских: ох, зар за то: да се и опет туђинци башкаре у нашој рођеној кући!!"

У тексту Да се забележи од 25. јула 1919. Рашовић критикује и стално инсистирање социјалиста на демобилазацији и повлачењу војске са граница Краљевине, налазећи у томе директну везу са ставом Интернационале о миру створеном у Версају.

241 Ово ће се постепено током година мењати, тако да ће сремски ХСС већ након атентата на Краља Александра 1934. радикално изменити свој политички наступ.

242 У питању је акт донет у закључку конференције која је од 6. до 9. новембра 1918. одржана у Женеви између представника Краљевине Србије, Народног вијећа Државе Словенаца, Хрвата и Срба и Југословенског одбора, по којем нова држава треба да буде устројена на бази „подељеног суверенитета" који подразумева прихватање Државе Словенаца, Хрвата и Срба као равноправног партнера у процесу уједињења са Краљевином Србијом. Никола Пашић се опирао потписивању споразума, али је под притиском из Београда поклекао. Ипак, овај

нова држава треба да добије готово конфедерални карактер, сматрајући да прва Влада Краљевине СХС представља групу „безбожних тирана“ који укидају Сабор и уместо да од самог почетка иду ка федерализацији земље, намећу „српску Народну скупштину“ Хрватима.[243]

За Рашовића, Радић је „патолошки тип“ и право је чудо што он уопште фигурира као значајна политичка личност. Заправо, чињеница да он то јесте, по Рашовићу је најбољи доказ да са јужнословенским друштвом нешто није у реду. То што Радић има и право да говори и публику која га слуша није дакле „његова заслуга. Томе су криве наше прилике. У једној иоле културној средини овај човек не би био у стању ни пажњу на себе обратити, осим, можда, осмех или сажаљење.“[244]

Као такав, сматра Рашовић, Радић и није од нарочитог значаја, али јесу његови контакти са иностраним фактором, германским и италијанским, који га, ради својих потреба, држе у животу и помажу, чинећи тако злу услугу новонасталој Крљевини коју вођа „хрватских сељака“ жели да подели по шаблону којег су Хрвати бранили већ на „Женевској конференцији“.

Идеју Женевског споразума о „подељеном суверенитету“ као темељу нове државе, Пашић је настојао да одбаци сматрајући је нападом на српски суверенитет и идеал због којег је Краљевина ушла у рат.[245] „Ту је дошло до једног принципијелног разлаза“, писао је Рашовић. „Српска влада је одлучно устала против тога, да се наша држава уреди попут пропале Аустро-Угарске, са делегацијама, паритетима, двоструким заклетвама и суверенитетима. Женевски Споразум није остварен јер је разбијен о зрело схваћање водећих српских државника. Народно уједињење је извршено и Женевски Споразум је остао само једна – успомена.“[246]

споразум није заживео јер се Регент Александар у одсудном моменту предомислио и одбио да га ратификује.

243 Гавриловић: 167.

244 Србија, 15. (28.) март 1919.

245 С. Марковић, Од присаједињења до прекрајања, Војводина у Краљевини СХС/Југославији 1918-1941, Нови Сад 2020, 54-55.

246 Србија, 17. (30) март 1919.

Овај спор, биће окосница свих потоњих сукоба у Краљевини и кроз настојање хрватске стране да га на било који начин спроведе у дело, те српског да то спречи, преламају се све југословенске политичке кризе. Наслућујући ову истину, Лазар Рашовић у тексту „Хајка на Србију“[247] бележи да када је Женевски споразум, од стране противника Србије замишљен као „брана против уображеног Пашићевог 'Великосрпства' и 'хегемоније', пропао, његови творци су прихватили идеју федерализма, чији циљ није био заједнички живот, већ жеља да се, кроз напад на Краљевину Србију, новонастала држава уреди исто онако, „како је била уређена покојна Аустро-Угарска.“[248]

„Народе српски“, поручивао је у одговору на ове нападе Рашовић, „на твој Пијемонт, на витешку, али мученичку Србију дигла се једна страховита хајка. Борба је објављена оној странци, која у Србији има већину, на тај начин борба је објављена Србији.

Срби, упамтите ово и збијте редове! Још нам предстоји борба! Тешка политичка борба. Хоћете ли изневерити седога борца Пашића!

Изневерите ли њега – изневерили сте и издали Србију.“[249]

О трајној штетности женевских разговора, Рашовић је писао и у тексту „Принципи или – замке“ констатујући да је ту заправо дошло до „најоштријега сукоба два антиподна гледишта у питању уређења наше државе: гледиште српске владе и гледиште преставника Срба и Хрвата из бивше Аустро-Угарске, т. зв. Југославенскског Одбора. Другим речима: ту су се сукобила мишљења Загреба и Београда у питању уређења наше државе. Гледиште српске владе било је, да се наша држава има уредити централистички: под народном династијом Карађорђевића, са једном владом и једним парламентом. Југославенски Одбор напротив заступао је становиште, да се наша држава има уредити попут бивше аустро-угарске монархије, са две владе: у Загребу и Београдом и трећом владом заједничком у – Паризу. Београдска влада представљала би Србију и Црну Гору, а загребачка влада све покрајине

247 Србија, 19. октобар 1919.
248 Србија, 19. октобар 1919.
249 Србија, 19. октобар 1919.

бивше монархије. Југославенски Одбор је предвиђао и два суверенитета, двоструке заклетве и т. д."[250]

И мада су чланови Југословенског Одбора и хрватске емиграције настојали да покажу да је Пашић против уједињења[251] ни радикали са простора Краљевине Србије, као ни они чији је центар био у Новом Саду и Сарајеву нису били противници јединства[252], али су сматрали да Србији не само као победници и ослободитељки, већ и као држави са богатом демократском политичком традицијом треба да припадне водеће место у процесу стварања нове државе. Они су одмах по оснивању Народног већа Словенаца, Хрвата и Срба 5.11.1918. пришли овом телу са идејом да помогну његов рад, а међу изасланицима који су из Новог Сада отишли за Загреб био је и Сремац, Румљанин др Жарко Миладиновић који је ушао и у Пленум овог Већа. Но, та чињеница неће променити радикалско расположење које ће након Женеве бранити и у Загребу, али и током мировне конференције великих сиила у Паризу.

„Јужни Славени су имали свога претставника – а то је била Србија", бележио је Рашовић. „Под њеном заставом су се борили Југословенски добровољци, Чеси и Пољаци су били у сасвим другом положају. Они нису изван оквира централних власти имали никога, ко би се за њихово ослобођење борио. Стварање нарочитих влада за Пољску и Чешку у Паризу било је и једно силно морално оружје у борби против централних власти.

Тражити то за Јужне Славене у чије име се вио стег победничке српске војске, под којим су се борили југословенски добровољачки

250 Србија, 17. (30) април 1919.

251 Србија, 17. (30) март 1919.

252 Интересантно је да је у оствареном јединству кроз Краљевину СХС Лазар Рашовић видео чак и остварење идеала Велике Хрватске, једнако као и идеала Велике Србије, па отуда констатује да би Штросмајер, али и Старчевић, да су живи, били против оних који траже било какву сепарацију или аутономију. У тој чињеници, сматра он, и лежи сва трагедија Загреба који не може да разуме улогу која му је додељена захваљујући српским војним победама.
„Ујединили су се Хрвати, остварена је Велика Хрватску какву ни најсмелија машта његова није могла замислити. И у том моменту, у том светом часу Загреб није ту! У Великој Хрватској нема Загреба, он неће ту Велику Хрватску." Србија, 22. март (4. април) 1919.

одреди, био је неполитички, значио је од једног народа стварати два, од једног народног репрезента стварати два, значило је не радити за јединство већ против јединства. И то српска влада није могла акцептирати."[253]

Жалећи што је до оваквих сукоба дошло, констатујући при томе да су они, ако су већ и морали бити, стигли исувише рано, те да на тај начин, по вољи непријатеља слободе и јединства, урушавају углед новонастале државе која у очима великих сила изгледа неспособна за живот, Рашовић у тексту „Којим путем" констатује да је рукавица бачена и да се непријатељи, оличени у „савезницима" Италијанима и „остацима" Немачке и Аустрије (који ка Краљевини сада шаљу комунизам), поново окупљају и „окружују нашу кућу".[254]

„Остаци Аустрије", упозорава Рашовић, „групишу се под звучним именом и хоће да угуше демократски и ослободилачки дух херојске Србије. Немојте рећи, да је ово претерано. Не, ово је и сувише благо речено."[255] Ослонац у тој борби, поручује и овом приликом Рашовић, „аустријанштина" налази у српској опозицији, хрватским националистима и бољшевицима који сваки из својих разлога настоје да и по цену уништења сопствене државе уклоне радикалну странку.

„Аустријанштина је објавила борбу витешкој демократској мисли херојске Србије. Не треба се обмањивати, замисао је врло кобна. Треба бити на опрезу. Успију ли ови елементи у својој замисли, тековине овога страшнога рата могу доћи у питање.

Онај, који је у овим моментима био кадар разбуктати пламен унутрашње политичке борбе, не водећи рачуна о врло тешком спољњем положају наше државе, неће презати ни од већих авантуристих потхвата. Све оно што искрено жели добро нашем народу треба да се окупи око оних људи, који су својим бесмртним делима доказали и своју способност и своју љубав за општу народну ствар. Срби, Хрвати и Словенци, добро отворите очи", поручује Рашовић уз констатацију да

253 Србија, 17. (30) март 1919.
254 Србија, 21. април (4. мај) 1919.
255 Србија, 21. април (4. мај) 1919.

је једини исправни пут јединства онај који су показали Никола Пашић, Стојан Протић, Миленко Веснић, Љуба Јовановић и „њихово друштво. Тим путем морамо поћи сви, ако хоћемо да нашу државу заиста солидно и демократски уредимо.“[256]

Пут јединства, барем када говоримо о сремским радикалима међу које ће доћи и Лазар Рашовић био је утемељен на позицијама Јаше Томића, према којем Срби и Хрвати упркос свему, нису један народ. То је почетна премиса од које треба ићи у свим стварима. „Моје је тврдо уверење, да би у нашој заједничкој држави много лакше било споразума, кад не би стајали на трулом земљишту да смо један народ. Да смо казали ми смо три врло блиска народа, али сваки има разлике, које су му свете... Били ми три блиска народа, били један народ са великим разликама, заједничку државу можемо склопити и у једном и у другом случају... Само запамтите, ако погрешимо у основи, мора изаћи из тога велико зло“, упозоравао је Томић.[257]

Можемо слободно рећи да су сремски радикали, управо захваљујући специфичности позиције у којој се Срем налазио[258] били најтврђи браниоци Томићевих ставова, што је одговарало и самом Рашовићу који је и у Сарајеву делио исте принципе. О томе можда најбоље сведочи податак да док је већина радикала Војводине критиковала Јашин чланак „Крајње је време да се разумемо“ у којем он, поводом српско-хрватског питања ратује и са сопственом политичком организацијом, *Србија* је овај „спорни“ текст у потпуности пренела, без критичких коментара, као свој званични став.[259]

Бранећи право Срба да очувају своје име, Томић у „спорном“ тексту исто право допушта и Хрватима и Словенцима, констатујући да се пред

256 Србија, 21. април (4. мај) 1919.

257 Јаша Томић, Грађа за нови радикални програм, 13.

258 Срем се налазио под директном административном управом Загреба, док је остатак Војводине био интегрисан у нову административну поделу. Због тога ће сремски радикали прве године у новој држави посветити управо извлачењу испод загребачке управе, што ће им коначно поћи за руком тек 1925. Због тога ни не чуди што је спор Сремаца са хрватским политичким организацијама и стремљењима био израженији.

259 Текст је донет у бројевима од 13, 17, 22. и 24. августа.

три народа у новој држави налази једноставан избор: или ће се договорити и остати да буду оно што јесу били, или ће се сви стопити у „новоумешене“ Југословене.[260]

Питање југословенства, за Томића у суштини је демократско питање и он га своди на то колико носиоци интегралне идеје[261] која гуши право Срба, Хрвата и Словенаца да буду оно што јесу, три блиска али ипак различита народа, разумеју стремљења и потребе народа ради којих се тобоже јављају, а колико као свој једини циљ имају сопствену задовољштину. Одговор на ово питање даће у другом наставку текста констатацијом да југословенска идеја иза себе оставља „унутрашње покоре“ који, услед неразумевања суштине народне душе Срба, Хрвата и Словенаца, „надмашују оне спољне“.[262]

Питање да ли су Срби, Хрвати и Словенци један или три народа, за Томића је и питање да ли Срби, Хрвати и Словенци могу да заштите своје интересе једни од других или ће, утопљени у непостојећу југословенску масу бити принуђени да окрећу главу од сопствених невоља и потреба. У том смислу он се враћа на српско-хрватске односе констатацијом да сваки пут када су Срби и Хрвати у Угарској били третирани као један народ, то није значило ништа друго осим немогућности Срба да говоре својим језиком и пишу својим писмом, нити су у Сабору могли „подићи реч ма за каква своја права што су их донде тражили. Живот Срба у Хрватској и Славонији био је најгори и најнеправеднији онда, када су казали: једни смо. Хрватске владе су говориле: кад смо једни, шта тражите?“[263]

Па ипак то што Срби, Хрвати и Словенци нису један народ, не значи, закључује Томић, да у новој држави треба да живе онако како су живели под Бечом. Зато он, неразумевајући настојања Загреба да се у моменту када чак ни не постоји искуство заједничког живота тражи „аутономију“ истиче потребу за већом самоуправном слободом која

260 Србија, 13. август 1919.
261 Јасно је да Томић овде не само да брани радикалски став, већ уједно напада и ЈДЗ Светозара Прибићевића.
262 Србија, 17. август 1919.
263 Србија, 17. август 1919.

не зависи од тога да ли је држава централизована или децентрализована на начин на који су то Хрвати желели.

О проблему хрватског сепаратизма и аутономаштва као заостатку аустријског, пре свега политичког, духа, писала је *Србија* 12. (25.) маја у тексту „Три аутономије“ у којем се између осталог наводи да уредништво никако не разуме хрватске сепаратистичке тежње, тим пре што су Хрвати били први који су тврдили да са Србима и Словенцима чине једно. Лист разуме зашто аутономију траже, или могу тражити Бугари или Немци, који свакако нису део јужнословенског корпуса, али не чему та идеја код Хрвата, уредништво не може до краја да схвати, тим пре што се иста тражи без пређашњег искуства заједничког живота са Србима.

Аутору је хрватско аутономаштво „неразумљиво“, тим пре што су Хрвати једини народ у свету који тражи аутономију у односу на „своје“. „Један народ нигде не тражи политичку аутономију за делове своје. Јер, аутономија није ништа друго него да народ влада и у управи и у законодавству сам својом вољом. А један народ има само једну вољу и само једном вољом мора бити владан и управљан. Делови једнога народа не могу ни имати своје посебне владавинске воље, него се морају подчињавати једној заједничкој и јединственој вољи народне целине.“

Последице тежњи једног народа да унутар сопственог корупса има самосталност, већу или мању, води не у ред, већ у расуло, слично оном кроз које пролази Русија, сматра „Јуниус“. Тиме један јединствени народ заправо ради „сам себи о глави“.

Готово идентичну поруку пренео је у тексту „Магла, магла, магла“[264] и Лазар Рашовић који је, осврћући се на писање загребачког *Новоī времена* констатовао да Хрвати много причају о децентрализацији, али да ни сами не могу да се договоре шта она за њих конкретно значи и у чему је, осим доказивања исправности „запевки“ о тобожњој угрожености од Срба њена суштина.

„Постоји један факт, јасан као сунце: људи из ‘Novog Vrijemena’ зазиру од српске премоћи. У потпуном државном јединству они гледају смртну опасност за Хрвате. Према њиховом схваћању Хрвати

264 Србија, 20. март (2. април) 1919.

ће се претопити у Србе и Хрватство ће пропасти. С тога они то државно јединство не само не желе, већ га свим силама побијају: они се боре за хрватску аутономију. Но с обзиром на међународни положај наше државе они још нису отворено изашли с овом формулом, па се лаћају 'учених' теорија и празних софизама, да би њима доказивали предност децентрализма пред централизмом."[265]

Сматрајући да је овакво вођење политике јалово и да штети како заједничкој држави, тако и Хрватима у њој, Рашовић позива загребачке „аутономаше" да напусте курс који су заузели и да се посвете заједничком раду на изградњи нове државе. „На крају", закључује Рашовић, „ми би саветовали господи, да се прихвате паметнијег посла, а да се оставе ваздушастих теорија, које остају магла и само магла."[266]

О „аустријанштини" као посебном погледу на политику и специфичном јазу према Србима који је стваран у Бечу и Пешти, а који се може пронаћи код хрватских странака писао је нешто касније и непознати аутор потписан као „Бирчанин". Тако он у *Србији* пише 19. маја (1. јуна), да нема места чуђењу хрватском сепаратизму чија је окосница дубока мржња против Срба, иста она коју имају и Бугари и Немци. Носиоце такве политике међу Хрватима „Бирчанин" види као „Немце": они су Словени задојени аустријским духом, па их отуда сматра германским јаничарима.

„То је жалосна истина пред којом се не смеју затварати очи, јер ти

---

265 Србија, 20. март (2. април) 1919.

266 Србија, 20. март (2. април) 1919.

У тексту „Загреб" од 22. марта (4. априла) 1919. Рашовић ће изразити и жалост због упорног одбијања Хрвата да се оставе непотребних сукоба, како би скупа са Србима стварали такве услове у којима би и један и други јужнословенски народ могли равноправно да живе и заједно се развијају: „Загреб, лепи наш Загреб, други град наше лепе краљевине, налази се у агонији. Зашто? Какв је узрок, да наше друго културно средиште не само не суделује у изграђењу наше нове државе, у лечењу рана, које нам је задао наш крвни непријатељ, већ се у њему сконцетрисава све оно што је уперено против напретка наше државе. Загреб, главни град хрватскога народа, у моменту, када му браћа са Авале донесоше слободу, раскинуше ланце и сачуваше га од свих оних ужаса којима су изложени побеђени народи централне Европе, не налази паметнијег посла него да буде легло свих оних деструктивних елемената, којима је крајњи циљ наша пропаст." Србија, 22. март (4. април) 1919.

разорни несловенски елементи у хрватском колу лове у мутном и стварају јаз међу једнокрвном браћом.

Та истина тишти јако нас Србе, али још јаче мора болети нашу браћу Хрвате словенске крви, који сачињавају велику већину хрватског народа, и до њихове свести и енергије стоји, колико ће и докле ће моћи и смети Хрватство ићи за истим политичким тежњама као и чланови центраних власти: Немци и Бугари."[267]

Осврћући се на рад „разорних несловенских елемената у хрватском колу", Рашовић ће у тексту „Па догле тако" забележити и то да хрватски кругови окупљени око Радића и франковаца, као „побеђени злочинци" ослоњени на „бечку дворску камарилу" која се још увек „није одрекла својих нада на повратак изгубљеног царства њеног", мислећи да ће наудити Србима, заправо урушавају перспективу и сопственом, хрватском народу, којег непрекидно вуку у табор поражених политика и њихових носилаца.[268]

О пораженим, а некажњеним кривцима писаће Рашовић и у тексту „Грађани другог реда", у којем ће нарочиту пажњу посветити писању *Обзора* и *Новоī Времена*, поручујући им да пре него што ишта о аутономији и централизму напишу добро размисле како о томе које су позиције заузимали током рата, тако и о разлозима због којих ни после капитулације Беча нису сносили последице за такав свој рад.

„Према својим заслугама", поручује Рашовић, требали би да преживљавају судбину Мађара, али благодарећи нечему сасвим другоме, нечему што не зависи од њихове воље и што изнад њих високо стоји, они, Аустријанци (ако не по рођењу, а оно бар по менталитету) уживају права победника. Па у место да погну главе и сакрију се благодарећи Богу што их је мимоишла страшна казна побеђенога, они се рогуше и хоће – да се победиоцу наметну за судију. И у том послу су толики циници, да им равна нема."[269]

О проблему хрватског аутономаштва, Рашовић ће писати и половином маја 1919. у тексту „Аутономије", када ће са жаљењем констатовати

267 Србија, 19. мај (1. јун) 1919.
268 Србија, 31. март (13. април) 1919.
269 Србија, 24. март (6. април) 1919.

да чињеница да се „Радићи у Хрватској множе“ најбоље сведочи о немогућности тамошњих политичких елита да питање јединства схвате као демократско. У прилог својој тези, Рашовић наводи податке да је народ у Војводини и Црној Гори самостално пришао Краљевини Србији и да би исто то било и са Босном и Херцеговином да Прибићевић и хрватски националисти нису настојали да зарад својих циљева уруше демократско право на самоопредељење.

У одбрану тог права, Рашовић децидно поручује да хрватска национална политика нема шта да тражи у Срему који је већински српски и према томе, иако још увек под административном контролом Загреба, има пуно право да одлуке румске скупштине спроведе у дело.„Срем, н.пр. који према аустро-мађарској статистици броји 347.022 душе има 248.998 који говоре српски, и то српски у потпуном смислу те речи. Од тога има православних Срба 159.344. Хрвата са Шокцима има тек 89.654. Мађари и Немци су у Срему колонисти и о њиховом самоодређењу данас, после рата с њима, не може бити ни говора, све и кад би били бројнији. Према томе, Срби у Срему престављају према осталим народностима већину, а та већина хоће директно уједињење са Србијом и о аутономији неће да чује. Ако господа збиља хоће да се сматрају као озбиљан политички фактор, а у то они не сумњају, нека нам кажу, како би они решили питање Срема? Јер Срем, као што наведосмо, по свим принципима, на основу којих се данас ствара светски мир, морао би припасти Србији све и у том случају, кад Хрватска не би ушла у једну државу с њом.“[270]

Страхујући за могући исход сукоба, Рашовић поручује хрватским „аутономашима“ да добро размисле о томе на који начин би решили „питање српских оаза кроз Хрватску и Славонију, које не би хтеле остати у тој аутономији?“[271] Посматрано стотину година након ових речи, можемо слободно рећи да је Рашовић имао срећу што није доживео решење овог спора чији је, кроз искуство Другог светског рата, био макар делимично сведок.

---

270 Србија, 15. (28) мај 1919.
Поред Срема, Рашовић у истом тексту као чисто српске крајеве који би нужно морали припасти Србији наводи и Лику и Крбаву.
271 Србија, 15. (28) мај 1919.

Дух „аустријанштине“ који раздире јужнословенско јединство и мегаломанским амбицијама храни фобичну хрватску политичку елиту, Рашовић препознаје и у нападима на ћирилицу. Тако се он у тексту „Ћирилица или латиница“ осврће на предлог „Друштва хрватских књижевника“ према којем би за будуће јединство Срба, Хрвата и Словенаца, било корисно да се Срби одрекну свог писма.

Коментаришући образложење предлагача према којем је латиница писмо „културних народа“ Рашовић констатује да „добронамерну“ идеју из Загреба не треба чак ни узимати у обзир и то не (само) због тога што ћирилица представља темељ српског националног идентитета, већ и због тога што је по својој суштини савршено писмо, што латиница није. Уз то, она је и словенско писмо, док се о латиници, закључује Рашовић, може говорити искључиво као о писму освајача, пре свих Германа који су се њоме користили током свог историјског кретања на исток.

Како поднети предлог долази из „аустријских“ кругова који попут „отровног бацила“ нагризају „организам наше државе“, то се, поручује Рашовић, мора одбацити, док се о њему као о својеврсном сведочанству патолошке нетрпељивости према Краљевини, мора посветити нарочита пажња.[272]

У тексту „Курјаци у јагњећој кожи“, *Србија* ће 20. марта (2. априла) писати о деловању Немаца, Мађара, Јевреја и хрватских чиновничких дошљака-праваша у Митровици током ратних година, истичући у исто време да нико од њих ни након рата није схватио да је наступило ново време и да осим прихватања те чињенце треба да пруже руку Србима које су прогонили, тамничили, оптуживали за велеиздају.

„Сада, кад је сунце слободе обасјало домове наше, сада, кад је свагда нестало силе и моћи франковаца, Мађара, Хуна и Бугара, сада кад велико и широко срце српско хоће да опрости, хоће да заборави сва мучеништва разна мукама на крсту разапетог Христа, измиљеше сада хијене из мрачних рупа, да се намећу нама за проповеднике, за саветнике и учитеље наше, и то најпре тајно, шапатом, а после већ почети ће и јавно и гласно.“[273]

272 Србија, 16. јул 1919.
273 Србија, 20. март (2. април) 1919.

Аутор текса М. Вукашинов истиче да су се Аустро-Угари и Немци доказали као противници српског народа, да „од нас чинише чуда и покоре, уништаваху и децу у колевкама нашим“ и да им то не даје за право да сада у име љубави и правде траже од истих тих Срба да им у свим погледима излазе у сусрет. При томе, они, скупа са Јевејима и франковцима који су ширили штетан аустријски дух и њиме се хранили, настављају да раде против српског народа.

Вукашинов поручује Србима да треба да наставе да размишљају својом главом и да избегавају било какве инструкције и савете са стране. Понајмање, треба да се одричу сопственог националног имена како би се, ради тобожње љубави, утопили у југословенско. „Не дајмо да нас наши злотвори врећају саветима, мишљењем и наукама својим јер, њихов савет води пропасти нашој, њихово мишљење се врзе око расула нашег, а њихова наука, наука је сотоне, која нас још живе и здраве у пакао одводи.“[274]

О странцима и придошлицама, германског и мађарског порекла и духа, писано је и у броју од 27. марта (9. априла) 1919. Непознати аутор тако бележи да су Немци у Срему били и остали странци које је на простор између Саве и Дунава донео германски план о продору на Исток. Као оазе и касније колоније Немаца које су заправо служиле као предстраже за освајачка напредовања, наводе са Хесна „крај Митровице“, Лаћарак, Кленак, Витојевци, Грабовци, Огар, Долњи Товарник, Обреж, Ашања, Бечмен, Бежанија, Земун, Нова Пазова, Инђија, Бешка и друга места.[275]

Своје главне савезнике, наставља аутор, германска пенетрација у јужнословенски и конкретно српски простор нашла је у хрватским породицама Одескалки и Пејачевић које су, тежећи задовољењу својих потреба за новцем били спремни да за мале паре придошлицама продају имања на којима су настајале германске колоније.

Пораз бечке царевине решио је питање ширења германиста на исток, али је остало отворено питање шта са колонистима у новој

274 Србија, 20. март (2. април) 1919.
275 Србија, 27. март (9. арпил) 1919.

средини и новим околностима. „У Краљевини Хрвата, Срба и Словенаца, поред осталих важних политичких питања истиче се и једно које доста акутно а то је: Шта ћемо са заосталим етапним станицама немачког Drang nach Osten? Шта ћемо са тим анационалним елементима? Какво место да заузму у држави Срба, Хрвата и Словенаца Немци (Швабе) и Мађари које је своједобно међу нас насели непријатељска државна власт? Јер они, користећи се добротом нашом, почињу опет да дижу главе. Причају о републиканству, увлаче се у организације у којима хоће да раде против нашег државног живота и траже чак од државе СХС да при подели земље и они добију свој део."[276]

Као одговор на ове захтеве, аутор тражи укидање одређених права, па по њему, дошљаци „не смеју уживати у краљевини Срба, Хрвата и Словенаца оне благодати, које ужива и које ће да ужива Србин, Хрват и Словенац. Они као анационални елеменат не смеју бити повлаштени елеменат. Овако мисли сав наш народ, на чијој се дедовини тај анационални елеменат и данас још дрско и безобразно шири."[277]

Они који су служили као инструмент за ширење Германа на исток, без обзира да ли су Немци или Словени отровани германским духом, закључује аутор, „не смеју остати и даље у тако компактним местима међу нама, јер би увек били узрок и повод разним трзавицама."

У борби против „аустријанштине", *Србија* ће у пар наврата током 1919. писати и против употребе немачког језика у јавном животу Митровице.[278] Позивајући се на француско искуство, лист ће тражити хитну обуставу свих курсева и школа немачког језика, тражећи његово бојкотовање на свим нивоима. Немачки језик сматран је језиком освајача и требао је да плати цех због онога што је у његово име чињено.

Дух Аустрије, митровачки радикали препознавали су и у поратном држању Мађарске, па је тако *Србија* са подсмехом писала и о настојањима Михаља Кароњија, мађарског председника Владе[279] да светској

276 Србија, 27. март (9. арпил) 1919.
277 Србија, 27. март (9. арпил) 1919.
278 Србија, 15. (28) март 1919.
279 Идући за примером који је оставио Кемал Ататурк.

јавности Мађарску представи не као носиоца политичке власти у некадашњој Монархији, већ као на њену жртву која је стога заслужила да очува сопствени територијални интегритета[280].

Разлога за подсмех је било на претек, пошто Кароњи није презао ни од изјава о тобожој вечној мађарској посвећености јачању сарадње међу свим народима Угарске. „Но послушајте ви нас; сви смо ми такови људи који смо се увик за интерес пука борили, који смо увик приповедали братство и једнакост Буњеваца, Немаца, Румуна, Словака и Срба, те који смо од господе старе Угарске, због тога нашега увирења много патили“[281] писао је и говорио Кароњи, на шта је Рашовићев лист одговарао да је сваком Србину добро позната мађарска помиритељска политика чије су последице осећали на својој кожи од када су под Чарнојевићем у већем броју стигли у Срем.

Неосвртање на иностране савете и нападе који долазе из унутрашњости саме Краљевине, већ јачање националног духа, сматрао је др Петар Јовић у тексту „Сви на колена, сви“, најбољи је начин да српски народ у Срему заштити своје име и интересе. Тако он у *Србији* од 24. марта (6. априла) позива најпре своје сународнике, а потом и друге којима је српско оружје донело слободу да уместо што раде на федерализацији клену и благослове поднету жртву. „Благословена свака кап крви бораца и мученика наших, што је проливена на сваком педљу земље наше миле и читавог света, благословена свака река, што је шумећи носила растргана уда браће наше, благословена морска пучина и дубина плавога Јадрана нашег, што у себи крије кости јунака наших! Јунаци српски! Вечна вам памјат и лака вам црна земља у којој сада почивате, а коју својом скупоценом искуписте крвљу!“[282]

---

280 По смрти Фрање Јосифа, а након доласка на престо Карла Четвртог, Кароњи је од своје „Независне странке“ направио „Независну 48-шку странку“ која је тражила раскид савеза са Немцима, склапање сепаратног мира са савезницима, али уз услов да се стопирају све могуће анексије уперене према мађарским територијама.

281 „Политички памфлет угарске владе Михаила Кароњија, Свима народима немађарског језика пучке републике! Буњевци, Нијемци, Румуни, Саси, Срби, Словаци!“ ИАС, Ф 56, инв. бр. 370. Према: С. Марковић, нав. дело, 69.

282 Србија, 24. март (6. април)

Оснаживање националног духа препознајемо и у Рашовићевом тексту „Васкрс мученика“, објављеном за Видовдан 1919. у којем он страдање и васкрсење српског народа током Великог рата ставља у исту раван са страдањем и ускрснућем Христовим. „За слободу Европе, у борби за правду и слободу и своју и других, српски народ је преживео и Марицу и Косово, дочекао Куманово и Брегалницу, Скадар и Једрене, Цер, Јадар, Рудник, Качаник, Кајмакчалан и Добро Поље. Потребно је било, да Србин – мученик претрпи веће муке и од самога Христа Спаситеља, судба је хтела да Српски Народ два пута у гроб легне, да би његов Васкрс био не само Васкрс његов, већ и Васкрс његове миле браће Хрвата и Словенаца.“[283]

Два српска Видовдана, косовски из 1389. и сарајевски из 1914. поручује Рашовић, представљају не само српске, јужнословенске и словенске светионике, већ путоказе за читаву Европу коју су током историје Срби својом крвљу чували, полажући себе у њене темеље. „На колена падајмо и скрушено очитајмо молитве за покој душа оних милиона витезова, из чије се крви роди слобода наша. Цвеће беримо и у венце увијајмо, да њима окитимо свете гробове њине, љубав сабирајмо у срцима својим, да њоме загрејемо сирочиће њине. И заверимо се на тим светим гробовима, да ћемо знати чувати свети аманет Видовданских хероја и да ћемо њиним примером напајати децу нашу.“[284]

2. Краљевина у кризи: од Видовданског устава до Диктатуре

Осамнаест месеци након свог првог окупљања, Привремено представништво донело је изборни закон по којем је требала да се конституише Уставотворна скупштина.[285] Коначно, дуго очекивани избори за које се веровало да би могли донети расплет у унутрашњој политици, одржани су 28. новембра 1920. Највећи број мандата, 92, освојио је Прибићевић, док су Пашићеви радикали добили 91 посланичко место.

283 Србија, 15. (28) јун 1919.
284 Србија, 15. (28) јун 1919.
285 A. N. Dragnich, нав. дело, 20.

Како је 50 Радићевих посланика бојкотовало рад Уставотворне скупштине, а Комунистичка партија са 58 мандата заузела потпуно негаторски став, то је на двема, суштински српским партијама које су се налазиле у сталном сукобу било да „коначно реше“ питање свих питања – унутрашње уређење Краљевине СХС.

У том смислу, могло се чути неколико предлога, од унитаристичких, преко федералних до конфедералних. Један од најзначајнијих био је предлог Стојана Протића који је бранио принцип јаке самоуправе у унитарној држави подељеној на девет историјских области (Србија, Стара Србија и Македонија, Срем и Бачка, Банат, Босна, Црна Гора са Херцеговином, Хрватска и Славонија, Далмација, Словенија). Уз то, Протић је тражио увођење Сената у којем би, преко својих представника области учествовале у креирању политике и тако чувале свој идентитет.[286]

Па ипак, на гласању организованом 12. маја 1921. Протићев предлог није прошао. Уместо тога, превагу је однела Пашићева концепција која је искључивала области у којима је лидер НРС видео први корак ка могућој федерализацији. На поновљеном и коначном гласању, на Видовдан овај предлог је добио 223 гласа за, 35 посланика било је против, док је 111 њих било суздржано. Међу онима који су подржали Пашићев предлог било је 184 српска посланика, 18 муслиманских, 11 словеначких и 10 хрватских.[287]

„У духу Крфске декларације, овај документ успоставио је уставну парламентарну монархију. Залагао се за једнодомни парламент (Скупштину) бирану на демократским изборима[288] са министрима одговорним овом телу и краљу. При томе, ниједан акт краља, није могао бити прихваћен уколико није био потписан од стране одговорног министра.“[289]

---

286 A. N. Dragnich, нав. дело, 23.

287 A. N. Dragnich, нав. дело, 24.

288 Ова одредба била је директно уперена против Протићевог предлога и као таква сведочила је о Пашићевој невољности да и у будућности разматра питање додатног административног уређења државе.

289 A. N. Dragnich, нав. дело, 25.

Посматрајући Србе, Хрвате и Словенце као један „троимени“ народ,[290] Устав је инаугурисао и „српско-хрватски“ језик, тежећи да обликује „Србо-Хрвато-Словеначку националност“.[291] Коментаришући ове одлуке и оцењујући Устав у целости, Радић ће изјавити да је он у доброј мери либералан, али му је мана та што се у њему српска страна није одрекла свог централизма, те да је то разлог због којег га хрватска страна не може у потпуности прихватити.[292]

Да су жеље и намере, ма колико биле лепе једно, а могућности нешто сасвим друго, Пашић-Прибићевић коалиција уверила се одмах по доношењу Устава, током настојања да се он имплементира у друштво. Поред опструкције која је долазила из Хрватске, покушај комунистичког атентата на Регента Александра и убиство Министра унутрашњих послова Милорада Драшковића, који је у јулу 1921. довео до чувене „Обзнане“, проблем Влади су задавали и италијански притисци на Далмацију, односно покушаји Хабзбурга да у Мађарској обнове своју круну. У циљу очувања версајског поретка, а под благословом Француске, Краљевина СХС је 1921. са Румунијом и Чехословачком склопила одбрамбени уговор који је познат као „Мала Антанта“ која је омогућила да се процес демобилизације војске полако почне приводити крају.[293] Овај процес био је нарочито важан Влади у Београду која је сматрала да се на тај начин живот у Краљевини полако враћа у свакодневне, нормалне токове.[294]

Наредне, 1922. коалиција Пашић-Прибићевић дошла је до свог краја. Током читавог периода њеног трајања, Влада је била оптерећена притужбама које су на рачун НРС стизале од стране одбора који су упозоравали да широм Краљевине Прибићевићеви људи користе

290 Ова одредба пак, представља компромис који је НРС морала направити са Прибићевићем. До доношења Устава, спорећи се управо са ДЗ, радикалски прваци, посебно у Срему, нападали су тезу о једном народу из свих могућих расположивих оруђа. Међу гласнијим противницима концепције „троименог“ народа у Војводини био је Јаша Томић, а његове погледе делии су сремски радикали.

291 A. N. Dragnich, нав. дело, 25.

292 A. N. Dragnich, нав. дело, 25.

293 A. N. Dragnich, нав. дело, 27.

294 A. N. Dragnich, нав. дело, 27-28.

његову позицију за остваривање личних интереса, што угрожава не само углед Владе, већ и НРС. Са своје стране Прибићевићеве демократе су се жалиле да су невидљиве у Пашићевом кабинету и да радикали, захваљујући сличним позицијама (унитаристичким) настоје да гласаче и чланство ДЗ привуку у своје редове.

Као одговор на ове притужбе, дошло је до кризе у Влади, па су у првом моменту и Пашић и Прибићевић размишљали да, свако за себе, уђе у разговоре са Хрватима и тиме, уз подршку Радићевих посланика, осигурају примат у Скупштини. Чињеницу да је Прибићевићев сарадник Љуба Давидовић успео да дође до прелиминираног договора са Радићем, Пашић је искористио како би почетком децембра 1922. обзнанио да његова Влада неће рушити одредбе Видовданског устава, те да се због непринципијелног понашања Светозара Прибићевића кабинет мора распустити.[295] У договору са Краљем, нови избори заказани су за 18. март 1923.

Резултати избора су показали да је НРС у међувремену постала најутицајина српска странка, па је тако освојила 108 места у парламенту (17 више него на претходним изборима). Успех је остварио и Стјепан Радић, који је добио 70 посланичких места (20 више). Највећи губитник избора била је ДЗ, која је услед унутрашњих сукоба, насталих на трагу чињенице да је Давидовић до договора са Радићем дошао мимо Прибићевића, ова странка је добила 51 место (41 мандат мање у односу на изборе за Уставотворну скупштину). Земљорадници су добили 10 мандата (29 мање у односу на пређашње изборе), док је Југословенска муслиманска организација (ЈМО) пала са 24 на 18 посланика.[296]

Пашић је дошао на чело Владе, али ни овом приликом учинак НРС није био очекиван. Трудећи се да искористи бојкот хрватских посланика, био је у сталном страху од намера Љубе Давидовића и ДЗ за које је рачунао да би у својим настојањима лако могли да се ослоне на бојкоташе из Загреба. Отуда ни не чуди што је током 1924. Краљевина имала чак пет влада, од којих је четири састављао Пашић, а једну Љубомир Давидовић.

295 A. N. Dragnich, нав. дело, 28.
296 A. N. Dragnich, нав. дело, 29.

Хаотична политичка ситуација, довела је са пролећа 1924. до кризе Владе и пада Пашићевог кабинета. Стари вођа НРС тражио је од Краља Александра нове изборе, што је он одбио па је крајем маја исте године поново обновљен Пашићев кабинет. Овај кабинет биће кратког века, па ће већ јула доћи до његовог поновног повлачења.

Највеће дело ове Владе, барем што се тиче Срема било је укидање покрајинских управа, укључујући и хрватско-славонске, па је тако почев од 15. фебруара 1924. Срем коначно ослобођен загребачке администрације. У *Србији* је тим поводом објављен текст „Опроштај Срема од Загреба" у којем ће се ово одвајање поздравити са „неизмерном радошћу", уз констатацију да се Срби Срема тек овим чином почињу осећати као слободи и заиста уједињени са остатком Србије.

„Притискивали су и тиштили нас Сремце окови који су нас везивали за делеки ледени Загреб. Страшна је то ствар кад се са једним пределом кроз столећа поступа као са пасторчетом, а Загреб је столећима био мађија Срему. Нама је, Загреб, слао најгоре чиновнике, нама су стављали веће терете и разрезивали јаче порезе него и једном другом крају у Хрватској, о нама се брига водила слабије него о једној жупанији, наши друмови су запуштени, а за канализацију се само новац утерује, док су налази сваке године све гори."[297]

Још једном одбацујући Пашићев захтев за новим изборима, Краљ је савезника потражио у Љубомиру Јовановићу, једном од вођа НРС. Јовановић је прихватио предлог, али је дошло до сукоба унутар партије. Када је Главни одбор, на Пашићев предлог осудио Јовановићево понашање (он је прихватио предлог Двора без знања Одбора и самог Пашића), постало је јасно да нова већина неће бити конституисана.[298]

Немајући куд, Краљ Александар је понудио састав Владе Љуби Давидовић који је 27. јула 1924. прихватио предлог и постао Премијер. Ову Владу подржали су ЈМО, Словенска људска странка (СЛС) и радикалски дисидент Настас Петровић. Како би појачао своје редове, Давидовић је ступио у преговоре са Радићем који је био спреман

297 Србија, 22. фебруар 1924.
298 A. N. Dragnich, нав. дело, 30.

да прихвати Краљевину као своју државу, али није одустајао од концепта њене федерализације. Како би удовољио Загребу, Давидовић је обновио раније укинуту из времена Аустро-Угарске наслеђену хрватску администрацију. Допуштена је званична употреба хрватских застава, а дошло је, уз оштру осуду радикала, и до обнављања читавог низа хрватских организација попут „Хрватског Сокола", „Хрватских жена" и сличних.[299]

Поновно враћање Срема под управу Загреба, окарактерисано је у *Србији* у тексту „Одјеци поновног пада Срема у ропство радићевском србождерском Загребу", објављеном 26. августа као „хрђав експеримент који помажу само противници народног и државног јединства". У народу, тим поводом, наводи се, влада „силно огорчење", а разлог због чега Срби Срема не посежу за „допуштеним и недопуштеним средствима" у борби против овакве одлуке власти, лежи у свести да је иста „кратког века" и да ће пре или касније морати да поклекне пред народном вољом. „У борби са Аустријом, победили смо, па ћемо победити и дух њене црно-жуте заоставштине", наводи се у допису који је редакцији стигао из Беркасова, у шидском срезу.[300]

У нападима на Давидовића радикали нису бирали ни оруђе ни речи, организовали су масовне протесте и указивали на агресивно понашање Хрвата у Срему, али све то није много погађало председника Владе који је успео да у Парламент коначно врати Стјепана Радића. Незадовољан Радићевим понашањем, Министар војске и морнарице Стеван Хаџић поднео је оставку, што је довело до нове кризе Владе, а половином октобра 1924. и до њеног коначног пада.

Нова влада формирана је након избора, осмог фебруара 1925. и на њеном челу поново се нашао Пашић, док му је подршку пружао Светозар Прибићевић који се још увек налазио у спору са Давидовићем. Овај кабинет, коначно је укинуо загребачку административну управу над Сремом, што су сремски Срби доживели као велики историјски успех.

---

299 A. N. Dragnich, нав. дело, 31.
300 Србија, 26. септембар 1924.

У то време Стјепан Радић се налазио у затвору, али је Краљ Александар, посредством свог поверљивог човека Мите Димитријевића који га је посетио, настојао да коначно дође до договора између српских и хрватских политичара. Први корак је постигнут договором Радића и Краља: вођа ХСС-а је амнестиран, а његови најближи сарадници добиће и место у Пашићевом кабинету[301]. На овај начин, Краљ Александар је остварио победу сопствених интереса: НРС је била принуђена да формира власт са онима које је утамничила и које је теретила да су непријатељи Краљевине, док је део ХСС-а и хрватског естаблишмента сматрао да се Радић „продао" Београду. Као последица оваквог расположења, обе странке су значајно изгубиле на угледу, што је погодовало Двору.[302]

Кабинет је неколико пута реконструисан, а последња криза изазвана лошим односима између ХСС и НРС, као и деловањем опозиције унутар самог парламента, те афера у вези са Радом, Пашићевим сином, настала је почетком 1926. Свој врхунац достигла је у време изгласавања буџета, 30. марта 1926, након чега је Пашић одредио паузу у раду Скупштине, заказавши наставак рада тек за пети април. До наставка рада није дошло, пошто је четвртог априла Радић поднео оставку и повукао своје посланике.[303]

У Скупштину, посланици ХСС-а вратиће се тек пошто ће на чело новог кабинета доћи радикал Никола Узуновић. У новоформираној влади која је трајала свега недељу дана, од осмог до 15. априла, Радић ће задржати позицију Министра просвете. Друга влада Николе Узуновића биће формирана истог дана, а Радића и његове најближе сараднике, на

301 Влада је коначно формирана 18. јула 1925, након што су четири дана раније представници НРС и ХСС потписали интерни договор. ХСС је добио три министарска места која су припала Павлу Радићу, Николи Никићу и Бењамину Шуперини. Овај кабинет биће касније реконструисан, па ће као Министар правде у њега ући и сам Стјепан Радић. Он ће на ово место доћи 17. новембра 1925. и ту ће остати до пролећа наредне године.

302 A. N. Dragnich, нав. дело, 37.
Краљ Александар инсистирао је на помирењу две партије, сматрајући да је он од пресудног значаја за опстанак Краљевине.

303 A. N. Dragnich, нав. дело, 42

министарским местима смениће дисиденти ХСС-а који су у Скупштини формирали сопствену посланичку групу. Ова влада трајала је до 24. децембра, када ће доћи до њене реконструкције, па ће до почетка фебруара 1927. Краљевином управљати „трећа Влада“ Николе Узуновића.[304]

И у овом кабинету, Радићевим сарадницима била су остављена министарска места, али то није могло да поправи односе између ХСС и НРС. Сукоби унутар кабинета бивали су све оштрили, па су посланици ХСС-а крајем јануара 1927. оптужили Узуновића, Милана Сршкића и Божидара Максимовића да су узурпирали народни суверенитет.[305] Овај спор разрешен је тако што су посланици ХСС-а подржали опозицију у њеном захтеву за смену Владе. Падом трећег Узуновићевог кабинета, на сарадњу Срба и Хрвата у Скупштини коначно је стављена тачка.[306]

Улогу коју је у последњем Узуновићевом кабинету имао ХСС, сада су преузели чланови Словенске људске странке. Четврта Узуновићева влада трајала је свега два месеца, од фебруара до априла, да би је 17. априла сменила Влада Велимира Вукићевића, вође једне од најмањих фракција подељене НРС.

У жељи да изведе земљу из кризе, Вукићевић је заказао парламентарне изборе за 11. септембар. Радикали су добили 112 места, укључујући и Вукићевићеву фракцију. Демократама је припало 59 места, ХСС-у је припало 61 место, Самостални демократи Светозара Привићевића задобили су 22 места, ЈМО је добила девет места.[307]

Током октобра и новембра трајали су преговори око склапања новог кабинета. Вукићевић је оптужен за притисак на бираче, па је четвртог новембра 1927. створена друга Вукићевићева Влада. За њу је гласало 168 посланика, према 84 опозициона. Међу онима који су дали подршку били су и радикали окупљени око Главног одбора који су сматрали да ће, уколико то не учине, поново отворити врата за улазак ХСС-а у кабинет. Оставши у опозицији, само шест дана касније, Радић

304 У међувремену, почетком децембра 1926. умро је Никола Пашић, што је представљало велики ударац за партију.
305 A. N. Dragnich, нав. дело, 45.
306 A. N. Dragnich, нав. дело, 45.
307 A. N. Dragnich, нав. дело, 46.

и Прибићевић склапају договор и образују Сељачко-демократску коалицију (СДК).

Одбијајући одговорност за тешку политичку ситуацију, а за шта је била оптуживана од стране Владе, крајем јануара наредне године СДК је понудила могућност ствара концентрационе Владе, састављене из свих странака. Пошто од договора није било ништа, опструкцијом рада, СДК је успела да паралише Скупштину, па је осмог фебруара 1928. Вукићевић расформирао кабинет.[308]

Позив да састави нову Владу, Краљ Александар је најпре упутио Радићу, али је вођа ХСС-а наишао на зид у договору са НРС коју је решила да СДК врати једнаком мером којом су нешто раније њени посланици срушили Вукићевићев кабинет. Пошто су Радићеви покушаји пропали, Краљ се обратио Љуби Давидовићу, а нешто касније и председнику Скупштине Нинку Перићу, али нико од њих није могао да се договори са радикалима који су добро знали да ће се на крају Краљ морати обратити њима.

Да се радикали нису преварили у својој процени, показало се врло брзо. Краљ Александар је понудио Вукићевићу састав нове Владе, али у прво време од тога није било ништа, пошто је уместо три понуђена ХСС тражила пет министарских места, као и присуство Прибићевићевих Самосталних демократа у кабинету. Потом је Краљ понудио Војиславу Маринковићу да формира Владу, а пошто ни од тога није било ништа, све се поново вратило под Вукићевићево окриље који је након споразума са Љубом Давидовићем, коначно 23. фебруара 1928. образовао нову Владу.[309]

У иначе тешким околностима, оптерећеним поделама и фракционашењем унутар странака, нови кабинет саопштио је да ће у скорије време предложити Скупштини да ратификује већ три године старе споразуме са Италијом. Свестан да би договор Краљевине са Италијом оштетио хрватске националне интересе у Далмацији, Стјепан Радић повео је у парламенту велику акцију против Владе, па је крајем маја,

308 A. N. Dragnich, нав. дело, 48.
309 A. N. Dragnich, нав. дело, 48.

као резултат читавог низа критичних изјава и инцидената дошло и до сукоба на улицама Београда у којима су између осталих учествовали и студенти Београдског универзитета.[310]

Радић је Владу и Београд јавно отпуживао, називајући их „разбојницима", „бандитима", „пљачкашима", што је навело групу радикалских посланика на челу са Пунишом Рачићем да пред Скупштину изнесу предлог према којем се тражило да се медицински утврди да ли је вођа ХСС-а психички способан да учествује у политичком животу Краљевине. Уколико одговор буде позитиван, тражило се његово одстрањивање од политике, а уколико преглед покаже супротно, да се Радићу изрекне највећа могућа казна коју предвиђа скупштински пословник.[311]

Сукоби су свој климакс достигли 20. јуна када је дошло до убиства Павла Радића, Ђура Басаричека и рањавања Стјепана Радића који ће осмог августа преминути од последица озлеђивања. Атентат је револтиран понашањем посланика ХСС-а извршио управо Пуниша Рачић који се потом предао властима и касније био процесуиран.

У метежу који је настао, Радић је коначно прогласио хрватску републику, а већ четвртог јула, Вукићевића четврта Влада поднела је оставку. У жељи да колико је могуће поправи стање у земљи, Краљ је понудио Стјепану Радићу да формира Владу што је он одбио, па је, на основу предлога који је дошао из СДК решио да формира неполитички кабинет, на чијем челу би се нашао Министар војске и морнарице Стеван Хаџић. Пошто Хаџић није успео, позив је упућен лидеру СЛС Антону Корошецу, али се испоставило да ни агилни лидер Словенаца нема довољно снаге да формира Владу.[312]

Сукобе и узалудне преговоре, коначно је шестог јануара 1929. пресекао Краљ Александар. Заведена је „монархо диктатура" чиме је стављена тачка на покушаје да се демократским парламентаризмом уреде односи унутар Краљевине.

Период од 1920. до 1929. године, Милорад Екмечић ће назвати „парламентарном анархијом" која се управо захваљујући страначким

310 A. N. Dragnich, нав. дело, 49.
311 A. N. Dragnich, нав. дело, 51.
312 A. N. Dragnich, нав. дело, 55.

сукобима претварала од парламентарне демократије у кошмар који је завршен убиством у Скупштини. „Бесмислено крвопролиће у Скупштини 20. јуна 1928. више је нанело штете југословенској држави него обезглављеној Хрватској сељачкој странци. Догађај је изазвао видљиве и невидљиве промене на обе стране – и у држању Хрватске сељачке странке и у југословенској држави."[313]

Те промене, постаће нарочито видљиве током тридесетих година.

2.1. Разрачунавање: Рашовић у току борби за Уставотворну скупштину

Рад Србије је и током 1920. био у знаку неколико критичних тачака око којих се ломила политика читавог Краљевства СХС: сукоба између радикала и Југословенске демократске заједнице, прекомпоновања влада – од Љубе Давидовића, преко Стојана Протића до Владе Миленка Веснића, преко сталних трвења које је све до Рапалског уговора потписаног 11. новембра 1920. Краљевина СХС имала са Краљевином Италијом, до проблема са хрватским националним аспирацијама и „аустријанштином" као духовним стањем којег су се „непријатељи" државе тешко ослобађали.

Инсистирало се на радикалској исправности и заблудама, намерним погрешкама и махинацијама Светозара Прибићевића који је, чини се, да ли због чињенице да је успевао у готово свим владама да заузме министарско место, да ли због пређашње сарадње са Рашовићем, био и остао главна мета новинара листа.

Паралелно са грађењем имена листа, а можемо слободно рећи да су Митровчани били пионири када је реч о радикалној штампи, пошто је до половине 1920. на територији Краљевства излазило тек 18 радикалских листова[314] Рашовић је градио и лични живот. На дан 25. марта оженио се Јеленом Ћирић[315], ћерком добро познатог, тада већ умрлог

313 Милорад Екмечић, Дуго кретање између клања и орања – историја Срба у новом веку (1492-1992), Београд 2010, 408.

314 Србија, 20. јун 1920.

315 Јелена је била знатно млађа од Лазара. У време венчања, „Лела" је имала 19

митровачког трговца Мирка који је имао своју радњу у Занатлијској улици у коју се и сели и у којој ће се наћи и редакција листа.

Свој новинарски ангажман у 1920. Рашовић је започео коментаром да је српски народ велики, силан, пун љубави и милосрђа. У тексту „Христос се роди!" он ће уз истицање славе српског оружја и величине мучеништва и жртве поручити да српски народ добро зна ко су му непријатељи и како се са њима треба обрачунати. Тиме, Рашовић наставља тамо где је у 1919. стао.

„Пустио си да душмани видају ране твоје. А они су место мелема усули на ране твоје – отров! Витеже дивни, зар си то заслужио? Ти још ниси оздравио, још нису залечене ране твоје, непријатељски отров још делује. Али ја верујем у исполинску снагу твоју, која је са Косовске Гробнице развила један нов живот, живот који је створио ново доба, у ону снагу, која је пренела Албанију и Крф, у ону снагу која је триумфовала на Добром Пољу. Та ће снага одолети и последњем сатанском покушају непријатеља твог", поручује Рашовић.[316]

На Света Три Јерарха, 12. фебруара и митровачки радикали су свечано по први пут прославили „Радикалски дан". Тим поводом, у *Србији* је објављен текст у част странке у којем је, уз нарочити нагласак на њен демократизам, у кратком изнета комплетан развојни ток партије. Тако се наводи да су организацију, тежећи ка демократизму

година и тек је свршила Гимназију. У породичном сећању постоји и податак да је своје венчање Јелена покушала да сакрије од школских другова, али су они, пошто су сазнали за исто, без њеног знања сви скупа дошли у Саборни храм како би јој честитали.

Јелена и Лазар живели су у складном браку све до Лазареве смрти. Имали су троје деце: најстарија је била Ксенија, рођена 8. априла 1921. године, а следи је Нада, рођена 30. марта 1926. Ксенија је дипломирала француски и италијански језик на Филолошком факултету у Београду, а Нада медицину у Загребу. Специјализирала је неуропсихијатрију и живела и радила у Сијетлу у САД. Ксенија је радни век провела у Новом Саду, у Школи примењене уметности, а хонорарно за новосадски Дневник и друге часописе. Била је и једини овлашћени преводилац Жан Пол Сартра за СФРЈ. Ксенија је умрла 20. априла 2002, а Нада 16. маја 2010. у Мексико Ситију.

Треће дете, Војислав Рашовић је рођен 30. јуна 1931, а умро је 2. фебруара 1993. Дипломирао је на Правном факултету у Београду 1955. Бавио се адвокатуром у Сремској Митровици.

316 Србија, 7. јануар 1920.

српског друштва направили млади одушевљени Срби, задојени великим „идејама западне демократије“, жељни коренитих промена у својој отаџбини која је стењала под тешким теретом обреновићевске управе. Текст је био прилика да се још једном нагласи демократски карактер организације, уз напомену да су са друге стране стајали „недемократи“, Краљ Милан и либерали и напредњаци, дакле исти они којима се окружио и Прибићевић у свом освајању власти. *Србија* ће изнова напоменути да је тек демократска, што за Митровчане истовремено значи и радикалска Србија смогла снаге да се припреми за велика искушења из којих је изашла као победник. Та чињеница, закључује се, није само Србију учинила великом, већ и личности које су биле носиоци победничке политике.

„Личности којима је обележена епоха културног и политичког препорода Србије, све су прваци радикалне странке. Ту су велика и светла имена: Светозар Марковић, Адам Богосављевић, Ранко Тајсић, Љуба Дидић, Прота Милан Ђурић, Пера Тодоровић, Пера Велимировић, Коста Таушановић, Андра Николић, Милан Миловановић, др. Лаза Пачу, Миленко Веснић, Стојан Протић, Никола Пашић, Љуба Јовановић и т. д.“[317]

Победничка политика ових радикалских великана, закључује Рашовић, створила је модерно уређену Србију, ослободила Стару Србију и Мађедонију, покајала Косово, осветила Сливницу, испунила „завтну мисао Србинову“ и последично обавезала све чуваре демократије и љубитеље стечене слободе да и у миру стану на страну радикала.

Ове тврдње, Рашовић ће поновити и на великом збору којим је митровачи одбор радикала обележио свој дан. Он је нашироко говорио управо о историјату странке и значају традиције за референтно време, а за њим су причали и челник митровачке организације Велимир Радак, те др Илија Бајић који је акценат ставио на историјат радикала у Хрватској, Славонији и Војводини. Доктор Душан Гајић прочитао је о радикалној странци и сељаштву, парох лаћарачки Милан Младеновић о Српско-хрватској коалицији и њеној политици пре, током и

317 Србија, 12. фебруар 1920.

после Великог рата, док је др Александар Рокнић говорио о актуелној политичкој ситуацији. Након говора уприличен је велики дефиле кроз градске улице, а свечаност је завршена забавом са игранком. [318]

Пошто су за 11. март 1920. заказани градски избори, митровачки радикали истакли су своју листу на којој су били: Велимир Радак, Танасије Стојановић, Сава Вукић, др Александар Рокнић, Милисав Ј. Костић, Бранко Томић, Максим Јаношевић, Андрија Опачић, Гојко Веселиновић, др Душан Гајић, Славко Рајић, Ђока Филиповић, Сава Милутиновић, Гавра Ђаконовић, Пера Којић, Јанко Страценски, Никола Трифуновић, Сава Вукашиновић, Федор Биљчевић, Милан Ракић, Спаса Којић, Пера Будошан, Панта Репајић и Јован Удицки.[319]

Кандидати ЈДЗ били су: др Гига Араницки, Иван Волер, Драгомир Радошевић, Марко Хаџић, др Никола Радојевић, Антон Жунтер, Васа Грозданић, Стева Волф, др Владимир Чобанић, Анте Цимуш, Андра Лазић, Фрања Ворм, Јово Телаш, Ника Ненадовић, Константин Николиш, Паја Ковачић, Драгомир Месаровић, Иван Плетикапић, др Милутин Тањурџић, др Милош Мојић, Иван Нешић, Светозар Лукић, Коста Славковић, Илија Галовић.[320]

На Ратарској листи су били: Стеван Јовановић Исајлов, Ђока Симовљевић Рајичин, Живан Кузминац, Стева Серецки, Гавра Симовљевић, Милош Симатковић млађи, Никола Шијак, Милан Јакшић, Милан Девић, Стева Пувача, Славко Веса, Паја Божић, Ђока Николић, Ђока Миловановић, Живан Дабић – Милошев, Стеван Радојевић Илијин, Милош Петровић, Јоца Стојановић, Андрија Симовљевић, Коста Николић, Живан Ђаковић, Филип Пувача, Емил Јаношевић, Илија Беднар.[321]

Последња је била листа „Хрватске заједнице“ и на њој су били др Радован Марјановић, Митар Ловрић, Иван Варк, др Фрања Рачки, Никола Писместровић, Карло Офенбедер, др Иво Лончаревић, Марко Гргетић, Рудолф Хорватић, Јосиф Матић, Ђуро Драгутинац, Стипо Швајберић, Кондрад Марковић, Никола Шлајнфекер, Марко Радојевић, Емил барун

318 Србија, 15. фебруар 1920.
319 Србија, 5. март. 1920.
320 Србија, 7. март. 1920.
321 Србија, 7. март. 1920.

Малдини, Мато Хаџић, Андрија Перковић, Хинко Халтмајер, Драгутин Костелецки, Лука Девић, Паја Крзмановић, Грга Перковић и Андрија Хаџић.[322]

Говорећи о потреби давања поверења управо радикалским кандидатима, *Србија* ће писати како су се, захваљујући хаосу који је иза себе оставила „демократска" влада, у Митровици зацарила „убојства, крађе и насиља, а извозничари упркос одређених цена плаћају и преплаћују животне намирнице, па их несметано шаљу одавде, док овдашњи грађани морају сваки дан своје потребе све скупље да плаћају. Ми смо у срцу Срема и место да смо у изобиљу свега, ми смо у ужасној оскудици најпотребнијих животних намирница."[323]

На дан пред изборе, 10. марта, Рашовићев лист ће упутити позив Митровчанима да изађу на изборе уз напомену да „већ одавно није било овако важног и судобносног избора, као што је овај градски, који ће да се обави сутра."[324] „Судбоносност" избора огледа се, по мишљењу *Србије*, у прекој потреби да се са чела града уклоне људи „који нису имали ни спреме ни љубави, који су знали само за своју личну корист" и који су, водећи се „демократизмом" довели Митровицу „на ивицу пропасти," Због тога је, за „лечење градских невоља", одабир нове власти био од прворазредног значаја.[325]

Да ли због писања *Србије* или из неког другог разлога, тек на изборима одржаним 11. марта, у градско поглаварство ушло је 12 радикала, 1 демократа, 2 ратара и 9 чланова „Хрватске заједнице".[326] Ову победу, радикали су, барем када је реч о штампи, „прославили" 14. марта када је у тексту „После градских избора" констатовано да је радикална странка успела да победи демократе који су „током протекле три године"[327], ради очувања сопствених позиција, у Митровицу сместили

322 Србија, 7. март. 1920.
323 Србија, 5. март. 1920.
324 Србија, 11. март. 1920.
325 Србија, 10. март. 1920.
326 Србија, 12. март. 1920.
327 Прибићевићеви самосталци вршили су у Митровици власт у годинама пред Велики рат, па се тако 1914. на челу градског заступства налазио Теодор Василић, који је 1918. поново постао први човек управе.

и жупана и котар и на крају увели комесаријат и све то да би на крају изгубили. „Зар то није страшна судбина, да људи, који су по Митровици жарили и палили, људи који су Митровицом управљали по свом ћеифу, да ти људи уђу у градско заступништво са – једним преставником?! Зар то није најбољи доказ колико народ осуђује политику ових људи“, писала је *Србија*.[328]

Иако је био задовољан изборним успехом, Рашовића је бринуо успех који су у Хрватској и Славонији остварили франковци и комунисти. Окривљујући за то лош учинак демократских власти и хаос који је Прибићевић-Давидовић управа оставила иза себе, он у тексту „Две појаве“ објављеном у *Србији* од 24. марта напомиње да по среди није реч о комунистичкој идеји, већ о давању простора за деловање „туђинског елемента“ који, пошто је остао да живи у Краљевини СХС „ради свим средствима да нам чиме год напакости. Тај туђински елеменат, заостали Швабе и Мађари, уз добар број Мојсијеваца, унео је на својим леђима комунисте у градска и општинска заступства.“[329]

Франковлук и комунизам, сматра Рашовић, само су спољна обележја, „фирме, под којима се купи све оно, што ради против нашег уједињења и наше државе.“[330] Отуда, он, као радикал који се након избора ипак нашао у коалицији са деловима дојучерашњих противника, Југословенског одбора и „Хрватске заједнице“, поручује да странци који руше заједничку државу могу очекивати да ће и Срби и Хрвати којима је до Краљевине стало, заједничким снагама бранити своју државу. „У одбрани државе“, поручује он можда тоном на који се, барем са његове стране није лако навићи, „међу нама нема разлике у гледиштима. Ту ћемо се сви заједно наћи. То је наше уверење, а верујемо, да је ово уверење и свих других странака, које смо навели.“[331]

Пошто је већ почетком маја постало јасно да ће нова влада Стојана Протића, захваљујући бојкоту Привременог представништва од стране ЈДЗ бити уведена у кризу, *Србија* је у тексту „Опструкција“ од

328 Србија, 14. март. 1920.
329 Србија, 24. март 1920.
330 Србија, 24. март 1920.
331 Србија, 24. март 1920.

6. маја 1920. покушала да укаже на недемократски карактер Прибићевићевог политичког деловања. Тако, аутор поменутог текста наводи да опструкција рада парламента јесте легитимно, па и демократско средство борбе, али да се она „употребљава врло ретко и у врло ограниченом времену и то вазда у нормалним приликама."[332]

Да би се уопште могла сматрати допустљивом, опструкцији мора да претходи конкретан владин акт у парламенту који се сматра штетним и погрешним, а који се жели оспорити. Она не може бити трајни инструмент деловања опозиционих група јер у том случају оно постаје штетно и за читаву државу. Због тога у парламенту и постоји критика и право на исту. Опструкција коју врше „демократе" не испуњава потребне услове, па отуда једини разлог због којег јој се прибегава, по писању *Србије* јесте жеља опозиције да дође на власт. Та чињеница опструктивну борбу „демократа" чини недопустивом, тим пре што радикали, наводи лист, имају највећу подршку у Краљевини, што легитимитет њихове власти не доводи у питање.

Својом опструкцијом, закључује *Србија* „демократе" наносе држави штету једнаку оној коју су наносили и док су били власт, те у том смислу она представља континутиет погрешног деловања људи који „нису забележили ни један користан и паметан политички чин!"[333]

Пошто је опструкција правдана радикалским „сепаратизмом" иза кога је, макар по Прибићевићевом суду, Краљ у име „Велике Србије" занемаривао ујединитељску идеју, то је *Србија* дала свој коментар и на сам „великосрпски" концепт. У тексту „Велика Србија" Рашовић тако пише да ова идеја није никаква идеја простора, већ надилази свако физичко ограничење једне државе - територије на којој један народ живи. Идеја Велике Србије није остварење идеала о заокруживању територије као што су то говорили Хрвати и Прибићевић, већ идеја сама, најчистија замисао која српски народ покреће на највећа дела. Као таква, она оставља сасвим довољно простора за све народе који у новој држави живе да заокруже сопствене идеје, па чак и територије.

332 Србија, 6. мај 1920.
333 Србија, 6. мај 1920.

„Идеја Велике Србије је религија српског народа. Та идеја је крунисала Душана за цара Срба, Бугара, Грка и Арбанаса. Та идеја је одвела Србе на Косово, да поделе мегдан са силном најездом Азијата. Та идеја хранила је божанском храном и напајала божанским пићем српски народ после пропасти на Косову. Та идеја је вековима одјекивала кроз звуке српских гусала и надом загревала груди српскога народа за време његова робовања под Турцима. Та идеја је родила Карађорђа и Милоша. Та идеја је сачувала мали жижак српске слободе у врлетне крше ломне Црне Горе. Та идеја је загревала груди Његошу, Јакшићу, Змају, Бранку и свима великим синовима наше земље. Та идеја је упалила зубљу слободе 1912. године и ослободила Косово. Та идеја је 1914. године у Сарајеву показала једном угњетачу да српски народ никад неће да се помири с ропством. Та идеја је на Космају, Церу и Руднику страховито потукла велику аустро угарску монархију. Ради те идеје понео је српски народ крст и попео се на Голготу своју. Да, ради те идеје, само ради те идеје учињен је у историји незапамћени поход преко Албаније. Ради те идеје подигнуто је хиљаде вешала по кршној Херцеговини и Босни поносној, по витешкој Србији и мученичкој Црној Гори."[334]

Да идеја Велике Србије није сан о територијалној експанзији, већ идеја већа од било које „велике" државе, сматра Рашовић, сведочи то што се она јавља увек када је српском народу најтеже. У данима највећих искушења, Велика Србија постаје „утеха у патњама" и „мелем на ране". Таква идеја створила је 1918. Краљевину СХС и само у оној мери у којој она јача и добија на својој пуноћи, може се очекивати да ће и настала Краљевина напредовати. Борити се против те идеје значи у исто време рушити „стуб на коме почива наша државна зграда".[335]

За оне који нису Срби, идеја Велике Србије не представља никакву опасност. „Напротив: тој идеји имају да захвале наша браћа Хрвати и Словенци, што се са Србима заједно греју на једном сунцу слободе. Није идеја Велике Србије појам политичке ексклузивности, како то хоће да представе Прибићевић и компанија.

334 Србија, 16. мај 1920.
335 Србија, 16. мај 1920.

Идеја Велике Србије је синтеза Српства. Она је оличење слободе, круна патриотизма, символ љубави, слика алтруизма. Она је широкогруда према браћи својој, великодушна према непријатељима, неустрашива у данима борбе, није охала у данима победе."[336]

Највећи проблем са којим се суочавају народи у Краљевини, писала је *Србија* у броју од 28. маја 1920. није Велика Србија, већ демагогија „коју култивишу извесне наше странке и политичари", а која се огледа у подилажењу „појединим друштвеним класама" и то пре свих оним најнепросвећенијим, у „голицању сирових инстиката код маса" и настојању да се на томе оствари лична, уско-партијска добит.[337]

Нарочити проблем демагошка политика може да направи, сматра *Србија* у кризним временима и друштвима која, попут Краљевине СХС, нису довољно интегрисана. Међутим, демагогија није добра ни за онога ко се њоме служи: „она се увек свети јер онај, који се служи демагогијом, никада није у стању да испуни своја обећања, којих је демагоштво увек и пребогато."[338] За разлику од демагога, врстан политичар и државник „никад не обећаје више, него што је у стању да изврши. И у томе се и разликују прави државници од шарлатина и солидне странке од политичких полетараца."[339]

Да би једна политичка организација у народу могла да успе, а под тим *Србија* не рачуна освајање и останак на власти, већ остварење идеала заједнице, она пре свега мора разумети сопствени народ и потчинити се општем добру. У тој способности странака да своју вољу не третирају као апсолутну и доминантну, лежи њихов демократизам који *Србија* препознаје у – Народној Радикалној Странци.

Истински демократске странке, насупрот демагошким, огледају се, напомиње непознати аутор у томе што своје и народне идеале не употребљавају у „котерашке сврхе" чиме их своде на монету за поткусуривање, што у пракси доводи до опасности да сами идеали буду урушени.[340]

---

336 Србија, 16. мај 1920.
337 Србија, 28. мај 1920.
338 Србија, 28. мај 1920.
339 Србија, 28. мај 1920.
340 Србија, 28.. мај 1920.

Одвојени од народа, затворени у сопствене лажи (попут Прибићевићеве ЈДЗ), демагози су осуђени да се поводе или да буду вођени безличном масом и отуда је неретко њихова политика лако „допадљива“[341] – лажна. Са друге стране, истински „велика“ политика најчешће је непопуларна јер је усмерена ка будућности, док су масе загледане најчешће у прошлост или живе у моменту у којем су, конзервативне и неспремне за нова искушења.[342]

Након што је 29. маја био гост др Жарка Миладиновића и са њим у Руми и Врднику дочекао Митрополита Србије Димитрија[343], Рашовић је трећег јуна у Шуљму на састанку месног одбора радикала[344] а 13. у Гргуревцима истим послом. У селу је приређен велики дочек, са мноштвом развијених српских застава. Овом приликом, Рашовић је опширно говорио о историјату странке, њеним програмским демократским начелима, о томе како су и колико су они компатибилни са стањем у Краљевини. „Збор је завршен уз силно клицање Србији, српској војсци, Краљу Петру, Регенту Александру, Пашићу, Протићу и радикалној странци.“[345]

Након збора у Гргуревцима уследио је састанак са мештанима села који су износили своје притужбе на рад странке и пређашње власти, а потом је „у гостионици г. Бранка Лаловића, такође члана месне организације“ приређен банкет за госте и домаћине.

Недељу дана касније, Рашовић је у Манђелосу[346] где је уз одбрану радикалског демократизма говорио и о недемократском карактеру Прибићевићеве групе.

Демагогија и дилетантизам као елементи политике ЈДЗ (који уз то задају немале проблеме у политичком животу Краљевине), биће предмет и текста „Дилетантизам у политици“ од четвртог јула, у којем ће поново на удару *Србије* бити опозиција, пре свих она предвођена Прибићевићем и Давидовићем. Бранећи политику радикалне странке

341 Србија, 20. јун 1920.
342 Србија, 20. јун 1920.
343 Србија, 12. мај 1920.
344 Србија, 6. јун 1920.
345 Србија, 16. јун 1920.
346 Србија, 23. јун 1920.

(поново као изразито демократске и народне), аутор подвлачи да је њена прошлост „један сјајан позитиван рад чије резултате ми данас видимо. Док је рад све опозиције данашње био и остао једно тумарање, копрцање и тражење начина и средстава, да се онемогући гигантски напредак радикалне странке, једине праве политичке странке, једине стваралачке странке, која озбиљно рачуна у свом политичком раду са свим оним, чиме мора да рачуна озбиљна политичка странка, која је свесна одговорности за своје политичко деловање и народу и држави и која не само да хоће да постигне него и постизава радом својим позитивне успехе."[347]

Када је на крају „опструкционе" кризе 17. маја Протићеву владу сменила концентрациона влада Миленка Веснића, *Србија* је поздравила овај чин, сматрајући да промена није дошла као израз било каквог сукоба, већ као резултат саме Протићеве воље. „Многи важни интереси захтевали су концентрацију и влада г. Ст. Протића је учинила све да до ове концентрације дође."[348]

Упркос настојањима Прибићевића и Давидовића, сматрала је *Србија* Протић није отеран са власти, већ ју је он „предао" под условима које је сам створио и то тако што се пре повлачења са њеног чела изборио са „апсолутистичким системом" Прибићевић -Давидовићеве владе. Као демократа и радикал, Протић је био тај који је сазвао парламент и дао му сву управу над земљом у руке, на шта су „демократе" реаговале опструкцијом. „Али влада г. Протића није се збунила нити је пред беснилом једне безобзирне гомиле устукнула и, ево, концентрацијом, која је њено дело, извојевала је сјајну победу."[349] Била је то, сматрала је *Србија* прва победа радикалне управе.

Други важн успех Протићеве владе, бележи *Србија* јесте победа над „деструктивним елементима", странцима и домаћим који су се трудили да посеју нетрпељивост међу Србима, Хрватима и Словенцима. Трећа победа, сматрају митровачки радикали, огледа се у економској

347 Србија, 4. јул 1920.
348 Србија, 23. мај 1920.
349 Србија, 23. мај 1920.

стабилизацији земље. „Влада г. Стојана Протића је укинула извознице, донела је закон о буџету, и успоставила нормално стање у државним финансијама, укинула је компензационе уговоре, регулисала питање стипендија ђачких и читавим низом паметних мера она је лечила зло које је земљу притисло услед „демократске“ безглаве политике.“[350]

Све то скупа, закључује *Србија* довело је у коначници и до побољшања спољнополитиког положаја Краљевине „чија је опет практична последица: да су нам савезници – понудили потребне зајмове.“[351]

Успех који су радикали остварали, сматра *Србија* дошао је као резултат „демократизма“ странке, односно одрицања носилаца њене политике од личне користи. Немогућност опозиције да схвати да управо та чињеница представља кључ успеха, злонамерно су коментарисали митровачки радикали, исту чини импотентном и „дилетантском.“ „Најмаркантнији тип политичара дилетаната су браћа Прибићевићи: Светозар и Милан. И један и други, људи скроз и скроз болесних амбиција, а доста уска умна хоризонта.“[352]

Када се на почетку разговора у вези са будућим уређењем државе буде повела у јавности и расправа око тога да ли су радикали за самоуправе, аутономије, да ли су федералисти или унитаристи, односно – да ли су у циљу очувања власти коначно издали сопствени централизам, *Србија* ће у броју од 11. јуна донети текст „Наш будући устав“ у којем ће, услед чињенице да *Самуправа* због штрајка типографа није излазила, настојати да, као партијски орган, објасни позиције странке.

Лист брани радикалско опредељење за самоуправу тврдећи да свако ко иоле познаје историјат радикалне странке зна да се она од свог постојања борила за право народа да на простору на којем живи што је могуће више самостално уређује сопствену свакодневницу. У том погледу, суштина питања, сматра *Србија* није у величини простора на којем постоји одређена самосталност у управи, већ у ширини овлашћења. „Питање величине највећих административних јединица:

350 Србија, 23. мај 1920.
351 Србија, 23. мај 1920.
352 Србија, 4. јул 1920.

жупаније или округа, за радикалну странку апсолутно није програматичко питање. Ту има да дође до изражаја питање практичности. Ове јединице ће се заокруживати према саобраћајним, географским и економским приликама."[353]

Остајући верна сопственом идеалу, *Србија* одриче да радикали желе било какве покрајинске владе и саборе. „И ко противно томе тврди, тај свесно или несвесно изврће ствари и ствара пометњу у народу ."[354] У том смислу, Устав има да реши само једно, за радикале важно питање: да ли ће бити у Краљевини једна влада и један парламент или не. „Радикална странка хоће: монархију са династијом Карађорђевића на челу, једну владу и једно законодавно тело, а самоуправу у општини, срезу, округу и жупанији."[355]

Од почетка августа, па све до краја 1920. митровачки радикали и последично Рашовићева *Србија* биће у потпуности посвећени припремама НРС за новембарске изборе за Уставотворну скупштину. Већ 13. августа лист ће позвати радикале да крену „на посао" како би се на време спремили за заказану велику земаљску партијску конференицију „делегата свију округа у земљи"[356], која је имала да се одржи крајем септембра у Београду са циљем да се утврде основни постулати са којима ће се изаћи на новембарске изборе.

Чињеница да су радикали били готово последња политичка организација која је јасно дефинисала своје програмске циљеве, за *Србију* је био још један доказ њихове посвећености народној мисији и демократизму. Јер, док су друге странке, упркос проблемима са којима су се суочавали држава и сам народ, стварале своје програме и структуру, радикали су настојали да практичним радом са народом и међу народом остварену победу на фронту преточе у победе на пољу свакодневнице.[357]

---

353 Србија, 11. јун 1920.
354 Србија, 11. јун 1920.
355 Србија, 11. јун 1920.
356 Сремски радикали имали су права на два делегата.
357 Србија, 13. август 1920.

„Први шеф радикалне странке, неумрли и славом овенчани државник Никола Пашић, највећа личност у политичкој историји српскога народа још и данас се налази као делегат на париској конференцији. Други шеф радикалне странке, чувени парламентарац Стојан Протић, гвоздена рука Србије, како га је згодно назвао један угледни француски писац, стално је заокупљен државним пословима. Он бије очајни бој са дефетистима и дилетантима разне врсте, који, свесно или несвесно, руше темеље наше државе. Исто су тако окупљени државним пословима и други прваци радикалне странке, па због тога странка није до сада уопште ни доспела да се брине за своје страначке интересе."[358]

Ни ишчекивана конференција, наставља *Србија* није никаква уско-страначка брига, већ пре свега одговор на „сатанску акцију" коју су „противници радикалне странке развили" са циљем да је „сруше". Како испуњење тог циља уједно значи и рушење „Српства и српског престижа", то Рашовићев лист опомиње да је за сремске радикале који су и даље увезани за Загреб, овај „Конгрес делегата из свих крајева земље" од прворазредног значаја за очување тековина ратова 1912-1918. Као такав, он представља „почетак велике борбе" које су се, барем ако је веровати *Србији* радикали клањали све док на дневни ред политике није дошла борба за Устав.

„Радикалну странку чекају на уставотворној скупштини огромни задаци. Будућност Српства у нашој држави највише зависи од тога како ће испасти избори за уставотворну скупштину. Однесе ли победу радикална странка, онда ће наша држава бити уређена: у духу оних мисли и оних идеја, које су Србију и српски народ водиле до победе, славе и триумфа. Победе ли противници радикалне странке: онда би, у првом реду, то значило катастрофу Српства, а и у исто време смрт демократских принципа у нашој држави. У случају да победе противници радикалне странке, променићe се и правац наше спољне политике, а то би, у сваком случају значило нашу потпуну катастрофу."[359]

Уз поруку да је НРС та која је извршила национално уједињење и

358 Србија, 13. август 1920.
359 Србија, 13. август 1920.

ослобођење, *Србија* позива радикале Срема да оправдају улогу коју им је историја доделила и одбране Пашићево и Протићево дело, као и дело милиона палих у Великом рату.

Пошто је 18. августа 1920. дошло до договора између НРС и ЈДЗ који је омогућио Миленку Веснићу да по други пут постане мандатар, *Србија* је са нелагодом писала о још једној жртви коју су радикали „морали" да поднесу – све за добро Србије и српског народа. Отуда, лист не даје позитивне процене о могућем расплету сарадње, тврдећи да једино што у перспективи остаје јесу избори.

Они су потребни, сматра Рашовићев лист, „нарочито због тога да се постави свак на своје место, да се једанпут учини крај демагогији разних шпекуланата и разорној акцији разних 'Југословена'" који онемогућавају Србији да игра ону улогу коју јој је историја доделила, а она тај призив оправдала – улогу Пијемонта.[360]

Прави шок за митровачке радикале настаће у јеку ове кампање, а након општинских избора у Србији када као прва партија по снази у Београду буду били – комунисти. Да ствар буде још гора, уз недовољно слаб учинак ЈДЗ, комунисти ће добити већину и у старој престоници Крагујевцу, али и у Ваљеву, Пећи, Лесковцу, Шапцу, Ужицу и Куманову, од већих центара. Биће то додатни мотив за Рашовића и партијске другове да уложе додатне напоре у кампањи за Уставотворну скупштину.[361]

„Радикали организујте се", поручиће *Србија* након неповољног изборног извештаја. „Још неколико месеци, па ће нас позвати отаџбина, да покажемо: коме ћемо поверити управу наше земље. Против радикалне странке устало је све оно што је војевало против српског народа. Њима су у помоћ прискочили разни одроди и шпекуланти српски", писаће митровачки лист тоном који у многоме сећа на борбено извештавање са првих линија фронта што, нема сумње, борба за скупшину, посматрана кроз радикалску призму и јесте била.[362]

---

360 Србија, 22. август 1920.

361 Србија, 25. август 1920.

У укупном збиру, радикали су у Србији, у којој су очекивали највећи успех освојили 469 општина, док су Демократе узеле чак 451. Комунисти су освојили 27.

362 Србија, 25. август 1920.

Поручујући „шпекулантима“ и „одродима“ да неће допустити да се српском народу одузме она позиција коју је сам себи, борбом и жртвама створио, радикали ће 19. августа започети велики збор у Шашинцима. То што је кампања организована баш у Шашинцима није случајност, пошто су митровачки радикали желели да из места на чијем се простору одиграла знаменита Легетска битка поруче да ће и у миру радити за оно за шта су војници Тимочке дивизије 1914. погинули.

Констатацијом да су баш они позвани „да бране отаџбину“, радикали су заиста више изгледали као да иду у рат, а не на биралишта.[363]

Како би додатно мобилисао Србе Срема да приђу радикалима, у кампању се укључио и др Алекса Ивић који је 27. августа писао о нужности измене положаја Срема и могућности које у том смислу нуди евентуална победа НРС. Критикујући ЈДЗ, др Ивић ће напоменути да се Загреб према Срему односио као према „пасторчеду“ – мађехински, „тако да су и мала деца могла уочити неправду која се над Сремом врши.“[364] Због тога, он позива Србе да дају глас оној политичкој опцији која је као свој предлог дала издвајање Срема из надлежности Загреба, његово спајање са Бачком и окретање ка Новом Саду.

Како су радикали тражили издвајање Срема из надлежности Загреба, а ЈДЗ очување постојеће покрајинске управе, то и не чуди да је митровачки одбор, стављајући по страни сарадњу са „Хрватском заједницом“ почео поново да исказује значајно неповерење према Хрватима. Останак Срема под Загребом представља најпре историјску неправду, а потом и економску, културну и сваку другу. „Са политичког становишта злочин би био оставити Сремце под Загребом. Не треба много примера за ово да наводим. Преда ме излази слика Срба Сремаца из 1914. године. Онда, кад су душмани српски повели Србе Сремце на Голготу, онда кад су раздвојили оца од сина и мајку од ћерке њене, па их по киши и бури, голе и босе, гонили у интернирске логоре, у Вировитицу, у Плетерницу, у Турињ, у Мучну Реку и у загребачке тавнице, онда када су душмани српски палили домове и стаје и камаре и отимали ствари

363 Србија, 25. август 1920.
364 Србија, 27. август 1920.

и марву, крваву тековину Срба Сремаца, очи свих патника сремских биле су у Загреб упрте. А у Загреба није било ни срца ни душе спрам невоље Срба Сремаца..."[365]

Како је Протићев предлог да будућа држава буде подељена на девет покрајина и даље побуђивао не само интересовање, већ и сумњу у радикалски унитаризам, др Лазар Марковић у броју од петог септембра 1920. пише текст „Покрајинско уређење по нацрту г. Протића" којим настоји да разјасни позиције НРС спрам овог питања.

Марковић тако напомиње да забуни нема места јер је Краљевина јасно дефинисана као „проста, унитарна или једноставна" заједница у којој постоји само једно држављанство, док је свака друга унутрашња подела искључиво административног карактера. У њој сву законодавну власт врше Краљ и Народно Представништво, док покрајине имају онај карактер који имају и „окрузи, срезови и општине."[366] Сва њихова власт је, објашњава Марковић искључиво делегирана од националног парламента и „колико им законодавац сузи тај круг он ће бити узан, ако се пак прошири, то ће бити опет по вољи и захтеву законодавца."[367]

Прописи које покрајинске власти доносе, закључује Марковић, такође нису самостални и од њих се не треба плашити. Сви они „шаљу се Државном савету да он оцени да ли су противни Уставу и законима. Тек кад Државни Савет нађе да нису противни ни Уставу ни законима, проглашују се покрајински прописи и постају обавезни."[368]

Према томе, Протићев предлог може се критиковати са „гледишта сврисходности", али не са аспекта било каквог негирања радикалског унитаризма. „Предлог г. Протића је цео на подлози унитарне државе, са широком локалном управом. Са гледишта административног и бирократског предлогу г. Протића могу се чинити замерке, као што су фактички и чињене, како се то види из извештаја уставне комисије о анкети у покрајинама. Али у питању унитарног карактера државе и свих последица које отуда проистичу, нацрт г. Протића је на висини и у

365 Србија, 27. август 1920.
366 Србија, 5. септембар 1920.
367 Србија, 5. септембар 1920.
368 Србија, 5. септембар 1920.

пуном складу како са принципима Државнога Права тако и са постулатом потпуног и чврстог народног јединства."[369]

Током кампање, радикали ће конституисати свој Сремски одбор на чијем челу ће се наћи Велимир Радак, челник митровачког одбора, странка ће бити слављена као „једина истинска сељачка странка"[370] а у броју од десетог септембра *Србија* ће почети и са објашњавањем свих тачака радикалског програма. Шумадија ће бити проглашавана „темељом наше државе", а њен дух, као суштина радикалског учења чини ову организацију вечито младом, упркос настојању политичких противника да, како у тексту „Стари и млади" пише Рада Зрнић, покажу да је историјска мисија НРС иживљена и да за њу нема места на политичкој сцени.[371]

Када буде обзнањено да ће сремски радикали свој окружни одбор одржати у Митровици 21. септембра, *Србија* ће 15. поново писати о Срему као најстрадалнијем делу Војводине и незаинтересованости Загреба за муке које су Срби током четири године рата подносили. Да читава ствар буде још гора, поручиће *Србија* бољи однос према Срему није имала ни ЈДЗ која је помоћ слала за Гацко, Билећу и Требиње, али не и за савско-дунавску равницу у којој није вршила власт. „Срем ту помоћ није добио, јер су Сремци – радикали!", сећао је своју публику на понашање директних опонената у српском бирачком телу Рашовићев лист.

У недељи пред велики скуп, митровачки радикали одржали су збор у Чалми, па поново у Шашинцима где је донета и резолуција у којој је изречена јавна подршка Пашићу и Протићу у њиховом настојању да коначно уставно уреде Краљевину. На овим зборовима говорио је између осталих и Лазар Рашовић.[372]

На великој седници Окружног одбора НРС, крајем септембра, програм странке представљали су Велимир Радак, Миша Миленковић и Милисав Костић. Скуп је одржан у просторијама *Србије* и трајао је „од

369 Србија, 5. септембар 1920.
370 Србија, 8. септембар 1920.
371 Србија, 11. септембар 1920.
372 Србија, 15. септембар 1920.

10 сати пре до 2 сата по подне. После седнице био је заједнички ручак у ресторацији Васе Настића."[373]

За челника Окружног одбора изабран је Велимир Радак, за потпредседнике Никола Бингулац из Вуковара и Милош Маленковић из Шашинаца. Милисав Костић постао је секретар и вршилац дужности благајника. „За делегате за земаљску конференцију странке у Београд изабрани су: г. Милан Младеновић, свештеник из Лаћарка и г. др. Богдан Милашиновић, адвокат из Винковаца."[374]

Београдска конференција одржана је у периоду између 25. и 28. октобра и на њој је утврђен изборни програм и проглас који су за свој циљ имали „довршавање и ослобођење од онога што нам је остало од непријатеља, који нас је цепао" подразумевајући под тим не само спољнополитичке притиске, већ и унутрашње поделе настале управо упливом бечке политичке културе у словенски дух.[375] Тај „вештачки спој" који ствара „несловенски елемент" међу Словенима, биће предмет критике коју ће на шпиглу *Србије* шестог октобра изрећи Милан Младеновић.

О значају који за српски народ имају избори за Уставотворну скупштину, Рашовић је писао и у два наставка текста „За идеју Србије..." од 24. и 26. септембра 1920. Том приликом он ће још једном истаћи да се ту не ради о „обичним" изборима, те да се у новембру решава питање да ли ће Србија напустити свој историјски пут и политичку мисију и допустити „зеленим политичарима помешаним са онима којима је животни циљ био борба против Српства и Србије" да уруше оно што је од Карађорђа стварано, или ће дух Карађорђеве и Милошеве Шумадије још једном надјачати сопствене непријатеље.[376]

Нови, погрешан, пут, који се по Рашовићу нуди, јесте пут југословенства чији заступници нису истински носиоци политике јединства Јужних Словена, већ Немци, Мађари, Јевреји и аустријанштином задојене слуге Беча које југословенско име које је „некада, пре рата" било

373 Србија, 24. септембар 1920.
374 Србија, 24. септембар 1920.
375 Србија, 3. октобар 1920.
376 Србија, 24. септембар 1920.

„врло симпатично сваком родољубивом Србину, Хрвату и Словенцу“ користе за задовољење сопствених интереса, директно супротстављених српском. „Срби, који су пролили море крви за ову државу, који су ову државу и створили, тргли су се већ из оног весеља које их је било обузело и после уједињења и почели су да се озбиљније баве овом новом опасношћу за нашу државу. Зато се сада све више осећа: враћање идеји Србије.“[377]

Та идеја, коју ће на изборима по Рашовићу бранити само радикали, не негира право Хрвата и Словенаца да са Србима живе заједно. Међутим, она тражи за Србе равноправност, а до ње је могуће доћи само уколико стара политика Краљевине Србије победи аустријски дух.

Радикалима и Србима уопштено, писаће Рашовић и 26. септембра не може се замерити нетолерантност према Хрватима и Словенцима. О томе, сматра он, сведочи и то што се у српској јавности никада није говорило о „бившој“ Хрватској или „бившој“ Словенији, већ су се ова два дела Краљевине увек третирала као активни политички субјекти, без обзира на то што Срби, чувајући своју равноправност, нису били спремни да се тек тако препусте „аустријском“ политичком концепту „подељеног суверенитета“ и касније федерализма.[378]

Почетком октобра, сремски одбор странке позваће своје организације „да свака у своме срезу у споразуму са свима својим месним организацијама, истакне кандидата (за изборну листу за Уставотворне изборе, прим. аут.) и овога пријави председништву окружног одбора у Митровици, који ће припремити све за окр. Конференцију на којој ће се дефинитивно утврдити кандидатска листа која ће бити поднета на потврду Главном одбору радик. странке у Београду.“[379]

Тринаестог октобра „Старина Новак“ ће у тексту „Сваки Србин“ поручити да је од пресудног значаја за Србе да „отворе очи“ и увиде да непријатеље немају само у иностранству, међу онима који желе да уруше Краљевину СХС, већ и унутар сопствене земље. „Непријатељи српског народа, који су нас за време минулог рата највише кињили

377 Србија, 24. септембар 1920.
378 Србија, 26. септембар 1920.
379 Србија, 8. октобар 1920.

и мучили и били затворници свега што је српско, долазе међу нас огрнути плаштом најкрајњег бољшевизма, учећи наш неупућени свет крајњем анархизму. А да им наук што примамљивији буде, заливају га уљем најдрскије демагогије. Уз њих, уноси забуну у наш народ и социјалиста друг Корађ, чувен са свог свесног лагања и што је као министар демократског кабинета од убогог шустерског шидског шегрчета постао богати ђаво – милионер..“[380]

Управо тај „богати ђаво“ и Лазар Рашовић биће актери инцидента који се догодио у већ прилично узаврелој атмосфери отужби, напада и претњи, 10. октобра у Шиду у Хотелу „Трумић“ на збору шидских радикала. Наиме, док је Рашовић говорио о аграрном питању и праву које су Регент Александар и Пашић дали још у Солуну добровољцима, реплицирајући Витомиру Корађу на изјаву да су уместо хлеба српски војници на Солунском фронту јели песак, бивши министар је покушао да омете говор, али је повицима „Издајица“ био отеран са радикалског скупа.[381]

Крајем октобра, тачније 27. одржан је састанак месног одбора НРС, а четири дана касније планиран је и састанак окружног одбора. У међувремену одржани су зборови широм Срема, између осталог и у Лежимиру, којем је присуствовао и Лазар Рашовић. Збор је по писању *Србије* добро прошао, а за то, уз говорнике захвалност је изречена и на рачун Симе Силвестровића, шефа одбора, Војина Кузманчевића, Младена Стојшића, Арсе Аврамовића, Стевана Станишића, Филипа Станојчића, Ђоке Машића, Танасија Василића, Ђоке Кузманчевића, Мике Шевића, Радивоја Дочића и Миленка Стевкова.[382]

У поруци Митровчанима, *Србија* је истакла да је дошао ред да и митровачки одбор изнесе предлог кандидата за Уставотворну скупштину, напомињући да је за две године од краја рата странка одржала три велика збора у самој Митровици и преко двадесет састанака широм Срема. Чињеница да град има и свој радикалски лист, чини да углед странке још више расте[383] па је први кандидат Срема постао Никола

380 Србија, 13. октобар 1920.
381 Србија, 13. октобар 1920.
382 Србија, 27. октобар 1920.
383 Србија, 27. октобар 1920.

Пашић[384] кога је, у име одбора, о овој одлуци обавестио Велимир Радак, на шта је Пашић брзо писмено упутио изразе захвалности.[385] Пар дана касније, за другог кандидата предложен је др Александар Рокнић.[386]

Половином новембра, радикали ће бити у петој брзини. Зборови ће бити одржавани у вуковарском, шидском, румском срезу, а Пашићу ће се клицати у Бршадину, Јакову, Мирковцима и другим местима Срема. Свој лични допринос, Рашовић ће дати на зборовима у Чалми, Дивошу и Лежимиру одржаним 18. новембра.[387] Изборни штаб за Митровицу упозораваће своје чланове да воде рачуна о чувању гласачких кутија и поведу рачуна о томе које људе за тај посао ангажују.[388] Коначно, велики збор сремских радикала заказан је за 24. новембар у Иригу.

Клетвом Кнеза Лазара, а у тексту „Народе српски", *Србија* ће 21. новембра поново позвати Сремце да изађу на биралишта и свој глас дају Николи Пашићу. „Избори за конституанту имају за српски народ значење другог Косова", писаће *Србија*. „На првом Косову изгубисмо ради неслоге и издаје царство и слободу, а на овом другом Косову можемо ради неслоге и издаје изгубити своје српско име. Царство и слобода може се натраг задобити, али изгубљено име никад. Окупите се зато сви под барјак Николе Пашића и народне радикалне странке. Живео Пашић! Живела народна радикална странка!", поручивао је Рашовићев лист.[389]

Неколико дана касније, Рашовића поново видимо на теренима широм Срема, од Острова, Маркушице и Габоша, преко Дивоша, Лежимира, Манђелоса, Шуљма и Гргуреваца.[390] Последњи пут, градске власти су 24. Митровчанима поручиле да бирачи „од слова А-Ј" гласају у Магистрату, они од К ка П у Српској основној школи, док у Пучкој школи могућност да гласају имају бирачи од Р до Ш.

---

384 Србија, 29. октобар 1920.
385 Србија, 29. октобар 1920.
386 Србија, 3. новембар 1920.
387 Србија, 19. новембар 1920.
388 Србија, 17. новембар 1920.
389 Србија, 21. новембар 1920.
390 Србија, 24. новембар 1920.

Коначно, 29. новембра, дан након избора, радикали су могли да одахну. *Србија* се захвалила гласачима, па је Рашовић са шпигла поручио: „Част и хвала Срему!“ Победу у свом срезу, митровачки радикали су славили не само као победу своје партије, већ као победу демократије над „милионима“ које је ЈДЗ улагала у бирачко тело.[391]

И заиста, Митровчани, или барем они којима је НРС била на срцу, имали су на шта да буду поносни. Њихова листа је у митровачком котару добила 4532 гласа, док су сви остали добили тек 1723. Слично је било и у другим деловима Срема, при чему су само у Шиду радикали и „сви остали“ освојили готово идентичан број гласова. Тако у иришком котару НРС добија 2746 гласова, а „сви остали“ 1151; у румском је тај однос 2470 према 1293; у илочком 2362 према 1752, док је у шидском НРС добила 1533, а „сви остали“ 1649 гласова.[392]

Уставотворна скупштина почела је са радом у недељу, 12. децембра 1920. Како се Радић није појавио, те како је најавио да ће до даљњег бојкотовати њен рад, то је *Србија* упозоравала хрватске парламентарце да поразмисле и о могућности да Србија „узме оно што је српско, а Радићу и Хрватима да остави, нека се играју републике до миле воље.“[393] Да у новој држави није Словенаца, који желе да остану у заједништву са Србима, „ова теза била би и најбоља“, опомиње Рашовићев лист загребачке републиканце.

Против Радићевог бојкота рада Уставотворне скупштине *Србија* ће писати и у броју од 22. децембра. Тако ће се у тексту „Кога нема без њега се може“ митровачки радикали писати да Хрвати треба најпре сами са собом да рашчисте шта желе и у ком правцу желе да иду. При томе, не треба никада да забораве да „за ову нашу заједничку отаџбину ништа ни у крви ни у новцу“ нису дали, већ да су, све оно што имају, а што олако одбацују, добили управо од Срба.[394]

„Србија им даде све, даде им министарске столице, даде им сву трговину у руке, а с њоме силне дохотке, обогатише се и погосподише, па

391 Србија, 29. новембар 1920.
392 Србија, 29. новембар 1920.
393 Србија, 15. децембар 1920.
394 Србија, 22. децембар 1920.

се поневидеше. Мисле, да је љубав слабост и глупост Србинова. Хоће да се играју државе, хоће да изиграју скупо плаћену ову тековину нашу. Коцкају се са државом и народном слободом, јер су олако дошли до ове тековине. Добили је као новац добивен у мираз са женом или на карте – олако."[395]

Поручујући Хрватима да добро размисле којим путем желе да иду и шта то значи за живот Краљевине, *Србија* подвлачи да сад „Срби имају реч" и да ће они умети да изађу на крај са „г. Стипицом". „Победисмо Турке и Бугаре. Изађосмо на крај и са дивљим Арнаутима. Смрвисмо и аустро-угарску царевину – па ће нам ваљда Бог помоћи, да се искусурамо и са г. Стипицом! Умирићемо ваљда с Божјом помоћу и овог Јурека Загорца!"[396]

Крајем децембра, као својеврсни закључак свега што је обележило годину, своје виђење политичког стања у Краљевини даће и Лазар Рашовић. Он ће поново нагласити да се читав спор води између две идеје: „идеје Србије с једне стране, која собом оличава братство, једнакост и слободу и идеје пропале Аустрије, који је негација свега онога лепог и узвишеног што собом Србија доноси."[397]

Тај сукоб, који све више урушава заједништво, почео је, пише Рашовић, одмах по окончању рата и од године до године он је стално јачао, онолико колико је то Прибићевићу и његовим коалиционим партнерима било потребно за остварење личних интереса. О том спору, он ће наредне године навелико писати у спису *После две године политичких грешака и лутања*. Потписавши се као „Спектатор" Рашовић ће јавности на увид дати не само своје политичке ставове, већ и своје политичко вјерују.

2.1.1. „Аустријанштина"... поново

Дух Аустро-Угарске као зла коб која оптерећује новостворену заједницу био је, као што смо видели, предмет писања *Србије* и током

395 Србија, 22. децембар 1920.
396 Србија, 22. децембар 1920.
397 Србија, 24. децембар 1920.

1920, а као његови главни носиоци биће и даље означавани хрватски сепаратисти и федералисти, Мађари, Немци и Јевреји који „у великој већини својој сневају још о ускрсу Хабзбурговаца и успостави бивше Аустро-Угарске. Они стално говоре против нашој новој држави, истичу да се не зна још шта ће бити, стварају у необавештеном свету забуну и гледе да ону слободу, коју им незаслужено дадоше бивши демократско социалистички министри искористе у минирању наше нове уједињене државе."[398]

Писаће се интензивно о „црно-жутим остацима код нас"[399] и са жаљењем констатовати да је „у млади живот наше нове државе убризган аустријски отров" из којег је „настала зараза целог организма."[400] У тексту „Аустрија још није мртва", Душан Николајевић пише да је неразумљиво то што у политичком животу Краљевине постоје организације које не вреднују жртве Србије и од ње као победнице својом идејом о федералном унутрашњем уређењу земље траже да се изједначи са онима којима је донела слободу.[401]

Да је Аустрија „жива" писаће се и у тексту „Неморал Југославије" од 23. јула 1920. *Србија* ће поново констатовати да је аустријски отров инфицирао Краљевину уз поруку да „ако се краљевина Срба, Хрвата и Словенаца не излечи тога отрова, крв милион и по српских синова – узалуд је проливена!"[402]

Против „аустријанштине" писаће се и онда када се буде говорило против идеје ЈДЗ о замени „националних" имена југословенским - првог августа 1920. „Југословенство значи – аустријанство", писаће *Србија* 15. октобра, и позивати на опрез пошто су „црно-жути увек и свуда", да би након новембарских избора за Уставотворну скупштину у тексту „Стејановци-Срем" Рашовићев лист писао о томе да су управо у овом селу у којем су радикали освојили готово све гласове, Срби најбоље показали шта мисле о Аустро-Угарској и њеној политици на прсотору између Саве и Дунава.[403]

398 Србија, 21. март. 1920.
399 Србија, 4. април 1920.
400 Србија, 3. јун 1920.
401 Србија, 23. јун 1920.
402 Србија, 23. јул 1920.
403 Србија, 3. децембар 1920.

Како је борба против „аустријанштине“ била усмерена не само на одвајање „лоших“ од „добрих“ Хрвата који ће, као што смо видели, у једном моменту већ 1920. постати коалициони партнери радикала како у Митровици, тако и на националном нивоу, већ и против оних српских политичких групација које су по радикалима баштиниле традиције бечке политике школе, то и не чуди што је *Србија* већ у броју од другог јануара 1920. наставила кампању пртив ЈДЗ тврдећи да је свако њено инсистирање на југословенском имену и брисању имена „Србин“, „Хрват“ и „Словенац“ противно управо демократским принципима по којима ови народи не желе да буду друго до оно што јесу. Отуда ће *Србија* тврдити да три народа, упркос настојању ЈДЗ да стварањем новог идентитета покажу супротно, јесу способна да творе заједничку државу коју су створиле српске победе, напомињући да у том смислу свака децентрализација какву прижељкују Прибићевић и Давидовић заправо „сведочи“ управо супротно.

У том „сведочењу“, *Србија* препознаје још једну манифестацију аустријанштине која спаја хрватске сепаратисте и Прибићевића, а којом су једни желели да дођу до федерације, а други да као странка која жели да спроведе уједињење већ уједињених Срба, Хрвата и Словенаца, задовољење сопствене (недемократске) аспирације.[404]

Бечка „недемократија“ ЈДЗ, наставља даље *Србија* огледа се у спровођењу „сепаратистичке“ кампање против радикала и након што је освојила власт, па је тако, уместо да јача државу, своје снаге усмерила на јачање сопствене позиције, несхватајући да, чинећи то са позиција министарских, чини директно на уштрб угледа саме Краљевине. Тиме је угрозила њену позицију у међународним односима и начела углед који је међу савезницима стекла искључиво захваљујући српским ратним прегнућима и радикалском демократизму. Због оваквог понашања, Прибићевић-Давидовић влада, сматра Рашовићев лист, заслужила је епитет „издајника“ и сарадника оних међународних центара који се својски труде да уруше Краљевину СХС. „Да су нашој ‘демократији’ овај корак саветовали из Беча, Пеште или Рима, заиста ништа згодније не

404 Србија, 2. јануар 1920.

би могли измислити, да компромитују наше народно јединство и способност нашу за заједнички државни живот“[405], писала је *Србија*.

Проблему недемократског карактера ЈДЗ биће посвећен и текст „Диктатура и апсолутизам“ од четвртог јануара 1920. у којем ће аутор потписан као „Полиб.“ писати између осталог и то да се Прибићевић-Давидовићева организација не може сматрати реакционарном, већ „чисто апсолутистичком“. Разлог томе налази у констатацији да се услед различитих узрока у „реакционарну“ власт може претворити и чисто либерална и радикална, док је у случају ЈДЗ по среди намера да се буде анти-демократски настројен, што значи да се ту ради о примени унапред смишљеног програма, што ову организацију чини – апсолутистичком. Она није настала као либерална или радикална, дакле демократска организација која се потом сплетом околности променила (што оставља наду у повратак на почетне позиције), већ је од самог свог почетка исказивала јасан против-демократски став и карактер.

„Оно што се пак данас у Београду и код такозване демократске владе збива“, бележи се тако, „то није реакција него прави и пунокрвни апсолутизам, који се попео до диктатуре. О томе нема сумње, јер то и сама влада и сви њени органи тврде, правдајући и једно и друго потребом прилика и незгодом времена. То исто радила је и ради диктатура и апсолутизам који неће да чује ничије мнење и не подноси никакав коректив. Он се правда, тако рећи, самим собом, јер је он циљ оних који се служе њиме.“[406]

Да је апсолутиста, наставља аутор, Прибићевић који је као уредник *Србобрана* својевремено нападао мађарске недемократе, зна и сам, али му то не смета да упркос томе води онакву политику против које се и сам борио. Та чињеница чини га маргиналном појавом на политичком и српском националном небу. Он је своју прилику испустио и остаће запамћен као политичар који никада није успео да материјализује сопствени и национални потенцијал.

405 Србија, 2. јануар 1920.
406 Србија, 4. јануар 1920.

Повлачећи паралеле између Баховог апсолутизма и Прибићевић-Давидовићеве владе, „Полиб." закључује да су сваки апсолутизам и диктатура у историји свршили „са сопственим падом", и та судбина неће заобићи ни „демократе". „И ако је у историји било изузетака, тврдо се може очекивати, да овом приликом тога неће бити", убеђен је „Полиб.".[407]

Као основно идеолошко средство којим се Прибићевић и Давидовић у свом политичком делању воде, Рашовић у тексту „Никола Пашић" истиче обману. „То им је најомиљеније оружје у политичкој борби. Немајући ослонца у народу ни у једном крају наше отабине, они се служе смутњом и обманама."[408] Обмањивачки, недемократски, једном речју „аустријски" карактер „демократске" ЈДЗ биће истакнут и 25. јануара у тексту „Кад министри лажу", док ће у тексту „Свети Сава Српска Слава" Милан Младеновић, радикалски првак и лађарачки парох поручити „новим јаничарима" и „новим Синан Пашама" да ће српски народ, задојен духом Светог Саве, одолети свим искушењима која му они намећу.[409]

Почетком фебруара *Србија* је уочавала скори крај демократске владе. Наиме, у тексту „Ропац" Рашовић поручује да је наступио „последњи час" и да се „демократски грешник", то „чудовиште што је у овој земљи направило овај ужасни хаос" коначно дави.[410] Славећи због кризе у којој се нашла ЈДЗ, Рашовић ће још једном подсетити да се ту ради о манифестанту аустријског духа и да их због тога не треба жалити. „Људи који су у Аустрији водили најлојалнију политику, који су изгласавали кредите за војску Аустрије; који су доносили законе за конфискацију имања српских добровољаца, удружени са дефетистима српске опозиције, са људима који су на Крфу спречавали изгласавање кредита за српску војску, дођоше на управу наше земље, да управљају тековинама, које су други стекли."[411]

---

407 Србија, 4. јануар 1920.
408 Србија, 14. јануар 1920.
409 Србија, 27. јануар 1920.
410 Србија, 4. фебруар 1920.
411 Србија, 4. фебруар 1920.

О слому ЈДЗ биће речи и у тексту „Четири кризе у један мах“ у којем ће се између осталог нагласити и то да је Краљевина СХС од како је половином августа 1919. Стојан Протић склоњен са власти у потпуној кризи и блокади која угрожава њен живот и на спољашњем и на унутрашњем плану. „Од 16. августа, дакле кроз пуне пол године, ми не излазимо из кризе и сви државни живци и нерви стрепе и прете да пређу у озбиљну болест, којој је тешко наћи лека.“[412]

Неспособна да било шта корисно уради, или још горе – невољна да ишта добро уради, Прибићевић-Давидовић влада иза себе, сматра *Србија* оставила је хаос у свим сферама живота, који највише иде на руку „аустријанашким“ реметилачким елементима у које лист убраја сепаратисте и републиканце који су, управо захваљујући лошој власти, почели да се развијају. На све то, „демократска“ влада оптужена је и за све веће присуство Италије на јадранској обали.

„Велика нас забринутост обузима кад то све видимо и кад оно што видимо, видимо куда води. У уставним земљама и партијске кризе су неугодне и имају често трајних и злих посљедица. Ми смо пак за годину или боље по године догурали до четири кризе у један мах. Оне се не могу негирати. Оне су видљиве и за неискусне очи. Видљиве су у земљи, виде их у иноземству, запажене су и на светској конференцији мира. Италијани заузеше скоро пола Далмације и најбоља острва Јадрана, постадоше господари Албаније и апсолутни господари Јадрана од Трста до Отранта. Не добисмо ни толико хваљени аванс од антанте на рачун големе оштете, на коју нам дају право наши успеси. Све су то посљедице велике кризе, која је на четири уста зинула, да прогута наше успехе, постигнуте у рату, а признате од целог света.“[413]

Да би се ослободили притиска „недемократске“ власти, Срби, Хрвати и Словенци морају пронаћи не само нове практичне политичке програме, већ се морају ослободити и наметнутог „југословенства“. Проблем митровачких радикала са југословенском идејом и даље је двојак: у њој се проналази инструмент којим се

412 Србија, 11. фебруар 1920.
413 Србија, 11. фебруар 1920.

Прибићевић-Давидовићева влада служи за лакше наметање сопственог деспотизма, али и ниподаштавање националног имена под којим су Срби, Хрвати и Словенци изградили свој идентитет и под којим су били познати током историје.

„Народ не схваћа и не разуме, зашто да се одричемо свога српског имена и то сада, кад је оно постало чувено не само на Балкану, него кад је прослављено у свих пет делова света. Нас који смо били под јармом покојне монархије, вређа назив 'Југославија' јер нас подсећа на аустријанштину."[414]

„Аустријанштину" у југословенској идеји, *Србија* налази у тези да је то заправо идеја којом је Беч, у својим последњим данима, а преко Хрвата настојао да око Загреба окупи све Јужне Словене и, одвојене од Пеште, сачува под својим патронатом, што би у пракси значило потпуно потчињавање Срба као „реметилачког фактора". „По бечком рецепту у 'Југославији' Словени би имали већину, али католички Словени (које би помагали сви католици без обзира на народност) били би у већини према православним Србима и Срби остали би народ треће класе, који би и даље зависио од бечке милости."[415]

Идеју тријализма, при чему би Југославија била само једна покрајина Монархије, „Југословени" нису напуштали ни онда када је било јасно да ће Аустро-Угарска изгубити рат. Тек пошто им је Цар Карло директно саопштио да он више није на власти и да раде како мисле да је најбоље, решили су да праве Народно вијеће у Загребу, са којим су, сматра Рашовићев лист, пошто су топови напокон утихнули, поново кренули у остварење идеје о југословенској интегративности.[416] Тиме су, истичу митровачки радикали, дали нови живот истрошеној аустријској идеји.

„'Југославија' није изум Прибићевића и његове компаније, то није њихова идеја, него бечки изум, па сада наше демократе мисле да показују генијалност кад туђу замисао хоће да остваре. Чудимо се да још и

414 Србија, 8. фебруар 1920.
415 Србија, 8. фебруар 1920.
416 Србија, 8. фебруар 1920.

данас има занесењака који хоће 'Југославију' и себе називају 'Југословенима'. У онима Србима, који се могу назвати 'Југословенима' Српство није ништа изгубило, а држим да ни 'Југословенство' ништа није добило. То су измећари и издајице свога рода, који никоме не могу користити, али зато могу здраво много шкодити"[417] писао је непознати аутор у *Србији*.

Рашовић ће 18. фебруара, у време поновног доласка Стојана Протића на владу, у *Србији* објавити „Један некролог" у којем ће, уз не превелико жаљење, говорити о томе због чега је „демократска" заједница морала пропасти. Први разлог пропасти Давидовић-Прибићевићеве владе и саме политичке организације лежи у чињеници да је на управу дошла „на један скроз непарламентаран начин." Други је неспособност носилаца те политике за користан рад што се, по Рашовићу, показало још док су били у коалицији са радикалима, због чега је на крају Стојан Протић и решио да се из владе повуче. Срљајући из грешке у грешку, „демократска" заједница „завела је у земљи један чисти апсолутизам", водећи увек искључиво рачуна о сопственој користи. „Окупљени једино бригом, како ће вештачким начином створити себи већину, они се ни за тренутак нису могли снаћи у улози одговорне државне владе."[418] Та неснађеност, родила је још један разлог пропасти „демократске" владе: урушавање спољнополитичког интегритета, што ју је на крају довело до преговора са опозицијом које је влада само фингирала, трудећи се да добије на времену. У томе се прешла пошто је хаос који је у свим сферама живота оставила био толики да се није могао разрешити у њену корист.

„Покојна 'демократска' влада, односно 'демократска' заједница, оставила нам је у наслеђе ове своје тековине: Хаос у валутном питању и економску беду, као последицу извозница: најцрњу корупцију у државној управи: завађеност племенску и покрајинску – дакле један огромни минус у народносном питању и потпуни фијаско у спољној политици: хаос у аграрној реформи и комесаријате

417 Србија, 8. фебруар 1920.
418 Србија, 18. фебруар 1920.

у Хрватској, Славонији и Срему. Осим тога, оставила нам је једну масу уредаба и патената којима је тако замрсила наш државни живот, да ће требати много труда и рада да све то размрси."[419] Све то, остало је на терет новој влади, на чијем се челу поново нашао Стојан Протић.

Пошто је Давидовић напустио кабинет председника Владе ЈДЗ је почела да напада Привремено представништво на чијем је челу до скоро била, па је тако *Србија* у бројевима од 20. и 22. фебруара 1920. напала ЈДЗ за недемократизам и подсетила је да је дужна да поштује представничко тело и саму институцију Владе и онда када она није та која заступа њихову вољу.

У тексту „Само не трагом старе владе", *Србија* ће поручити да нова влада има задатак да у јавни живот унесе правду, уз констатацију да је она у могућности то да учини отуда што иза себе, за разлику од „демократске" владе има широку народну подршку. „Радикална странка таква је сила данас у српском народу, да њој нису потребни методи ученика Беча и Пеште, да помоћу власти ствара већину. Радикална је странка својим паметним и поштеним радом у Србији придобила народ за себе. Само нека њено водство у новој кући продужи тим путем", поручиће митровачки радикали својим вођама у Београду.[420]

Да у практичном смислу треба у политици, ако се Краљевини жели добро, ићи путем супротним од оног који су трасирале „демократе" писано је и половином маја у тексту „У чему је спор", у којем се још једном истиче да Прибићевић-Давидовићева влада није иза себе оставила ништа до расула. Они „не само што нису никакав државотворни елеменат, већ напротив, сав њихов рад директно разара државу! Где год су дошли у сукоб интереси државе и њихове странке, ту је интерес државе страдао."[421]

Доказ о недемократском карактеру ЈДЗ Рашовић налази између осталог и у њиховом сталном настојању да у свакој Влади чији су члан за себе добију Министарство унутрашњих послова.

419 Србија, 18. фебруар 1920.
420 Србија, 3. март 1920.
421 Србија, 19. мај 1920.

„Зашто 'демократама' треба полиција? Зато да би помоћу ње створила себи на изборима већину! То је аустријанштина, то је оно зло које не да да наша млада држава коракне напред, то је онај црв, који подгриза корен наше државе, то је неморал и трулеж наше државе, пренесен из Аустрије."[422]

За разлику од Прибићевића и Давидовића, радикална странка „никада ни једном приликом није тражила за себе унутарње послове", што је, посматрано у овом контексту чини несумњиво демократском[423] па је читав њихов спор, поновиће *Србија* и осмог августа „очајан сукоб између демократизма Србије и Аустријанштине."[424]

Пошто се у Протићевој влади која је створена половином фебруара 1920. нашло и представника „Хрватске заједнице" (Народни клуб је дао министра поште др Мату Дринковића, Ивана Крњица, министра аграрне реформе, Ивана Ковачевића министра пољопривреде и министра шума и руда др Ђура Шурмина) то је блажа реторика према овом делу хрватских политичара била приметна. Тако се између осталог у тексту „Како мисле Хрвати о демократској заједници" напада став ЈДЗ да су све оне хрватске политичке организације које при томе нису уз Прибићевића и Давидовића „франковачке".

Србија између осталог истиче и то да ЈДЗ „хоће да под фирмом франковлука поведу крижарску војну против народа хрватског, да спријече сваки искрени и истинити споразум између правих и поштених Хрвата и Срба, који хоће да Краљевина Србија, Хрвата и Словенаца под славним жезлом краља Петра Карађорђевића постане и буде у истину држава парламентарне владавине, држава уставних слобода, народне самоуправе и демократске једнакости."[425]

Ова промена биће приметна и уочи избора за градску власт, када је почетком марта 1920. дошло и до заједничких конференција радикала и „Хрватске заједнице", за шта је ЈДЗ оптуживала ове прве да су напрасно прекинули са сопственом праксом и удружили се са

422 Србија, 30. јул 1920.
423 Србија, 30. јул 1920.
424 Србија, 8. август 1920.
425 Србија, 27. фебруар 1920.

„србождерима“. На ово је *Србија* одговарала да су радикали истакли „чисто српску листу“ што по себи треба да се разуме и као останак сремских радикала на својим позицијама.[426] То што је на листи „Хрватске заједнице“ између осталих био и жупник др Фрањо Рачки, који је одбио да служи захвалнице за Краља Петра и ослобођење у новембру 1918. и због тога био чак једно време и ван града, радикале је, очигледно, мање забрињавало.

О опредељењу Хрвата за заједничку државу, писаће се и 31. марта 1920. у тексту „Срамна ‘демократска’ работа у питању Јадрана“. *Србија* ће тврдити да је хрватски народ „заносом ослобођеног патника“ са одушевљењем пригрлио „ову нашу државу, он је воли и за то што је воли, што је хоће, настоји, да се она уреди, онако како одговора интересима свих трију племена једнога народа.“[427]

Видимо из овог кратког коментара да је изостала и класична радикалска идеја о три народа, који, у моменту пошто је НРС коалирала са делом хрватске политичке елите, постају „три племена једног народа“ који се заједнички боре да поправе све оно лоше што је иза себе оставио Светозар Прибићевић.

„Народ Српски, Хрватски и Словеначки није проститутка, да мора трпети и подносити вољу и ћеф сваког дрипавца, који је плаћа. Народ Српски је чедо слободе у коју је увео своју браћу Хрвате и Словенце, не да помажу извођење конфузних комбинација патолошки болесног Светозара, него да створи себи живот достојан своје прошлости и садашњости. Живот, који ће бити извор правом и истинском животу, који није онај, кога нашем народу хоће да наметне оно неурачунљиво церекало те му је име Светозар Прибићевић, који је своју политичку мудрост почео да стиче под Хедерваријем, а под Тисом се усавршио у црно жутом фарбању.“[428]

До новог заокрета у односима радикала према хрватској политичкој елити ће доћи крајем 1920. Како се уочи избора за Уставотворну скупштину на дневном реду политике поново буду нашле

426 Србија, 5. март. 1920.
427 Србија, 31. март. 1920.
428 Србија, 16. април 1920.

хрватске федералистичке претензије које су укључивале и Срем, тако ће и прича о „аустријанштини“ као фундаменталном принципу хрватског деловања постајати све присутнија у јавном говору и штами.

Разјашњењу ове промене која је у очима многих радикале чинила недоследним сопственој идеји, посветио се управо Рашовић који, као оснивач и главни уредник *Србије* у тексту „Зрео плод“ штампаном у два наставка, петог и седмог новембра пише да кривце за разлаз не треба тражити у радикалима, већ у променљивости политике „Хрватске заједнице“ са којом је НРС чинила власт. Управо је „Хрватска заједница“ та која је, супротно сопственој доскорашњој политици решење хрватског „проблема“ изнова нашла у федерализму, а то, по Рашовићу, НРС није могла да прихвати.

Бранећи позиције сопствене странке, Рашовић ће доказивати да греше они који тврде да је главни проблем Краљевине централизам, јер, ако се погледа чињенично стање, лако се може утврдити да је нова држава са својим покрајинским владама у Загребу, Љубљани, Сплиту и Сарајеву све само не централизована. Уз то, те покрајине „имају далеко одрешеније руке него што су имале под Аустријом, већ су и проширене са по неколико оделних повереништава.“[429]

За разлику од онога што говоре загребачки федералисти, наставља Рашовић, проблем није ни у радикалској управи, већ управо у чињеници да је власт током година вршила лажна демократија, оличена у ЈДЗ. Она је та која је заводила апсолутизам и спроводила своју вољу, не мареће за потребе народа. При томе, центар њеног деловања и окупљања никако није Београд, већ управо Загреб, што оправдање хрватског сепаратизма некаквом „српском“ хегемонијом чини логичком грешком. „Садашњи сепаратизам Хрватске заједнице, последица је хладноће хрватског народа за нашу државу. А кривица за ту хладноћу Хрвата према нашој држави пада на „демократску заједницу“, писаће Рашовић седмог новембра у наставку текста.

Владавина Љубе Давидовића и Светозара Прибићевића, наводи *Србија* у броју од 25. јула 1920. слична је по својој суштини

429 Србија, 5. новембар 1920.

„владановштини“ и остаће у народу упамћена као трагична. „Целокупан рад ове групе може се окарактеристати са једном речју: деструктивност. Нема ни једног принципијелног питања у коме они стоје чврсто, нити има у њиховој групи и једног човека, за кога би се могло рећи, да је принципиелан и сталожен.“[430]

Можда најтежу оцену хрватског „отпадништва“ од словенства, *Србија* изриче у тексту „Радић – Хрвати“ у броју од 15. децембра 1920. у којем, реагујући на Радићево бојкотовање Уставотворне скупштине, између осталог наводи да су захваљујући деловању Беча и Рима Хрвати почели да окрећу леђа сопственом идентитету. Дојучерашњи пожељни партнери су склони самообмањивању, па тако и не чуди што тврде да су за владара самовољно „изабрали“ странца, чувајући спрам њега сопствену слободу. Све и да јесте тако, наставља *Србија* та чињеница их не чини слободним, пошто народ који самостално за сопствену управу поставља туђине, а одбацује своје, вреди свакако мање од народа који је своју слободу изгубио у борби и као поражени прихватио све страхоте које робовање са собом доноси.

„Хрвати су постепено, али стално, падали у један амбис, у провалију, у вечну таму. Своја словенска обележја губили су једно за другим. И дошли су дотле, да се чак и код њихове интелигенције данашњега доба, у веку националног освешћивања, није у стању да пробуди ни најмања искра правог Словенства. Хрвати[431] су се потпуно одродили. Њихова интелигенција има немачко-аустријску душу, а њихове сељачке масе су – католици! То, само то и ништа више.“[432]

Тај пад, сматра *Србија* свој пуни израз добио је током Великог рата када су Хрвати листом стали на страну Германства и када су, као припадници „Вражје дивизије“ били у првим редовима у борби која је за циљ имала „сатирање“ српског народа. „Ни Немци ни Мађари нису починили по Србији и Црној Гори у овом рату толико злочина, колико Хрвати. Њихови шуцкори и штрајфкори остаће као нешто незапамћено у историји ратова света.“[433]

---

430 Србија, 25. јул 1920.
431 Више нема поделе на „добре“ и „лоше“.
432 Србија, 15. децембар 1920.
433 Србија, 15. децембар 1920.

Упркос тој истини, Срби су се у Великом рату борили и за њихову слободу. „А када је освануо дан слободе, дали смо им оно, што смо за себе извојевали. Дали смо им слободу. Они је попљуваше! Оскрнавише дело крви милион и по драгоцених жртава српског народа!“[434]

Ове несловенске особине и склоност хрватског народа ка одрицању слободе, сматра *Србија*, најбоље се виде у Стјепану Радићу. Он је најчистији изданак хрватске душе, „кулминација историјског робовања и лутања хрватског народа! Радић – то је персонификација мржње Хрвата према Србима! Радић – то је инкарнација свега што мрзи Србе и Српство и о глави му ради!“[435]

Захваљујући тој мржњи, живот у новој Краљевини све мање личи на уједињење у слободи, а све више на пакао који уништава све чега се дотакне. „Две године ми живимо у паклу. Ово није живот у слободи – ово је равно ропству! Не знамо ни што смо ни ко смо, ни шта имамо! А све то је резултат погрешне политике према Хрватима!“[436]

Због „аустријанштине“, *Србија* ће током године критиковати и Немце. У тексту „Наши се Немци рогуше“ Рашовићев лист поручује да је крајње време да Немци правилно разумеју своју позицију и да коначно сносе одговорност за оно што су чинили током Великог рата. Лист ће их опомињати да српски народ не заборавља своје крвнике и да јасно увиђа да су они, пошто су поражени 1918. постали окосница социјалистичког-комунистичког покрета који под „фирмом“ републиканизма настоји да уради оно што германско племе са својим неприкривеним „пруским милитаризмом“ није успело.[437]

Славећи победу на изборима која је у Срему била више него убедљива и опомињући политичке опоненте да је дошло коначно време разрачунавања, Рашовић и његови партијски саборци ући ће и у наредну 1921. годину. И мада је за себе тврдио да није никакав радикалски вођа, већ просто „регрут“ своје партије, врло брзо ће показати жељу за усмеравањем курса „радикалске лађе“. То настојање довешће

434 Србија, 15. децембар 1920.
435 Србија, 15. децембар 1920.
436 Србија, 15. децембар 1920.
437 Србија, 28. јул 1920.

Рашовића до „разрачунавања“ али са сопственим партијским друговима, пошто ће у сукобу Пашића и Протића стати на страну овог другог и отићи из НРС.

2.2. Ка новом Уставу

Година Видовданског устава, крцата политиком, за митровачке радикале, њихову *Србију*, па последично и за Лазара Рашовиће биће у знаку неколико крупних догађаја: доношења Обзнане крајем децембра 1920. и појачане комунистичке активности са тим у вези[438], расправа у погледу будућег уређења државе и положаја Срема у односу на Загреб[439], те почетка унутрашњег разрачунавања међу радикалима након што ће њихов посланички клуб одбацити предлоге Стојана Протића у вези са унутрашњим уређењем Краљевине, а на шта су превасходно дали свој пристанак.

Кривца за јачање комуниста *Србија* и даље налази у деловању владе Пирибићевић-Давидовић која је својим штетном политиком давала КПЈ повода да делује, али и комунистичком ослањању на иностране елементе који су, по писању Рашовићевог листа, у КПЈ налазили савезника за остварење својих циљева.[440] Реторика *Србије* биће на моменте врло оштра, па се тако у броју од петог јануара у тексту „Чишћење до краја бележи да су комунисти спремали „нашој држави покољ“, што и није чудно ако се „зна“ да он „није дело наших радничких класа“ већ „резултат подземне акције наших спољних непријатеља. Комунисти су за Рашовићев лист „црно-жути остаци код нас који су јасно показали, шта мисле и чему се надају“, то су „туђински агенти, који раде да омогуће повратак Хабзбурговаца.“[441] Ова чињеница, наставља

438 Која ће резултирати покашајем атентата на Регента Александра и убиством Министра унутрашњих послова Милорада Драшковића.

439 Што ће нарочито утицати на писање листа о Хрватима и њиховом доприносу новој држави.

440 Суштински, ова теза није била погрешна ни са теоријске, али ни са практичне стране. Практично, она се огледала у сарадњи КПЈ са против-југословенским политиким организацијама, док је теоријска, идеолошка, основа ове „тактичке“ сарадње почивала на непоштовању света насталог на темељу Версајског мира.

441 Србија, 5. јануар 1921.

Србија довољан је разлог да се са комунистима не улази у било какву расправу, већ да се крене у „чишћење до краја", као што се то у свакој држави ради са оним елементима који, ослоњени на иностраног непријатеља, теже растакању сопствене државе.

Само „чишћење", сматра *Србија* не може дати жељеног резултата уколико се не поведе и опсежна акција на пољу национализовања заједнице. Отуда се лист залаже за „културни национализам", за „националистичку политику" која подразумева „култивисање националних особина и развијање и јачање националне свести"[442]

Значајни успеси КПЈ у Црној Гори и Босни и Херцеговини, у тексту „Ко је крив" сматраће се „донекле" и последицом „опште социјалне поремећености после рата"[443] али ће деловање странаца и њихових интереса остати као доминантан покретач незадовољства. Отуда *Србија* „поздравља" доношење Обзнане, „корак наше владе о гоњењу комуниста", али напомиње да се са истом дошло касније него што би требало. „Али кад се почело и ако мало доцкан, треба ићи до краја и зло из корена ишчупати."[444]

О томе шта заправо подразумева под „култивисањем националних особина" Рашовић ће писати већ у наредном броју листа у тексту „Једини прави пут". Овде он истиче потребу за сталним развојем етичких принципа чија основа, да би била стабилна мора лежати у вери. „Без вере, без преставе о Богу и без свести о неком вишем циљу наше појаве на свет, живот би био потпуно празан."[445]

Питање вере, сматра Рашовић, није само темељно у дефинисању личног и идентитета заједнице, оно је последњи одговор који филозофија може дати у трагању за решењем питања смисла васионе и живота. „Највећи успех, филозофија ће показати онога дана, кад буде јасно утврдила, да људски ум никада неће открити крајње узроке космоса, као што столица никада неће ништа знати о мајстору који ју је саградио", пише Рашовић.[446]

---

442 Србија, 5. јануар 1921.
443 Србија, 14. јануар 1921.
444 Србија, 5. јануар 1921.
445 Србија, 7. јануар 1921.
446 Србија, 7. јануар 1921.

Човек лишен вере постаје човек очаја, сматра Рашовић, па није отуда ни чудно то што су управо очај и из ње израстао безизлаз основ деловања оних који прихватају атеизам као своју полазну тачку.[447] Прогрес друштва лишеног Бога, наставља даље уредник *Србије* нужно завршава у анархији „а онда ће бити и крај цивилизацији људској". Трагедија човечанства болесног од атеизма је у томе што оно не може остати ни где је тренутно, јер тако болесном друштву, а при томе статичном, као једино решење остаје – пропадање. Човек и заједница су дакле „осуђени" на прогрес (кретање), и само је питање куда се и како иде.

У таквим околностима, уколико жели да иде напред, човечанство треба да се врати назад. „Враћајмо се науци Хришћанства, која живот људски зида на љубави према ближњима, је само тако ћемо своме бивању на земљи, овоме кратком моменту, моћи дати неки смисао. И само и једино тако ћемо и ми осетити, да се нисмо узалуд родили. Јер што год будемо више падали у апстракције и држали се негација, живот ће нам бити празнији и бесциљнији, а тиме и несрећнији", закључује Рашовић.[448]

У контексту расправа о будућем уређењу Краљевине, а о чему је имала да реши Уставотворна Скупштина, лист је крајем јануара у тексту „Ослобођење, а да ли и уједињење?" поново ушао у расправу са „сепаратистичким елементима" који су својим политичким стремљењима директно „кидисали" на српске жртве и читаву вековну српску ослободилачку и ујединитељску акцију.

Аутор потписан као „Мркоњићевац" са гневом констатује да се против јединствене државе боре највише они који су и током Великог рата били противници српског народа, или су пак са миром посматрали његова страдања, не чинећи ништа да му помогну и олакшају муке. У томе су, сматра аутор, највише предњачили Хрвати који су били позвани да оно „јунаштво" које исказују у Краљевини СХС искажу у свом односу према Бечу. А управо то је оно што они нису чинили. „Не нађе се ама

447 Јасно је да овде Рашовић излази из оквира анализе заједнице и своју критику упућује комунистима.
448 Србија, 7. јануар 1921.

нико да развије барјак слободе, да освети мученике своје: Зрињевића и Франкопана, да ослободи свој народ од аустро-угарског ропства. Уместо тога, тамошњи део српског народа пропиштао је као гује у процјепу."[449]

Упозоравајући Радића да српски народ, уколико он и његова партија остваре своју независну републику, неће допустити да Лика, Банија и Крбава буду њен део, овакво хрватско држање, „Мркоњићевац" приписује аустријској политичкој култури и у њему пре свега види неспособност хрватских елита да се снађу у условима слободе. „Људи, невични слободи, васпитавани и однеговани у тами и мраку, вазда у понизном ставу према сваком режиму, који долазаше из Беча и Пеште, не могу да се снађу на сунчаној светлости већ упиру своје копреном застрте очи на пређашње своје стање, очекујући да ће им бивши њихови господари остварити њихове небулозне снове."[450]

Како би ојачали страначке позиције у Уставотворној Скупштини, митровачки радикали одржали су у Митровици 23. јануара конференцију среског страначког одбора. Највише пажње посвећено је различитим виђењима будућег уређења земље, уз посебан акценат на анализу предлога који је дао Стојан Протић. Скупштина је одржана пред „Новом пиваром", а у име посланичког скупштинског клуба говорили су др Љубомир Поповић и Милан Младеновић. Поред њих, говорио је и Евгеније Гомирац, парох чалмански „стари борац из доба Светозара Милетића, одушевљени Србин радикал Војин Потипар из Кузмина и Драгољуб Урошевић, ратар из Србије."[451]

Пратећи из броја у број расправе Уставотворне скупштине, *Србија* је у издању од 30. јануара донела и текст „Дајмо Хрватима аутономију" који је редакцији из Дубровника послао извесни Гаврило Минковић. Уз напомену уредништва да се ради о „одличном сараднику", који износи сопствени, а не редакцијски став, Минковић пише да се не слаже са хрватским опирањем Протићевом пројекту, али напомиње да би баш због тога требало размислити о задовољењу одређених хрватских

449 Србија, 26. јануар 1921.
450 Србија, 26. јануар 1921.
451 Србија, 26. јануар 1921.

апетита, тим пре што би „наметање“ Устава са којим се Загреб не слаже, могло довести до низа проблема који могу потом постати одличан лепак за деловање иностраног елемента, непријатељски настројеног према Краљевини СХС.[452]

„Уставне трзавице су тешке и за национално компактне државе. О томе нам леп пример пружа Србија. А за државе национално мешовите уставне трзавице су бомбе, које могу сваки час да експлодирају и све разнесу“, пише готово пророчки дубровачки сарадник *Србије* и додаје: „Зато дајмо Хрватима и Словенцима аутономију! Хрвати ће се потпуно задовољити са аутономијом бановинске Хрватске без Срема, Лике и Баније. На тај начин ће и Срби бити много задовољнији. Јер ће они добити Велику Србију. Ако би Хрвати и Словенци хтели да остану с нама у једној држави, онда би се наша држава звала: Краљевина Србија – Хрватска – Словенија. У Србији би се краљ називао српски, у Хрватској хрватски, а у Словенији словеначки. Остале би народне заставе, грб, химне и све друго. У својој кући, у својој Србији, Срби би били у великој апсолутној већини. Омогућен би био парламентарни систем владања. С друге стране, Хрвати и Словенци били би задовољни. Али не само то: Хрвати и Словенци, одвојени у аутономије, увидели би да је за њих боље у великој заједници, и једнога дана дошли би да нас моле да их примимо.“[453]

Током фебруара, Рашовића видимо на прослави „Радикалског дана“ на Три Јерарха, 12. фебруара када скупа са Љубом Јовановићем говори о будућем уређењу државе. Тих дана Рашовић ће у *Србији* писати опширан текст „Питање горњег дома“ у којем ће бранити овај Протићев предлог тезом да то траже околности и чињеница да је правно-политички систем толико поремећен да се без додатног надзора не може уредити. Овај текст значајан је утолико што су непосредно пред његово писање радикалски посланици, упркос предлогу који је дошао од Стојана Протића и био од клуба прихваћен, ипак одбили да га коначно усвоје. Био је то први знак будућег расцепа и прво стајање Рашовића на Протићеву страну.

452 Србија, 30. јануар 1921.
453 Србија, 30. јануар 1921.

Образлажући свој предлог, Рашовић истиче да је истина да су радикали, током своје борбе са Обреновићима били противници институције Сената, напомињући да је основ за ту опозицију била чињеница да је у национално хомогеној држави Горњи дом имао да служи као инструмент којим је краљевска власт дисциплиновала демократску опозицију, а преко ње и народ, што са предлогом Стојана Протића није случај. Отуда он није могао да разуме „демагошки" карактер радикалског клуба који је, поводећи се за аргументацијом Прибићевићеве опозиције прешао преко сопственог предлога.

„Неоспорна је чињеница, да је за наше нове прилике установа сената једна логичка појава. Кад човек дубоко размисли, каквих све парламената можемо ми сутра имати, и какве све струје у њему могу доћи до прве речи, онда тек јасно излази пред очи важност установе горњег дома. Велико је питање да ли је круна довољна гаранција у сваком случају против свемоћи и евентуалној разулареності парламента."[454]

Рашовићу је јасно да се у теоријском смислу много тога може рећи „за" и „против" Горњег дома, али наглашава да су радикали током читаве своје историје умели да се уздигну изнад оваквих расправа и да у складу са оним што народу у датом моменту треба, донесу и тешке одлуке. Управо то је оно што их је одвајало од демагога и што Рашовићу не допушта да разуме због чега радикалски клуб у Уставотворној Скупштини напушта традиционалну страначку памет и прихвата „демагогију" као меру исправности. Уз констатацију да је демагогија „једна велика опасност у политици", Рашовић са жаљењем закључује да је „једна велика странка у нас заражена том болешћу", отварајући тако фронт ка ономе што ће на крају резултирати и расцепом унутар НРС.[455]

Готово три недеље касније, у броју од четвртог марта, *Србија* ће донети кратку вест „Сенат-пропао!". Непотписани аутор за кога мислимо да је управо Рашовић констатује да је за жаљење то „што се овом питању није посветило више пажње од стране наших државника" и поручује да ће будућност бити та која „ће нас уверити, да смо одбацујући

454 Србија, 15. фебруар 1921.
455 Србија, 15. фебруар 1921.

установу сената грдно погрешили."[456] Седам дана касније, лист ће објавити и додатну вест о томе да је Стојан Протић поднео оставку на положај председника посланичког клуба НРС. Расцеп је почео.

Као реакција на овај Протићев корак, митровачки радикали заказали су за 17. март састанак у Хотелу „Зелено дрво" а као главни говорник најављен је др Војислав Јанић, први квалификовани посланик за Срем и секретар Уставотворне Скупштине. Током расправе, дошло је до сукоба, па су др Јован Стевановић адвокат и јавни бележник и Лазар Рашовић ушли у сукоб са др Јанићем.[457] Пошто је дошло до повишених тонова, у расправу се укључио и посланик, парох лађарачки Милан Младеновић који је говорио о томе да посланички клуб НРС слабо обраћа пажњу на понашање коалиционих партнера из ЈДЗ који „искоришћавају данашњу коалицију да учврсте свој партијски положај, док наше водство не штити довољно наше људе", рачунајући са тим пре свега на Стојана Протића.[458] Ови сукоби нису у довољној мери одговарали чланству и јавности ненавикнутим „на овакве јавне дискусије" па је брже боље заказан нови састанак, на вишем нивоу.

Седница Окружног одбора НРС за Срем одржана је 27. марта 1921. а у међувремену је у просторијама *Србије* одржан још један састанак Месног одбора. На седници Окружног одбора, којом су председавали Велимир Радак, а перовођа био Милисав Костић, говорили су др Жарко Миладиновић, Милан Младеновић, Милан Недељковић, др Љуба Поповић и др Војислав Јанић, док Никола Пашић и Влада Савић нису стигли. „Као делегати среских организација дошли су: за срез старопазовачки: др Ђорђе Михаиловић и Лаза Кочијашевић, за срез шидски: др Младен Георгијевић и др Јован Радојевић; за срез илочки: др Светислав Костић: за срез винковачки: Саша Гаћеша; за срез вуковарски: Емил Јаковљев, уредник 'Српске Слоге' и Славко Карагић; за иришки др Душан Орешковић и Јоца Грујић. Није никако заступан срез земунски, а румски само преко нар. посланика г. др Жарка Миладиновића."[459]

---

456 Србија, 4. март 1921.
457 Србија, 20. март 1921.
458 Србија, 20. март 1921.
459 Србија, 30. март 1921.

О току састанка није било извештаја, али је *Србија* рекла само толико да су реферисања и расправљања трајала дуго, што у великој мери указује на то да је нужно било речи и о дешавањима унутар странке и Протићевој оставци. Већ шестог априла одржан је састанак одбора у Чалми, што указује на то да је након спора који је избио на релацији Протић-Пашић, страначки живот постао врло активан.

Седмог априла *Србија* је објавила текст „Чувајте радикалну странку" у којем се позива на договор унутар организације и нападају они који у спору који је избио између Протића и посланичког клуба траже основ за уништење НРС. Већ недељу дана касније, тачније 13. априла лист ће донети и проглас Стојана Протића радикалима што сведочи између осталог и о томе да је *Србија* била под јаким утицајем Лазара Рашовића те да је барем у прво време разлаза унутар НРС настојала да на бази латентне подршке Протићу настали сукоб ликвидира.

Како је Уставотворна Скупштина наставила свој рад, *Србија* је све више простора поклањала и опонентским предлозима који су долазили из нерадикалских кругова. Тако се почев од априла све више писало о српско-хрватском спору и настојањима Загреба да федерализује Краљевину. Ови текстови у којима је, између осталог, доказивана воља Сремаца да се припоје директно Србији, долазили су отуда што се у склопу разматрања будућег уређења Краљевине размишљало и о томе да ли ће и у ком обиму Срем и даље остати под ингеренцијом загребачких покрајинских власти. Отуда у тексту „Срем је проговорио" добро познати „Срђа Злопоглеђа" поручује да Срби Срема нису задовољни јер су након Великог рата очекивали „поштену и честиту управу" а уместо тога је дошла „корупција још гора него ли је икада била".[460] Очување коруптивног система сматра „Срђа" било је главни разлог због којег је чак и један део парламентарне већине (мисли се на ЈДЗ) тражио да Срем и даље остане под Загребом.

О проблему на релацији Београд-Загреб, писаће се и у текстовима „Прилике у Хрватској и Стјепан Радић", „Прогон личких Радикала"[461],

460 Србија, 15. април 1921.
461 Србија, 26. фебруар 1921.

„Зашто траже Југославију“, „Finis Југославије“, „Кидајмо“[462], „Србија није победитељка и ослободитељка наша“, „Мегаломанија Хрвата“[463], „Чудне бриге“[464] „Југославенска легија“, „Зар опет Rauch?“, „Врло опасан пут“[465]„За Југославију – из мржње према Србији“[466], „Како Хрвати мисле о Србима“, „Наша браћа за време рата и данас“[467], „Опет Југославија“, „Србин спава“[468], „Где је хрватска интелигенција“[469] и другима који су хрватско и југословенско питање једнако третирали. У низу текстова, почев од деветог марта, у *Србији* ће о проблему Срема у Хрватској писати и др Милован Грба.

„Србислав“ ће 20. априла писати о „србождерској фирми ‘Југославија’“, представљајући Прибићевићеву идеју о промени имена државе изразом хрватске језуитске мржње „према словенском православљу“. Југославија се назива „одвратном“, а борци за укидање националних имена нису ништа друго до „политичке шићарџије“ које на тај начин између осталог, Срем остављају под управом Загреба. Они су „протуве“ које не разумеју да „сваки свестан и поштен Србин не може ништа друго бити ни постати него ли оно што је био честити му цар-Лазо, Милош Обилић, Југ-Богдан, те остали косовски јунаци и оно за што даде своје животе милион и по српског народа у светском рату, т.ј. Србин и само Србин.“[470]

Ако Хрвати и Словенци желе да буду Југословени, поручује „Србислав“, могу то слободно да учине, „онда би се наша заједничка држава могла још звати ‘Краљевина Срба и Југословена’ али никад не ‘Југославија’.“[471]

У циљу пружања подршке радикалском клубу у Уставотворној Скупштини, митровачки радикали заказали су за Цвети 24. априла велики

462 Србија, 25. фебруар 1921.
463 Србија, 27. фебруар 1921.
464 Србија, 6. март 1921.
465 Србија, 9. март 1921.
466 Србија, 16. март 1921.
467 Србија, 18. март 1921
468 Србија, 20. март 1921
469 Србија, 1. април 1921.
470 Србија, 20. април 1921.
471 Србија, 20. април 1921.

збор у Митровици. Уз подразумевајуће изрицање подршке странци, Митровчани су говорили против идеје да њихов град остане под загребачком покрајинском владом, као и против промене имена државе у „Југославија“, што је и овом приликом именовано загребачком подвалом.[472]

„Доле Југославија! Живела Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца“, поручивали су митровачки радикали наглашавајући да су Срби за своје име у Великом рату поднели довољно жртава и да нико нема право од њих да тражи да поднесу још једну, коју не могу дати – да се одрекну сопственог имена. „Југославија је чедо Аустрије! Ово гнусно име је измислила бечка и пештанска политика само да би потискивала српско име“, поручивали су радикали и питали се: „Зар ћемо пљунути на милион и по српских гробова, који поникоше у борби за част и име Србиново! Не, то не сме да буде!“[473]

О Југославији као бечком изуму који у рукама Хрвата служи истој сврси – потчињавању Срба, писао је баш на Цвети и „Мркоњићевац“ у тексту „Повампирење ‘Југославије’“. Критикујући „аустријанштину“ загребачких политичких елита, „Мркоњићевац“ пише о „црно-жутим Југославцима“ који су дошли у време када је након проливене крви нова држава коначно требала да крене ка бољем животу. „И таман да човек одахне душом и да рекне: Хвала Богу, биће боље! Када се ‘Југославија’ вампири“[474] писао је дописник Рашовићевог листа.

„Овамошњи народ неће никад пристати да буде ‘Југословен’, већ вазда, до кончине, Србин, и само Србин! Није Карађорђе, није војвода Мркоњић, нису милиони српских лепих бораца вешани, стотинама хапшени и прогањани, борили се, гинули и страдали за ‘Југославију’ већ за обновљење Душанове државе, за васкрс звезде; врховног вожда Карађорђа и његових потомака, нашег великог ненадмашног јунака и краља Петра Првог и његовог јуначног сина: Престолонаследника Регента Александра. Банија, Кордун и кршна Лика, листом су за Србију, а никада за утопистичку ‘Југославију’“.[475]

472 Србија, 22. април 1921.
473 Србија, 22. април 1921.
474 Србија, 24. април 1921.
475 Србија, 24. април 1921.

У тексту „Покрет Срба против 'Југославије'" *Србија* ће констатацијом да они који својим Југословенством „терају лисицу" на крају могу лако „истерати вука", донети извештај са великог радикалског збора од 24. априла. Главну реч на збору којем су присуствовали радикали из свих делова митровачког Среза водили су Велимир Радак, Крста Остојић, Крста Вогањац, Љуба Стајић, Милош Атарац и гргуревачки „херој--добровољац" Ђока Антић.

Ипак, најдужи говор одржао је др Илија Бајић који је причао „више од једног сата". Бајић је причао о сукобу Германства и Словенства чији је главни репрезент постало Српство. Након др Бајића, говорио је Рашовић, а потом и Петар Воркапић „потпредседник добровољачке организације, Никола Михајловић омладинац у име клуба радикалне омладине у Митровици и Ђока Антић доровољац у име осталих добровољаца и наших ратара."[476]

Том приликом, митровачки радикалски прваци донели су и Резолуцију у којој истичу да се противе промени имена државе. „Име 'Југославија'", бележе радикали, „је изум пропале Аустрије, спремљен за тријализам 'у оквиру' – име, којим се ишло нарочито за потискивањем српског имена и српски народ неће никада пристати на то име, јер би то значило потпуно оскврњење свију досадашњих победа српског оружја и слом оне мисли, која је и створила ову краљевину."[477] Због тога, митровачки радикалски збор „упозорава меродавне чиниоце, а нарочито Србе посланике у Уставотворној Скупштини, на опасност по државу, ако се томе покрету за 'Југославију' не стане одлучно на пут, и захтева од њих безусловно да под сваку цену осујете наметање мрскога имена 'Југославија'."[478]

Упоредо са давањем подршке свом посланичком клубу у Београду, митровачки радикали ће наставити да решавају и свој унутрашњи спор. Једна кратка вест о брошури Стојана Протића говори о још увек јаком утицају Лазара Рашовића на лист. Протић се назива „великим државником", који у новој публикацији говори о „скретању наше

476 Србија, 27. април 1921.
477 Србија, 27. април 1921.
478 Србија, 27. април 1921.

политике од парламентарног система“ и сведочи о опасностима „које отуда прете нашој држави“.[479]

Све тежи обрачуни са хрватском политичком елитом довели су *Србију* на стубце загребачке и шире хрватске штампе, па је Рашовић реаговао у уредничком тексту „Браћи Хрватима“. Тврдећи да *Србија* није „сепаратистички“ лист, те да њени новинари и уредништво не мрзе Хрвате, он ће бранити став да српски народ не може допустити да и у миру робује оном правно-политичком оквиру против којег се борио током Великог рата.[480]

„Браћа Хрвати треба да знају, јер су то из писања ‘Србије’ безброј пута могли прочитати, да је наше вјерују у унутрашњој политици, било и остаје: апсолутни демократизам, апсолутна влада народа, изражена у парламентарном систему.“[481]

Проблем који *Србија* налази, на који указује и против којег се бори, не лежи, наставља Рашовић у Хрватима колико у непоштовању народне воље и настојању појединих политичких представника Хрвата и из Хрватске да упркос хтењу већине наметну решења која погодују мањини.

„‘Србија’, односно људи око ње, имају једну политичку веру: да је свима нама и Србима и Хрватима и Словенцима једини спас у што јачој нашој држави. Та држава биће моћна и јака само онда ако се организује тако да има: једну владу, један парламенат и самоуправе у општини, срезу, округу или областима.[482] Осим тога, та наша држава треба да буде: скроз парламентарна монархија. А у једној чисто парламентарној држави лична слобода и равноправост грађана су највеће светиње. Ако наш устав не буде израђен на тим темељима: највећа кривица за то пашће на Хрвате, јер ће се такав устав донети с мотивацијом да постоји опасност за државу, па да треба оставити више власти управним органима државним.“[483]

---

479 Србија, 24. април 1921.
480 Србија, 29. април 1921.
481 Србија, 29. април 1921.
482 Овде Рашовић још једном оставља простор за Протићево решење.
483 Србија, 29. април 1921.

Рашовић у закључку поручује Хрватима да добро поразмисле о својим политичким хтењима и осудама, апелујући на њих да се потруде „да се велико наше унутрашње зло лечи, јер иначе тешко и нама и вама.“[484]

„Борба против Југославије“ биће настављена и у мају, а извесни Јован Кошутић ће „једном митровачком ‘Југословену’“ који ће по свему судећи, осуђивати радикалску одбојност према промени имена државе, поручивати да не би било лоше да за њега и његове истомишљенике буде донета још једна „Обзнана“.[485] У „Аутономији црножутих граница“ *Србија* ће поручивати да Словенци ако желе и могу да се одвоје у јединствену целину, али да се хрватске сепаратистичке претензије неће исплатити Загребу.

„А дође ли дотле, шта ће остати браћи Хрватима? Три жупаније које нису кадре ни да се саме прехране камоли да издржавају и дижу универзитете, технике, позоришта, железнице и т.д.

Са Словенцима стоји другчије. Они се могу лакше издвојити из заједнице са Србијом: могу остати и уз Хрвате, а не гине им ни плебисцит за присаједињење Корушкој или чак – Истри!“[486]

Хрватске захтеве изнете пред Уставотворну Скупштину *Србија* третира као пљачку, а Хрвате као брата који је, неспособан да стекне сопствено имање, посегао за братовљевим. „То је тако исто као кад би један брат, који је својом снагом и способностима створио сам себи иметак и глас, примио другог брата, који је целог века био туђ слуга и није могао ни до чега доћи, па тај брат поставши сувласником затражи деобу као да је то његова очевина а не братова тековина. Међутим, ако га брат излучи из свега добра, мораће опет спасти да служи туђина!“[487]

2.2.1. Поглед „Спектатора“: криза која води крају

Крајем априла, након готово месечне рекламне кампање, *Србија* је донела кратку вест да је брошура „После две године политичких

484 Србија, 29. април 1921.
485 Србија, 6. мај 1921.
486 Србија, 8. мај 1921.
487 Србија, 8. мај 1921.

грешака и лутања“ од Spectatora изашла из штампе и да је почела њена дистрибуција. Пошто је рад штампан у ограниченом тиражу, опомиње *Србија* исти је слат само пренумерантима и поручиоцима. „Не сме остати ни један ваљан радикал без ове књиге. Она ће му бити политички требник“, поручивала је *Србија* уз напомену да је цена примерка четири динара, те да препродавци и сакупљачи претплате имају попуст од 25 посто.[488]

Циљ ове занимљиве публикације, чији је аутор заправо сам Рашовић[489] био је, како је и наведено у њеном уводном делу, да истакне најважније моменте из дотадашњег заједничког живота и у моменту борбе радикала за нови Устав објасни како и због чега „људи, који би требали, због својих греха, да су давно политички мртви, још једнако играју значајне улоге у политичком животу.“[490] То што је рад потписан псеудонимом, склони смо да нађемо у чињеници да је своју оштрицу Рашовић усмерио пре свега ка Светозару Прибићевићу, чија је странка у то време била партнер НРС у Уставотворној Скупштини.

У држави од које се очекивало да ће коначно увести ред и тако доказати да је заиста требала да смени Аустро-Угарску, почиње Рашовић своју брошуру, влада хаос који сеју они политичари васпитавани у аустријском духу. Захваљујући њиховом деловању и поводљивости дела народа, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца изгубила је две значајне године у којима је, сматра Рашовић, имала прилику да се консолидује, уреди најважнија питања и постави основ за даљи развој и опоравак.

Своју критику Рашовић је уперио ка странцима и онима „који мрзе српски народ“, који скупа дају „квасац за сва она зла, која у нашој држави цароваше за ове две године“[491] док тесто, непромишљајући о томе што чине, по свему судећи радо дају сами народи Краљевине. „Као да

488 Србија, 27. април 1921.

489 Два су доказа Рашовићевог ауторства: сведочанство које је о томе оставио у књизи На заходу, штампаној 1961. године, односно потпис аутора на примерку брошуре који је након Другог светског рата поклонио Музеју Срема.

490 Spectator, После две године политичких грешака и лутања – на крају једне епохе, Митровица 1921, 3.

491 Spectator, После две године политичких грешака и лутања – на крају једне епохе, Митровица 1921, 5

није у овој држави живео за ове две године народ, који је после векова тешког робовања најзад, уз силне напоре и жртве, извојевао слободу, већ као да је слободан народ пао у ропство, па се трза и тресе ланцима, који му спутавају и ноге и руке. Они, који су до јуче робовали, понашали су се тако, као да жале за ропством и ни трунке благодарности за своје ослобођење нису показали према ослободиоцу. А и ослободиоци, као да нису знали ценити жртве, које су принели на олтар народног уједињења."[492]

Политички сукоби у Краљевини СХС који карактеришу сваки политички рад у њој, бележи даље Рашовић, недостојни су поднете жртве на бојном пољу и политике која је стајала иза ње. Такав политички живот, „дао је за ове две године слободног живота у својој рођеној кући исто тако много примера негативне вредности"[493] колико је борба на фронту дала разлога да се верује у то да јужнословенски народи могу остварити највеће националне и светске идеале.

Већ на почетку своје анализе, Рашовић као проблем који мучи Србију још из времена пре рата, истиче настојање „истрошених" странака: либерала, напредњака и самосталних радикала Љубе Давидовића да по сваку цену, не бирајући ни средства ни сараднике, оборе Народну радикалну странку. То је, наводи нас на закључак Рашовић, константа због које велике проблеме има и новостворена Краљевина.

Први светски рат „учинио је крај политичкој борби у Србији".[494] Међутим, било је то само примирје и „одлагање оружја" за краће време, пошто је поражена опозиција, која се уз то још опирала и српском војном опремању из Француске, решена да настави где је стала 1914. почела још у Албанији и касније у Грчкој да уноси немир међу војницима и ствара околности у којима би сама преузела власт.[495] Тако су, са жаљењем констатује Рашовић, управо из редова опозиције дошли први повици да је Пашић издао национални интерес, да је продао српску слободу Енглезима и Французима, те да ће након рата, уколико

492 Spectator, нав. дело, 5.
493 Spectator, нав. дело, 5.
494 Spectator, нав. дело, 7.
495 Spectator, нав. дело, 7.

и преживе, Срби радити у страним „угљеним рудницима“.

Предратна опозиција је, сматра Рашовић та, коју треба кривити и за солунску официрску заверу, али и за споразум из Женеве 1918. који је дошао као резултат заједничког деловања поражене опозиције и југословенске емиграције која је, како се крај рата примицао, све више, уместо о ослобођењу и уједињењу, почела да говори о нужности поделе суверенитета између оних који су суверенитет имали и оних који нити су га имали, нити је ико би спреман да га призна.[496]

„Хрватска интелигенција у емиграцији, уочивши добро ово непријатељско држање српске опозиције према званичној Србији, хтела је да то искористи за своје циљеве. И заиста, хрватска интелигенција у емиграцији и српска опозиција брзо су се сложиле, јер су нашле један заједнички циљ за борбу. Српској опозицији је главно било: борба против Пашића и радикала, а хрватска интелигенција је у борби против Пашићевог тобожњег Великосрпства, а пропагирањем Југословенства утрла пут за своје чисто хрватске или великохрватске интересе.“[497]

И тако, одмах по окончању ратних дејстава, уместо да заједно са радикалима ствара оквир за уједињење, београдска опозиција, удружена са оним снагама које су тражиле ограничење српских интереса у новој држави, наставила је своју борбу против Пашића.[498] Да несрећа буде још већа, немалу подршку у тим настојањима, делимично из заблуде, а делимично из јасно одређених политичких начела, пружио је овој групи и део српске омладине која се школовала на Западу, пре свега у Швајцарској, а који је своја политичка сазнања црпео управо из контаката са хрватском емиграцијом. Тако је дошло до, по Рашовићу, јасне поларизације политичке сцене на два табора: „На једној је страни била

496 Spectator, нав. дело, 8.

497 Spectator, нав. дело, 8.

498 За разлику од хрватске емиграције која је имала јасан националан политички идеал, српска опозиција, сматра Рашовић, није била начисто са тим шта жели. Њу је руководило „сазнање“ о томе шта неће и шта не може да прихвати: „да Пашић као победник уђе у ослобођењну Србију. Јер у том случају мегдан између њих и њега свршен би био за увек, и то њиховим потпуним споразум. Зато је то требало спречити по сваку цену.“ Spectator, нав. дело, 10.

краљевина Србија са својом војском и својом одговорном владом, уз коју су били сви они, који су правилно схваћали борбу за слободу свога народа, а на другој страни хрватска интелигенција и српска опозиција око којих се купила заведена омладина, а око њих крстарили разни бечки и пештански агенти..."[499]

У земљи, најјачи ослонац овој борби против Пашића представљало је Народно вијеће[500] у Загребу које је у поразу Централних сила видело и пораз хрватских националних настојања да се пошто-пото дође до сопствене „велике државе". Због тога, сматра Рашовић, ово тело није желело да допусти да српска војска крочи на границе будуће државе, знајући да, уколико се то деси, од остварења великохрватског идеала неће остати ништа.[501]

Управо отуда, наставља Рашовић, загребачко Народно вијеће уместо да заводи ред и сузбијајући деловање Зеленог кадра ствара елементарлне предуслове за довршетак процеса уједињења, жури да објави „Србији и свима њеним савезницима" стварање Државе Словенаца, Хрвата и Срба која би, по загребачкој замисли, требала да обухвати све оне територије које је хрватска политичка елита својевремено настојала да заокружи као трећу целину у пропалој Монархији.

То што за овакав акт Загреб није имао и законско ни морално право, пише Рашовић, великохрватску господу није ослободило жеље да на својој фантазмагорији истраје. „На основу чега су могли стварати државу господа у Загребу, и то на територији бивше Аустро-Угарске, с којом је цела антанта била у рату? Ко је ту државу признао? Цела територија хабзбуршке царевине правно је била једна целина"[502] пита се Рашовић и одговара да ништа то није вредело Загребу пред сазнањем да ће појава српске војске на Јадрану и у Љубљани коначно ставити тачку на сваки великохрватски пројекат.

---

499 Spectator, нав. дело, 9.

500 Рашовић сматра да је оснивање Народних већа било оправдано само као „средство да се спречи анархија док српска и савезничка војска не дођу, у колико то постојеће грађанске власти не би биле у стању да учине." Spectator, нав. дело, 13-14.

501 Spectator, нав. дело, 13.

502 Spectator, нав. дело, 14.

„Да је народно веће у Загребу одмах чим се конституисало, или хрватски сабор у својој чуваној седници од 29. октобра 1918. г. донео решење: о безусловном уједињењу са Србијом, ово би било и политички мудро и са гледишта савезника оправдано. Овакав закључак био би у сагласности са закључцима српске скупштине у Нишу 1914. г. са њеним декларацијама на Крфу и са радом српске краљевске владе за време целог рата.

Али, на жалост, и од народног већа и од хрватскога сабора као и од свих јавних политичких радника у Хрватској и Славонији далеко је била и помисао на овако шта. Напротив, све је рађено и урађено у једном циљу: да се Србија спречи у својој историјској улози ослобођења и уједињења нашега народа."[503]

Овакво смишљено понашање „загребачке господе" нанело је „највећу штету народном јединству" и главни је узрочних свих даљњих сукоба у Краљевини који су за једини циљ имали управо исправљање ове „грешке" са српске и инсистирање на њој са хрватске стране.[504]

Успех српских настојања да сузбију штетан утицај хрватских великодржавних интереса, наставља Рашовић, био би извеснији да се међу самим Србима нису појавиле оне политичке струје које су, следећи уско-партијске или личне интересе стале насупрот Београду. Међу њима, „Спектатор" нарочиту пажњу посвећује Светозару Прибићевићу, свом политчком саборцу из студентских дана којем пре свега замера то што је „без икакве резерве ступио у народно веће које је оснивало 'Независну државу' од свију области наших земаља из бивше Аустро – Угарске и то без Србије и чак против ње. Овај господин није се ни мало устручавао да у загребачком народном већу 'суверено' решава о судбини Босне и Херцеговине, па чак и – Војводине, а све то без Србије."[505]

Оно што Рашовић највише замера Прибићевићу јесте чињеница да је управо он био тај који је тражио да Хрватска, Славонија и Ријека постану независна држава, без претходног консултовања са

503 Spectator, нав. дело, 15.
504 Spectator, нав. дело, 15.
505 Spectator, нав. дело, 15-16.

Краљевином Србијом и српским политичким представницима на простору који је лаконски сабрао у једну до тада невиђену политичку целину. „Није ни 'сепаратиста' бан Лагиња, ни Др. Корошец, нити пак Стјепан Радић поднео овај предлог, који у решавању нашег народног питања искључује и то потпуно Краљевину Србију, већ је то био коловођа нереда за ове две несретне године, главом Светозар Прибићевић."[506]

Видевши да Србија не даје позитивне критике оваквог понашања Загреба, представници Народног вијећа, „господа загребачки 'револуционари'" како их поспрдно назива Рашовић, остварили су контакт са Југословенским одбором са којим су у Женеви покушали да коначно натерају српску владу на уступке и тако осигурају базу за сопствену политичку победу. Захваљујући управо Пашићу, сматра Рашовић, а потом и Регенту Александру, одлуке женевске конференције су одбачене, на корист српског и југословенског народа, али не и оних хрватских и српских политичких кругова који су на њој инсистирали.

Ова победа, ма колико велика била, бележи Рашовић, открила је и тешку болест која мучи носиоце српске политике у Загребу, а која се манифестује у олаком запостављању српских националних интереса и једнако лаком приклањању хрватским. „Суделовање Срба у оснивању народног већа загребачког, тежак је историјски грех, који се ничим не да оправдати. Никакви изговори, као да би Хрватска могла поћи другим правцем, нису на месту. Хрватска је била тек један делић Аустро-Угарске. Па кад она моћна империја у заједници са највећом светском војничком силом Немачком, уз помоћ Турске и Бугарске,

506 Spectator, нав. дело, 16.
То што је против Србије глас подигао Србин и то још његов ранији политички шеф и партијски саборац, Рашовић није могао да истрпи и опрости. Нарочити ударац представљала је, наводи даље Рашовић, дрскост да се од Србије тражи да се „ослободи" и своје „витешке династије" са којом је и изборила велике победе у два балканска и Великом рату. Рашовић је у овим идејама загребачког Већа видео ништа друго до изругивање и покушај да се Срби и Србија понизе, пошто је, сигуран је, Већу морало у старту бити јасно да од тог предлога не може бити ништа и да се Срби неће одрећи Карађорђевића.
Ништа мањи безобразлук, Рашовић није видео ни у подвођењу Војводине под Загреб, тим пре што она, изузев Срема, никада није имала ништа са Хрватском.
Spectator, нав. дело, 17.

није могла да догађајима дадне други правац, откуда би то могла да учини неорганизована и са својим госом потучена Хрватска?“[507]

Посебну горчину оставља код Рашовића чињеница да су политички представници Срба из Хрватске и Славоније, „нарочито они из хрватско-српске коалиције“ послали чак 60 „загребачких Срба у Нови Сад да спрече закључке народне скупштине о уједињењу Војводине са Србијом и да израде, да се Војводина изјасни за заједницу са Загребом!“[508]

Исто је чињено и у Босни и Херцеговини, где су на располагању уз све имали и полуге власти, идући не само против интереса сопственог народа и јужнословенске државе, већ директно кршећи сва правила демократије која почива на народној вољи, која је у ове две покрајине несумњиво исказана у захтеву за директно присаједињење Краљевини Србији.[509]

Заслепљени својом мржњом према Пашићу и радикалима, српски опозиционари су допустили себи да постану инструмент у рукама великохрватских интереса. Једини које је Рашовић, а и то само условно, спреман да амнестира од одговорности за против-српско деловање и изазивање „двогодишњег хаоса“ јесу „идеалисте Југословени“ који „нису имали задњих намера, али су за то просто били оружје у рукама ове две напред наведене групе“. Њихов грех је у томе што су, имајући велику популарност међу омладином, поготово оном ван Србије, уместо сопствене националне традиције у први план истицали интегралну, по својој суштини синкретичку политичку концепцију која је, дошавши у контакт са хрватском националном идејом, прерастала у оруђе за сужавање маневарског простора Краљевине Србије. Међу такве „идеалисте“, Рашовић убраја и Јована Цвијића за којег тврди да је био одличан научни радник, али слаб политички мислилац и делатник.[510]

Ако је понашање Срба код Рашовића изазвало подозрење и разочарење, начин на који се хрватска политичка елита односила према новонасталој држави није било никакво изненађење. Први корак који

507 Spectator, нав. дело, 19.
508 Spectator, нав. дело, 21.
509 Spectator, нав. дело, 21.
510 Spectator, нав. дело, 21.

је та елита предузела по неоснованом проглашењу Државе Словенаца, Хрвата и Срба, био је заштита постојећег чиновничког апарата, наслеђеног из Аустро-Угарске. Развијена бирократска мрежа, којом је Беч држао у покорности Јужне Словене, сматра Рашовић, наставила је да обавља своју функцију, уз ту разлику што је овај пут радила у корист Загреба који је и по томе сведочио да је у потпуности био потчињен аустријском духу.[511]

„И тако смо доживели, да у новој нашој држави, која је никла на развалинама Аустро-Угарске у свима гранама државне управе остану, а често и прву реч воде ноторни Аустријанци. Негативни резултати ове чињенице били су сасвим природне последице. С једне стране, народ није осетио никакву стварну промену услед уједињења. Они исти људи, који су фактички и формално у његовим очима оличавали Аустрију, остали су на својим положајима, па врло често и унапређени били у нашој новој држави. И незадовољство народа због овога је с дана на дан бивало све веће и веће. С друге стране ови аустријски елементи потајно су подривали темеље нашој држави. Чим су прошли први критични дани после слома двојне монархије, поново су успостављене везе између ових заосталих аустријских елемената и Беча и Пеште. Резултат рада ових туђинских елемената код нас испољио се у побунама у Вараждину и Загребу, Кули и Суботици, даље у успеху антидржавних елемената на изборима 28. новембра 1920. г. нарочито у великом успеху комуниста и Радића."[512]

Успех који су међу Србима у Хрватској и Славонији постигли Прибићевић и његова паратија, бележи Рашовић, не долази од њих самих, већ од мишљења које је током историје ове странке преовладавало, да

511 Spectator, нав. дело, 24.

512 Spectator, нав. дело, 24.

Као једино ефикасно решење за „дезинфекцију земље од ових преставника аустро-угарске мисли" Рашовић наводи што хитнију окупацију свих аустро-угарских покрајина од стране српске и савезничких војски.

Очување овог апарата дало је времена хрватским националистима да се прегрупишу и да, када већ нису могли да дођу до нове „пакте" отпочну „живу акцију да се унутра фалангирају и да стварају унутрашњи противсрпски фронт." Spectator, нав. дело, 35.

она представља Пашићеву вољу у тим крајевима. У почетку, наставља „Спектатор“, основа за такво промишљање је било на претек, међутим, пораст утицаја Милана Прибићевића, пуковника српске војске, отвореног црнорукца и нескривеног републиканца, донело је промену у политичком опредељењу Светозаревом, а која је доста вешто скривана од очију шире српске јавности. Други значајан разлог у промени курса код самосталаца, Рашовић види и у уједињењу београдских са војвођанским радикалима „с којима г. Прибићевић није могао да се види.“[513]

На ове, назовимо их политичке разлоге промене политичког курса, Рашовић додаје и личну амбицију која је, како наводи, код Прибићевића била изузетно велика, па је отуда налагала да се чини тако како би се, без обзира на цену коју треба платити, дошло до задовољења исте. „Ко познаје г. Прибићевића, знаће да за њега није било ни часа размишљања, на коју страну да пође. Он је пошао тамо куда је и спадао по својој природи.“[514]

Тражећи једини простор који му је остао, Прибићевић је ради остварења сопствених амбиција пригрлио југословенску идеју. Међутим, показало се брзо да овај план неће дати жељене резултате, пошто међу Србима није добио довољну подршку, а временом су се од њега дистанцирали и Хрвати који су у новој концепцији видели покушај српског политичара да их претопи у Србе.[515] Тиме је српска опозиција, удружена са Прибићевићем у Југословенску Демократску Заједницу, на крају остала сама, па је излаз покушала да пронађе у задовољењу искључиво личних и уско-партијских интереса, што је резултирало кризама у Влади и њеним коначним растакањем.[516]

„За просуђивање политике ове заједнице врло је карактеристичан факт, да је између њених дела и њених речи био такав јаз, да се они никако нису могли довести у сагласност. Тако н. пр. ‘демократска’ заједница је хтела да њу сви сматрају као најчистију демократску групу,

513 Spectator, нав. дело, 26.
514 Spectator, нав. дело, 27.
515 Spectator, нав. дело, 29.
516 Spectator, нав. дело, 28-33.

и ако је добра половина људи у њој била далеко од правог демократизма. Даље, 'демократска' заједница присвајала је за себе и атрибуције крајњег напредњаштва и слободумља, док је у привременом парламенту рачунала да има већину, док је била релативно нај јача странка, пре образовања парламентарне заједнице, привремено народно представништво било је за њу сасвим на свом месту и чак је имало карактер правог редовног парламента. Али, чим је образована под водством г. Стојана Протића парламентарна заједница, 'демократе' су осули ватру на привремено народно представништво и нису му признавали чак ни право егзистенције. Чак су га назвали преваром народа."[517]

Колико је Прибићевић као главни носилац свих погрешки политике у периоду између 1918. и 1921. заиста „демократа" сведочи, сматра Рашовић, и податак да се носиоци његове идеје у Македонији радо друже са „бугарашима", да „демократски" кандидати радо помажу софијске комите и да „штампају изборне плакате на – бугарском језику. У крајевима где има Арнаута, исто чине и са Арнаутима."[518]

Хронични недостатак поретка и хаос у политичком животу, закључује своју расправу Рашовић, користе између осталих и комунисти чији се бољшевички дух све више лепи на већ утврђену „демократску" аустријанштину. „Бољшевизам у аграрној реформи, који је завела и конзеквентно спроводила 'демократска' заједница и бољшевизам у нашем правном систему, који конзеквентно спроводе скоро све владе од нашег уједињења, а у чему предњаче министри 'демократске' заједнице, створили су код нас правну несигурност, која прети да пређе у анархију. А што је најопасније: овај бољшевизам у законодавству ствара постепено погрешне правне појмове, уништава нормалну правну свест држављана, што може довести до катастрофалних последица."[519]

Прве обрисе те катастрофе, Рашовић налази у стању омладине. Он са жаљењем констатује да нигде као у Краљевини СХС раскорак

517 Spectator, нав. дело, 38.
518 Spectator, нав. дело, 43.
519 Spectator, нав. дело, 44-45.

између успеха народа и општег моралног нивоа омладине није толико велик и трагично поразан. „У данима највећег триумфа наше народне ствари, у данима остварења најсмелијих идеала нашега народа, наша омладина је постала преставник најгрубљег материјализма. Највећи њен део је прешао у комунисте и стипендисте 'демократске' странке ."[520] Отуда он, као коначан закључак истиче потребу за што хитнијим увођењем реда у двогодишњи хаос и брзи рад на промени карактера омладине која ће бити основ будућности Краљевине.

2.2.2. Видовдан: победа или пораз?

Када је на Видовдан коначно усвојен Устав, *Србија* ће писати да је „велико дело крунисано" те да су Срби, Хрвати и Словенци добили још један Видовдан којим ће обележити своје кретање кроз историју. „На Видовдан 1389. године пало је Царство Србиново. На Видовдан 1914. године Провиђење је кроз Принципов подвиг позвало род српски на коначни обрачун са непријатељима и угњетачима његовим. На Видовдан 1921. године донесен је устав за Велико Царство, које је никло из крви српског народа, проливене у највећем рату историје света."[521]

Уз повике „Живело Велико Царство цара Александра! Живео нови Устав!", митровачки радикалски орган поручиће да је народ са олакшањем и одушевљењем прихватио Устав и да ће политичке елите које се са тиме не слажу морати да прихвате нове околности, међу којима је и укидање покрајинских власти. „Од Видовдана нема више бана, и покрајинске владе постају одељења појединих министарстава. За најкраће време, ликвидираће се потпуно ресори покрајинских влада и њихов делокруг пренети у министарства."[522]

Прва прилика да се јавно прослави нови Устав, био је рођендан Краља Петра који су радикали свечано обележили. Тог дана у митровачким црквама „одржано је благодарење с молитвама за његово

520 Spectator, нав. дело, 47.
521 Србија, 1. јул 1921.
522 Србија, 3. јул 1921.

здравље и живот", а свечаности су настављене на улицама града.[523]

У међувремену, настављен је сукоб митровачких Радикала са хрватском политичком елитом која је одбацивала нови Устав, па ће у тексту „Ревизија устава и хрватске странке" од 20. јула *Србија* писати да захтеви за ревизијом не доносе ништа добро хрватском народу и да једини који од ње могу имати корист јесу представници политичке елите. Уместо што се олако предају онима који траже ревизију, Хрватима је, сматра Рашовићев лист, много боље да размисле о томе због чега Устав садржи оне одредбе који им се не допадају.

„Браћа Хрвати треба једном јасно да увиде, да су многе одредбе у овај устав, са којима се ни Срби не одушевљавају, ушле једино за то, што су Хрвати заузели према држави тако негативно становиште. Кад браћа Хрвати напусте ово негативно држање и почну водити позитивну политику, онда ће отпасти и разлози, који су изазвали извесне уставне одредбе, па ће и ревизија устава, под тим предпоставкама, бити лако могућа.

Ми се надамо, да ће трезвенији елементи код браће Хрвата победити, па да ће наш политички живот поћи правилном стазом, а то је: заједнички рад свих родољубивих елемената у нашој држави за добро и срећу простране наше краљевине."[524]

У светлу изгласавања Устава, своју велику годишњу скупштину, митровачки Радикали заказали су за 24. јули. Како је у извештају који је поднела *Србија* речено, митровачки одбор је израстао у најјачу градску организацију која своју снагу дугује како политици из Београда, тако и онима који је спроводе у Срему. „Снага радикалне странке састојала се нарочито у томе, што је у њој свак био на свом правом месту: новинар у редакцији, државник на министарској столици, учитељ у школи, а лекар у болници. А неоспорна је чињеница да је само тамо ред и напредак, где је свак на свом правом месту, где свако ради оно, зашто је способан."[525]

523 Србија, 15. јул 1921.
524 Србија, 3. јул 1921.
525 Србија, 3. јул 1921.

Како је скупштина одржана у време комунистичког атентата на Министра унутрашњих послова Милорада Драшковића, а након покушаја атентата на Регента Александра, то је, говорећи о стању у држави, Лазар Рашовић посебну пажњу усмерио управо на комунисте и иницирао доношење резолуције „против рушилаца државе" тражећи хитну и најенергичнију реакцију државе.

Против „рушилаца државе" Рашовић ће писати у истом броју *Србије* уз напомену да убилачке акције КПЈ „нису ништа друго до наставак борбе из светског рата, из које је Србија изашла као победник."[526] Потврду за ову тезу налази у ставу да су сви они који су у атентате били укључени заправо „елементи, који су чинили стуб пропале монархије", КПЈ је према Рашовићу „дело тучених наших непријатеља", па се зато и пита „хоћемо ли мирно допустити да нас кољу и убијају илил ћемо удар мача мачем дочекати?"[527]

У борбу против комунизма, треба, закључује Рашовић, да уђу сви они којима су на срцу истина, правда, Краљевина. „Наши непријатељи су борбу започели. Ми борбу примамо и водићемо је до истраге наше или њине. Комунизам – то значи Аустрија! Комунизам – то значи немачку пропаганду. Комунизам – то је мађарски шовинизам. Комунизам – то су сви наши спољни и унутрашњи непријатељи. Мач су исукали они. Па добро: на мач! Комунизма има да нестане. Рат је објављен. Грађани, отаџбина од сваког од вас тражи, да вршите патриотску дужност своју."[528]

Једно убиство и покушај убиства носилаца највиших политичких функција у Краљевини, били су предмет текста „Злоупотреба једне трагедије" од 29. јула, а као одјек ових догађаја, преносила је *Србија* дошло је од сукоба унутар митровачке Казнионе чији су актери били стражари – Срби који су акламацијом подржали Престолонаследника и Хрвата који су клицали Стјепану Радићу и комунистичким атентаторима.[529]

---

526 Србија, 27. јул 1921.
527 Србија, 27. јул 1921.
528 Србија, 27. јул 1921.
529 Србија, 29. јул 1921.

Лист је уредно доносио вести у вези са комунистичким деловањем, позивао на грађанску и државну акцију против „атентатора“, јавно подржавајући настојања државе да ограничи различите слободе како би читаву ствар истерала до краја.[530] Доношене су и вести из Русије, па се тако у вести „Агоније Русије“ између осталог бележи: „Да ли су отворили очи они, који су и за нашу државу тражили комунизам? Виде ли сада праве плодове бољшевизма, који су обожавали? Бедници!“[531]

Критиковани су и Хрвати који су оптуживани да својом подршком комунистима заправо покушавају да оживе поражену Аустро-Угарску. Нарочито су овакви коментари постали видљиви након претресања појединих хрватских кућа у Митровици у којима су између осталог пронађени и памфлети подршке комунистима, али, како је писала *Србија* и слике Фрање Јосифа, Цара Карла, па чак и бугарског Цара Бориса, а „код једног агилнијег одборника Радићеве странке нашла се је целокупна ратна војничка спрема од главе до пете.“[532]

Ови догађаји, којима треба придодати и смрт Краља Петра Првог, половином августа, те долазак на престо Краља Александра условили су, унутрашњи партијски спор настао у редовима НРС још током Протићевог одступања се места шефа посланичког клуба НРС у Уставотворној Скупштини, падне у други план. Тек ће крајем августа у тексту „Акција г. Стојана Протића“, учитељ, радикал и истакнути национални радник Јован Удицки ово питање вратити у жижу интересовања. Наиме, бранећи Протића од напада који су покренути у *Народној просвети* званичном органу краљевинског учитељства, Удицки ће између осталог констатовати да је Протић био „један од главних фактора у стварању ове државе“ те да је тај податак довољан да се од њега не може правити „противник државе“.[533]

Како су ови напади дошли у време појачане активности Протићеве унутар саме НРС, то је Удицки имао потребу да објасни митровачким радикалима да он на то има пуно право и да нема

530 Србија, 5. август 1921.
531 Србија, 12. август 1921.
532 Србија, 10. август 1921.
533 Србија, 28. август 1921.

места прераном пресуђивању. Та потреба ће постати још већа пошто Протић буде покренуо сопствене новине у којима је почео да заступа ставове другачије од оних који се могу приписати Влади и званичној НРС. Удицки ову одбрану није писао (само) са начелног становишта, већ и интимно се слажући са оним што је Протић још у време док је активно учествовао у раду Уставотворне Скупштине покушавао да издејствује. Зато он поручује да „интерес државни мора бити пречи од странке и не сме се запостављати на рачун неких страначких прохтева, полуауторитета и других личних мотива. Интерес државе мора бити на првом месту."[534]

Вероватно због тога Удицки у закључку децидно истиче да је у ономе што Протић чини „несимпатично" само време у којем се све дешава, али не и крајња намера. Протићево настојање да понуди другачији оквир за решавање унутрашњег проблема Краљевине и унесе у редове НРС лек против „демагогије" је потребно, а још више од тога, потребан је „један човек који ће је знати и умети повести и извести, а такав је човек без сумње г. Стојан Протић."[535]

Протићев рад унутар НРС браниће 18. септембра и *Србија* која у уредничком тексту „Проглас г. Стојана Протића" за који сматрамо да је дело Лазара Рашовића истиче да нема речи о намери бившег председника владе да цепа странку. „Г. Протић не слаже се са извесним поступцима данашње владе. Он није задовољан ни са уставом. Њега силно забрињује српко-хрватски сукоб. И он је нашао за сходно да покрене свој лист, у коме ће боље и лакше него у парламенту да изнесе своје критичке погледе на сва актуелна питања у земљи. У место да је ту акцију развио живом речју у парламенту, он хоће да је развија писаном речју у листу.

Нема и не може, дакле, бити ту никако речи о цепању странке. А тврдимо сасвим поуздано, да је и сам г. Протић најдаље од те намере."[536]

534 Србија, 28. август 1921.
535 Србија, 28. август 1921.
536 Србија, 18. септембар 1921.

Сва евентуална разилажења ствар су искључиво рада посланичког клуба а посланици се, пише *Србија* могу разилазити у свом раду за који их је бирао народ који је уједно једини који има право да процени да ли су они тај посао радили на добар или погрешан начин.

Србија и отворено стаје уз Протића коментаром да ће и овдашњој публици његово радикалније писање о ЈДЗ која је још увек била политички партнер НРС у Уставотворној Скупштини бити од великог значаја за боље разумевање реалног стања у држави. „Према свему томе, акција г. Протића није уперена на штету странке већ на против, њоме се хоће, да се радикалној странци олакша овај заиста тешак положај", поручује *Србија*.

И у погледу политике према Хрватима и уопште хрватском питању, Протићу се, сматра *Србија* нема шта, гледано из српског и радикалског угла, замерити. Он тражи начине уређења државе које би сви прихватили, трудећи се при томе ипак да објасни Хрватима њихове заблуде. Такво деловање је, закључује орган митровачких радикала, потребно и добродошло и „највећа грешка би била" када би чланови странке и њени гласачи „брзоплетошћу одоздо, у томе сметали" Протићу.[537]

Управо ове теме биће на дневном реду великог састанка радикала из Срема и Војводине који је 21. септембра одржан у Новом Саду. Циљ сусрета дефинисан је у заједничком закључку у којем се, између осталог тражи од посланичког скупштинског клуба и руководства странке да размисле о редефинисању односа НРС и партнера из ЈДЗ који својим понашањем не раде само против интереса радикалне странке, већ и против Краљевине СХС и последично против српског националног интереса. Уколико то није могуће, радикали северно од Саве и Дунава предлажу да се „има радити на томе да цела радикална странка ступи у опозицију, а 'демократама' да се остави, нека кусају што су сами замесили."[538]

Да прича о расколу унутар НРС ипак није без основа, потврдили су сами радикали који су из Новог Сада поручили Београду да ће они,

537 Србија, 18. септембар 1921.
538 Србија, 23. септембар 1921.

уколико посланички клуб не прихвати ову тезу о опозицији, сами направити потребан корак и „ступити сами у опозицију“.[539]

У тексту „Шта је ово?“ *Србија* ће и јавно поручити странци да је, својим толерисањем не само ЈДЗ, већ и понашања Загреба према Срему „тако ниско пала“ што је тон који се до тада није могао приметити.[540] Исти тон видимо и у тексту „Један глас о ситуацији“[541] у којем се доноси препис чланка објављеног у листу *Балкан* у којем се децидно наводи да се у радикалној странци „нешто мути“ и да радикали нису задовољни политиком која се у име странке спроводи.[542]

Већ наредне недеље, др Алекса Ивић пише текст „Нећемо децентрализацију радикалне странке“ у којем, страхујући да новосадски сусрет радикала представља почетак одвајања војвођанске организације од централе, наглашава да странка која је централизовала државу, централизовајући пре тога саму себе, нема простора да се „децентрализује“ увођењем аутономних покрајинских одбора који би имали широку област деловања, а да пре тога не реши да се одрекне идеје о централизованој држави. Такво деловање би, сматра др Ивић „ослабило странку и отежало правилно функционисање страначког организма. То би уједно избило радикалима из руку сваку логичку могућност да се опиру ревизији устава у духу обласних аутономија.“[543]

Дајући свој коментар, уредништво *Србије* поручује да др Ивић нема чега да се плаши, наглашавајући да се идеја о сепаратном одбору није нашла ни у резолуцији управо отуда што она и није озбиљније разматрана.

И почетком октобра *Србија* ће опомињати на понашање ЈДЗ и апеловати на Пашића да је последње време да размисли о томе да, држећи се коалиције са Прибићевићем НРС ради и себи, али и Краљевини на штету. Због тога, аутор потписан као „Raul“ истиче да је дошло време за изборе и да је крајње време да радикали прекину своје везе са Прибићевићем.[544]

---

539 Србија, 23. септембар 1921.
540 Србија, 23. септембар 1921.
541 Србија, 25. септембар 1921.
542 Србија, 25. септембар 1921.
543 Србија, 28. септембар 1921.
544 Србија, 7. октобар 1921.

О деловању Стојана Протића писаће и др Јован И. Радивојевић. Он ће половином октобра позвати на опрез јер „какве намере има г. Протић – нама није потпуно јасно, но његов рад у последње време није у сагласју са радом водства наше странке.“[545] За разлику од *Србије* Радивојевић не сматра да се ту ради о искључиво унутар-партијском разилажењу, пошто Протићева акција нужно води „ревизији устава.“[546]

У јеку ових дешавања, 10. окгобра у Београду је одржана седница Главног Одбора НРС на којој је за 27. новембар заказана седница Земаљске конференције НРС која је између осталог имала да разматра и питање деловања Стојана Протића. У сусрет том догађају, у Митровици је 26. октобра одржана Окружна конференција НРС на којој је ЈДЗ поново проглашена за странку „рушилаца државе“ уз констатацију да је „даљи рад са ‘демократама’ под досадашњим условима апсолутно немогућ.“[547] Тиме се практично још једном желела послати порука Београду да тражи новог партнера, да иде у опозицију или да агитује за нове изборе.

Како се приближавао крај новембра, тако је *Србија* све чешће писала о „шумадијској широкогрудости“, о проблемима које је у аграрном питању оставила „пропала“ реформа ЈДЗ, о „кризи народног јединства“ изазваној штетним деловањем Светозара Прибићевића, док је „Срђа Злопоглеђа“ и даље поручивао Хрватима да размишљају о својим прохтевима и везама које лако остварују са противницима не само Краљевине већ и српског народа. Из броја у број писаће се о „распикућству министара ‘демократске’ заједнице“[548], упозораваће се да „дванаести час се примиче“, а неће изостати ни опширни текстови који ће поново говорити о „штетном“ држању Светозара Прибићевића током Великог рата. Притисак на радикалску централу у Београду да прекине све везе са ЈДЗ растао је из дана у дан и у томе Митровица није била јединствена.

Упоредо са тим, наставаће се и са латентним одбранаштвом Стојана Протића, па ће тако већ споменути „Срђа“ у тексту „Шта ћемо са

545 Србија, 12. октобар 1921.
546 Србија, 12. октобар 1921.
547 Србија, 30. октобар 1921.
548 Србија, 9. новембар 1921.

Хрватима?“ писати између осталог и то да је једини циљ Протићеве акције извлачење државе и НРС из „ћор сокака у који је и читаву државу и саму рад. странку сатјерала дем. странка.“[549]

Иако, како сам пише, никада није срео Протића, нити је са њим разменио било када било како макар и једну реч. „Срђа“ бележи „да је Протић један од најспособнијих – извјесним питањима безусловно најспособнији, - српских државника, да је најнесебичнији и најкоректнији, да је душом и срцем, без предумишљаја одан пријатељ народа, државе и династије.“ Протић се хвали као човек који је „учинио такових услуга српској држави и народу, којих дуги не би могао ни извести, а које да нису учињене не би било ни Србије већ од год. 1903. а наравно ни данашање сретне ‘Југославије.’“[550]

Када човек и политичар таквог формата, закључује „Срђа“ жели „ревизију“ Устава, а она не значи ништа до разговор са Хрватима, ако то не тражи из личних или партијских интереса, већ ради добра Краљевине, онда је и на бирачима да допусте да се такви разговори поведу. Уколико до њих не дође, оно што се поново може очекивати јесте да преговоре почну они којима Краљевина СХС није на срцу, а тада ће већ бити касно да се промишља о било каквом добру.“[551]

Уље на ватру долиће предлог Министарства унутрашњих дела које је држала ЈДЗ да се Срем у могућој новој административној подели Краљевине подели између Митровице, Шапца, Београда и Новог Сада. О непријатности овог предлога који је долазио управо из редова ЈДЗ митровачки радикали, а међу њима и Лазар Рашовић обавестили су и Николу Пашића у неколико наврата. Са своје стране „Срђа Злопоглеђа“ ће 16. новембра у кратком тексту „Зар и ти лепи Среме?“ ламентирати над „распарчавањем“ „чаробног српског Срема“, окривљујући за то, а у име свих митровачких радикала, управо Светозара Прибићевића.

„А ко те черечи? Ко хоће да нестане тебе, дико српска? Да нестане твога имена и помена, твојих манастира, твојих дивних поља и китњастих брегова?

549 Србија, 2. новембар 1921.
550 Србија, 2. новембар 1921.
551 Србија, 2. новембар 1921.

Неће тога ни српски народ, неће тога ни твој Краљ! То хоће један једини човек. То хоће Светозар Прибићевић, по несрећи министар унутрашњих дела Србије."[552]

У склопу кампање уперене против Прибићевића, а за раскид коалиције са ЈДЗ *Србија* ће писати о „приликама у Хрватској", о томе „какви су савезници 'демократе'", питати се чему подела Срема, а лошом политиком ЈДЗ објашњаваће се и лоше кретање курса динара.[553] Крајем новембра, аутор потписан са „Junius" ће уз констатацију да су за све невоље криви Хрвати који никако не желе да активно узму учешће у градњи Краљевине, већ чине све да би је дестабилизовали, изрећи критику и на рачун посланичког клуба НРС. Он ће наиме забележити да о томе шта НРС и ЈДЗ размишљају у вези са могућом реконструкцијом владе, народ који их је бирао не зна ништа, па ти иначе озбиљни преговори „више су налик на лична натезања међу посланицима појединих клубова и натезања међу клубовима обе странке које су на влади него на озбиљан рад за решење кризе која већ, ако и латентно, постоји."[554]

„Кључ ситуације" аутор отуда налази у уласку хрватских представника у Парламент, тим пре што њихов активни рад може омогућити и стварање другачије коалиције од оне која руководи животом Краљевине. Ова понуда „Juniusa" Хрватима требала је да значи могућност новог курса у радикалској политици, али и опомену ЈДЗ да се без њих ипак може.

Како је главни заговорник договора са Хрватима био управо Стојан Протић, то је *Србија* у броју од 30. новембра донела текст „Дајте нам Протића – спасавајмо државу" у којем се о другом човеку НРС говори као о државнику којег карактеришу одлучност, непотчињеност партијским интересима и јасно разумевање „свог позива". Он је редак појединац који је читав свој живот подредио раду за опште добро, који је сваки тренутак његов употребио „на рад и из њега је никао државник

552 Србија, 16. новембар 1921.
553 Србија, 18. новембар 1921.
554 Србија, 20. новембар 1921.

и политичар чију вредност није подигла једна велика странка као што је радикална, него сопствена квалификација која проистиче из ума и рада."[555]

Митровачки радикали немају разумевања за оне који „не желе г. Протића." За њих, то су „они који су инаугурисали овај режим хаоса, а такво стање пружа могућности да се на површини одрже као људи без икакве вредности, а чији рад сеје зло у земљи". За разлику од Протића, „њима није у рачуну ред, јер га пре свега не умеју схватити, још мање поставити, а кад би се стање поправило, они не могу то бити што су данас."[556]

Поручујући да време Стојана Протића тек долази, Рашовићев лист у закључку текста наглашава да се он иако јесте радикал који прати своју партију, у државним пословима пре свега поводи за општим интересима, те да у опште послове улази „из најискренијих и најчистијих побуда."[557]

Како је Земаљска конференција НРС у међувремену померена за 11. и 12. децембар, *Србија* је наставила да пише о кризи парламентаризма који је захваљујући ЈДЗ и Хрватима „на умору", о Краљевини СХС као „земљи афера", питајући се редовно „има ли правде у овој земљи".[558] Упозораваће се на „нашу срамоту"[559], позиваће се „на изборе, и то што пре и без одлагања"[560], а у коментару „Пред конгрес радикалне странке" констатује се да су Новембарски избори за Уставотворну Скупштину испали „рђаво за наш унутрашњи живот" и да је дошло време да се ствари мењају из корена.[561]

Како би промена била могућа, сматра *Србија* било је потребно још оштрије говорити о проблемима, па је тако „акција Стојана Протића" која је резултирала покретањем листа *Радикал* била и потребна и добродошла, упркос противљењу дела страначких активиста. Значај

555 Србија, 30. новембар 1921.
556 Србија, 30. новембар 1921.
557 Србија, 30. новембар 1921.
558 Србија, 4. децембар 1921.
559 Србија, 7. децембар 1921.
560 Србија, 9. децембар 1921.
561 Србија, 9. децембар 1921.

конгреса који долази, закључује Рашовићев лист, огледа се не у потреби да се Протић због свог дела нападне, већ да се истраје на новом политичком курсу који мора направити отклон од компромисерске политике вођене из практичних разлога до доношења Устава. Митровачки радикали очекивали су, дакле, да странка крене у другом правцу и то можда баш оном на који је упућивао Стојан Протић.

Радикали су на Земаљској конференцији остали недоречени. Констатовано је да је Влада у кризи, али није понуђено конкретно решење, па је тако потреба проналаска излаза кроз нову коалицију или изборе и даље остала само императив. Чини се да је питање односа Пашића и Протића заокупљало више интересовања, па се, иако се јасно види да Протић није говорио, у закључку извештаја констатује да су присутни упутили једнаке овације Пашићу и Протићу, чиме се практично желело показати да је упркос свему НРС и даље јединствена.[562] „Конгрес Радикалне Странке показао је да у нашој земљи одавно није радикалска мисао била тако жива као у овим временима тешке кризе кроз коју пролази наш народ и наша држава."[563]

У Резолуцији коју је НРС донела наводи се између осталог да странка има пуно разумевање за „оправдане захтеве Хрвата и свих других крајева у погледу уређења локалне управе" које ће настојати да задовољи „путем примене истинске и простране самоуправе у општинама, срезовима и областима", али да је против било каквог цепања државе на федералној основи. „У погледу односа према браћи Хрватима, наглашује се жеља, коју је Радикална Странка увек имала, да сви делови нашега народа буду задовољни у уједињеној Краљевини."[564]

Београдски Конгрес НРС донеће разочарење међу митровачке радикале. О томе ће „Junius" писати у тексту „Бура у чаши воде" у којем ће критиковати партију која се, и поред мноштва тешких речи и дела, на крају ипак нагодила са Прибићевићем. Невољност партије да се и

562 Србија, 16. децембар 1921.
563 Србија, 18. децембар 1921.
564 Србија, 18. децембар 1921.

у времену до Конгреса обрачуна са својим коалиционим партнером, донела је велико комешање у радикалским редовима који су, како је бележио „Junius“ почели да сумњају да се ту ипак не ради о чувању националног, па чак ни партијског, већ личног интереса којима партија служи као параван.

„И сад, после ове буре, која се завршила претходно једном важном резолуцијом, очекивао је свако ако ништа друго, а оно бар радикално решење кризе и распад много нападане радикалне странке. На велико изненађење свих тих наивних људи, који тако мало познају биће и незгоде парламентарних странака – од свега тога није било ништа.“[565]

Недостатак воље врха странке да уђе у нове изборе и прекине коалицију уколико Прибићевић не прихвати услове реконструкције, закључује *Србија*, ствар је која не одговара ни духу партије, њеном демократизму, али ни одлукама Конгреса на којима је између осталог тражена „радикалска“ промена. Да ствар буде још тежа, сматрају митровачки радикали, такво понашање НРС „још мање разуме“ народ који ће, опомиње *Србија* као и увек, пронаћи начин да пресуди колебљивој политици.

Критика на страначко држање спрам Прибићевића, али и одлука сопствене Конференције наставиће се и 25. децембра у тексту „Да подвучемо“ у којем се поред радикала напада и чињеница да је Прибићевић, упркос многим кризама и генерално лошем односу унутар коалиције упорно истрајавао на својој министарској позицији. За *Србију* држање ЈДЗ али и НРС у данима кризе, један је од највећих доказа мањка демократизма у политичком животу Краљевине, чиме је радикалски сремски орган по први пут у, најблаже речено, сумњивом односу према демократији, изједначио две партије.

О „пузавцима и ласкавцима“ писаће се 28. децембра, а већ два дана касније *Србија* ће са жаљењем констатовати да је, услед немогућности партија да договоре своје деловање и сам Краљ Александар био принуђен да у свом годишњем обраћању народу укаже и на смернице којима би политичари требало да се крећу. Како такво понашање Круне у

565 Србија, 23. децембар 1921.

„парламентарним земљама“ није уобичајено и заправо је „врло ретко“, то је оно само по себи, бележи *Србија* у свом последњем броју у 1921. доказ више да је политичка криза узела маха и да је треба што брже и ефикасније решавати.

2.3 Криза се наставља: са Протићем и без њега

Разочарани останком ЈДЗ у Влади, митровачки радикали су и у 1922. наставили са осудама званичне партијске политике, истичући у *Србији* да су од Конгреса очекивали не просту промену људи у врху власти, већ измену целокупног система. То нису тражили само бирачи, већ је то очекивање дошло и као резултат дешавања унутар коалиционог клуба, па је тиме критика држања НРС додатно добијала на јачини. „Ко је ма из далека могао дознати, што се све догађало на земаљској конференцији радикалне странке, ко је макар и минимум оптужаба против система унутрашње управе и финансијске политике ‘демократске’ чуо у посланичком радикалном клубу, тај је морао веровати, да је обнова коалциције радикално-’демократске’ немогућа ствар“, писао је Рашовићев лист већ првог јануара 1922.[566]

Очување коалиције, писала је *Србија* представљало је и мањак демократизма унутар саме странке која по први пут иако је заузела јасан став о ЈДЗ није имала снаге да га спроведе до краја, већ га је оставила руководству, „да оно по својој увиђавности нађе излаз из ове ситуације.“[567] Тиме се фактички, закључује орган сремских радикала, странка оградила сама од себе, верујући да ће својеврсним пилатовским прањем руку успети да сачува образ у односу на чињеницу да је прихватила да из сопствених интереса у власти одржи странку коју је при томе кривила за све лоше што се у Краљевини дешава, укључујући чак и немогућност доношења Изборног закона на основу Видовданског устава.

О новој-старој Влади као „руглу парламентаризма“ писаће се и 4. јануара, а разумевања неће бити превише ни за констатације да је

566 Србија, 1. јануар 1922.
567 Србија, 1. јануар 1922.

споразум НРС и ЈДЗ изнуђен ради доношења органских закона, што, како се тврдило, не би било могуће да се две највеће странке нису сложиле око минимума интереса, а то је, као уосталом од првих дана постојања ЈДЗ, од 1919. био централизам. Немогућност и једне и друге странке да за себе вежу Хрвате, сматрала се најважнијим разлогом њиховог зближавања и заједничког парламентарног наступа.

На тај начин, Хрвати су и даље посматрани као главни камен спотицања истискивања ЈДЗ из Владе. Своју одбојност према централизму, Хрвати су по писању *Србије* правдали лошим поступањем ЈДЗ, док према „коректури" „бирократског централизма" у лику веће самоуправе, што је предлагала НРС нису желели ни да узму у разматрање.[568]

Сматрајући да је једини исправан пут који гарантује стабилност Краљевини српско-хрватски договор, лист позива Хрвате да напусте радићевску политику и омогуће стварање пуне самоуправе којом би добили толико жељену већу присутност у политичком животу. „Кривица је баш Хрвата што овај принцип (самоуправни, прим. аут.) није у новом уставу добио онакав израз, како је то желела радикална странка. Ипак, на том пољу, ако се Хрвати оставе Радићевих беспослица, још увек има времена да се нађемо заједно и нашу државу уредимо, да у њој сви будемо срећни и задовољни", писала је *Србија*.[569]

Критички тон према руководству НРС и уопште њеном деловању у влади приметан је и у броју од 11. јануара када ће редакција донети кратку вест „Читајте и дивите се" у којој ће осудити чињеницу да у свега 17 министарстава Владе има чак 6.832 чиновника, „читава једна варошица".[570] Највећи број службеника њих чак 4.031 имају министарства финансија, војске и поште, што по мишљењу листа представља можда и највећи доказ да главне кривце за тешко стање у којем се земља налази треба тражити управо међу политичарима који власт доживљавају као могућност да дођу до богатства и престижа, а не у самом народу.[571]

568 Србија, 4. јануар 1922.
569 Србија, 4. јануар 1922.
570 Србија, 11. јануар 1922.
571 Србија, 11 . јануар 1922.

Већ 18. јануара *Србија* ће поручити да једино Стојан Протић, уколико буде постављен на место министра финансија има могућност да најпре исконтролише кретање динара, а потом и да заустави његов пад који је од половине 1921. био мање-више константан. Оно што је за нас од посебног значаја у овом својеврсном апелу јесте то што лист о Протићу и даље говори у суперлативима, сматрајући га „човеком гвоздене руке", јунаком „у правом смислу те речи". Протић није „партизан", није ни „мекушац" већ „џин" који „ће смело узвикнути, свима и свакоме: стој! Ни корак даље! Који ће закључати државне касе тврдом бравом дубровачком и растерати све државне пацове."[572]

Протићева предност, наставља *Србија* је у његовој „бандоглавости", односно у једнаком третирању радикалских, демократских и било којих трећих министара. „Кодгод он у Србији дође за министра сво подручно чиновништво дрхти од страха. Г. Протић је бандоглав јер не прави компромиса у питањима осведочења и савести."[573] Протић је „феномен енергије, правичности и радљивости."[574]

Да овај апел *Србије* има и дубљи смисао, окренут ка самим радикалима, потврђује се у његовом закључку у којем се констатује да је редакцији „сасвим јасан садањи моментално издвојени положај г. Протића" али да је од „политичких концепција г. Протића" са којима се може слагати или не, много важније признање да се ту ради о способом човеку који једини има снагу да спасе земљу „од очигледног финансијског краха".[575]

Слично ће писати и у тексту „Да ли сад Протић има право?" од 3. фебруара у чијем ће закључку између осталог бити речено и то да они који су Устав донели не показују довољно храбрости да у његовој примени иду до краја, тим пре што би их та примена довела до позиција које заступа управо Стојан Протић.[576]

Критички став митровачких радикала према руководству странке

572 Србија, 18. јануар 1922.
573 Србија, 18. јануар 1922.
574 Србија, 18. јануар 1922.
575 Србија, 18. јануар 1922.
576 Србија, 3. фебруар 1922.

појачаће се и кризом Владе насталом након што је Министар трговине и индустрије и заступник Министра народног здравља др Мехмед Спахо, због немогућности договора око изједначавања пореза на земљу напустио министарски кабинет.[577] Кивна због ћутања НРС на овакво, по мишљењу редакције, недопустиво понашање коалиционих партнера, *Србија* ће критиковати врх своје организације, питајући се докле ће она „да трпи ова чуда и покоре?"[578]

У таквим околностима, митровачки одбор организоваће обележавање још једног „радикалског дана", 12. фебруара на Света Три Јерарха. Збор је почео код „Зеленог дрвета", а главни говорник др Велизар Јанковић није дошао. Прославу је отворио Милисав Костић, тадашњи „начелник" града, а потом је говорио др Илија Бајић, да би га за говорницом сменио Лазар Рашовић. „Г. Рашовић је прво констатовао чињеницу: да политичке прилике у нашој држави нису онакве, какве би требало да буду и како је цео српски народ очекивао да оне буду. Онда је означио зашто те прилике нису добре. Г. Рашовић је говорио, како су приликом уједињења почињене велике погрешке, јер су се Србији, која је носила барјак слободе и уједињења испречили на пут извесни фактори у виду народних већа, који су ток уједињења скренули са правог пута. Великодушни српски народ, ради слоге и братске љубави, примио је све без задњих намера, безгранично веровао свима, и плодови тога дошли су врло брзо."[579]

Друга грешка „у нашем политичком животу", рекао је том приликом Рашовић, била је то „што смо се пре времена партијски груписали и посвађали и направили неприродну политичку групацију. Српско-хрватској коалицији није било места у крилу либерала и напредњака већ у радикалној странци. Из ових основних погрешака, низале су се друге, а плод свих тих грешака јесте незадовољство, хаос и овакво држање Хрвата."[580]

577 Србија, 5. фебруар 1922.
578 Србија, 5. фебруар 1922.
579 Србија, 15. фебруар 1922.
580 Србија, 15. фебруар 1922.

Након Рашовића, говорио је и др Александар Рокнић, који је критиковао тренутну политичку ситуацију док је Жика Живановић из Сурчина говорио о значају који Пашић и Протић имају за НРС. У вечерњим сатима одржано је радикалско село на којем се уз песму и игру славила Краљевина и Краљ Александар.

Одбијање „Хрватског блока" да учествује у раду парламента и инсистирање на федерализацији земље, поново су почетком марта у фокус вратили старе српско-хрватске спорове. Клицало се Великој Србији, преносиле поруке неслагања муслимана са проширивањем претензија Загреба на Босну и Херцеговину. Политика „Хрватског блока" називана је „највећом срамотом за хрватски народ". Када је овај „блок" донео своју резолуцију по којој је тражио издвајање Хрватске из Краљевине, *Србија* га је у тексту „У чије име говори Хрватски блок" прогласила „хабсбуршким републиканцем"[581] опомињући носиоце хрватске сепаратистичке идеје не само да немају право да говоре у име свих Хрвата, већ нарочито то не могу чинити „у име Срема, личко-крбавске, модрушкоријечке и пожешке жупаније", односно у име оних крајева у којима већину чине Срби.[582] Тиме је *Србија* још једном упозорила Загреб на могућност да, уколико реши да цепа Краљевину, Срби ових крајева имају пуно право да поставе питање сопственог положаја и останка у таквој држави.

Објашњавајући хрватско одбацивање заједничког живота са Србима у јединственој Краљевини, Михаило Медаковић ће осмог марта у тексту „Хрватски менталитет" записати и то да је током векова хрватски народ просто научен „да га неко гази или да он друге гази" и да отуда не може да се снађе у слободи и окружењу у којем нема нити једне од ове две могућности. Како тај менталитет представља „једну љуту рану нашу", то, закључује Медаковић, на њу треба ставити „љути мелем".[583]

Седницу окружног одбора, сремски радикали одржали су у недељу, 12. марта у просторијама *Србије*. „На конференцију су дошли делегати срезова: винковачког, шидског, илочког, вуковарског,

581 Србија, 5. март 1922.
582 Србија, 5. март 1922.
583 Србија, 8. март 1922.

митровачког, румског, иришког и старопазовачког. Делегат среза земунског није присуствовао."[584] Главна тема било је деловање „Хрватског блока" и унутрашње партијске ствари. Био је то уједно први већи скуп радикала након зимске паузе.

А да унутрашње поделе нису престале да оптерећују и сремске радикале, посведочио је сам Рашовић у тексту „Ако је то једина-боље да је није" у којем је критиковао везивање НРС за ЈДЗ и недостатак воље да се, упркос свему што је, Прибићевићева странка чинила лоше, од ње разиђе. Он нарочито критикује став врха странке да је та коалиција „једина" могућа, поручујући да, ако је тако, онда је много боље да никакве коалиције не буде, већ да се решење пронађе на било којој другој страни, укључујући и изборе, за шта је, између осталог, био и сам Стојан Протић, што читавом коментару даје нарочити значај и тежину.

„И због тога 'што никаква друга комбинација није могућа', ми морамо да гутамо све, што нам наши савезници у коалицији поднесу на тањиру. Ми због тога, што нема друге комбинације морамо да гледамо потпуни крах наших финансија. Због тога, јер нема других комбинација, морамо да трпимо да нам земља личи на Бугарску, где македонствујушчи револвером и бомбом изнуђавају владине одлуке. Морамо да гледамо овај свеопшти хаос, корупцију и као круну свега тога, хрватско питање."[585]

Нарочито тешку критику, уредник *Србије* упућује због тога што готово девет месеци након доношења Устава, Парламент није био у стању да на основу истог донесе макар један закон којим би се уредио унутрашњи живот, ради којег се и ушло у коалицију са ЈДЗ која „свакодневно пљује" радикалима у лице.

„Ако заиста никаква друга комбинација није могућа, и ако се овај неморал тиме правда, онда је заиста воље да не постоји ни та једина комбинација, па макар и свет пропао. Али, нама се чини да има више комбинација, само треба бити одважнији."[586]

584 Србија, 15. март 1922.
585 Србија, 17. март 1922.
586 Србија, 17. март 1922.

О одважности, Рашовић је писао и 16. априла у тексту „Четврти Ускрс“ у којем је сетио публику да већ годинама народи Краљевине жељно ишчекују боље дане, а прилике, не само да се нису поправиле „већ су се и погоршале, и то у толикој мери да сасвим озбиљни људи почињу веровати да нисмо способни да ову овакву државу учинимо уређеном и да њене грађане направимо задовољнима.“[587]

На носиоцима политичких функција је, сматра Рашовић, да покажу одважност и нађу излаз из кризе у којој се Краљевина налази, док са друге стране, грађанска одважност захтева да се о узроцима кризе и њеном трајању увек и на сваком месту говори истина. Узрок кризе, сматра Рашовић, лежи у преживелој аустријанштини која је успела да опстане и након што је Србија физички уништила бечку царевину. Њени чиновници и филозофија кочили су развој новостворене краљевине, чинећи Србе, Хрвате и Словенце таоцима једног недемократског начина живота, неетичке и са становишта народних интереса, неприхватљиве политике.

„Кад је настала нова држава, природно је било, да и садржина ове прве државне организације буде победитељ над садржином аустријске државне организације. Међутим, десило се нешто друго, десило се нешто страшно, нешто што није историја човечанства запамтила: две државе победитељке: Србија и Црна Гора, ликвидирају своју самосталност и утапљају се у нову државну фомрацију, док све провинције из Аустро-Угарске задржавају нетакнуте своје владе и своју организацију.“[588]

Та чињеница, образлаже даље Рашовић своје добро познате ставове, дала је остацима жуто-црне политичке културе прилику да застану, ухвате ваздух и потом крену у акцију даљег урушавања новостворене Краљевине. „Ето, из тог разлога што Аустрија фактички није побеђена код нас, из тога разлога, што дело ослобођења није проведено до краја онако како је требало да буде, због тога је наш државни организам заражен и због тога он болује. Сва друга зла: хрватско

587 Србија, 16. април 1922.
588 Србија, 16. април 1922.

питање, комунизам, скупоћа, корупција и т. д. све су то плодови, који су изникли на заједничком стаблу – аустријанштини код нас."[589]

„Аустријанштина", писао је Рашовић донела је готово непремостиве разлике између два највећа јужнословенска народа. Он ће нешто касније у тексту „Двојство између Срба и Хрвата" корен тих разлика налазити и у грчком (византијском) и латинском утицају на формирање два народа, сматрајући да Хрвати претерују када трагају за константинопољским утицајем у српској (политичкој) култури, тврдећи да је латински утицај много присутнији у хрватској традицији.

„Српство је могло имати Св. Саву, народну цркву, Душанов Законик на свом језику. У Хрватству о тако чему ни трага није било; све што је народно надвисили су римска црква и латински језик. Српство у турском ропству под дивљачким ударцима се све више челило. Хрватство под туђинском умешнијом доминацијом (господарењем) све се више претапало. У крајњој потиштености из чувања свести и народног језика у Српству ничу народне песме, чуварке народних традиција (предања) и народног уздања. У Хрватској гину све више и народни језик и народне особине под навалом туђинске културне и политичке премоћи.

Из таквога развоја и стања, следовало је да су у Хрвата, хрватско национално буђење и препорођај потекли из Српства, док су у њих политичке успомене и навике по природи постанка и развоја биле пртоив Српства. Национални препорођај Хрватства није ништа друго него сливање Хрватства и Српства у народно јединство, а политички препорођај Хрватства није ништа друго него неизмерљива опрека са Српством."[590]

Из ове „неизмирљиве опреке" која прави проблеме и унутар самог хрватског корпуса и идентитета, исходе и опреке у политичком животу Краљевине. Па ипак, Рашовић сматра, као што ће сматрати и Стојан Протић, да на овим опрекама не треба инсистирати, већ их треба сламати, водећи при томе рачуна да су оне ту, да су историјска и политичка чињеница спрам које се морају постављати реални захтеви.

589 Србија, 16. април 1922.
590 Србија, 28. април 1922.

Помешаност људи у заједничкој држави, закључује Рашовић, једина може „олакшати извођење народнога јединства“ и „умањивати политичку одбојности између Хрватства и Српства.“[591]

Одбранашки ће о Стојану Протићу, Рашовић писати и у тексту „Само на овај начин“ у којем ће између осталог нагласити да сукоб унутар странке није дошао због Протићевих ставова, већ услед чињенице да је НРС истрајавала на коалицији са ЈДЗ и тиме чинила штету и себи и Краљевини. Свако даље инсистирање на интеграцији НРС и ЈДЗ, писао је самоуверено и показаће се касније тачно Рашовић, нужно доводи до „дефинитивног раскидања“ односа странке са Протићем, што би у коначници довело до расцепа, при чему би, сматра Рашовић, већина пошла не за Пашићем, већ управо за Протићем.[592]

Недуго по овом коментару, *Србија* ће донети и вест да је лист *Стара Србија* као орган радикалне странке у Скопљу у потпуности стао на исто гледиште и да подржава идеју Стојана Протића о нужности реконструкције владе и истискивања ЈДЗ из ње. „Данас је ситуација таква, да је потребно предузети брзе и одлучне мере. Г. Протић је једини који би могао земљу извести из овог хаоса и повести је путем благостања. Несумњиво г. Протић.“[593]

И док *Србија* након доношења изборног закона позива на изборе „и то што пре“, *Стара Србија* поручује да једино решење за спас Краљевине може бити у доласку Стојана Протића као „најспособнијег нашег државника“ на њено кормило. „Његов долазак на чело државне управе значио би преокрет и једно дубоко санирање и регулисање нашег политичког живота. Налазимо и дубоко смо убеђени да је то једина солуција и једини излаз из садашње политичке ситуације.“[594]

Протића ће Рашовић бранити, а Прибићевића нападати и на збору радикала у Окучанима где је учествовао као изасланик сремског одбора. Том приликом, он је између осталог говорио не само о грешкама

591 Србија, 28. април 1922.
592 Србија, 23. јун 1922.
593 Србија, 25. јун 1922.
594 Србија, 25. јун 1922.
Преносећи ове речи Старе Србије, Рашовићева Србија је несумњиво желела да покаже да се са њима у потпуности слаже.

унутар НРС, већ и о „главној грешки“ насталој приликом уједињења, када су Народна већа ограничила простор за извођење ујединитељске акције Краљевине Србије, што је за последицу имало појаву анти-државних елемената који су по Рашовићу главни кривци за спори опоравак државе и њен још спорији развој.[595]

Том приликом, радикали су донели и Резолуцију у којој, сећајући руководство НРС на жртве српског народа и дело Краља Петра, траже да се у будућности поведе више рачуна о испуњавању слободарских завета. „Уз бурно клицање, пуцање из топова и песму, збор се разишао, а изасланици су корпоративно, пошли на заједнички ручак, где је настављено конферисање до 6 сати увече. Са збора су телеграфски поздрављени Њ. В. Краљ Александар, Краљица Марија и г. Пашић.

Збор је трајао пуна три сата, од 10 сати и 15 минута, до 1 сат и 15 минута по подне. Врућина је била да очи искоче, и нико се ипак није макао са свога места. То је најбољи знак, колико је народ схватио важност овога збора.“[596]

Крајем јула, сремски радикали нашли су се у припремама за обласне скупштинске изборе. У Срему, а по кључу да на 10.000 становника долази по један посланик, расподела је била следећа: Винковци 4, Вуковар 4, Жупања 3, Земун 3, Илок 2, Ириг 2, Митровица 3, Стара Пазова 4, Рума 4, Шид 3. Уз то, Митровица и Земун бирали су засебно још по једног посланика, што укупно чини 34, до 38 посланика.

Већ од самог старта, радикали су истицали да су ови избори значајни за „нас Србе у крајевима бивше Аустрије, јер од резултата тих избора зависиће, хоће ли дотична област добити српски карактер или ће у њој Срби бити запостављени.“[597] У том циљу, лист ће са још већом жестином наставити да пише о „штетном“ деловању Светозара Прибићевића, поново ће ступце почети да попуњавају текстови о Црној Руци, Народним већима и „лошем“ држању лидера ЈДЗ током Великог рата. Ништа боље неће пролазити ни Хрвати на чијим ће се манама као

595 Србија, 28. јун 1922.
596 Србија, 28. јун 1922.
597 Србија, 23. јул 1922.

рецидиву аустријске политичке културе поново и упорно истрајавати, све са циљем унутрашњег јачања бирачког тела.

Отуда и не чуди што ће спор између врха НРС и Стојана Протића, макар на неко време постати ствар од секундарног значаја.

Повод за наставак унутарпартијских спорова, даће сам Прибићевић идејом о спајању НРС и ЈДЗ у јединствен српски страначки блок, односно чињеница да је један део радикала сматрао да је такво решење најприхватљивије у време када и хрватске странке настоје да на изборе изађу на једној листи. На ово ће реаговати *Србија* која ће сматрати да таква комбинација „не би била никаква добит за наш политички живот", већ би представљала „несрећну реакцију која би нам упропастила читаве деценије времена и страћила толике снаге – без обзира на то што би све то са свим природно било праћено корупцијом, насиљем и свима несрећним последицама неприродних режима."[598]

Одбацујући идеју о уједињењу „српских" странака, *Србија* иако несумњиво национално одређена, поново стаје на Протићеве позиције према којима је потребно радити на стапању различитости како иста не би у противном била искоришћавања од „наших досадањи господара на штету нашу". Идеја проналаска договора са хрватским народом, закључује *Србија* представља оно што „на рад г. Ст. М. Протића удара печат правог, изворног, јединог природног државника нашег новог државног живота" који се огледа не у националном конфронтирању, већ у нужности договора (који би, ако би до њега дошло, свакако уклонио ЈДЗ са политичке сцене, што је за НРС било од изузетног значаја).

Сматрајући да НРС нема ниједан разлог да се са ЈДЗ спаја, а још мање да заоштрава ионако лоше односе између Срба и Хрвата, Рашовићев лист поручује да радикали никада неће подржавати стварање српске омладине по узору на оно што у хрватској раде франковачки клубови, а што би Прибићевић, искључиво ради задовољења личних интереса желео да постигне фузионисањем са НРС.

„Зар смо се зато ујединили: да данас наша српска омладина вођена од разних беспосличара – припрема онакве покрете какве су

598 Србија, 6. август 1922.

припремали хрватски франковци пре рата и за време рата?

Зар смо се тако тешко борили за то, да и данас трећимо своје најлепше дане у ковању бљутаво-шовинистичких слогана: Те ови на окуп! Те у борбу против антидржавних елемената! Итд!

Зар је радикална странка, после онако славне прошлости, спала на то да данас, после толиких сјајних победа, у своју крв убрзигава шовинистички отров, и на широку политичку бину, коју је баш она створила, излази у улози фашистичких Квазимода, којих се данас стиде и пајацким работама тако склони Талијани?!"[599]

Дајући сама одговор на ова питања, *Србија* поручује да никоме у Краљевини није потребан било какав „Национални блок", већ да сви заједно треба да теже стварању државног блока који ће „бити у стању да политичком животу наше државе стави на расположење све страначке снаге којим она тако срећно обилује."[600]

Како би додатно појачала дистинкцију између НРС и ЈДЗ, *Србија* ће у тексту „Прави поредак и наш парламент" 11. августа писати о штетном деловању Прибићевићевих чланова Владе и посланицима који су, користећи се полугама власти, остваривали личне користи и тиме штетили парламентарној демократији чији су, наравно, главни носиоци били управо чланови НРС. О члановима ЈДЗ као „бандитима" писаће у истоменом тексту 13. августа Поп Јово Милојевић, Прибићевић ће бити крив за „жалосно стање финансијске управе у Вуковару", док ће се о снази српског елемента у Хрватској писати и у тексту „Из радикалне Лике".[601] О Хрватима и њиховом сепаратизму биће речи у текстовима „Терор Радићеваца", „Тобожњи страх Хрвата" док ће у вести „Напад на г. Пантелију Јововића" бити речи и о „демократском терору у Црној Гори."[602]

Михаило Медаковић ће крајем августа још једном писати о проблемима на релацији Српство-Југословенство, док ће се у тексту „Зао дух" још једном скренути пажња на штетност политике Светозара Прибићевића.[603]

599 Србија, 6. август 1922.
600 Србија, 6. август 1922.
601 Србија, 11. август 1922.
602 Србија, 11. август 1922.
603 Србија, 24. август 1922.

Лоши односи унутар странке и све учесталија промишљања о могућој фузији НРС и ЈДЗ, довели су до јавног опонирања Стојана Протића и коначно до комуникеа Главног Одбора који је 14. јануара обелоданио коначни разлаз Николе Пашића и Стојана Протића. Оно што је Рашовића нарочито погодило јесте то што је о Протићевој судбини унутар НРС одлучавано без пленарне седнице Главног Одбора и без саслушања земаљске конференције, што је по њему био доказ да је руководство на челу са Николом Пашићем[604] самостално донело одлуку и решило да је спроведе до краја.

Оптужујући вођство НРС за недостатак демократских принципа у одлучивању, Рашовић ће 19. јануара у тексту „Пријатељима и читаоцима 'Србије'" поручити да су се у НРС увукли „зли дуси" који су јој задали „смртоносни ударац".[605] Тиме је „прави радикализам" „спустио заставу" и приклонио се оним демагозима и мрзитељима демократије против којих се годинама и деценијама борио.

Стајући у потпуности на Протићеву страну, Рашовић ће између осталог нагласити да већ дуже време није био задовољан политиком коју је водио посланички клуб НРС, нарочито њеном немогућношћу да пронађе излаз из коалиције са ЈДЗ која је, писао је, скупо коштала и државу и странку. „Али сам у вечитом очекивању, да ће се посланички клуб вратити са тога опаснога пута гутао и ћутао и ако се у мени све бунило против поступака, који су наносили штету радикалној мисли и убијали углед радикалној странци."[606]

Из тих разлога, поручиће Рашовић јавно, оснивач и главни уредник *Србије* напустиће НРС и ступити „под барјак правог радикализма, под барјак г. Стојана Протића."[607]

Само дан пред објављивање овог рекли бисмо опроштајног

604 Рашовић никада неће директно окривити Пашића за овај разлаз, па се тако у Новој Србији од 4. марта бележи да главне кривце треба тражити у „злим духовима" који су се увукли у странко, ослањајући се на Пашићеву старост. Пошто су од Пашића суштински преузели власт, „сад стварају чуда и покоре." Нова Србија, 4. март 1923.

605 Србија, 19. јануар 1923.

606 Србија, 19. јануар 1923.

607 Србија, 19. јануар 1923.

текста, Рашовић је у Земуну учествовао на „конференцији пријатеља“ Независне Радикалне Странке Срема и Славоније на којој је решено да кандидат новоформиране странке на изборима буде др Ђорђе Кресојевић, „дични председник радикалне странке у Војводини пре рата“[608]. У погледу будућности *Србије* одлучено је да Рашовић са редакцијом и Управним одбором Друштва „Србија“ ДД уреди међусобне односе, уз опомену да ће, уколико се оснивачу не дају одрешене руке, Протићеви радикали покренути сопствени лист, чији ће Рашовић бити уредник.[609]

Трудећи се да објасни новонасталу ситуацију, *Србија* ће у тексту „Правим путем“ кроз перо др Жарка Миладиновића писати да спор унутар радикала не треба да остане унутарпартијска ствар, тим пре што се радикалски спор неминовно мора прелити и на општи политички курс читаве Краљевине. Отуда лист поручује да је „прави пут најправији“ те да је у моменту цепања странке, он потребнији више него икад.[610]

„Када би у овом судбоносном часу подлегла наша странка, као што не ће, и наша би држава поклекла: држава која је поникла из српске крви, коју је српска мудрост и српска мишица створила на корист не само српског дела народа, већ и хрватског и словеначког...“, писао је др Миладиновић.[611]

Услов стварања жељене државе, сматра Миладиновић, је очување Видовданског устава, а не његова ревизија коју је желео Стојан Протић. „Радикална странка не може допустити, да се руши тај камен темељац. Одбиће сваки нападај на Устав. Чуваће га као око у глави, како то народ наш каже. Најмање ћемо пристати да нам се држава цепка на неке покрајине автономне или, још горе, на више разних држава, па да се створи нека савезна федеративна држава.“[612]

Како договор унутар странке није постигнут, већ 31. јануара изашао је први број *Нове Србије*[613] са чијег ће шпигла Рашовић поручити да му

608 Србија, 19. јануар 1923.
609 Србија, 19. јануар 1923.
610 Србија, 24. јануар 1923.
611 Србија, 24. јануар 1923.
612 Србија, 24. јануар 1923.
613 Србија је у броју од 21. јануара донела кратку вест да је „овај број листа изашао

је лист у који је уложио четири године рада и капитала „отргнут“ преко ноћи те да је као резултат догађаја о којима није желео много да говори, дошло и покретање новог гласила. Главни циљ новог листа, писаће у прогласу „Читаоцима ‘Нове Србије’“ јесте да окупља радикале који „имају пред очима искључиво интерес државе и радикалне странке“ те да указује да у „у редовима радикалне странке има нечега трулог.“[614]

Оно што је Рашовића по свему судећи највише бринуло јесте урушавање парламентарне демократије[615] за шта су пре свега били криви Прибићевић и ЈДЗ, а потом и НРС која је, држећи се коалиције по сваку цену допустила да се парламент претвори у „посреднички биро“, којем на првом месту није било доношење закона, већ склапање послова, трговачких и посредничких, са циљем задовољења сопствених потреба.[616]

Уместо да мења оно лоше у друштву, „доба грубог материјализма које је изменило моралну физиономију нашега друштва, увукло је у тај вртлог трке за богатством наш парламенат и ми смо били код парламента без парламента, а место одговорних влада имали смо фактички диктаторске владе. Партије се нису више такмичиле да се у раду покажу што боље и да на тај начин стекну народно поверење, већ су сав свој труд улагале само на то, да политичку ситуацију што више искористе за своје личне циљеве.“[617]

Оптерећен стварима које не треба да га се тичу, парламент у којем је главну реч водила и Народна Радикална Странка, писао је Рашовић, радио је „слабо“. „А што је урадио, то је врло рђаво, непотпуно, а често и реакционарно. И због тога ми од уједињења до данас

доцније због промене у уредништву.“ Већ три дана касније, у поруци упућеној „поштованим читаоцима, пријатељима и сарадницима ‘Србије’“ Управни и Надзорни Одбор ДД „Србија“ саопштили су да лист остаје на трагу политике Народне Радикалне странке те да ће у скорије време решити питање попуњавање Одбора новим члановима. Србија, 24. јануар 1923.

614 Нова Србија, 31. јануар 1923.

615 Отуда он и поручује да ће се покретачи Нове Србије борити „против свега онога, што се не слаже са програмом и традицијама радикалне странке“. Нова Србија, 31. јануар 1923.

616 Нова Србија, 31. јануар 1923.

617 Нова Србија, 31. јануар 1923.

ни корака нисмо пошли напред. Ни један користан закон, па чак ни основни закон земаљски – устав – није потпуно уведен у живот. Све што је донесено, постоји тек на папиру."[618]

Сви покушаји да се одржи радикалско-демократска коалиција, сматра Рашовић били су погрешни, а она сама није ништа друго до „велико државно и народно зло" које је на крају резултирало одагнавањем Стојана Протића из странке чији је био творац и, како пише Рашовић, идеолошки утемељивач којег је, због своје болећивости према ЈДЗ отерао ни мање ни више него други велики вођа НРС – Никола Пашић.

„Да је између шефова радикалне странке настао спор у каквом питању спољне политике, ми би били a priori склони да будемо на страни г. Пашића и не улазећи дубоко у суштину ствари. Кад је пак реч о унутрашњој политици наше нове државе, онда свако, ко схвећа наш унутрашњи проблем морао би стати на страну г. Стојана Протића и у том случају, кад не би било рђавог искуства са коалиционом владом, а овако тим пре и тим одлучније морамо бити уз г. Ст. Протића."[619]

Сваљујући сву кривицу за раздор у НРС на Пашића, Рашовић ће у тексту „Шта је узрок подвојености у радикалној странци?" истаћи да се ту не може говорити о личном сукобу, већ да је он „много дубљи и састоји се у овом: извесна група људи, која је опколила г. Пашића, успела је да политику радикалне странке скрене са њеног правог пута. А нарочито приближење Светозару Прибићевићу и коалициона владавина појачали су то одвајање од станкиног програма. Г. Стојан Протић увидео је за времена то, па је одлучино стао побијати тај правац у политици радикалне странке."[620]

Последњег дана јануара, Рашовића видимо у Београду, на Земаљској конференцији Независне Радикалне Странке на којој је изабран и за члана Привременог Главног Одбора странке. Подршку је Протићу дало 300 делегата из читаве Краљевине, а „нарочито је многобројно била заступљена Војводина која је листом стала уз г. Стојана Протића."[621]

618 Нова Србија, 31. јануар 1923.
619 Нова Србија, 31. јануар 1923.
620 Нова Србија, 31. јануар 1923.
621 Нова Србија, 4. фебруар 1923.

Одговарајући на ово именовање, *Србија* ће у броју од седмог фебруара упутити проглас „Новој Србији“ у којем ће Рашовића као „вредног радника“ и „агилног члана радикалне странке“ позвати да се врати под окриље Народне Радикалне Странке, јер би „штета доиста било да овим пренагљеним чином баци тамну сенку на цео свој досадашњи рад!“[622]

Недуго по Земаљској конференцији, *Нова Србија* је пренета у Нови Сад, а у редакцију је ушао и стари радикалски првак Мита Клицин који је постао одговорни уредник. Уредништво, на чијем челу је остао Лазар Рашовић и администрација, смештени су у Улицу Краља Петра на број 5-7.[623] Пашића су тада напустили и „Милан Јефтић, уредник ‘Банатског Гласника’ из Петровграда (Зрењанина) и др. Момчило Иванић из Београда.“[624] Ова ће промена бити значајна, пошто ће већ од марта Клицин постати главни аутор листа, што ће се одразити и на структуру вести – највећи број њих односиће се на Нови Сад и рад покрајинског одбора новоформиране политичке организације.

Па ипак, лист ће првог марта донети краћи текст „Терор у Срему“ у којем ће свог доскорашњег сарадника др Жарка Миладиновића и Великог сремског жупана Васу Исаиловића оптужити да користе државни апарат како би вршили притисак на политичке опоненте, пре свих на „независне радикале“.

И док *Нова Србија* буде износила оптужбе да *Србија* штампа сепаратистичке хрватске прогласе[625] мештани Лежимира јавно ће поручивати да остају верни Лазару Рашовићу који их је „пуне четири године политички васпитавао“[626]. Обилазећи митровачка села, Рашовић је крајем фебруара посетио Велике Радинце, поручујући да су „прави“ радикали „сви за Стојаном Протићем, најумнијим државником нашим!“[627] У данима набијеним активизмом, Рашовић је на великом збору „независних

622 Србија, 7. фебруар 1923
623 Нова Србија, 1. март 1923.
624 др Л. Рашовић, На заходу – пабирци са животног пута, Сремска Митровица 1962, 17.
625 Нова Србија, 1. март 1923.
626 Нова Србија, 1. март 1923.
627 Нова Србија, 1. март 1923.

радикала“ у Новом Саду, где четвртог марта дочакује Стојана Протића.

Велики зборови Протићевих присталица одржани су и у Лаћарку и Мартинцима, а када на чело *Србије* буде дошао Момир Николић, Рашовић ће објавити кратку вест под насловом „Бивши републиканац – уредник митровачке ‘Србије’“ у којем је између осталог убележио да је Николић првобитно био део демократске заједнице, те да је након Великог рата уређивао *Проīрес* са којим је „пливао комунистичким водама“.[628] Поручујући да „тај сада радикализује у Срему“, Рашовић саопштава публици да се клони лажних радикала.[629]

У тексту „О чему се говори“ *Нова Србија* ће осмог марта писати у одбрану Протићевих концепција унутрашњег уређења Краљевине СХС. Нападајући Пашићеве радикале да злонамерно оптужују „независне“ за тобожњу федерализацију „Прави радикал“ ће скренути пажњу на то да исту аргументацију користе и Прибићевићеви демократи, што, по мишљењу листа, указује на јединство две странке због чијег је зближавања и дошло до расцепа између Протића и Пашића.

„Није истина да Стојан Протић хоће да цепа државу на државице, него само на онолико области колико је потребно, али да у смислу радикалног програма од септембра 1920. године те области буду довољно јаке, да саме себе издржавају.“[630] Истичући да својим нападима, Пашићев клуб заправо жели да прикрије своја недела, лист поручује да Протић не жели од области да направи „неке државице, него само то да имају ширу самоуправу, како би народ имао утицаја код решавања обласних послова.“ Гледано у целини, Протић је и даље на линији једне владе, једног парламента и једне династије.

„Когод друго прича, свесно лаже. И зар не би боље било, да је Срем са Бачком имао једну област, која би била и довољно јака да

628 Нова Србија, 4. март 1923.

629 Са своје стране, Николић ће у поруци читаоцима Србије 20. фебруара поручити да се, иако уредник „престоничких новина“ радо одазвао позиву Митровчана да уређује новине које су, како је бележио, за четири године постојања стекле „углед идејног и борбеног листа чија радикална и националистичка идеологија пламти у светој и крвавој речи коју је снажно исписала у своме наслову.“ Стати на чело таквог листа, писао је „позив је пун части“. Србија, 20. фебруар 1923.

630 Нова Србија, 8. март 1923.

себе издражава и довољно народна, словенска! А зар је овако боље, како су нас разделили", поручује *Нова Србија* алудирајући при томе на чињенцу да је Пашић-Прибићевић влада Краљевину поделила на чак 33 малих области за које су „независни" радикали сматрали су неправедне како из административних, тако и из чисто економских разлога.[631]

„Је ли било баш потребно да имамо 33 области? Зар није било боље, да имамо 15 место 33 жупана? Уз сваког жупана морамо имати и чиновнике. Уз 15 жупана било би мање чиновника него уз 33. Па би нам довољно било трошка и за 15 аутомобила, а сада држимо 33. О томе не говоре званични радикали и демократе, јер шта се њих тиче ако народ грца под огромним теретима?!"[632]

Неспособни да било шта корисно ураде за Краљевину, властодршци, сматра *Нова Србија* прибегавају креирању страха којим настоје да контролишу своје бирачко тело и не дају му прилику да се заинтересује за проблеме које је узроковала лоша управа.

Објашњавајући Митровчанима за шта се Стојан Протић бори. Рашовић је почетком марта у Јарку, Шашинцима и Кузмину. „И овде је примљена резолуција и брзојавни поздрав Протићу. У Кузмину је био збор у уторак пре подне. Тешко је описати одушевљење са којим су Младеновића[633] и Рашовића дочекали. Збор прихватио резолуцију са свима без против гласова. Успех потпун."[634] Убрзо потом, Рашовић одлази и у Чалму, где у преподневним сатима деветог марта образлаже основне постулате Протићеве политике. Након Чалме одлази у Дивош, где по писању *Нове Србије* доживљава још један успех.

Паралелно са Протићевим, и Пашићеве присталице су одржавале своје конференције, спремајући се за мартовске изборе. Сукоб бивших сарадника донеће и жестоке варнице, па ће у писму Стојану Протићу посланички кандидат за Срем др Војислав Јанић

631 Нова Србија, 8. март 1923.
632 Нова Србија, 8. март 1923.
633 Мисли се на старог радикалског првака, лаћарачког Пароха Милана Младеновића.
634 Нова Србија, 8. март 1923.

између осталог поручити да Рашовић није ништа више до „побегли осуђеник“ којег власти траже „ради издржавања још не издржане казне – робије.“[635]

О Рашовићу и његовим „гресима“ који су почели да „сметају“ тек пошто је Рашовић пришао Протићу, било је речи и на скупу одржаном у Гргуревцима крајем фебруара, када је најављено да ће почетком марта у Митровици бити одржан велики радикалски збор којем ће присуствовати и Никола Пашић. И док је *Србија* о овим скуповима писала са много еуфорије[636] *Нова Србија* је поручивала да је на скуп народ дошао „из радозналости“, и да се „званични“ радикали налазе у заблуди ако верују да ће сви они који су тај дан слушали Пашића, за њега и гласати.[637]

„Скупио би се народ да види и Кемал-пашу и Кинеског цара кад би нешто те личности дошле у Митровицу, али то још не значи да би тај народ и гласао за Кемал-пашу и Кинеског цара. Велика већина народа дошла је наговорена и истерана од опћ. бележника и од котарских предстојника. Један учесник збора, кад је чуо, да славолук кошта 30.000 динара, а цео дочек преко милијон динара, рекао је, боље би било да су место тог салволука поправили цесту од Руме до Пећинаца, више би користи било по народ. За нас, независне радикале, добро је дошао овај збор Пашићев, јер су се сви учесници тог збора уверили, да је Пашић један изнемогао старац, чијим именом се заклињу људи, који хоће да се богате на рачун државе и да вршљају по њој. Пашић је држао говор, али му речи нису могли разумети ни они који су били три метра од њега удаљени“, писала је *Нова Србија* о својим дојучерашњим сарадницима и незамењивим вођама.[638]

„Радикална странка у Србији осамдесетих година појавила се и извојевала победу у знаку борбе за народна права а против реакције либерално-напредњачке, коју су штитили Обрновићи. Данас, званични представници радикалне странке *не само што су се потпуно*

635 Србија, 20. фебруар 1923.
636 Србија, 6. март 1923.
637 Нова Србија, 11. март 1923.
638 Нова Србија, 11. март 1923.

одвојили од програма радикалне странке, већ раде исто оно, против чега се радикална странка борила (курзив *Нове Србије*). Чак шта више, у извесним стварима, данашња реакција др. Миладиновића, др. Јанића и другова, превазилази све либералско-напредњачке реакционарне методе.

Ово су факта. И нека се усуди ко од званичних радикала да пореče ово, па ћемо му запушити уста са именима на стотине отпуштених и премештених чиновника и на стотине случајева злоупотребе државне власти."[639]

Непосредно пред изборе, 15. марта *Нова Србија* ће упутити отворени апел у којем ће Сремце позвати да добро размисле коме ће дати свој глас, поручујући да је Стојан Протић тај који је први видео „где је извор зла и откуда потичу ове наше опште недаће." Због тога, лист поручује бирачима да се 18. марта пре него што заокруже број који желе, сете „свију шкандалозних афера" чији су актери били они радикали који су стали на страну супротну Протићевој.[640]

О 18. марту као дану када се „решава судбина Срема" писала је истог дана и *Србија* која је поручивала да се тада одлучује хоће ли коначно Срем припасти Београду или Загребу. Како би се коначно ослободили Загреба, Сремци, поручивала је НРС треба да одбаце све друге листе осим Пашићеве, али и да размисле о томе како и зашто се дошло до тога да Хрвати имају једну листу, а Срби чак девет.[641]

Да ли због притисака на које је упућивала *Нова Србија* или због поверења које је Пашић уживао, листа НРС освојила је већину парламентарних места на мартовским изборима, док су Протићеви радикали доживели потпуни фијаско. Па ипак, горак укус и једнима и другима оставила је чињеница да је по први пут у Срему победу однела листа Стјепана Радића. Међусобна трвења, поделе и свађе унутар радикалских редова, дошли су на наплату.

639 Нова Србија, 11. март 1923.
640 Нова Србија, 15. март 1923.
641 Србија, 15. март 1923.

„Само је наш Срем изневерио и у општој данашњој радости, он је једини тужан. Жалосно и срамно, али је Стјепан Радић, један загребачки никоговић, издајник државе и народа, плаћени агент наших непријатеља, победио у Срему Николу Пашића, једнога од највећих светских државника, највећега нашег родољуба, славног вођу народног, који четрдесет година мудро и неуморно зида ову државу. Жалосно и срамно."[642]

За главне кривце оваквог резултата, *Србија* окривљује Протићеве радикале за које каже да су руковођени „ситним себичним и прљавим рачунима", жељом да постану посланици, „поцепали снагу српскога народа у Срему", док су, са своје стране „свесни радикали", дакле они који су остали верни Пашићу, „урадили све што су могли".[643]

Лош изборни резултат, *Србија* узима као опомену да је једини спас српског народа у јединству, надајући се при томе да ће настала подела што пре бити стављена у заборав. „Имајте увек пред очима свети аманет предака да само слога Србина спасава, и идућих избора сви као један човек гласајте за српски народ, оличен у радикалној странци, и поправите данашњи неуспех, да би Срем, као и увек, био светао и поносит у друштву српских покрајина."[644]

Према званичним подацима, Народна радикална странка освојила је укупно 108 посланичких места, Хрватска републиканска сељачка странка (Стјепан Радић) 70, Демократска странка 51, Југословенска пучка странка (Антон Корошец) 23, Југословенска муслиманска организација (Мехмед Спахо) 18, Џемијет (Турци у Јужној Србији) 14, Земљорадничка странка добоила је три мандата, колико и Буњевачко-шокачка странка. Црногорски аутономаши (Радомир Вешовић) добили су два места, колико и Хрватска заједница. По један мандат припао је Српској странци, Румунској странци и Словеначкој кметијској странци.

У Сремском округу је од укупно 103.373 уписана гласача, на изборе изашло 83.694. ХРСС је добила 32.010 гласова, НРС 27.189, ДС 6.810, Социјалистичка странка 4.927, Немачка странка 4.005, Српска

642 Србија, 19. март 1923.
643 Србија, 19. март 1923.
644 Србија, 19. март 1923.

странка 3.621, Земљорадничка странка 1.961, Независна радикална странка (Стојана Протића) 1.126 гласова, Инвалиди су добили 986 гласова, док је радничка странка добила 189 гласова. Када се ови гласови поделе на мандате, долази се до тога да је ХРСС добила пет места, НРС четири, док је ДС добила један мандат.[645]

У самој Митровици, Протићеви радикали добили су тек 19 гласова, док су Пашићеве присталице освојиле 696 гласова. У Чалми, „независни" су добили 13, а „званични" 180, док је у осталим селима Сремске Митровице тај однос изгледао овако: Дивош: 9:69; Лађарак 110:118; Кузмин 9:301; Босут и Рача 1:375; Мартинци 5:378; Шашинци 13:350; Гргуревци и Шуљам 6:390; Јарак 5:211; Лежимир 0:172; Манђелос 2:117; Грк 6:349. У укупном збиру: Протићеви радикали освојили су тек 198 гласова, док су Пашићеве присталице добиле 3.706.

Да читава ствар буде још и гора, Рашовићева странка освојила је тек нешто више гласова од Немачке странке и странке инвалида, а бољи резултат од ње остварила је не само ХРСС, већ и „мање" странке као што су Српска странка, и Социјалисти, што је за Протићеве следбенике било нарочито поражавајуће.[646]

Већ 25. марта у Хотелу „Ковач" одржан је велики збор Народне радикалне странке, на којем је било речи о нужности ограничавања Радићеве политике, док о Протићу и његовим радикалима није било ни речи.[647] Протић неће бити предмет интересовања *Србије* све до смрти у октобру исте године, када ће 31. лист објавити званични некролог у којем ће о се о једном од оснивача НРС говорити као о једном „од најумнијих људи и знаменитих наших државника."[648] Са великим пијететом, *Србија* ће о Протићу писати и другог новембра у извештају са погреба, а као посебну вредност истаће јединство које су, окупљени око покојниковог сандука, радикали поново постигли.[649]

645 Србија, 21. март 1923.
646 Србија, 20. март 1923.
647 Србија, 29. март 1923.
648 Србија, 31. октобар 1923.
649 Србија, 2. новембар 1923.

Заједно са Протићем, из јавног живота нестаје и Лазар Рашовић. Пораз на изборима несумњиво је имао велики утицај на његово опредељење да се на неко време повуче из активног политичког живота. Половином двадесетих година, тачније 1926. стиче звање доктора правних наука[650] да би већ 10. августа наредне 1927. положио адвокатски испит и отворио канцеларију у Сремској Митровици[651].

У то време, војвођанска адвокатура је функционисала по законским одредбама Аустро-Угарске и тако ће остати све до 1929. када ће Закон о адвокатима, односно до 1930. када ће оснивање Савеза адвокатских комора уредити положај заступника правде.[652] Сходно овим прописима, простор Баната, Бачке и Барање припали су Апелационом суду у Новом Саду, док је Срем постао дао Адвокатске коморе у Загребу. Овакво стање биће промењено тек девет година касније и то као последица нстанка Бановине Хрватске у којој је Срем доживео нову поделу и поново постао једно од важнијих националних питања.

„Услед установљења Бановине Хрватске 1939, која је територијално обухватала један део (западни) Срема, уредбом Министарског савета од 27. септембра 1939. Окружни суд у Сремској Митровици, издвојен је из територијалне надлежности Апелационог суда у Загребу и припојен Апелационом суду у Новом Саду."[653] Као резултат ове промене, дошло је до споразума између новосадске и загребачке коморе, по којем је почев од првог јануара 1940. дошло до брисања из именика Адвокатске коморе Загреба адвоката из Сремске Митровице, Руме, Ирига, Сремских Карловаца, Старе Пазове и Земуна и њиховог уписивања у именик Адвокатске коморе Војводине.

---

650 О чему сведочи диплома загребачког универзитета која се чува у породичној заоставштини.

651 Важио је за поштеног адвоката, није био склон богаћењу и водио је рачуна о томе кога ће бранити. „Духовит и наоружан општим знањем и стручном спремом, био је пример врсног адвоката и јавног радника."
Сунчани сат, часопис за науку, уметност и културу, 1, Сремска Митровица 1992, 18.

652 Сунчани сат, часопис за науку, уметност и културу, 1, Сремска Митровица 1992, 13.

653 Сунчани сат, часопис за науку, уметност и културу, 1, Сремска Митровица 1992, 13.

Тако, на дан првог јануара 1940. Сремска Митровица има следеће адвокате: др Гига Араницки, др Петар Гвоздић, др Драгутин Јунг, др Славко Киршнер, др Иван Лончаревић, др Небојша Малетић, др Слободан Малетић, др Владимир Рачки, др Никола Радојевић, др Сима Рајковић, др Лазар Рашовић, др Петар Ривола и др Јован Стевановић, док су као краљевски јавни бележници живели и радили: др Јован Стевановић, др Милутин Тањурџић и др Јеврем Видић.[654]

У години када је постао адвокат, као сарадник листа *Радикалска мисао*, органа Окружног одбора Народне радикалне странке за Срем, Рашовић се поново вратио у јавни-политички живот града на Сави.

Рашовићев повратак у политички живот везан је за раскол који се догодио унутар НРС непосредно по Пашићевој смрти (1926.). Наиме, до отвореног сукоба је дошло у лето 1927. као последица „амбиција председника владе, Веље Вукићевића, да уз подршку краља Александра преузме руковођење у странци. Вукићевић је користећи државни апарат којим је располагао, почео да преузима радикалске одборе или да формира паралелне – састављене од његових поузданика."[655]

Овај пролом пресликан је и на митровачки случај, па су тако, бранећи званичну Вукићевићеву политику др Душан Гајић и његове присталице уништили записнике седница месних радикалских одбора „са закључцима о кандидацији г. др. Војислава Јанића"[656] за парламентарне изборе заказане за 11. септембар, састављајући нове записнике и закључке о кандидацији др. Гајића.[657] Овакво држање радикала имало је за последицу истицање две радикалске листе у Срему, од којих је једну водио Воја Јанић а другу Божа Максимовић, иначе обојица Београђани. Дошло је до жестоког унутарпартијског сукоба, а као епилог конфликта, стари Радикали, симпатизери најпре др Гајића а потом и Боже Максимовића повукли су се из *Србије*

654 Сунчани сат, часопис за науку, уметност и културу, 1, Сремска Митровица 1992, 13-14.

655 Споменица историјског архива Срем, 18, Сремска Митровица 2019, 38.

656 Споменица историјског архива Срем, 18, Сремска Митровица 2019, 38.

657 Споменица историјског архива Срем, 18, Сремска Митровица 2019, 38.

и покренули *Радикалску мисао*[658], орган Окружног одбора странке за Срем. Међу сарадницима листа био је и др Лазар Рашовић.[659]

Већ почетком августа, Рашовић је са Јованом Удицким, др Душаном Гајићем, др Јевремом Видићем и Петром Никољачићем у Мартинцима и Кузмину где указује на значај предстојећих избора и изражава наду да ће се они радикали које су „завели демагози" вратити сопственим програмским начелима.[660]

Учествујући у кампањи, Јован Удицки ће у име *Радикалске мисли* критиковати рад *Србије*, сматрајући је листом који је настао као племенита идеја, али је у међувремену постао неозбиљан[661]. Говорио је о историји радикализма пред Митровчанима, и поручивао да једино радикали окупљени око одбора у Београду предизборну кампању воде „у знаку честитости и поштења"[662].

Он не сумња да ће српски народ у Срему препознати за кога треба да гласа, пошто „наш народ има здрав инстинкт особито у тренуцима кад се ради бити ил не бити." Тај инстикт, наставља даље, познавао је добро у свом народу и Никола Пашић, према том инстикту се управљао и зато је успевао да оствари велике резултате како на партијско-политичком, тако и на национално-ослободилачком пољу. Посебну хвалу усмеравао је ка сремском сељаку, који је „радикалисао још за време аустроијског насиља, када је ишао на изборе за радикални странку и ако уверен да ће пасти."[663] Сељак је, сматра Удицки, оличење моралности, па отуда, закључује, и не чуди то што листом свој глас даје управо за Радикале. Главна тежња НРС од Светозара Марковића до Пашића и даље, казаће Удицки у току предизборних активности, јете да сачува село, тај „извор људског друштва", да увек буде „лепо и чисто".[664]

658 Уредник је био угледни адвокат др Јеврем Видић.
659 Радикалска мисао, 10. август 1927.
660 Радикалска мисао, 10. август 1927.
661 Радикалска мисао, 21. јул 1927.
662 Радикалска мисао, 30. јул 1927.
663 Радикалска мисао, 30. 7. 1927.
664 Радикалска мисао, 3. август 1927.

Тих дана, Рашовић је и у Митровици, Шашинцима, Чалми, у Дивошу, али и у Винковцима, у Боботи, а 27. августа је на великом скупу митровачких и сремских радикала којем је присуствовао и Божа Максимовић.[665] Осмог септембра, Митровицу је посетио и сам Веља Вукићевић, па Рашовића видимо и на овом збору.[666]

Свега три дана касније, Вукићевићеви радикали, међу којима је био и др Лазар Рашшвић, доживели су велики пораз, оставши без иједног мандата.[667] У укупном збиру, радикали Војислава Јанића су добили 460 гласова, Самостални демократи Светислава Поповића 364, Радикали Боже Максимовића 356, ХСС Људевита Кежмана 352, Републикански савез радника и сељака Љубе Радовановића 108, Независна хрватска сељачка странка Николе Никића 88, Социјалдемократи Витомира Кораћа 79, Немачка странка Јозефа Филхелма 67, Хрватска блоковско – федералистичка странка Алберта Базала 55 гласова, Савез земљорадника Драгише Здравковића 44, Демократи Милана Милојевића 34 гласа, Радикали Љубе Поповића 13 гласова, Српска странка Јована Севдића освојила је девет гласова, Хрватска пучка странка Илије Петричевића освојила је седам гласова, Радикали Душана Стојадиновића добили су седам гласова, ХСС Марка Дошена пет, а Демократи-дисиденти Дамјана Керечког два гласа.[668]

По скупштинском атентату 1928, завођењу диктатуре и укидњу партија, са радом престају и радикали. Они ће неколико година касније обновити свој рад, „али нигде, па ни у Срему, неће повратити своју некадашњу славу и снагу."[669]

Настала криза са дневног реда можда јесте склонила политичке странке, али не и проблем унутрашњих граница које се поново нашао на дневном реду, сада додатно оптерећен тешким убиством челника ХСС-а. Хрвати су бојкотовали рад парламента, а било је гласина да ће

665 Радикалска мисао, 31. август 1927.
666 Радикалска мисао, 9. септембар 1927.
667 Споменица историјског архива Срем, 18, Сремска Митровица 2019, 40.
668 Попов Живко, Митровица, град и људи у времену, Сремска Митровица 2010, 573-574
669 Споменица историјског архива Срем, 18, Сремска Митровица 2019, 40.

покушати и званично да прогласе сепарацију Хрватске од Краљевине. Као одговор, седмог јула 1928. одржана је конференција Владе на којој се, у присуству Краља Александра размишљало о могућој „ампутацији" Хрватске, при чему би границе ишле „на северу од Вировитице, скоро правом линијом преко Бихаћа и спуштале се на море изнад Шибеника". Све калкулације о могућем раздвајању са Загребом, одбачене су пошто је Светозар Прибићевић уверио Краља да Хрвати ипак не желе сепарацију.[670]

Већ наредне 1929. године, почетком јануара, вођени су разговори о могућој федерализацији Југославије, па је било речи о стварању чак седам федералних јединица, при чему би се Срем налазио у саставу хрватске.[671] Приликом аудијенције код Краља Александра, четвртог и петог јануара 1929. нови челник ХСС-а Влатко Мачек је изјавио да границе Хрватске треба поставити „до капија Београда", односно, дуж Срема, до Земуна[672].

Вољом Краља Александра, трећег октобра 1929. држава је дефинитивно преуређена. Укинуто је име Краљевина СХС и проглашена је Краљевина Југославија, са девет бановина, при чему је Срем био подељен између Дунавске (са средиштем у Новом Саду), Савске (са средиштем у Загребу), док је Земун био издвојен у посебну управну целину која се нашла под директном контролом Министарства унутрашњих дела.[673]

Питање унутрашњих граница било је централна тема и у резолуцији Сељачко-демократске коалиције („Загребачке пунктације") донетој 1932. када је тражено „враћање на 1918. годину као исходну тачку договора о државном уређењу"[674] што је са једне стране било супротно српским интересима и целокупној државној политици, а са друге је представљало директну увреду, сходно чињеници да у својој суштини

670 Бранислав Глигоријевић Парламент и политичке странке у Југославији (1919-1929), Београд 1979: 29.
671 Б. Глигоријевић нав. дело: 30.
672 М. Радојевић, Споразум Цветковић-Мачек и питање разграничења у Срему, сепарат 63.
673 Б. Глигоријевић нав. дело: 30.
674 Б. Глигоријевић нав. дело: 32.

представља враћање на тековине Аустро-Угарске. Сходно „пунктацијама“ Срем је поново требао да припадне Хрватској.

У таквим околностима, сада већ као адвокат, дописник *Одвјетника*[675] гласила загребачке коморе којој су у то време припадали митровачки адвокати и искусан политички радник који иза себе има и успоне и падове, др Лазар Рашовић ће ући у тридесете године током којих ће, напустивши новинарску каријеру[676], постати градски заступник, а потом и председник митровачке општине, што ће бити и његов највећи политички успех. Биће то период све интензивнијих сукоба са представницима хрватске сепаратистичке политике који ће на крају довести и до Рашовићевог хапшења и затварања у Загребу током маја 1941.

3. Деценија расплета: рат и мир умируће Краљевине

За Краља Александра Карађорђевића, атентат у Скупштини несумњиво је представљао „колапс политичког живота“ чије је ширење могло бити спречено само радикалним резом.[677] Сматрајући да су се политичке партије показале неспособнима да реше основна питања у новоформираној Краљевини, Краљ је решио да тај рез учини сам. „Промењена је основна уставотворна концепција државе и уведен је нови идеолошки национални оквир државног народног јединства на овом простору. Декларативан и формални парламентаризам, као и међусобна страначка заслепљеност, завршени су Прокламацијом Краља Александра од 6. јануара 1929. којом је уведена монархо-диктатура.“[678]

---

675 др Л. Рашовић, На заходу – пабирци са животног пута, Сремска Митровица 1962, 14.

676 Србија је угашена 1928. и никада више није покретана.

677 С. Марковић, нав. дело, 181.

678 С. Марковић, нав. дело, 181.

Монарходиктатура је термин који је створила комунистичка државна идеологија. Рецимо Милан Ст. Протић сматра да владар не може увести монархо диктатуру већ само суспендовати парламентрани систем. Уводи се и термин „краљев лични режим“. Адекватније је рећи „суспендовање парламентраног система“ јер је по Уставу владар могао да распусти Скупштину али је у том акту морао навести и

Новоустановљени правни оквир требао је да стави тачку на националне размирице које су сматране водећом препреком у процесу коначног конституисања заједничке државе, на шта је утрошено готово десет година. Законом о краљевској власти и врховној управи „суспендоване су одреднице Видовданског устава[679], којима је држава била означена као 'уставна' и 'парламентарна', а Законом о заштити јавне безбедности и поретка у држави, суспендован је јавни политички живот и забрањен је рад удружења и странака 'које носе обележје верско или племенско'."[680]

Као последица овакве Краљеве одлуке, уз одбрану да га на овај готово неуставан акт приморавају околности и потреба да буде што присниији са народом, створена је нова Влада на челу са генералом Петром Живковићем. Његовим намештењем желело се показати да је Краљевини потребна чврста рука, што ће генерал иначе близак Краљу, настојати да спроведе у пракси. Већ 4. јула 1930. Краљ је својом Декларацијом јавно наговестио да је започет процес стварања нове, југословенске нације.[681]

Укидањем свих националних предзнака, са врха власти је прокламована нова национална идеологија – југословенство, која је заправо требала да изврши нивелацију међу сукобљеним уско-националним концептима и стремљењима.[682] Док је Краљ Александар сматрао да је од успеха овог процеса зависила будућност заједничке државе[683],

---

датум избора у року најкасније три месеца.

679 A. N. Dragnich, нав. дело, 76.

680 С. Марковић, нав. дело, 181.

A. N. Dragnich, нав. дело, 76.

681 М. Екмечић, Дуго кретање између клања и орања – историја Срба у новом веку (1492-1992), Београд 2010, 409.

Алекс Драгнић сматра да је овај Краљев потез представљао велики историјски искорак, али да је грешка била та што је заснован на „илузорним сновима и нереалном идеализму" који је занемаривао српско-хрватске спорове. A. N. Dragnich, нав. дело, 58.

682 С. Марковић, нав. дело, 182.

683 „Иако је био Србин, Александар је био искрени Југословен. Он је добро разумео претњу коју за државу представљају хрватски захтеви у којима је видео њихову жељу да створе 'државу унутар државе'. Био је такође врло свестан да свештенство

носиоци хрватске политике су му се већ од самог старта оштро супротставили сматрајући да ће „већина прогутати делове".[684] За разлику од хрватских, српски политичари су сматрали да је упркос свести о томе да се код Срба и Хрвата ради о два, а не једном народу, Југославија била нужност, трудећи се да својим деловањем убеде и хрватске масе у овај став.[685]

Већ трећег октобра, у склопу наставка преуређења државе, Краљевина је подељена на девет управно-територијалних области, бановина: Дравска, Савска, Врбаска, Приморска, Дринска, Зетска, Дунавска, Моравска и Вардарска, док је држава променила своје име у Краљевина Југославија. „На челу бановина био је бан 'као представник врховне власти. Постављан је краљевим указом на предлог министра унутрашњих послова и уз сагласност Министарског савета. Вршио је највишу политичку и општу управну власт у бановини'."[686]

Ново унутрашње уређење, ставило је на нова искушења Срем који се неколико година раније тешком муком изборио да постане засебна област. Наиме, првом поделом, Барања, Бачка, Банат, већи део Срема, са делом Шумадије и доњим Поморављем спојен је у Дунавску бановину са средиштем у Новом Саду, док су Жупања, Винковци, Вуковар, Шид, Илок и Сремска Митровица припали Дринској бановини којом се управљало из Сарајева. Земун је са Панчевом припао Управи града Београда, док је Петроварадин прикључен Новом Саду.[687]

До нове поделе ће доћи 1931. али Срем ни тада неће бити уједињен: Вуковар, Винковци и Жупања постали су део Савске бановине са средиштем у Загребу, док су Сремска Митровица и Шид припали Дунавској бановини.[688] Овако располућен, Срем ће дочекати и стварање

(како католичко, тако и православно), представља препреку на путу јединства Срба и Хрвата. Један од симбола његове Југославије било је и наименовање њеоговог другог сина Томислава по првом хрватском краљу, као и давање трећем сину словеначко име Андреј. Посебно на карактер његове личности указује и податак да је о свом личном трошку образовао и синове Павла Радића." A. N. Dragnich, нав. дело, 71.

684 A. N. Dragnich, нав. дело, 58.

685 A. N. Dragnich, нав. дело, 58.

686 С. Марковић, нав. дело, 183.

687 Више о томе: A. N. Dragnich, нав. дело, 60-61.

688 С. Марковић, нав. дело, 183.

Бановине Хрватске, када ће овој творевини припасти и Шид, па ће се поново обједињен наћи, на жалост, тек у Независној држави Хрватској, тада као „Велика жупа Вука“.

Тежња да се што је могуће брже дође до нове нације, навела је власт да убрзано ради на стварању и јачању оних организација које је сматрала погодним за такав рад. У првом реду то је био „Соколски савез“ који ће у последњој декади постојања Краљевине постати ударна песница идеологије интегралног Југословенства. Делујући као надполитичка организација „Соколи“ су кроз друштвени активизам који је подразумевао не само „теловежбу“ већ и разноврстан културни ангажман, постали и најмасовнија интегрално југословенска организација. Отуда и не чуди што се и данас кроз њихов рад и идеологију Краљева намера да створи нови национални идентитет може најбоље пратити и разумети

У сфери политике, током 1930. Краљ и Министарски савет „прихватају идеју о формирању режимске странке која је требала да представља раскид са декретираном и унификованом југословенском идеологијом и амбициозну намеру да се путем једностранчке политике обезбеди подршка ‘свију народних слојева’.“[689]

Тако је настала „Југословенска радикално-сељачка демократија“[690] која је у себи требала да споји традиционални српски демократизам, са оним што је Рашовић називао „аустријанштина“, а као њен први човек и носилац политичких активности инаугурисан је генерал Живковић.[691] Три године касније, тачније 1933. ЈРСД промениће свој назив у „Југословенска национална странка“ чиме се и формално желело показати да су жељени процеси интеграције два идеолошка спектра, ако не завршени, а оно приведени своме крају.

---

689 С. Марковић, нав. дело, 189.

690 Као странка Двора, свој рад ЈРСД темељила је на Краљевој вољи исказаној Уставом из 1931. којом је фактички онемогућен рад свих других политичких организација.

691 У својој првој изјави у својству председника Владе, Живковић је као свој циљ истакао увођење реда и дисциплине у државној администрацији, осигурање јединствености закона на целокупној територији Краљевине, довођење у ред државних финансија. A. N. Dragnich, нав. дело, 77.

Ма колико се трудила да се покаже као странка спајања два пола, ЈРСД је била и остала странка у којој су Срби видели екстензију старе НРС и брану према тада готово јединственом хрватском корпусу, на чијем челу је неприкосновено, након атентата у Скупштини, стајала ХСС.[692]

Своју идеолошку потку, ЈРСД градила је на тези да је целокупна српско-хрватско-словеначка историја, упркос међусобним размимоилажењима (условељним историјским околностима) суштински била југословенска, те да је у својој практичној изведби тежила културном и политичком јединству „троименог" народа. Ова тежња, сматрали су идеолози и носиоци политике ЈРСД „проистиче из истог порекла и по језику и крви и из географског склопа територија, она је била нужна ради очувања народног опстанка пред насртајима заједничких непријатеља и остварена је народним и државним уједињењем."[693] Задатак ЈРСД био је да свим напорима чува овај „остварени идеал".

На простору данашње Војводине, процес обједињавања доскорашњих политичких непријатеља, радикала, самосталаца и демократа, одвијао се споро и пролазио је кроз различите фазе.[694] Као главни представник новог политичког курса истицао се Федор Никић који је крајем новембра 1929. покренуо први дневни лист на српском језику у Војводини *Југословенски дневник*. У свом програмском чланку, лист и његова редакција наговестили су одбрану тековина режима констатацијом да је главни задатак гласила да, у складу са шестојануарском прокламацијом ради на стварању благостања у држави и остварењу „величина" које је пред народ изнео Краљ.[695]

Након *Југословенског дневника*, истим путем кренула су и гласила: *Глас народа* из Сомбора, *Сремске новине* из Вуковара, *Млада*

692 С. Марковић, нав. дело, 190.
693 С. Марковић, нав. дело, 191.
694 Велику улогу у ширењу организације ЈРСД имале су банске власти, што се уклапало у чињеницу да је странка, као уосталом и целокупна интегралистичка идеја потекла не одоле, већ била инаугурисана управо са највише позиције моћи. Први одбор нове странке у Војводини основан је 10, јануара 1932. у Вршцу, а потом и у Сенти, Панчеву, Чуругу, Новом Саду. С. Марковић, нав. дело, 197.
695 С. Марковић, нав. дело, 194.

Југославија из Великог Бечкерека, *Нови лист* из Вршца, *Нови Сад* из Новог Сада[696]. Сремска Митровица била је изузета иако је било могућности да се обнови рад *Србије*.

Свој први велики тест, интегрално југословенство имало је да прође осмог новембра 1931. када су одржани избори за Народну скупштину. Како је ХСС позвала своје чланство на бојкот, а вође српских странака на гласање за своје дојучерашње партијске колеге (сходно чињеници да им је рад био фактички забрањен)[697] то се интегрализам заправо имао тркати са самим собом, па је једини релевантни податак о успеху нове идеје био проценат изашлих на изборе.

Чињеница да је своје право искористило 65 посто бирача, ставила је Краља и носиоце његове политике на велика искушења. Показало се да су Југословени упорно остајали верни својим националним концепцијама: Хрвати су бојкотовали[698], док су Срби, дајући глас ЈРСД сматрали да заправо дају глас сопственим националним странкама, тренутно обједињеним у нову политичку организацију.

Током 1933. у политички живот Краљевине ће ући још једна југословенска странка: „Југословенска народна странка" којом ће управљати Светислав Хођера. Како није створена од стране Двора, ова странка је имала радикално револуционарни програм, сматрајући да југословенска интеграција не сме бити процес, већ што хитнији искорак у револуцију. Као своје основно начело, Хођерина ЈНС промовисала је начело „Један краљ, једна држава, један народ"[699] које је већ тада неодољиво подсећало на сличну нацистичку крилатицу.

Своју политику, током година ограниченог партијског деловања, Радикали су темељили на опозицији како интегрално југословенским концепцијама Двора, тако и одредбама Загребачких пунктација[700]те су

696 С. Марковић, нав. дело, 195.
697 С. Марковић, нав. дело, 195.
698 Поред учешћа у политичком животу, Хрвати су одбијали да служе војску.
699 С. Марковић, нав. дело, 201.
700 Пунктације су донете седмог новембра 1932. године као резултат договора ХСС и ХСП-а. Оно што је нарочито сметало радикалским првацима били су захтеви за ограничењем „великосрпског хегемонизма" који су се огледали у захтеву за поништење Видовданског и „октроисаног" Устава, а за повратак на стање из 1918.

ради учешћа на општинским изборима покушали да оформе Југословенску народну радикалну странку која је као решење за проблем унутар Краљевине нудила стари рецепт: самоуправу која се имала супротставити идеји федерализације о којој су говориле Загребачке пунктације. Прибићевићи Самосталци били су жестоки противници диктатуре, а за сарадњу са свим опозиционим странкама, било српским, било хрватским, док су демократе и земљорадници били подељени на неколико фракција од којих су неке подржавале југословенски интегрализам и званичну политику, а друге остале у опозицији.

У циљу обједињавања опозиционих странка, у Новом Саду је одржана заједничка Конференција 11. децембра 1932. коју је сазвао самосталац Александар Моч.[701] Најгласнији у одбрани српских националних интереса био је стари Рашовићев пријатељ и сарадник у време поделе на пашићевце и протићевце др Алекса Ивић који је на позиве да се прихвате Пунктације тражио доношење резолуције која би једнако критиковала како хрватске политичке претензије, тако и деловање режима, тражећи при том сазив Конституенте.

На овај састанак је реаговао и Главни одбор НРС који је војвођански огранак оптужио да су покушајем сарадње са Прибићевићем и Мачеком и идејом о стварању војвођанске аутономије „издали српство и да желе да га поцепају."[702] Ставове војвођанског одбора бранио је Јоца Лалошевић, а као реакција на ове разговоре, део војвођанских радикала је решио да самостално организује Конференцију којом ће се оградити од настојања својих партијских колега да „за Војводину траже неки посебан положај у духу Загребачких пунктација."[703]

Коначно, Резолуција је и поред незадовољства како руководства из Београда[704], тако и дела организације северно од Саве и Дунава донета

Радикали су у томе налазили нови великохрватски испад који је директно погађао српске националне интересе на ширем подручју Краљевине, укључујући и Срем којег хрватске странке нису желеле „да препусте" Србима. С. Марковић, нав. дело, 222.

701 С. Марковић, нав. дело, 229.

702 С. Марковић, нав. дело, 232.

703 С. Марковић, нав. дело, 233.

704 Индикативно је да је војвођанске радикалске тенденције подржавао и Секула Дрљевић.

28. децембра 1932. у време прве Владе Милана Сршкића и у њој се тражила аутономија за Војводину којој би у новом уређењу[705] Краљевине припао и Срем.[706]

„Из Београда, из средишта странака, пре свега из Радикалне странке стигла су одмерена, али и одлучна упозорења о несувислој акцији која се тренутно појавила међу присталицама Радикалне странке у Војводини."[707] Београд је током 1932-33. осуђивао стварање „војвођанског Акционог одбора" поручујући да одговор на загребачке пунктације не може бити компромис са истима, већ ће НРС донети сопствене пунктације којима ће бити задовољни, како је поручивано, и радикали у Војводини. Ни радикалска војвођанска штампа није давала превише значаја овим договорима, па је почев од краја 1932. дошло до покушаја поновног спајања Главног одбора у Београду и дела војвођанског. У том циљу, Главни одбор је организовао и посету челника странке Војводини, са намером „да политички неутралише потребу имплементације опозиционог духа пунктација на војвођанску политичку сцену."[708] Међу онима који су посетили Војводину били су потоњи носиоци југословенске политике Милан Стојадиновић, Драгиша Цветковић и Миша Трифуновић.

По повратку у Београд, ова тројка је издала саопштење, којим је критиковала Резолуцију „а нарочито онај део који је говорио о посебном положају Војводине и њеној концепцији о државнотворном преуређењу земље, оцењујући их као покушај цепања српства", пружајући подршку др Алекси Ивићу и суботичким радикалима који су одбили да је потпишу.[709]

Како би решили настали спор, лидери опозиционих београдских странака покушали су да дођу до заједничке платформе која би између осталог „потиснула потребу за Новосадском резолуцијом, јер би

705 Нацрт новог Устава урадио је у име војвођанских Радикала Јоца Лалошевић који је тражио да будућа држава буде уставна, парламентарна монархија, недељива (против федерализма), али са шест покрајина.

706 С. Марковић, нав. дело, 234.

707 С. Марковић, нав. дело, 237.

708 С. Марковић, нав. дело, 239.

709 С. Марковић, нав. дело, 244.

локални интереси, па и војвођански, били адекватно уважени."[710]

Платформа, позната и као „Пројекат три Милана" (Грола, Стојадиновића и Гавриловића) тражила је споразум три јужнословенска народа и нудила могућност усложњавања „државног уређења, али да при том не угрозе упориште у самоуправи", али је претенциозни став да се коначно реше лоши односи три народа, који су у коначници и довели до Диктатуре, учинио овај пројекат импотентним.[711]

Свестан да је Живковићева Влада у кризи, Краљ Александар окренуо се демократском дисиденту Војиславу Маринковићу[712] који је 4. априла 1932. образовао нови кабинет. Ова Влада, пашће после свега три месеца, а на терет му је стављан говор у Нишу у којем је потенцирао да је окосница нестабилности у земљи спор између унитарног и федералног концепта државног уређења.[713]

По уклањању Маринковића, нови кабинет ће образовати Милан Сршкић који ће, уз измене у саставу Владе, премијер остати наредних годину и по дана. Док је краткотрајна Маринковићева Влада била запамћена као либерална, Сршкићева је остала у сећању као ауторитарна Влада која је покретала поступке и против опозиционих лидера којима је бранио да на било који начин учествује у креирању политичког мишљења маса.[714]

Недовољно повезана, оптерећена сталним сукобима, опозиција је дочекала девети октобар 1934. и атентат на Краља Александра и радикални заокрет у политичком животу који је након њега уследио. Интегрално југословенство и даље је било главна идеологија Краљевине, па се свака критика овог концепта разумевала непријатељским чином.[715] Како је тих „чинова" било све више, то је Кнез Павле већ у децембру 1934. покушао да састави нову Владу у коју су поред Југословенске националне странке ушли још и радикали и словеначки клерикалци.

710 С. Марковић, нав. дело, 245.
711 С. Марковић, нав. дело, 245-246.
712 Маринковић је у Живковићевој Влади био Министар спољних послова.
713 A. N. Dragnich, нав. дело, 91.
714 A. N. Dragnich, нав. дело, 91.
715 С. Марковић, нав. дело, 248.

На чело Владе која је фактички одступила од идеје Краља Александра да политичке организације са националним предзнаком не могу да делују, дошао је Бољоуб Јевтић који се заложио за очување Октроисаног устава. Идеја за коју је Краљ Александар положио свој живот била је начета, па ће новонастале околности партијске вође прихватити као „ветроказе неопходних промена курса."[716]

„У својој Декларацији од 3. јануара 1935. године, влада се определила за државну политику на основама Устава из 1931. године, али је и предложила реорганизацију бановина као управних и самосталних јединица и деконцентрацију власти. У складу са 'новим опредељењем Владе' 7. фебруара донет је Указ намесништва о распуштању Народне скупштине и расписивању нових парламентарних избора за 5. мај 1935."[717]

Свој рад обновиле су све политичке организације, а активирала се и Хођерина „Југословенска народна странка" .- „Борбаши". Спремајући се за изборе, радикали су настојали да се повежу са Словенском људском странком и Југословенском муслиманском организацијом, као и са Богољубом Јевтићем. На изненађење радикала, ЈМО се окренула Сељачко-демократској коалицији, док је Јевтић сматрао да му савезници нису потребни, па су се радкалски прваци определили за изборну апстиненцију.[718]

Кост у грлу у процесу преговарања опозиције представљало је, између осталог, и питање Војводине, а понајпре Срема који је и даље био у фокусу српско-хрватског спора који је надилазио страначке поделе и спрам кога су се неретко странке међусобно одређивале као „патриотске" и „издајничке". „То није требало да изазове изненађење имајући у виду и размере страдања српског народа са тих простора током 'Великог рата'."[719]

Највећи број гласова на мајским изборима 1935. припао је Владиној листи: 1.748.024, односно нешто преко 60 посто. Мачекова

716 М. Екмечић, нав. дело, 414.
717 С. Марковић, нав. дело, 250.
718 С. Марковић, нав. дело, 253.
719 С. Марковић, нав. дело, 255.

листа је добила 1.075.389 гласова, односно 37 посто, Божидар Максимовић, министар просвете у владама Петра Живковића и радикалски дисидент који је на изборе изажао непоштујући одлуку о бојкоту, освојио је 32.797 гласова, што чини 1.14 посто, док је листа Димитрија Љотића добила 27.705 гласова или 0.89 посто. Преведено у број посланичких мандата, од укупно 370, Јевтић је добио 303, а Мачек 67 и то су биле једине странке које су прешле цензус.[720]

Пошто су ове изборе пратиле неправилности и притисци, опозиција је одбила да призна регуларност, на шта је владајућа странка одговорила истом мером што је довело до Резолуције Уједињене опозиције и бојкота скупштинског рада. Компромитована, Јевтићева Влада је пала већ у јуну исте изборне године[721], па је нови кабинет оформио Јевтићев министар финансија Милан Стојадиновић. У циљу стабилизације политичке ситуације, Стојадиновић је поред група које су већ имале своје представнике, врата Владиног кабинета отворио и за представнике опозиције.[722]

„Главни одбор Радикалне странке подршку др Милану Стојадиновићу је условио новим скупштинским изборима, демократизацијом политичког живота, доношењем новог изборног закона и либералнијих закона о штампи, зборовима и удружењима, стварањем повољније атмосфере у српско-хрватским односима."[723] Како би удовољио Радикалима, Стојадиновић се обавезао да ће поштовати Устав из 1931. али да ће у исто време настојати да у политички и друштвени живот унесе оне промене које ће одговарати „хтењу народа".

Званично, нова странка је свој програм ставила на увид јавности 19. августа 1935.[724] и у основи био је то програм „Радикалне странке, када је она желела да легализује свој рад 1933. године."[725] Почивао је на најширим могућим овлашћењима локалних самоуправа. Као такав

720 С. Марковић, нав. дело, 255-256.
721 A. N. Dragnich, нав. дело, 102.
722 С. Марковић, нав. дело, 261.
723 С. Марковић, нав. дело, 261.
724 Више о настанку ЈРЗ: A. N. Dragnich, нав. дело,104-107.
725 С. Марковић, нав. дело, 262.

политички концепт ЈРЗ нашао се између федерализма и централизма и критиковао је „присилну националну нивелацију“ на којој се инсистирало шестојануарским прогласом.[726]

У Војводини је, поводом стварања нове странке, дошло до поделе, али се у глобалу заступао став да је са оснивањем ЈРЗ стара НРС „добила политичку свежину“.[727] Међу онима који су подржали овај „развој“ НРС био је и др Бранко Илић, истакнути радикалски првак из Новог Сада који је тим поводом изјавио: „Ми хоћемо да овај полет Радикалне странке, под именом Југословенска радикална заједница, од свега срца помогнемо... Војводина је српског карактера, те ћемо наша унутрашња питања решити у споразуму са Србијом.“[728]

Нешто другачије било је у Сомбору, где је дошло до фракцијашења, док је Срем готово једногласно прихватио ЈРЗ као странку која, упркос свом „југословенском“ карактеру, баштинећи тековине НРС представља политичку организацију која ће, веровало се, штитити српски национални интерес.

Први тест, ЈРЗ је имала већ наредне 1936, за када су расписани општински избори. Деветог децембра, Стојадиновић је могао бити више него задовољан пошто је његова партија добила 61 посто гласова, док је ХСС добила 15.5 посто, а Удружена опозиција тек 11 посто. Уз то ЈРЗ је потврдила и доминацију над југословенским општинама: чак 69 посто је припало Стојадиновићу, ХСС је победила у 13.5 посто општина, а УО у 8.5.[729]

Па ипак, ова победа није Стојадиновићу дала потпуно одрешене руке. Успон Немачке и Италије и њихово отворено конфронтирање са чуварима света насталог у Версају дириговали су не само спољну, него и унутрашњу политику Краљевине Југославије. „Југословенска влада у свету, сем Француске и малих источноевропских држава, није имала савезника. Политика Велике Британије је зависила од круга око Р. В. Ситона Вотсона и Викама Сида“[730] и како се примицао Други светски

726 С. Марковић, нав. дело, 262.
727 С. Марковић, нав. дело, 263.
728 С. Марковић, нав. дело, 266.
729 С. Марковић, нав. дело, 308.
730 М. Екмечић, нав. дело, 415.

рат, била је све мање пријатељска. Уместо савезништва, Лондон је Београду нудио услове пријатељства, који су неретко ишли и на штету југословенске краљевине.

„Милан Стојадиновић је сматрао да у новонасталим околностима прибегне новим политичким методама очувања традиционалног стратешког друштвеног поретка оличеног у синтагми: 'један краљ, један народ, једна држава'. Он је, наиме, био на челу Владе, која је од проглашења диктатуре била прва која није негирала постојање хрватског питања. У намери да покаже да има разумевања за тзв. 'хрватско питање' и да је спреман на споразум, Стојадиновић је дозволио покретање гласила Хрватске сељачке странке – *Хрватски дневник*. Влатко Мачек је у то време настојао да кроз своје изјаве говори о доследности у идеји демократичности, о критици нејединствене српске опозиције и спремности за преговоре са сваким у циљу успешног решења хрватског питања."[731]

У циљу реализовања својих намера, Стојадиновић је одмах по преузимању власти започео преговоре са Мачеком нудивши му министарска места у Влади, доношење новог изборног закона, у замену за коначно хрватско признавање Краљевине Југославије као државе (и) хрватског народа. Федерализација земље, барем што се Стојадиновића тиче, није била узимана у било какво разматрање.

Читава 1936. прошла је у успостављању контаката ЈРЗ и ХСС, па како је жељени резултат изостао, а Мачек тражио начин да изврши додатни притисак на Стојадиновића. са пролећа наредне године постало је приметно „окретање Хрватске сељачке странке према евентуалној сарадњи са опозицијом из Србије"[732]. Како се српска опозиција плашила да би евентуални споразум Стојадиновића и Мачека угрозио њихове позиције, ова сарадња била јој је преко потребна.[733]

Како би пресекао процес уједињења опозиције, Стојадиновић је настојао да укаже посебно поштовање римокатоличкој цркви што је већ од краја 1936. довело до жестоког заоштравања односа између

731 С. Марковић, нав. дело, 322.
732 С. Марковић, нав. дело, 324.
733 С. Марковић, нав. дело, 327.

Владе, СПЦ и највећег дела српске опозиције. Конкордатска криза која је 19. јула 1937. доживела свој врхунац, обележена је Крвавом литијом и смрћу Патријарха Варнаве који су значајно урушили Стојадиновићев ауторитет и створили додатне предуслове за обједињавање опозиције.[734]

Користивши настали моменат, лидери српске опозиције почели су међусобне преговоре[735], па је тако осмог октобра 1937. усвојен нацрт споразума којим је створен Блок народног споразума. „Потписници Споразума били су Влатко Мачек и Адам Прибићевић у име Коалиције[736] и Аца Станојевић, Љуба Давидовић и Јован Јовановић у име Удружене опозиције.[737] Упоредо са споразумом, био је припремљен текст Договора о извршењу споразума који је регулисао, кроз осам принципа начин примене Споразума. Потписници Споразума били су спремни да прихвате одговорност формирања народне владе која би, наслоњена на подршку народа, реализовала све неопходне демократске процесне промене, а пре свих изборе за Уставотворну скупштину."[738]

Окосницу Споразума чинио је „компромис" између Срба и Хрвата, па је тако Србима признато државно јединство, док је Хрватима признато да је Видовадски устав донет без њих, те да се „Октроисани", донет „у противности са основним демократским начелима", без Хрвата и Срба, такође има сматрати ништавним.[739] Колико је опозиција успела да се консолидује, показаће се већ наредне 1938. када је, за 11. децембар Влада заказала превремне изборе.

Владину листу поред ЈРЗ чиниле су још и Хоћерини „Борбаши", део чланства старе Југословенске националне странке и присталице Радикално-социјалне странке, док су опозицију чинили Уједињена опозиција (Демократска странка, Савез земљорадника, Народна радикална странка) у савезу са Сељачко-демократском коалицијом (Прибићевић-

734 М. Екмечић, нав. дело, 419; A. N. Dragnich, нав. дело, 108-109.
735 A. N. Dragnich, нав. дело, 106-107.
736 Мисли се на Сељачко-демократску коалицију.
737 Чиниле су је: НРС, ДС, и Земљорадничка странка.
738 С. Марковић, нав. дело, 333,
739 С. Марковић, нав. дело, 333.

-Радић), а придружили су им се и интегрално-југословенске националне организације попут Удружења четника, Јадранска Стража, већина старе Југословенске националне странке и део Сокола.[740] Овај својеврсни сукоб два блока окончан је победом ЈРЗ и њених савезника, па је тако Стојадиновић добио 54 посто гласова и 301 мандат, док је опозиција освојила 44 посто гласова и свега 64 мандата.

Одмах по окончању избора, Стојадиновић је, у договору са Кнезом Павлом, решио да почне разговоре са др Влатком Мачеком[741] како би се пронашло решење за српско-хрватски спор. Одговарајући на ове позиве, Мачек се определио за грађанску непослушност[742] што је, упркос свему, отежало ионако компликовану Стојадиновићеву позицију поприлично уздрману његовим окретањем ка Риму и Берлину.[743]

У фебруару 1939. Стојадиновић је склоњен са места челника Владе[744], па је нову формирао Драгиша Цветковић. У прву годину онога што ће касније постати нови светски рат, Краљевина Југославија ушла је потпуно растрзана, баш као и српске партије чије нерационално деловање је довело и до сукоба између ослободилачке Србије и ослобођених крајева. Вођа Демократске странке, Милан Грол тако бележи да су „разочарења долазила са обеју страна, 'ослобођених покрајина у Србију и Србије у ослобођене покрајине. Једна и друга страна својим вредностима у времену пред ослобођењем обећавале су више него што су после ослобођења једна другој дале'."[745]

Чињеница да је Краљевина у кризи, скопчана са све већим притиском Берлина на југословенску политику (а што је, сматрало се, ишло на руку најпре Хрватима), Драгиша Цветковић морао је брзо да реагује. Након вишемесечних преговора, 26. августа постигнут је споразум Београда и Загреба, којим је као компромис створена Бановина Хрватска која је у свом саставу имала читав западни део Срема, укључујући и Шид.[746]

740 С. Марковић, нав. дело, 349.
741 A. N. Dragnich, нав. дело, 105.
742 С. Марковић, нав. дело, 355.
743 A. N. Dragnich, нав. дело,109-110.
744 Више о томе: A. N. Dragnich, нав. дело, 111-113.
745 М. Екмечић, нав. дело, 421.
746 Више о томе: A. N. Dragnich, нав. дело, 113-134.

Док су Хрвати стварање Бановине „доживели као почетак стварања независне државе“[747] и отуда тражили да се Споразум временски орочи, како би се могло ући у нову фазу коначног сепарирања, међу Србима је „почео да се кристалише став о образовању српске јединице“, која је требала да буде противтежа насталом хрватском *corpus separatum-у.*[748]

Главни носилац ових тежњи био је „Српски културни клуб“ основан у јануару 1937. чији је задатак био да „ради на неговању српске културе у оквиру Југословенства, са строгим искључењем дневне и партијске политике.“[749] Као организација која је била изнад политичких организација, СКК је окупљао људе различитог политичког профила, при чему су по страни остали једино радикали, страхујући да би им „Клуб“ могао преузети бирачко тело. На челу СКК налазио се Слободан Јовановић који је истицао да његова организација своје видике базира на „просвећеном патриотизму“ и културном национализму.[750]

Овакав принцип рада био је доминантан све до стварања Бановине Хрватске, када ће СКК загазити у политичке воде, нарочито у Срему, у Шиду и Вуковару који су се нашли у саставу хрватске јединице. Присталице и чланови СКК били су у сталном сукобу са Драгишом Цветковићем, коме су оспоравали право да се сматра представником српског народа. „За њих он није био преговарач, већ онај који уступа и то у једносмерном правцу хрватске хомогенизације и државне дезинтеграције.“[751]

Нарочиту пажњу СКК је посветио федералистичким концепцијама ХСС-а које су крајем тридесетих година предвиђале стварње пет федералних јединица. Како је Мачек предвиђао да Срем припадне Хрватској[752], Слободан Јовановић је одговарао да се читава Војводина

747 Треба напоменути да је унутар хрватских редова дошло до извесних размимоилажења, пре свега по питању Војводине, а посебно Срема који је, према почетним концепцијама ХСС-а, још од времена Стјепана Радића, требао у потпуности припасти Хрватима. Више о томе: М. Екмечић, нав. дело, 422.

748 С. Марковић, нав. дело, 367.

749 С. Марковић, нав. дело, 384.

750 С. Марковић, нав. дело, 384-385.

751 С. Марковић, нав. дело, 388.

752 Драгнић сматра да је Мачек у потпуности дело све Радићеве ставове, укључују-

(са Сремом) има посматрати као „српска покрајина, која има делити судбину осталих српских крајева.“[753]

Све већа конфронтација Срба и Хрвата, условила је крајем новембра 1939. настанак пројекта „Српских земаља“. „Био је предвиђен и један нацрт уредбе о ‘Српским земљама’ 1940. Престоница је предвиђена у Скопљу, у устав те аутономе државе у југословенским оквирима би улазило све изван границе Бановине Хрватске. То би била аутонома држава, имала би краља и Сабор као законодавно тело. Бивше бановине би се претвориле у области, са посебним скупштинама и ‘великим жупанијама’.“[754] Иако је остао мртво слово на папиру, овај пројекат у чијем стварању су учествовали и интелектуалци из СКК, до краја је оголио унутрашњу кризу у Краљевини у чијем епицентру су, баш као и на самом њеном оснивању стајали нерешени српско-хрватски односи.

Нема сумње да је Милорад Екмечић у праву када каже да стварање Бановине Хрватске „није решило унутрашњу кризу у југословенском друштву. Политичке странке су ојачавале своје партијске војске. Насупрот хрватској Сељачкој стражи, Срби су у Лици створили своју Српску стражу са шајкачом као обележјем. ‘Чиста католичка акција’ под вођством надбискупа Степинца водила је коло у хрватском народу, а не више Хрватска сељачка странка.“[755]

Настала криза своју кулминацију доживела је пред рат, када је дошло „до оружаног сукоба у селима код Невесиња и Имотског. Усташки повратник Миле Будак је у Загребу покренуо усташки лист ‘Хрватски народ’, по наслову, идеологији и опреми, идентичан Мусолинијевом листу у Риму. Све културне установе су, на првом месту ‘Матицу хратску’ преузели усташки кандидати.“[756]

У таквим околностима, Кнез Павле је једини излаз из кризе видео у потпуном зближавању са Силама осовине. Као резултат дугих преговора, у Бечу је 25. марта 1941. Потписан Тројни пакт, а само два дана

ћи и незадовоство политиком Београда. A. N. Dragnich, нав. дело, 69.

753 С. Марковић, нав. дело, 386.

754 М. Екмечић, нав. дело, 424.

755 М. Екмечић, нав. дело, 422.

756 М. Екмечић, нав. дело, 423.

касније он је, уз велико негодовање Влатка Мачека[757] оборен на улицама српских градова, од стране српских и југословенских националиста. Једини међу Хрватима који су са задовољством дочекали обарање Цветковића, прогон Кнеза Павла и ступање на престо Краља Петра Другог, биле су Павелићеве усташе које су биле више него сигурне да је тим чином Краљевина Југославија коначно потписала сопствену смртну пресуду.

Догађаји од шестог априла, потврдиће да су повратници из Рима и Јанка Пусте били потпуно у праву.

3.1. Повратак политици: од националне културе до савског кеја

Почетком тридесетих, по обнављању партијског живота, за разлику од свог партијског колеге, адвоката и главног уредника *Радикалске мисли* др Јеврема Видића који се и званично повукао из политике, др Лазар Рашовић ће по обнављању страначког живота поново прићи радикалима и са њима проћи кроз све деобе.

Већ 1931. видимо га као члана Градског већа[758], под управом Градског начелника Саве Милутиновића.[759] Са њим је ту био још и стари саборац др Душан Гајић, као и Петар Страценски, Славко Рајић, Славко Месаровић, прота Драгомир Радошевић, Алекса Ђурђевић, Андра Лазић, Људевит Веслај, Стипан Мандић, Бранко Билић, Хајнрих Вајс, Петар Никољачић, Рада Лазић, Митар Ловрић, Јосип Клајн, Паја Бижић, Петар Којић, Антун Жунтер, др Владимир Рачки и Никола Писместровић. Перовођа и градски сенатор био је Јован Мединац.[760]

Учествује у раду седнице 15. априла 1931. када је разматрано питање што ургентнијег уређења зграде Катастра, дискутује о комуналним проблемима; уређењу асфалта, и тротоара, активан је у свим

757 Више о томе: A. N. Dragnich, нав. дело, 69.

758 Којим доминира Југословенска радикална сељачка демократија генерала Петра Живковића.

759 Записник са седнице Градског заступства, 24. фебруар 1931. Ovde dodati gde se zapisnik nalazi sa signaturom

760 Записник са седнице Градског заступства, 24. фебруар 1931.

расправама које се тичу правних питања града и његових служби, а на 14. редовној седници одржаној 14. децембра 1931. поводом предлога буџета за наредну годину, ушао је у жучну расправу са председником општине Савом Милутиновићем.[761]

Том приликом, Рашовић напомиње да ни претходни буџет није био добро укалкулисан (одакле закључујемо да је учествовао у раду градске управе и у 1930.) те да се нарочита пажња мора поклонити бољем планирању приходовне стране, поготово у погледу јаснијег одређивања дужника, односно састављања прецизног списка истих, како би се потраживања која Општина има према правним и физичким лицима могла ефикасније наплатити. „За буџетску расправу, имала је градска благајна да тај списак спреми, јер овако без списка је право идење у маглу", рекао је између осталог Рашовић.[762]

По свему судећи, развила се бучна расправа у којој је учествовало неколико заступника, укључујући и председника Општине, па је у закључку исте констатовано да се поднети предлог буџета „има извидити путем градског начелства и поднети тачан извештај", чиме је, по свему судећи Рашовићева опомена да у предлогу Буџета за 1932. нису све ставке прецизно објашњење, сматрана валидном.

На истој седници, иако је имао примедбе на „осигурани" положај чиновништва, Рашовић се побунио против тенденције смањења чиновничких плата, критикујући жељу председника Милутиновића да се њему првом плата смањи за 1.000 динара, констатујући да је њему лако да такве предлоге даје „пошто је пензионер".

Расправа око Буџета вођена је и на наредној седници, одржаној 15. децембра, када су Рашовић, др Душан Гајић, Славко Рајић, прота Драгомир Радошевић, др Владимир Рачки, Андра Лазић и Бранко Радић поднели на предлог истог засебну жалбу.[763]

У међувремену, обављене су корекције у предлогу, па је на 16. седници Градског заступства од 16. децембра предрачун за 1932. коначно усвојен. Из извештаја који је тим поводом поднет, сазнајемо

761 Записник са 14. седнице Градског заступства, 24. фебруар 1931. Извештај бр: 406.
762 Записник са 14. седнице Градског заступства, 24. фебруар 1931. Извештај бр: 406.
763 Записник са 15. седнице Градског заступства, 15. децембра 1931.

да су против њега већници Алекса Ђурковић и Славко Рајић.[764]

На седници одржаној 29. децембра уз др Владимира Рачког именован је за члана Правничког општинског савета[765] и то као представник локалне власти, док је из редова грађанства, као трећи члан именован адвокат др Драган Јунг.

У градском већу, Рашовића видимо и на почетку 1932.[766] Већ на првој седници, понуђено му је постане и члан Пореског одбора, што он одбија, правдајући се сопственим адвокатским пословима.[767] Ова сугестија по свему судећи није прихваћена, па је Рашовић већ на наредној седници поднео оставку на додељену му функцију.[768] Овај пут, оставка је уважена, па је на његово место постављен Димитрије Ивезић.

Да је заиста био заузет сведочи и податак да је, иначе редован на седницама, током фебруара и марта често био одсутан. Ипак, видимо га на седмој, ванредној седници Заступства, одржаној 18. априла 1932. када се по хитном поступку расправљало о поплавама у граду. У извештају који је поднео Градски начелник Сава Милутиновић, град је постао „жртва" „јаког надоласка реке Саве и босанских њезиних притока", напомињући да су најугроженији били „југоисточни и југозападни део града."[769]

Под притиском је тада био и северни део града, па је Веће са жаљењем констатовало да је поплава из 1932. у потпуности превазишла и катастрофу која је задесила град 1924. Како би се грађанство спасило, известио је Начелник, ангажован је велики број људи, али је, напомену је, за санацију последица потребно узети значајан кредит, што је својом одлуком број 91 Веће једногласно прихватило уз напомену да се што је хитније могуће, упуте „претставке за помоћ Банској управи[770]

764 Записник са 16. седнице Градског заступства, 16. децембар 1931. Извештај бр: 419

765 Записник са 18. седнице Градског заступства, 29. децембар 1931. Извештај бр: 406.

766 Записник са прве редовне седнице Градског заступства, 2. јануар 1932.

767 Записник са прве редовне седнице Градског заступства, 2. јануар 1932. Извештај бр: 5.

768 Записник са друге редовне седнице Градског заступства, 25. јануар 1932. Извештај бр: 17

769 Записник са 7. ванредне седнице Градског заступства, 18. април 1932. Извештај бр: 91.

770 Митровица је тада била у саставу Дринске бановине, са средиштем у Сарајеву.

и Црвеном Крсту, а Банску управу да се замоли том приликом да одобри 5 посто прирез одређен у сврху ублажавања социјалне беде..."[771]

Већ на наредној седници, одржаној 25. априла, Рашовић ће покренути питање неопходности што хитнијег решења проблема изливања Саве[772], констатујући да је велики пропуст начинила Босутска водна задруга, у чијој је надлежности било да води рачуна о могућностима плављења.[773] На тај начин, Рашовић ће покренути једно од најзначајнијих питања у граду, а пет година касније биће у прилици да на њега коначно стави тачку и тиме оствари своје можда и највеће дело – коначну одбрану града од Саве и стварање услова за његово безбедно спуштање на обалу реке.

Са овим предлогом сложио се и др Душан Гајић и од тада, питање градње обалоутврде постало је актуелно[774], па тако, примера ради и заступник Антун Жунтер предлаже и да се за потребе прикупљања средстава за градњу насипа одреди прирез од пет посто који би сносили грађани Сремске Митровице.[775]

Говорећи о проблемима које митровачке воде задају граду, месец дана касније, Рашовић ће покренути и питање отпадних вода које Електрична централа испушта уздужно од Железничке станице, што представља, како је речено не само еколошки проблем, пошто се те загађене воде стално спајају са разливеном Савом, већ и извор сталних притужби оних који у Митровицу долазе или кроз њу пролазе возом.[776] Како се даље наводи у извештају, градски заступник др Лазар Рашовић

771 Записник са 7. ванредне седнице Градског заступства, 18. април 1932. Извештај бр: 91

772 Идеја о градњи обалоутврде постојала је још 1929, када је инжињер Никола Цвијић тражио 40.000 динара за израду комплетног пројекта и елабората.

773 Записник са 8. Ванредне седнице Градског заступства, 25. април 1932. Извештај бр: 94

774 У својој одлуци бр. 94, Заступство констатује да се „насип за осигурање народа од поплава мора подићи. У ту сврху треба одмах израдити предрачун." Записник са 8. Ванредне седнице Градског заступства, 25. април 1932. Извештај бр: 94

775 Записник са 8. Ванредне седнице Градског заступства, 25. април 1932. Извештај бр: 94

776 Записник са 9. редовне седнице Градског заступства, 25. мај 1932. Извештај бр: 105.

тражи „да се употребе сва законска стедства и да се Електрану присили на ред.“[777]

Поплаве и ризици од нових изливања условили су нови хитан састанак градског већа који је одржан само шест дана касније, 31. маја, на којем су већници, а међу њима и Рашовић, дали сагласност за подизање земљаног, зечијег насипа на Сави, а по предлогу шефа грађевинског одељења управе Сергија Матића.[778] Како би посао био благовремено обављен, предложио је том приликом да се код Државне Хипотекарне банке град задужи за 3.000.000 динара те да се изради јасан план враћања зајма, за шта би средства била уредно обезбеђивана годишњим планом буџета.[779] Овај предлог је једногласно усвојен, па су у „депутацију“ за израду зајма ушли Антун Жунтер и Драгомир Радошевић испред градског заступништва, те народни посланици др Јеврем Видић и др Иван Лончаревић.[780]

Када је 16. децембра дошло до конституисања новог сазива, под председништвом др Јарослава Данеша, Рашовић престаје да буде градски већник.[781] Како је у каснијем периоду дошло до реализације пројекта изградње зечијег насипа на Сави, то се десило да иако један од предлагача овог посла, Рашовић није био у прилици да учествује и у његовом довршетку. Испоставиће се неколико година касније да то неће бити и последњи пут.

Незаборављајући и своје национално опредељење које се манифестовало у потреби сталног враћања дуга народу чији је део, већ наредне 1933. на Радио Београду, Рашовић држи предавање посвећено управо величини српског националног духа и значају историјског искуства у савременом друштву.

Лепоту српског националног духа, сматрао је Рашовић, могуће је

---

777 Записник са 9. редовне седнице Градског заступства, 25. мај 1932. Извештај бр: 105.
778 Записник са 10. редовне седнице Градског заступства, 31. мај 1932. Извештај бр: 114.
779 Записник са 10. редовне седнице Градског заступства, 25. мај 1932. Извештај бр: 114.
780 Записник са 10. редовне седнице Градског заступства, 25. мај 1932. Извештај бр: 114.
781 Записник са 11. редовне седнице Градског заступства, 16. децембар 1932.

видети у народној епици и у правној историји, у средњовековном законодавству чији су међаши Номоканон Светог Саве и Душанов законик који, како је рекао у предавању које је одржао у митровачкој гимназији на Савиндан 1935, исходи управо из дела Светог Саве.

Снага српског бића и његовог националног духа, рекао је 1935. и у Београду Рашовић, огледају се у тежњи за правним уређењем државе. По томе су Срби, закључује он, доказали да су били свесни своје националне самобитности чак и у време када се, сматра се, није могуће говорити о постојању нација. Чињеница да је српско средњовековно законодавство било хумано и обичајно (не искључиво обичајно), по Рашовићу додатно сведочи о „племенитости душе и доброти срца нашега народа."[782] За разлику од многих европских народа, додаје Рашовић, Срби су врло рано показали отклон од обичајног ка кодификованом праву, што додатно указује на њихову свест о јединственом националном корену.

У историји српског права, највеће дело иза себе оставио је сматра Рашовић Свети Сава. Он је уређујући црквене односе, у исто време кодификовао и државно право. Његова реформа, наводи Рашовић, отворила је пролаз ка даљем усавршавању српског права, чији врхунац, барем када се ради о средњем веку, представља Душанов законик.

„Свети Сава био је не само велики Просветитељ, већ и велики државник, велики дипломата" који је користећи се унутрашњим односима у Византији, те јачањем српске државе успео у потпуности да из употребе истисне до тада једини зборник закона, чувени Методијев апостол. Сама „Крмчија", наводи Рашовић, сведочи о високом степену образовања Светог Саве којем је „савремена црквена књижевност византијска била потуно позната, а знао је у танчине и законодавство византијске државе."[783]

Величина Светог Саве као законописца, по Рашовићу, лежи и у чињеници да је у процесу настанка „Номоканона" учествовао сам светогорски крем коме је он готово у потпуности „поверио превод и израду

782 др Лазар Рашовић, Траговима наше славе – кратки осврти, Нови Сад 1940, 40,
783 др Л. Рашовић, Траговима наше славе – кратки осврти, Нови Сад 1940, 44.

закона за српску цркву и државу". У том „Одбору", како га назива Рашовић, налазили су се најбољи познаваоци грчког језика, византијског законодавства, монашког живота, српског духа. Колико је „Номоканон" био квалитетно израђен, по Рашовићу најбоље сведочи чињеница да „га је бугарски деспот Јаков Светислав за време Бугарског цара Консантина Асена превео за Бугарску, а после је преведен и за саму Русију за време кијевског митрополита Кирила Другог"[784] те је као такав све до модерног времена служио као темељни документ за уређење духовног живота у Царској Русији.

Јасан израз српског националног идентитета видљив је и у владарским Повељама-Хрисовуљама које саме по себи, вели Рашовић, представљају израз потребе српске државе и народа да самостално, слободно од Византије и на другачији начин, сходно својим потребама, уреди сопствени живот. Лепота националног српског духа види се и у манастирским Повељама у којима се осим правничких елемената могу препознати и хумани, суштински скопчани са духовним разумевањем света, док статути српских средњовековних градова говоре о квалитету живота у њима те степену развоја српске средњовековне државе. Њихова начелна уносоност, по Рашовићу, још један је у низу доказа постојања српске не племенске, већ националне свести.

Међутим, највећи домет српске државне идеје по Рашовићу представља „Душанов Законик". Он је најлепше дело српског средњег века „једно дивно сведочанство о културној и политичкој величини Душанове српске државе".[785]

Величина овог документа огледа се у чињеници да у себи садржи „све гране права онога доба".[786] У њему су сабрани „државно право, административно право, финансијски прописи, уређење судова, судски поступак (т. зв. Процесуално право), кривично право, приватно право, као и извесне одредбе црквенога права."[787]

---

784 др Л. Рашовић, Траговима наше славе – кратки осврти, Нови Сад 1940, 45.
785 др Л. Рашовић, Траговима наше славе – кратки осврти, Нови Сад 1940, 50.
786 др Л. Рашовић, Траговима наше славе – кратки осврти, Нови Сад 1940, 50
787 др Л. Рашовић, Траговима наше славе – кратки осврти, Нови Сад 1940, 50.

Душанов Законик, закључује Рашовић на другом месту, у раду „Свети Сава као законодавац", „има таквих напредних и демократских одредаба, које се могу уврстити у ред највећих напредака културног света на овом подручју. Прописи Законика Цара Душана о ограничењу царске власти и о нужној одбрани, да наведем само ова два примера, напреднија су од данаших позитивних законских прописа европских културних држава о тој правној материји. Ово изгледа невероватно, али је у истини један историјски факт."[788]

Чињеница да „законик Цара Душана није потпуно укинуо прописе Светосавског Зборника"[789], а да при томе у себи садржи све елементе највишег домета средњовековне правничке традиције, наводи Рашовић на закључак, најбољи је доказ компатибилности српске традиције, мисли и дела са широм – европском. Тако „Душанов законик" у исто време по Рашовићу представља и највреднији доказ јединства европског простора чији су Срби, сматрао је, један од највреднијих елемената. Отуда и пропаст српске државе на Косову за њега није „била само трагедија српскога народа већ и један страшан удар цивилизацији Европе уопће."[790]

Две године по атентату на Краља Александра, тачније 1936. Рашовић ће остварити свој највећи успех у политичкој каријери: постаће председник митровачке Општине.[791] О томе између осталог сведочи и новосадски лист *Дан* који је у броју од 24. јануара 1936. донео извештај о промени назива улица, која је извршена од стране Градског већа, а под управом управо Лазара Рашовића.

Рашовић је наиме укинуо готово сва „неутрална" имена улица, сменивши их именима из српске и хрватске националне прошлости. Тако је Школска улица постала Змај Јовина, Пуковнијска је постала Светог

788 др Л. Рашовић, Траговима наше славе – кратки осврти, Нови Сад 1940, 36.
789 др Л. Рашовић, Траговима наше славе – кратки осврти, Нови Сад 1940, 39.
790 др Л. Рашовић, Траговима наше славе – кратки осврти, Нови Сад 1940, 55.
791 Из доступне грађе не налазимо га у градском заступништву током 1934. Ова грађа је делимично уништена, тако да остаје под знаком питања до даљњег Рашовићев ангажман као службеника Градског поглаварства у периоду 1934-1935.

Саве, Ђачка Масарикова, Пиварска Штросмајерова, Крајишка постаје Бана Јелачића, Водна Гајева, Савска Бранка Радичевића, Ниска од Деограда до краја Церска, Ниска од Тира до Деограда и Мала улица спојени су у Трг Илариона Руварца, Паробродска је постала Светозара Милетића, Соларска Његошева, Светла Гундулићева, Судска Војводе Путника, Рибарска обала од Радовановић до К. Рајковић постао је Кеј Краљице Марије, од К. Рајковић до Променада Мученика Светог Иринеја, Променада Војводе Мишића, Савска обала се поделила од Колра до Јовановића на Зринску и од Панићке до краја улице у Стевана Сремца, Казанџилук је постао улица Ђуре Јакшића.

Стари шор заједно са Сремском, све до Камените ћуприје постала је Карађорђева, а Сремска улица од Камените ћуприје постала је улица Краља Томислава. Планинска је постала Пашићева, Фрушкогорска од Бртке до Казненог завода постала је Владимира Матијевића, Нови шор је преименован у улицу Принца Павла, Широка је постала Шеноина, Баштованска Вука Караџића, Вашарска Хајдук Вељкова, Јалија Филипа Вишњића, Клаоничка Копитарова, Оборска Ратарска, Пољска и Пољски трг спојени су у Пољску, Посавска и Дравска постале су улица Цара Душана, Ратарска је променила име у Франкопанску, Стрељачка у Ђуре Даничића, Соларски трг постао је Батутов трг, Шеталиште је постало Шеталиште Краља Петра Другог, Ледине и Железничка Мала су се спојиле у Немањину, док је Зимовничка понела име Матије Губца. Гробљанска је преименована у улицу Проте Матеје, а Врбица – Цветна. Непромењене називе сачувале су улице: Трг Краља Петра, Трг Светог Стефана, Трг Ћире Милекића, Трг Светог Димитрија, Занатлијска, Улица Краља Александра, Светог Рока, Страоцрквена, Радничка, Чикас, Ново насеље I и II, Мачванска и Сајмиште.[792]

Многе од ових улица и данас носе називе које им је дала градска власт под руководством др Лазара Рашовића.

Крајем фебруара, тачније 25. 2, Рашовић ће као први човек Сремске Митровице, Државној хипотекарној банци послати допис у којем ће тражити зајам од 1.000.000 динара за потребе градње кланице.

792 Дан, 24. јануар 1936.

Образлажући потребу за новим зајмом, Рашовић ће напоменути да је Сремска Митровица, отплативши готово у потпуности у предвиђеном року зајам од 500.000 динара који је узет за градњу гимназије, показала да има могућност да се поново задужи и то на већу суму.

„Градској општини сада је потребан зајам од 1.000.000 динара ради подизања кланице, коју град нема, а за коју је и Кр. Банска управа наредила да се има што пре приступити изградњи. Како градска општина има већ одобрење на хипотекарни зајам од те банке у износу од 500.000 динара, овде се моли још Наслов да градској општини одобри још нових 500.000 динара хипотекарног зајма, тако да би у свему имала да прими милијон динара."

Као јемство, Митровица је тада приложила непокретни иметак градске општине „који данас вреди око 3.000.000 динара; затим приход од будуће нове кланице, који се предвиђа да ће бити око 250.000 динара годишње, а у колико ни ово не би било довољно као јамчевина, градска је општина вољна да дозволи банци да може осигурати за своје потраживање градски прирез који износи годишње око 1.500.000 динара."[793]

Након што је Државна хипотекарна банка 26. марта дала сагласност на кредит, Градско заступништво којим је председавао Рашовић донело је 2. априла 1936 одлуку број 90 којом је једногласно дало своју сагласност на кредит.[794] Већ 12. маја Поглаварство је донело предрачун радова укалкулисан на 1.050.000 динара.[795]

Два дна касније, 14. маја, градски оци усвајају и ребаланс буџета за 1936/37 годину, који је био усклађен са добијеним кредитом, односно

793 Историјски архив Срем: Градско поглаварство Сремска Митровица државној Хипотекарној банци. 25. фебруар 1936. Градско поглаварство Сремска Митровица, разни предмети, 1919-1941. Кутија 22.

794 Историјски архив Срем: Градско поглаварство Сремска Митровица, одобрење зајма од 1.000.000 динара за подизање кланице, Банској управи Дунавске бановине, 4. април 1936. Градско поглаварство Сремска Митровица, разни предмети, 1919-1941. Кутија 22.

795 Историјски архив Срем: Градско начелство у Сремској Митровици, Предрачун за изградњу главне клаонице у Сремској Митровици. Градско поглаварство Сремска Митровица, разни предмети, 1919-1941. Кутија 22.

са обавезама које је тим чином Градско поглаварство преузело према даваоцу кредита. Укупни расходи износили су 3.321.855 динара, док су приходи пројектовани на 2.754.982 динара. Покривање дефицита требало се извршити прирезом од 50 посто који би дао 566.870 динара.

Општа оцена коју је том приликом Рашовић дао је да су „финансијске стране ове Градске општине добре, што се види из околности колико је течајем последњих година предвиђено да ће се убирати на градском прирезу и колико је убирано."[796] Рашовић је био задовољан чињеницом да се убирало „више него што је предвиђено, тако да се буџетирање ове општине показује као потпуно реалним."

Међутим, како је услед тешке зиме градња кланице постала немогућа, то је Рашовић половином новембра 1936. замолио Хипотекарну банку да допусти одлагање подизања новца за фебруар 1937. када се очекивао почетак радова.[797] Из дописа који је Хипотекарна банка послала Градском поглаварству 20. новембра сазнајемо да је овај предлог одбијен уз напомену да ће, уколико новац не буде узет у одређеном року, уговор бити поништен.[798] Новац је подигнут и депоновован на посебан рачун, чекао је прву прилику да се крене са радовима.

Из Записника седница градског поглаварства 1937-1399. који се чува у Архиву Срема, сазнајемо да је Лазар ову функцију обављао и наредне године. Као такав, он ће председавати седницама Поглаварства у којем су још били и: записничар: Радивој Маринковић који је обављао и функцију градског правног референта, док су чланови били: Славко Рајић, Лазар Кљајић, Алекса Ђурђевић, Лазар Београдац, Бошко Форешковић, Стеван Давидовић, Милош Симатковић, Радован Бељански, Сима Девић, Никола Кулић, Вића Мајсторичевић, Гаврa Ђаконовић,

796 Историјски архив Срем: Градско поглаварство Сремска Митровица, Краљевској банској управи, 14. мај 1936. Градско поглаварство Сремска Митровица, разни предмети, 1919-1941. Кутија 22.

797 Историјси архив Срем: Градско поглаварство Сремска Митровица, државној Хипотекарној банци, 18. новембар 1936. Градско поглаварство Сремска Митровица, разни предмети, 1919-1941. Кутија 22.

798 Архив Срема: Државна хипотекарна банка Градском поглаварству Сремска Митровица. 20. новембар 1936. Градско поглаварство Сремска Митровица, разни предмети, 1919-1941. Кутија 22.

Филип Ходоба, Влајко Хаџић, Теодор Черевицки, др Сава Шијак, Никола Шлајнкофер, Матија Шмит, Јован Томић, Паја Бижић, Милан Живанов и др Никола Поповић.[799]

Још од 1931. а захваљујући сталним плављењима на седницама је, уз редовна питања, доминирало питање насипа, Саве и поплава, па је тако Рашовић редовно тражио извештаје градског инжењера о проблемима које воде задају граду, које је, откривају записници са седница, овај редовно подносио. Тако из једног извештаја сазнајемо да је на изричит Рашовићев захгев приликом једне од поплава Митровицу посетио и министар Грађевине Марко Кожуљ, те да је обећао и помоћ од 30.000 динара[800]. Приликом једног изливања Чикаса, град је посетио и начелник техничког одељења Краљевске банске управе[801], Ђорђе Гаспарини који је такође обећао помоћ.

Колико је Рашовићу било важно да се овај акутни проблем који је све више мучио Митровицу реши, сведочи и податак да је посебну молбу упутио Маршалату Двора у Београд, који колико сазнајемо није дао позитиван одговор. На молбу др Рашовића, помоћ у сређивању штета насталих изливањем Чикаса дао је Црвени Крст који је за ту сврху издвојио 3.000 динара. Како би се проблем са поплавама решио, на седници од 14. маја 1937. предложено је да се у те сврхе ангажује и посебна радна снага која ће увек бити у приправности што је једногласно и усвојено.

Поред овог питања за које можемо са сигурношћу рећи да је Рашовићу било најважније, та да је заузимало највећу пажњу већника, записници указују и на то да је Веће настојало, када је год било у могућности, да изда „сиротињске потпоре“, па се тако у извештају број 136 од 14. маја 1937. наводи да је помоћ дата Јелени Јовановић,

799 Историјски архив Срем: Градско поглаварство Сремска Митровица; разни предмети 1919-1941. Записник са седме редовне седнице Градског већа, 14. мај 1937.

800 Историјски архив Срем: Градско поглаварство Сремска Митровица; разни предмети 1919-1941. Записник са седме редовне седнице Градског већа, 14. мај 1937.

801 Мисли се на Дунавску бановину са средиштем у Новом Саду, у чијем се саставу налазила у то време Митровица.

Елизабети Рајл, Марији Балаћ, Лази Јосимовићу и то у износу од 50 динара. Решавана су и многа друга грађанска питања, па је тако Марији Перковић дата дозвола за отварање „фијакерске радње“, што је повукло и нужно давање сагласности на повећање броја фијакера за превоз грађана, а Вељa Ферстер гимназијски професор физичког и један од најпознатијих соколских радника, 20. августа 1937, примљен је са породицом у југословенско држављанство. Тако су уз овог рођеног Чеха, држављанство Краљевине Југославије добили и супруга му Марија рођена 19.1.1893, и деца Адам, рођен 26.3.1919, Даница, рођена 12.3.1921, Олга, рођена 26.7. 1926. и син Франтишек, рођен 26. 1. 1928.[802]

Разматрано је, између осталих, и питање уређења Катастра.[803]

Како би радови били спроведени, решено је да се новац потражи од имућнијих грађана. Рашовић ће једном приликом известити и о томе да је прикупљање путем „донација“ у прошлости ишло доста отежано, па ћа крајем маја 1937. констатовати да ће се са завршетком послова чекати најмање две до три године, уколико „донације“ не буду пристизале убрзаним темпом. Радио је са својим већницима на сталном проширивању јавне расвете, као и на улепшавању постојећих улица, посебно оних прометнијих, као што је био случај са улицом Принца Павла, која је преуређена у договору са њеним мештанима који су сами поднели иницијативу за почетак радова.[804] Водио је рачуна о уредном чишћењу канала по баштама за шта је редовно ангажовано техничко одељење градског Већа.[805]

---

802 Историјски архив Срем: Градско поглаварство Сремска Митровица; разни предмети 1919-1941. Записник са једанаесте редовне седнице Градског већа, 20. август 1937. Извештај бр: 211.

803 Историјски архив Срем: Градско поглаварство Сремска Митровица; разни предмети 1919-1941. Записник са седме редовне седнице Градског већа, 26. мај 1937. Извештај бр: 145

804 Историјски архив Срем: Градско поглаварство Сремска Митровица; разни предмети 1919-1941. Записник са седме редовне седнице Градског већа, 26. мај 1937. Извештај бр: 150

805 Историјски архив Срем: Градско поглаварство Сремска Митровица; разни предмети 1919-1941. Записник са осме редовне седнице Градског већа, 22. јун 1937. Извештај бр: 183

Био је посвећен и питању асфалтирања улица у граду и поправљању старих[806] па тако у једном извештају између осталог наводи као приоритет радове на уређењу улице од „Златног јелена", ка Малој Цркви, од Римокатоличке цркве до „Златног јелена" и од зграде Општине до улице Светозара Милетића, односно улице Краља Александра „од Три круне до Ненадовића" чије је „поплочање" представљао као приоритетно.[807] На предлог већника Славка Рајића и Симе Девића, у закључак је унето да се асфалтира и Житна пијаца „као један од најважнијих делова града", односно да се због величине Краља Александра, уколико прилике допусте, асфалтира читава улица која носи његово име.[808]

Па ипак, као што смо већ напоменули, најкапиталнији пројекат на којем је др Лазар Рашовић радио била је изградња бетонског насипа и кеја, па тако извештај 148 од 26. маја 1937. сведочи о његовом залагању да се зајам од 1.000.000 динара који је као што смо видели још 1936. тражен за градњу кланице преусмери на градњу насипа на Сави. Како је образлажући ову одлуку рекао Рашовић „изградњом насипа, грађанима би биле прибављене непроцењиве услуге, а њихова би имовина била заштићена за увек од редовитих поплава које сваке године упропашујућу имовину и добро становника у нижим деловима града."[809]

Градити кланицу у условима недовршених радова на насипу и кеју, Рашовић је сматрао погрешним и из угла материјалне користи по сам град који са једне стране своју развојну шансу треба да тражи управо

806 Историјски архив Срем: Градско поглаварство Сремска Митровица; разни предмети 1919-1941. Записник са седме редовне седнице Градског већа, 26. мај 1937. Извештај бр:146
Међу улицама које су уређене је и Пашићева (Ћуковац), Шеноина је добила потпуно нови плочник, баш као и улица Вука Караџића,

807 Историјски архив Срем: Градско поглаварство Сремска Митровица; разни предмети 1919-1941. Записник са седме редовне седнице Градског већа, 26. мај 1937. Извештај бр: 147.

808 Историјски архив Срем: Градско поглаварство Сремска Митровица; разни предмети 1919-1941. Записник са седме редовне седнице Градског већа, 26. мај 1937. Извештај бр: 147.

809 Историјски архив Срем: Градско поглаварство Сремска Митровица; разни предмети 1919-1941. Записник са седме редовне седнице Гра. дског већа, 26. мај 1937. Извештај бр: 148

на Сави (и у вези са њом), што није могуће без ових инфраструктурних објеката, а са друге стално плављење изискује и стално санирање штете, што за собом повлачи константне издатке који оптерећују градску касу. Те издатке, био је сигуран, нова кланица неће моћи да покрије.

Постојећи зечији насип, сматрао је, није добра заштита како због своје земљане структуре коју вода лако разара, тако и због недовољне висине. „Постојећи зечији насипи само да је водостај био већи за неколико сантиметара, апсолутно би попустили и вода би направила пустош од града. Ради свега тога, изградња насипа морала се претпоставити изградњи клаонице..."[810] Посебно, Рашовић је настојао да укаже на то да ће, уколико се крене у радове на градњи кеја и насипа, Краљевска банска управа у Новом Саду са своје стране помоћи да се коначно уреди и Чикас.[811]

У допису који је као председник градске општине након ове седнице доставио тим поводом главној филијали Државне хипотекарне банке, Рашовић је између осталог напоменуо да плављење које од године до године стално прети Митровици питање промене намене кредита чини не избором, него нуждом.

„Извештавајући о овоме цењени Наслов Градском поглаварству је част најуљудније замолити: да изволи Државна хипотекарна банка примити овај закључак на повољно знање, пошто је њој сасвим јасно нашто ће Градска општина зајам употребити, а ова салгасност нама је потребна ради одобрења предњег закључка од стране надзорних власти."[812]

Већ на осмој редовној седници од 22. јуна Рашовић извештава чланове Већа да је на седници Банске управе за „одвођење" потока Чикас

810 Историјски архив Срем: Градско поглаварство Сремска Митровица; разни предмети 1919-1941. Записник са седме редовне седнице Градског већа, 26. мај 1937. Извештај бр: 148.

811 Историјски архив Срем: Градско поглаварство Сремска Митровица; разни предмети 1919-1941. Записник са седме редовне седнице Градског већа, 26. мај 1937. Извештај бр: 148

812 Историјски Архив Срем: Градско поглаварство Сремска Митровица, државној Хипотекарној банци, 22. јун 1937. Градско поглаварство Сремска Митровица, разни предмети, 1919-1941. Кутија 22.

опредељено 250.000 динара, али да је **б**анска управа одбила да прихвати предлог о преусмерењу зајма од кланице ка насипу.[813] Као разлог наведена је техничка немогућност промене раније донете одлуке ресорног Министарства. Одговарајући на ову одлуку Банксих власти, митровачко Веће је у одлуци број 163 поновило своје већ изречене ставове и констатовало да не одустаје од раније изнете идеје да кредит од милион динара усмери на градњу насипа. „У циљу да се што хитније ово одобри, председник Градске општине отићи ће лично у Кр. Банску управу у Новом Саду и тамо подејствовати да предлог буде хитно решен, а затим да са 2 градска већника Бељанским Радом и Давидовићем Стеваном оде у Београд и код г. Министра финансија исходи дозволу да се поменути зајам може утрошити на подизање насипа."[814]

По свему судећи, Рашовићев апел је уродио плодом, па је 26. јуна 1937. Државна хипотекарна банка коначно дала сагласност на преусмерење кредита за изградњу насипа. На основу те одлуке, 5. јула Министарство унутрашњих послова, донело је акт којим је одобрена исплата кредитта.

Недељу дана касније, на деветој седници Градског већа, одржаној 13. јула известио је да је Министарство финансија одобрило да се насип изгради од спорног зајма.[815] Усвајањем овог извештаја, дато је зелено светло за почетак радова, о чему сведочи извештај број 187 са исте седнице у којем Рашовић и званично доноси одлуку о изградњи насипа: „Председник извештава да услед (...) времена треба приступити хитно изградњи и осигурању насипа, пошто су за то материјална средства осигурана"[816] наводи се у делу закључка.

---

813 Историјски архив Срем: Градско поглаварство Сремска Митровица; разни предмети 1919-1941. Записник са осме редовне седнице Градског већа, 22. јун 1937. Извештај бр: 163

814 Историјски архив Срем: Градско поглаварство Сремска Митровица; разни предмети 1919-1941. Записник са осме редовне седнице Градског већа, 22. јун 1937. Извештај бр: 163.

815 Историјски архив Срем: Градско поглаварство Сремска Митровица; разни предмети 1919-1941. Записник са девете редовне седнице Градског већа, 13. јули 1937. Извештај бр: 186

816 Историјски архив Срем: Градско поглаварство Сремска Митровица; разни

Већ 30 јула, Рашовић извештава Веће да је грађевински одбор на седницама одржаним 23. и 25. јула разматрао питање извођења радова те да тражи извештај у ком делу би радови подразумевали и подизање нивоа кеја, на шта је председник Већа известио да би ниво био издигнут у реону улице Светозара Милетића „до изнад Гундулићеве ул. (Кузмићев подрум), па све до краја гвоздене ограде на Кеју Краљице Марије."[817] Осим ових радова, наводи се даље, „предвиђено је и облагање насипа бетонским плочама" и то пре свега на оним ризичнијим местима, а потом и у читавој његовој дужини.

„Радови на повишењу савског кеја извршиће се у мешовитој режији, јер ће Градска општина за те радове добити од Техничког одељења бесплатно шљунак, а у изгледу је да ће фабрика цемента у Беочину дати знатан попуст на цементу."[818] Одређен је и датум за лицитацију за извођаче радова, 16. август, а прорачуната сума по мишљењу Градског већа износи 260.000 динара. Рок који је тада задат за завршетак ових радова, износи 30 радних дана.

Питање градње кеја било је на дневном реду и 20. августа, на 11. редовној седници Градског већа, када је Рашовић известио већнике да ће радови, пошто се на заказану лицитацију нико није пријавио, бити обављени у градској режији. На Рашовићев позив, градски инжињер је известио да је у међувремену пронађено стручно особље „које ће под његовим надзором радити на кеју."[819]

предмети 1919-1941. Записник са девете редовне седнице Градског већа, 13. јули 1937. Извештај бр: 187

817 Историјски архив Срем: Градско поглаварство Сремска Митровица; разни предмети 1919-1941. Записник са десете редовне седнице Градског већа, 30. јули 1937. Извештај бр: 191.

818 Историјски архив Срем: Градско поглаварство Сремска Митровица; разни предмети 1919-1941. Записник са десете редовне седнице Градског већа, 30. јули 1937. Извештај бр: 191.

На наредној седници, одржаној 20. августа, Грађевински одбор ће известити да је за радове обезбеђено 10 вагона цемента који је смештен у складиштима на Вашаришту. Цемент је плаћен 150.000 динара, но на жалост, не знамо да ли је цементара заиста дала очекивану олакшицу или је плаћен пуни износ. Записник са једанаесте редовне седнице Градског већа, 20. август 1937. Извештај бр: 203.

819 Историјски архив Срем: Градско поглаварство Сремска Митровица; разни

На истој седници, извештено је и о почетку радова на одводњавању потока Чикас, те да је за окончање радова неопходно да градске власти набаве 30 метара кубних дрвене грађе, што је једногласно прихваћено.[820]

Током наредних месец дана, Рашовић је по сопственој вољи склоњен са места председника Општинског већа[821], а на његово место постављен је дотадашњи већник Јован Томић[822], о чему је поднет извештај на 11. редовној седници Градског већа, одржаној 15. септембра 1937. Како се у извештају наводи, Рашовић је седмог септембра поднео Краљевској банској управи Дунавске бановине молбу бр. 988/37 за смену, која му је по хитном поступку и уважена,[823]

Подносећи нешто касније предлог Буџета за 1938. годину, Томић је похвалио рад „пређашње градске управе", констатујући да ће управа којој је он на челу настојати да заврши све послове које је Рашовић почео, те да ће и сам покретати нове, због чега је, како је објаснио „његов"

предмети 1919-1941. Записник са једанаесте редовне седнице Градског већа, 20. август 1937. Извештај бр: 201.

820 Историјски архив Срем: Градско поглаварство Сремска Митровица; разни предмети 1919-1941. Записник са једанаесте редовне седнице Градског већа, 20. август 1937. Извештај бр: 203

821 Дошавши у сукоб са продавцима на пијаци, Рашовић се нашао усамљен, те је, након што су заступници стали против његовог става демонстративно напустио седницу и поднео оставку.

822 Томића ће на месту председника 1939. сменити Славко Рајић. Историјски архив Срем: Градско поглаварство Сремска Митровица; разни предмети 1919-1941. Записник са прве редовне седнице Градског већа, 9. јун 1939.

Већ 30. јуна на, трећој редовној седници Рајића ће сменити Богдан Лалошевић, учитељ и соколски радник.

Историјски архив Срем: Градско поглаварство Сремска Митровица; разни предмети 1919-1941. Записник са треће редовне седнице Градског већа, 30. јун 1939. Извештај бр: 77

Лалошевић је на место челника Општине дошао након што је Банска краљевска управа у Новом Саду 26. јуна 1939. сменила Рајића. У то време, Лалошевић је био управник школе у пензији.

823 Историјски архив Срем: Градско поглаварство Сремска Митровица; разни предмети 1919-1941. Записник са дванаесте редовне седнице Градског већа, 15. септембар 1937. Извештај бр: 216

Састав Већа остао је исти, а једина промена представља замена Томића Светозарем Милићевићем.

буџет значајно виши од оног који је предвиђен и реализован у 1937.[824] Томић ће се посебно осврнути на радове на изградњи насипа, констатујући да они јесу обимни, али да се са њима неће стати не само зато што су нужни ради заштите града, већ и зато што је Рашовићева управа „из зајма" успела да обезбеди средства за њихово потпуно извођење.

„У материјалном погледу, имам да известим да сам од пређашње управе преузео и наставио радове око довршења одбрамбеног насипа на Сави, извођењем вештачких и земљаних радова (...). Ови радови изискују велике материјалне жртве, али су се морали завршити. За њих је осигурана свота из милионског зајма."[825]

Похвале на рачун градње насипа изрекао је 30. децембра 1938. и недељник *Срем*. Наиме, наводећи да се радови на градњи „дугог бетонског зида и изградњи земљаног насипа у сврху одбране Сремске Митровице од поплаве" приводе крају, лист је констатовао да је Рашовићевом одлуком да зајам за изградњу кланице преусмери на изградњу обалоутврде, Митровица решила „једно од најважнијих својих животних питања – коначно обезбеђење града од стране 'воденог демона', набујале Саве, која је редовно два пута годишње угрожавала град, те од великих планинских вода које су преко потока Чикас, с 'леђа' ударили на град. Велики и ужурбани радови готово су завршени."[826]

Лист сећа да су радови почели у септембру 1937, те да је на њиховом самом крају израђено укупно 600 метара бетонског зида на најкритичнијем делу обале. „Тај се зид поставља на здраву земљу од улице Светозара Милетића до Светле улице, а одатле на постојећи камени зид, који се налази у врло добром стању. Бетонски зид је у темељу широк 90 цм, а у 'круни' 40 цм, док му је висина од 2-2.50 метра. До сада је уграђено око 1.000 кубика бетонске масе у зид. Да се онемогући процеђивање воде, положене су поред бетонског зида т.зв. 'тренажне' цеви,

824 Историјски архив Срем: Градско поглаварство Сремска Митровица; разни предмети 1919-1941. Записник са треће редовне седнице Градског већа, 24. март 1938. Извештај бр: 69

825 Историјски архив Срем: Градско поглаварство Сремска Митровица; разни предмети 1919-1941. Записник са треће редовне седнице Градског већа, 24. март 1938. Извештај бр: 69

826 Срем, 30. 12. 1938.

које одвајају воду у збирна окна. Ови радови стоје око 300.000 динара. Добро позната гвоздена ограда, која се налазила дуж кеја, пренесена је на митровачко вашариште, где ће опет послужити као лепа и јака ограда. На бетонском зиду остављено је више пролаза и то два за кола и пет за приступ ка реци ради воде и превоза за Малу Митровицу."[827]

За послове изградње земљаног насипа дугачког 400 метара и високог 3.5-4 метра, који су вршени паралелно са овим рекли бисмо главним пословима, према писању *Србије* убачено је „око 12.500 кубних метара земље, па је и тај насип завршен. Радови се извађају у главном са плаћеном радном снагом, али раде и кулуком, само да се град још ове зиме осигура од поплаве. За кола се плаћа 10 динара, надничарима 25 динара, а квалификованим мајсторима 40-50 динара дневно."[828]

Поред ових, завршава свој извештај *Срем*, обављени су радови и на затварању насипа на деловима где је већ био угрожен, а из зајма који је обезедио Рашовић, како је у својој изјави листу потврдио тада градоначелник Јован Томић, у плану је била и изградња још 1.500 метара земљаног насипа „од Паропиле, па до постојећег насипа Бић-босутске водне задруге."[829]

Захваљујући свом политичком и адвокатском ангажману, али и улози коју је имао у реализацији једног од најзначајнијих доратних инфраструктурних пројеката у граду, током последњих предратних година, Рашовић је био радо виђен гост на значајнијим догађајима у граду, као што је обележавање Савиндана у Гимназији, где је у пар наврата држао и предавања посвећена Светом Сави као једном од најзначајнијих српских законодаваца. У циљу буђења националног духа пре свега код омладине, говориће о правничким и национал-културним темама на београдском радију, биће активан учесник обележавања годишњица

827 Срем, 30. 12. 1938.
828 Срем, 30. 12. 1938.
829 Срем, 30. 12. 1938.
Свој први већи тест, нови насип ће имати да издржи 1940. године, када ће се водостај услед отапања снегова попети на 670 сантиметара. Насип се показао као добар, па је Срем у броју од 19. априла писао да Митровица може бити сретна „јер се можда заувек решила опасности од страшног воденог демона."

Битке на Легету у којима су Срби, како се приближавао Други светски рат, тражили нову снагу за искушења која долазе. Био је и у Одбору за обележавање две деценије од уласка српске војске у Срем 1938, а када је обзнањено да ће се на изборе за народне посланике изаћи 11. децембра, Рашовић је, као члан ЈРЗ узео учешће у агитацији[830], па га тако 10. новембра 1938, четири дана након што је учествовао у обележавању две деценије од уласка српске војске у Срем[831] видимо у „Златном јелену" где заједно са Мирком Латасом, посланичким кандидатом ЈРЗ, гимназијским професором и старешином Сокола Бошком Новаковићем, градским физиком др Илијом Бајићем, председником општине Славком Рајићем држи конференцију, а потом и посећује месне одборе странке.[832]

Из извештаја са ванредне скупштине Српске грађанске читаонице који је *Срем* објавио у броју од шестог јануара 1939. сазнајемо да се Рашовић током 1938. налазио на челу ове најугледније српске културне установе у граду. Како је у свом реферату известио, током његовог мандата, Читаоница је у потпуности стала на ноге, па је у плану управе била градња дома читаонице (налазила се у Српском дому) и даље детаљно уређење библиотеке, као и попуњавање књишког фонда.

Даљи извештај сведочи да је крајем 1938. дошло до сукоба унутар управе, што је резултирало подношењем оставке исте, па је тако од јануара на Рашовићево место дошао управник Мушке школе Богдан Лалошевић, иако је највећи део чланства тражио да управа у оставци реализује Светосавску беседу и заврши део започетих послова.

---

830 У годинама пред рат, радикали окупљени око Југословенске Радикалне Заједнице у граду, били су подељени на неколико група. Једну је водио Милан Миличић, другу Мирко Латас, а трећа, група министра Боже Максимовића била је окупљена око адвоката и старог Рашовићевог саборца из Радикалске мисли, др Јеврема Видића. Подељен је био и ХСС, на десно и лево крило, при чему је доминантно место заузимао др Петар Гвоздић који се налазио на десном партијском полу.
На изборима 1938. Рашовић је подржавао Мирка Латаса, а био је директно супротстављен др Милану Миличићу, кога је такође кандидовала ЈРЗ. Рашовићев кандидат је освојио 2.090 гласова, а Миличић је добио 3.568.

831 Нарочити гост том приликом био је Владимир Ћоровић који је говорио о Великом рату. Срем, 11. новембар 1938.

832 Срем, 11. новембар 1938.

Када је, услед унутрашњих сукоба у ЈРЗ петог октобра 1939. Славко Рајић сменио на месту Градоначелника „Миличићевог човека“ Богдана Лалошевића, Рашовић поново постаје градски заступник. Са њим, као резултат договора Драгише Цветковића и Влатка Мачека, као заступник ће у градску управу ући и шеф митровачког ХСС-а др Петар Гвоздић.[833]

Као градски заступник, Рашовић је учествовао и у измени Статута града која је извршена на седници одржаној 29. фебруара 1940[834] а био је и један од оних који су изгласали да се шести новембар, као дан коначног уласка српске војске у град прогласи за званични градски празник.[835] О значају овог празника, говорио је и на свечаној седници Градског заступништва трећег новембра, истакавши да он има и васпитни каракатер, собзиром на услове нарастајућег рата и све већих унутрашњих трвења изазваних хрватским сепаратистичким тежњама.[836] Два дана касније био је учесник обележавања уласка српске војске у град.

Све компликованији српско-хрватски односи у граду, додатно погоршани стварањем Бановине Хрватске која је поделила Срем на два дела, довели су и до покушаја измирења Миличића и Латаса, па је тако Акциони одбор „Српског покрета“ који је заправо представљао митровачку филијалу „Српског културног клуба“ затражио деветог новембра 1939. да се радикалски прваци што пре договоре, како би заједничким напорима могли да образују јединствени фронт према све израженијем хрватском сепаратизму.[837]

Из броја у број *Срема*, радикали окупљени око Милана Миличића су позивали „на окуп“, отворено преко штампе говорећи о проблемима који коче рад на овом повезивању и општој мобилизацији коју су, сматрало се, захтевале новонастале околности.[838]

---

833 Срем, 6. октобар 1939.
834 Срем, 1. март 1940.
835 Срем, 11. октобар 1940.
836 Срем, 1. новембар 1940.
837 Срем, 10. новембар 1939.
838 Срем, 17. новембар. 1939.

У том циљу, 23. новембра 1939. Рума је била домаћин Конференције радикала Војводине и Срема, на којој су осуђене поделе и поручено да се са акцијом „радикали на окуп“ настави до даљњег.[839] Исто је поновљено и на Окружној конференцији Миличићеве групе ЈРЗ одржаној недељу дана касније у Сремској Митровици.[840] Како је *Срем* био близак овој групи, то је уредништво из броја у број доносило извештаје са седница Већа у којима је тврдило да већници, а међу њима и Рашовић, више воде рачуна о пословима чиновника и њиховим међусобним сукобима, него о народним потребама.[841]

У таквим околностима, а по оснивању „Српског културног клуба“, Рашовић ће бити на располагању митровачком Одбору, а крајем априла 1940. на седници градског заступништва, поводом питања „хрватског права“ у Срему, отворено ће се сукобити са вођом десног крила ХСС-а др Петром Гвоздићем, који ће у то време отворено показивати своје проусташке ставове.

Наиме, Рашовић се уредно јавио за реч, али је пре излагања о тачкама дневног реда, желео да се осврне на „извесне појаве које су се догодиле“ а које могу да угрозе сарадњу ЈРЗ и ХСС. „По Митровици се много говори о збору у Шиду од недеље 14. о.м. Овдашњи присташи ХСС под заставами и приликом повратка манифестирали су и клицали ‘Живела хрватска Митровица’, ‘Живела слободна Хрватска’, ‘Живео хрватски Срем’. Надаље се по Митровици прича да је првак и вођа ХСС г. др. Петар Гвоздић у Шиду држао на збору говор и да је говорио, да доноси браћи поздрав из неослобођених крајева, који ће се, он се нада, ослободити.“[842]

Рашовић је даље известио градску скупштину да су се слични повици могли чути и у самој Митровици, приликом дочека Влатка Мачека, уз напомену да се радикали окупљени око ЈРЗ не противе „тежњи

839 Срем, 24. новембар. 1939.
Сматрамо да нећемо погрешити уколико претпоставимо да је ова акција радикала дошла као реакција на деловање „Српског културног клуба“, те отуда налазимо и сличност у самој крилатици.
840 Срем, 1. децембар. 1939.
841 Срем, 15. децембар 1939.
842 Срем, 26. април. 1940.

браће Хрвата да се окупе и групишу у посебној јединици", али да то не сме бити схваћено као „ослобађање", већ као „резултат паметног и братског споразума".

У даљем разлагању, Рашовић је сетио Гвоздића и ХСС да границе Бановине Хрватске нису државне, већ административне и да свакако нису коначне, али не у погледу искључиво хрватских претензија ка Срему и Бачкој, већ и у погледу права које би Срби могли тражити за Банију, Кордун, Лику и Книнску Крајину, где живи, како је истакао, милион Срба. Заправо, Рашовић није имао намеру да прети, већ је нагласио да не види разлог због којег би Хрвати тражили и оно што није у Бановини, када већ Срби нису покретнули питање својих простора који су ушли у састав Бановине.

„Г. Др. Гвоздић је код овога прекинуо г. дра Рашовића лупивши снажно песницом о сто и затражио реч претседника општине г. Рајића. Г. др. Рашовић је тада изјавио да он још није свршио свој говор и замолио да га се не прекида, а после да могу други говорити. Г. др. Гвоздић је тада скочио са столице, оштрим погледом ошинуо свога супарника, а затим лупио по столу сав румен и повикао: 'Господо, нама више овде нема места, идемо!' Тај се позив односио на одборнике ХСС, који су одмах устали и почели следети г. дра Гвоздића. Кад је претседник општине г. Рајић покушао да умири г. Гвоздића, овај је и њему викнуо: 'Нећу више ни вас да слушам', те напустио градску већницу са својим једномишљеницима."[843]

Био је то први отворени међунационални сукоб водећих политичких актера у најважнијој политичкој институцији у граду. Сукоб који је и раније тињао, коначно се пренео и на градску власт и постао толико важан да је угрозио и опстанак владајуће коалиције. Због тога су, само неколико дана касније, његови главни актери покушали да излгаде настали спор.

„Одмах други дан после инцидента састао се код 'Ковача' т. зв. извршни одбор, који је водио преговоре и онда када се стварала коалција, да би овај спор изгладили. То вече разговори су текли пријатељски.

843 Срем, 26. април 1940.

У том одбору су и г. др. Лазар Рашовић, због чијег говора је и дошло до буре, као и г. др. Гвоздић који је позивао чланове ХСС да напусте седницу, Међутим колико смо могли сазнати није дошло још до пристанка ХСС да се врате у општину. Група ЈРЗ, односно неколико чланова, изјавили су, да ће дати оставке на положај градског заступника, ако остали чланови ЈРЗ у већу једногласно приме натраг чланове ХСС који су онако напустили седницу. Међутим говори се да ХСС сама тражи два услова, па да се врати у већницу и то: 1) да г. др. Рашовић да једну изјаву и 2.) да се у скупштини чиновништво Срба и Хрвата уреди у размеру 14:7 односно онолико колико се пристало при стварању коалције. Има чак једна верзија да се тражи отпуст председника Г. Славка Рајића који је био на интимној седници код г. дра Рашовића, као и да није ни покушао да прекине говор г. дра Рашовића."[844]

Договор је по свему судећи био постигнут, па је власт у граду остала у рукама ЈРЗ и ХСС. Међутим, то није довело до смиривања тензија, па је недуго потом, десна сепаратистичка хрватска омладина ХСС, предвођена управо Петром Гвоздићем основала организацију „Хрватски јунак". Тим чином „хрватски националисти прешли су у офанзиву, настојећи да својим утицајем и пропагандом међу хрв. омладином прошире своје редове. Деловали су и наступали на игранкама корзоу и свим местима где се окупљала омладина." У исто време, хрватски студенти издвојили су се из градске студентске организације и основали „Клуб хрватских свеучилиштараца". И овде је значајну улогу у васпитној области имао Петар Гвоздић. Почеле су се јављати и прве пароле „ЖАП" (Живио Анте Павелић), које су по зидовима остављали хрватски омладинци. Њих је како је бележила полиција, из Загреба у Митровицу пренео Људевит Ковач. Уз то, све више се клицало „хрватској Митровици" и „хрватском Сријему".[845]

Исте године, Рашовић издаје своју четврту књигу „Траговима наше славе", збирку предавања на теме из националне политичке, културне и правне историје. „Намера ми је била", писао је Рашовић две деценије

844 Срем, 26. април 1940.

845 Група аутора, Сремскомитровачка хроника, Сремска Митровица 1987, 155.

касније, „да износећи оно што је најбриљантније у нашој прошлости, дам потсрека нашем млађем покољењу за борбу, која нам је претстојала."[846] Тај подстрек, био је потребан тим пре што су светске околности пред народе стављале „крупне задатке"[847] који се могу остварити само под условом да народи своју традицију разумеју не као реликт прошлости, већ као активни чинилац у политичкој и опште животној свакодневници.

„Уколико је корен једног народа његова прошлост, здравији, у толико су услови за његову садашњост и будућност бољи. Али да би се сокови разгранатог корења могли потпуно и успешно окористити за садашњост и будућност, потребна је здрава веза са кореном."[848] Та, „здрава веза" остварује се како културом, тако и политиком која има задатак да вредности које је прошлост потврдила као достојне учини стубом времена у којем се живи и ствара. Само она политика и размишљање који се не одвајају од корена, него се на њега наслањају, могу рачунати на благородност.

Искуство Првог светског рата, куражио је Рашовић митровачку и српску омладину уопште, показало је да могу опстати само они народи „који имају велику прошлост и здраву садашњост:"[849] Србе је кроз рат провела управо таква прошлост односно њихова решеност да је се не одрекну, што, са жаљењем констатује, није одлика поратних генерација, које су се, уместо чувања „велике поуке" почеле утркивати „ко ће пре и радикалније да упропасти везу прошлости са будућношћу, ко ће пре и јаче уништити стабло свога народа."[850]

---

846 др Л. Рашовић, На заходу – пабирци са животног пута, Сремска Митровица 1962, 14.

847 др Л. Рашовић, Траговима наше славе – кратки осврти, Нови Сад 1940, напомена књизи.

848 др Л. Рашовић, Траговима наше славе – кратки осврти, Нови Сад 1940, 21.

849 др Л. Рашовић, Траговима наше славе – кратки осврти, Нови Сад 1940, 21.

850 др Л. Рашовић, Траговима наше славе – кратки осврти, Нови Сад 1940, 21. Овде се треба сетити опомене коју Рашовић износи на крају списа о политичкој кризи у Краљевини СХС коју је писао 1921. године, када је нарочити акценат ставио управо на „банални материјализам" омладине. Две деценије касније, у време настанка овог текста, управо је та омадина била задужена за старање о држави.

Као један од најважнијих темеља српског идентитета у Срему, као дубоки корен српског дрвета, Рашовић наводи Фрушку гору и њене манастире у којима се најбоље показују „отпорност и храброст, какву не пружа историја ни једног народа на свету."[851] Фрушкогорски манастири за Рашовића су највећи доказ да српско царство упркос увреженом мишљењу историчара, није поражено на Косову, односно да није поражена његова духовна основа, није ишчупан корен, већ да је он, са Деспотовином и касније под Чарнојевићима, само пренет са југа у области северно од Саве и Дунава.

„У страшном рвању на Косову рањено је Српско Царство, али оно није било уништено, и ако је Српска Круна у крви потонула. Српско Царство је личило на великог рањеника, који се рањен и искрвављен бори, пада, поклеца у тој страшној борби, али се не предаје."[852]

Живот српског народа у Срему, као и борбе српских деспота за слободу, Рашовић разуме као борбу „рањеног дива, који се не предаје."[853] Тако су и фрушкогорски манастири за њега „бусије", „упоришта" српске државности и националне идеје, они су, кратко речено, замена за читаву немањићку Србију и њене градове.

„То су били шанчеви, бусије, где је сабирана народна снага за даљну борбу. То су уједно била и склоништа, куда су похрањиване националне вредности, којима је у старим крајевима претила пропаст од турског завојевача. Док немањићски манастири показују стабилност развоја једне културе, фрушкогорски манастири су израз једне борбе и грчевито рвање за спасавање националне културе, којој прети уништење."[854]

Та, како каже „упоришта за борбу"[855], која представљају „историју српске државе за време Деспота"[856], под притиском су се померала са

851 др Л. Рашовић, Траговима наше славе – кратки осврти, Нови Сад 1940, 22.
852 др Л. Рашовић, Траговима наше славе – кратки осврти, Нови Сад 1940, 22.
853 др Л. Рашовић, Траговима наше славе – кратки осврти, Нови Сад 1940, 22.
854 др Л. Рашовић, Траговима наше славе – кратки осврти, Нови Сад 1940, 27-28.
855 Занимљиво би било у том контексту анализирати чињеницу да су фрушкогорски манастири и током Другог светског рата неретко били војна упоришта и партизанске базе.
856 др Л. Рашовић, Траговима наше славе – кратки осврти, Нови Сад 1940, 28.

југа на савер. „Српска црква је и у немањићској држави била национална, али после косовске катастрофе она потпуно преузима духовно и национално водство народа. Српски манастири постају места за тајне састанке осветника, ту ничу школе и духовна жаришта, ту се скупљају и чувају драгоцени остаци сјаја и величине Царства Српског. Ту се напајају млађа поколења вером, која ће једног дана довести до горостасног замаха Карђорђа и Милоша. Борба се наставља."[857]

Преношењем сопственог корена са Косова у Срем, српски народ, сматра Рашовић, оставио је иза себе велики траг. Тиме су Срби показали да су народ који има веру у себе, а та вера, додаје, била је од пресудног значаја у остварењу свих великих постигнућа које су од Карађорђа до Великог рата остварили. Бивајући везани за корен, за своју Цркву и Косово, они су проналазили скривене снаге, разлог за борбу, одбијали сваки облик дефетизма, одбацивали предају. Срби су били народ мисије, потпуно посвећени њеном остварењу, управо супротно од онога што се са њима дешавало у освит Другог светског рата. Тај народ је, поручује Рашовић, показивао „да се не да искоренити, да је способан за живот и културу, једном речи: да је велики."[858]

Срби се „нису дали искоренити" ни онда када их је у миру бечка царевина настојала асимиловати, расточити, али ни онда када је Беч досељавањем Немаца у Срем покушавао да уништи српско унутрашње јединство.[859] „Хабзбурговци су увиђали: какву снагу за српски народ представља Срем са Фрушком Гором, па су направили план: да разбију српску компактност, да ослабе српску снагу путем колонизације."[860]

Да је Срем са Фрушком гором био угаони камен српског националног и духовног покрета, сматра Рашовић, најбоље се види у лику и делу Карађорђа Петровића, који је по свом повратку из аустријске војске „где се под заповедништвом Михаљевића као добровољац борио против Италије" дошао у манастир Крушедол, „где се налазио центар српске акције против Турака." У Крушедолу, будући српски Вожд

857 др Л. Рашовић, Траговима наше славе – кратки осврти, Нови Сад 1940, 23.
858 др Л. Рашовић, Траговима наше славе – кратки осврти, Нови Сад 1940, 28.
859 др Л. Рашовић, Траговима наше славе – кратки осврти, Нови Сад 1940, 29.
860 др Л. Рашовић, Траговима наше славе – кратки осврти, Нови Сад 1940, 29-30.

припремао је свој устанак, у тој „ризници остатка Српског Царства“ он је „челичио своју снагу за ненадмашне подвиге.“[861]

У години пред рат, Рашовић је, чини се, све више тражио баш Карађорђа и управо у нади да ће српски народ до њега доћи, неуморно је писао и причао дижући националну бодрост и верујући да ће се Срби, богатији за велико искуство Великог рата, изборити како са спољашњим, тако и са унутрашњим притисцима.

3.2. У новим околностима: од усташког пакла до Титовог и небеског раја

За Сремску Митровицу, „Априлски рат“ почео је осмог априла, када је немачки бомбардер-обрушивач ЈУ-87, познатији као „Штука“, просуо свој смртоносни терет у нади да ће погодити Железничку станицу. „Две бомбе су пале, у Железничку улицу код чардака Тоше Јовановића Исајлова, а друга прекопута, која је срушила кућу Саве Радојевића.“[862]

У току ноћи, истог дана, у град стижу „делови Треће коњичке дивизије Прве југословенске армије. У Великим Радинцима су се налазили Штаб 3. коњичке дивизије, Штаб 3. коњичке бригаде, ескадрон за везу, пиноирски ескадрон, 3. механизовани дивизион, аутовод. У Чалми је био 3. бициклистички батаљон, хемијски вод и возарска чета. До Лежимира и Гргуреваца стигао је заморен 3. дивизион артиљерије, с коњском вучом, који се тешко кретао због слабе сточне вуче. Од официра са помоћног аеродрома VI ваздухопловне групе у Великим Радинцима, заморени војници и официри су сазнали да су Немци већ заузели Куманово, Скопље и Солун.“[863]

Већ наредног дана и ноћи, „завршено је прикупљање Прве југословенске армије у Срему. Трећа коњичка дивизија је распоређена на територији митровачког среза. Центар окупљања били су Велики

861 др Л. Рашовић, Траговима наше славе – кратки осврти, Нови Сад 1940, 30.
862 Група аутора, Сремскомитровачка хроника, Сремска Митровица 1987, 218.
У граду су мобилисани 301. возарски батаљон, сухопутна станица Сремска Митровица, 303. стрељачка чета, цензорски одсек, команда пристаништа, команда речне пловне линије број III, команда железничке станице и противоклопна чета.
863 Група аутора, Сремскомитровачка хроника, Сремска Митровица 1987, 219.

Радинци и фрушкогорска села. Код свих немоторизованих делова 3. коњичке дивизије, осећала се јака замореност стоке. Команданту одреда код Ердевика (пешадијски пук и хаубички батаљон из Сомборског одреда) издато је наређење да се током идуће ноћи пребаце преко понтонског моста код Сремске Митровице и да образују 'Митровачки одред' са задатком заштите пролаза преко Саве код Митровице. По преласку да униште понтонски мост, користећи за то понтонски батаљон, који се тамо налазио и који улази у састав њиховог одреда."[864]

У таквим околностима, Командант града и округа Војислав Марковић попушта са живцима и након краћег разговора са челницима града одлази на ноге др Петру Гвоздићу и незванично му у руке предаје власт над градом.[865] „По казивању неких учесника у догађају, Гвоздић је окупљенима у Војном округу рекао да има везу са Кватерником у Загребу"[866] те да је и он из свог загребачког стана потврдио да се Митровица ставља на располагање усташком поверенику и тако и формално прикључује Независној Држави Хрватској. Непосредно пошто је Гвоздић и формално преузео управу у своје руке, извешане су беле заставе, а пуковник Марковић власт над војном управом предаје Хрвату Ивану Клишанићу[867]. Већ 12. априла, Гвоздић је на челу Главног усташког стана у Митровици. Први градоначелник окупираног града, био је адвокат др Иван Лончаревић. Њега је на том месту наследио Фрањо Бриндл[868].

---

864 Група аутора, Сремскомитровачка хроника, Сремска Митровица 1987, 220.

865 У реферату Реконструкција окупаторског апарата у Сремској Митровици 1941-1944 који је 1952. саставила митровачка ОЗНА, наводи се да Марковић није одмах напустио град, већ је још неко време боравио у њему. Колико тачно није познато, али, ако је веровати поменутом спису, довољно да свог сина ожени „ћерком једног фолксдојчера". ОЗНА наводи да је касније тражио да буде одведен у заробљеништво, али се не нуди објашњење због чега би то било тражено. Његова судбина остала је непозната.

866 Група аутора, Сремскомитровачка хроника, Сремска Митровица 1987, 221.

867 Приликом предаје власти Гвоздићу, уз Марковића су били Генералштабни пуковник Иван Клишанић и мајор Милан Алексић, за које се наводи да су се одмах ставили у службу нових власти.

868 Група аутора, Сремскомитровачка хроника, Сремска Митровица 1987, 229.

Значајно сведочење о предаји власти у руке митровачких Хрвата, оставио је и последњи предратни градоначелник Славко Рајић који наводи да је још десетог априла пуковник Марковић тражио да га градске власти заштите од евентуалних проблема са којима се може суочити. Први контакт са челницима ХСС-а Рајић је остварио преко бившег митровачког проте Драгомира Радошевића, који му је саопштио да га тражи др Иван Лончаревић. Пошто се срео са Лончаревићем, Рајић се срео и са др Петром Гвоздићем који му је саопштио да је пуковник Марковић већ био у његовом стану и да му се ставио на располагање.

„При повратку у градску Већинциу срео сам се са Др. Лончаревићем који ме је упитао шта све ово треба да значи и какав ће се став заузети. Одговорио сам да сам сазвао градски одбор у сврху договора. Дошавши у градску већницу затекао сам већи број градских заступника и укратко изложио им разговор са Др. Гвоздићем и командантом како Војног округа, тако и сухопутне станице."[869]

Седница у већници није ни почела, а стигао је нови Гвоздићев позив за састанак у команди Војног округа. „Дошавши у Војни округ у собу команданта затекао сам за столом команданта седећи. Др. Гвоздића који је у том моменту тражио или добио везу са Загребом. Овом чину присуствовали су колико се сећам осим поменутих Ђенералштабни пуковник Клисанић, пионирски мајор Алексић, капитан Ћуруски, а од цивилних лица др. Фрањо Рачки, жупник, Др. Иван Лончаревић сремски начелник Мицић, капетан градске полиције Биволаревић и шеф техничког одељења чијег се имена не сећам.

Добивши везу са Загребом др. Гвоздић је гласно понављао речи по наводном налогу Кватерника, да он, др. Петар Гвоздић преузме војну и цивилну власт у Срем. Митровици и да сви службеници како државних тако и самоуправних власти положе заклетву НДХ на руке Др. Гвоздића. На ово сам ја приметио да сматрам да би било воље да војну управу врши војно лице. Чувши ова наређења присутни сремски начелник, шеф полиције и шеф техничког одељења обратили

869 Реконструкција окупаторског апарата у Сремској Митровици 1941-1944, ОЗНА--Сремска Митровица, 1952, Оригинални рукопис. Грађа за хронику Сремске Митровице, Музеј Срема, кутија 1, бр. рукописа: 72.

су се питањем Др. Гвоздићу, шта престоји њима Србима, а пуковник Марковић Воја окренуо се службено постављеном Ђенералштабном пуковнику, стављајући му се на расположење."[870]

После овог састанка „који је био доста кратак", Рајић се враћа у већницу где извештава већнике о Гвоздићевом постављењу за заповедника војних и цивилних власти, што је сваки даљи разговор о томе у ком правцу треба ићи чинило сувишним. „Ја сам после тога по замолби Др. Гвоздића остао са градским сенатором Марковићем на дужности јер је било потребно да неко даје превозна средства и тражена обавештења војним куририма. Отприлике после шест сати дошао је к мени један непознати ми човек и рекао ми да ме моли др. Гвоздић да одмах дођем код њега у среско начелство. Пошавши затекао сам ја у улици једног жандара са којим са наставио пут до др. Гвоздића мислећи да сам ухапшен. Међутим дошавши до жандармеријске војарне напустио ме је жандар речима: 'Изволите наставити до Др. Гвоздића'. Ушавши у собу среског начелништва затекао сам великог Др. Гвоздића где седи за столом у присуством знатног броја водећих лица Хрватске странке, на чијем је чело у Ср. Митровици био. Др. Гвоздић је устао, пришао ми и замолио ме као председник општине и Србин да интервенишем код команданта неке војне јединице која је наводно заузела зграду државне поште како би се омогућили телефонски разговори у граду. Изајавио сам да ћу то покушати, али молим да ми се још неко у ту сврху додели, нашто је др. Гвоздић одредио окружног судију Војводића и команданта пристаништа Паладину.

Дошавши пред зграду поште пришао сам на улазу постављеном стражару и саопштио му да желим са командантом који се у тај час у пошти налази разговарати. Стражар је позвао заповедника страже који ме је увео у двориште и иза зграде упитао шта желим. Саопштио сам му да као градски начелник молим да ме командант прими уједно захтевајући да пријему присуствују и оба додељена члана од стране

870 Реконструкција окупаторског апарата у Сремској Митровици 1941-1944, ОЗНА--Сремска Митровица, 1952, Оригинални рукопис. Грађа за хронику Сремске Митровице, Музеј Срема, кутија 1, бр. рукописа: 72.

Хрвата. Заповедник страже отишао је да издејствује пријем. Вративши се, увео нас је, а при уласку приметио сам у једној соби у пролазу већи број разних лица од којих ми је Оскар Петриновић речима: 'избавите нас господине начелниче' ословио, што је мени изгледало као лично. Ушаваши у просторију телефонске централе затекао сам две телефонисткиње од којих се сећам Тупец Катице, а на отоману седећег поручника Живковића, ађутанта команданта Војног округа коме сам пришао са речима: 'Шта ви радите?' нашто је он слегавши раменима показао на официра код телефонске централе. Пришавши овом представио сам се као и преставници Хрвата и пратиоци, изјавивши да смо по налогу др. Гвоздића дошли да команданта замолимо, да командант одобри и омогући телефонске разговоре ради одржавања реда и мира. Команднат је на то рекао да се телефонски разговори могу водити, али да је централа заузета важним војним разговорима и да ће се он са друговима договорити. Отишавши одавде вратио се и саопштио нам следеће: 'Видим да имам посла са озбиљним људима и зато постављам увет за уступање централе да се мени и подручном особљу од стране Вас г. начелниче загарантује прелаз преко моста, како нама тако и нашим аутомобилима.' Ја сам са истог места обавестио телефоном о постављеном тражењу, на што ми је др. Гвзодић одговорио да се без даљњег изађе у сусрет тражењу команданта и замолио да никоме приликом пролаза моста на леву или десну страну – обалу не праве сметње у циљу избегавања сукоба."[871]

Раставши се са овом групом војника, Рајић је пошао ка Тргу Краља Петра, где су њега и његову групу зауставили југословенски војници са неколицином официра под оружјем, наредивши им да легну на асфалт. „У том је пришао један официр у пратњи почившег професора Кнезија који је официру рекао да сам ја председник општине нашто ме је овај позвао да устанем речима: 'Шта се ово догђаја, каква је ово пуцњава по граду', а ја см одоговорио да ми није познато. Пошавши одавде, дошли смо до улаза Градског поглаварства

871 Реконструкција окупаторског апарата у Сремској Митровици 1941-1944, ОЗНА--Сремска Митровица, 1952. Грађа за хронику Сремске Митровице, Музеј Срема, кутија 1, бр. рукописа: 72.

затекавши прилично велик број лица који су лежали на асфалту, од којих су се неки обратили мени речима: 'Гос. Начелниче, спасите нас!' У исто време појавили су се исти војници који су и нас поново натерали да легнемо на асфалт. Након краћег времена подигли су нас постројивши нас по четворо и спровели пред зграду Среског суда, где смо неко време провели за које су преко зграде и нас летели пушчани и топовски меци. У неко доба настала је од стране војног округа и православне цркве пуцњава што нас је натерало да бежимо, а кратко време затим дошли су до нас немачки војници и потерали нас у Војни округ. Сутра дан, предао сам дужност градског начелника Др. Лоначевићу, који је остао неколико дана на том положају, а потом је био позван да уз записник преда дужност Бриндлу."[872]

Први корак још увек не у потпуности формиране власти било је полагање заклетве која је давана пред др Рачким и др Гвоздићем, док је прва насилна акција нових власти био упад у просторије Удружења Четника за које се веровало да је организовало отпор у граду. Том приликом пронађени су и спискови припадника Удружења па су, још док су одјекивали пушчани хици, почела прва хапшења. Похапшени су, чим су се прилике стекле, слати у логор у Осијек, одакле су неки пуштени, а неки транспортовани даље за Бјеловар.[873]

Док је власт лагано предавана у руке Хрватима-усташама, некадашњим члановима ХСС-а, на „малти", тачније на улазу у град из правца Лађарка, у близини понтонског моста дошло је до тешког окршаја између југословенских војника, или боље речено, својеврсне мешавине остататака војних и полицијских (жандармеријских) јединица и надолазећих Немаца.[874]

---

872 Реконструкција окупаторског апарата у Сремској Митровици 1941-1944, ОЗНА--Сремска Митровица, 1952. Грађа за хронику Сремске Митровице, Музеј Срема, кутија 1, бр. рукописа: 72.

873 Реконструкција окупаторског апарата у Сремској Митровици 1941-1944, ОЗНА--Сремска Митровица, 1952. Грађа за хронику Сремске Митровице, Музеј Срема, кутија 1, бр. рукописа: 72.

874 Посредно, о овим догађајима је у својој изјави датој Комисији осмог јануара 1969. сведочио и соколски старешина Бошко Новаковић. По избијању рата, како је сам рекао, као резервни официр нашао се у 201. Прекобројном батаљону у Илачи

У првим данима НДХ-а, гину жандарм Србобран Буцало и извесни Антуновић[875], војник-митраљезац, Буњевац-добровољац, из састава 51. пешадијског пука, који је деловао у саставу Седме пешадијске „Потиске“ дивизије, мобилисане са простора Сомбора и Суботице. Антуновић гине за својим митраљезом и бива на брзину сахрањен на старом римокатоличком гробљу у Сремској Митровици.[876]

Борбе у Сремској Митровици трајале су до ране зоре 12. априла. „Тог јутра, мртви југословенски војници лежали су на кеју[877]. Немци су их побацали у капије кућа крај Саве, лежали су и у парку и код Румске малте. На све стране било је разбацано оружје и војничка опрема. На празном простору од Крста до Занатлијске улице све до Дакине кафане, видели су се остаци наоружања југословенске војске, неколико запаљених камиона, напуштени митраљези, топови без завртача, расута муниција, делови митраљеза. На радњама поразбијани излози, роба однета од Немаца или домаћих пљачкаша.“[878] На крају „Априлског рата“, у ропство и логоре код Берлина, Дортмунда, Есена, Форбаха, Либурга... отерано је око 75 Митровчана, бранилаца Југославије.[879]

код Шида. Сама ратна дејства није видео нити у њима учествовао, али је у општем расулу, крећући се од Шида ка Митровици најпре чуо да су Немци већ стигли до Кузмина и Кукујеваца да је проглашена НДХ и да се војска распада. На путу ка Митровици срео је Ферду Кнеза, школског колегу из гимназије и потоњег усташког функционера у Митровици, а овај му је рекао да су Хрвати добили своју државу и да ништа не ради против ње. Већ у Илачи Хрватска Сељачка Заштита, по Новаковићевом сведочењу, почела је да разоружава југословенске војнике. Заробљен на путу за Митровицу, уз Немце је стигао до Кузмина, а потом је колона стала и код Лаћарка јер је према речима једног немачког официра у Митровици пружен јак отпор на улазу у град и има доста мртвих Немаца. У Лаћарку Новаковић је замолио истог официра да га пусти да изведе породицу из града, што је овај урадио. Музеј Срема, изјава бр: 163

875 Група аутора, Сремскомитровачка хроника, Сремска Митровица 1987, 222-225.

876 Данас нема његовог обележја, али се може утврдити шири простор на којем се његови земни остаци налазе.

877 У априлу 2021. године, на некадашњој „Лаћарачкој малти“, у близини старог понтонског моста постављен је војнички крст у част војника Краљевине Југославије, палим на митровачким барикадама у „Априлском рату“.

878 Група аутора, Сремскомитровачка хроника, Сремска Митровица 1987, 225.

879 Група аутора, Сремскомитровачка хроника, Сремска Митровица 1987, 227.

Сећајући се тих дана, шестог априла 1950. у свој дневник просветни начелник и национални радник Јован Удицки ће уписати: „Мислили смо и много смо се куражили, да ћемо ми бити они који ће Хитлеру стати на врат. Међутим, зна се шта се догодило. Већ трећи дан имали смо прилике да видимо нашу славну југословенску војску раштркану. Били смо сви понижени и забринути“.[880]

Он износи и занимљиву епизоду из митровачког Војног округа у којем су, верујући да југословенска војска напредује на фронтовима, у првим данима рата пекли и јагњад за „гурмане официре“. За то време већ су се по граду могле видети исписане пароле „Смрт Србима“ и „Ван Срби“, чиме је и пре формалне окупације постало јасно шта ће се дешавати са већинским народом уколико о његовој судбини буду одлучивали Немци и Хрвати-усташе.

У град, Немци су ушли уз поздраве и хвалоспеве које су им упућивали домаћи Немци и Хрвати, или боље речено, већински део Немаца и Хрвата који је окупаторе дочекао као ослободиоце. „Наоружане банде домаћих издајника, приступили су југословенским официрима, подофицирима и војницима, одузимали им оружје, кидали еполете, војничке знакове и амблеме, док су неке тако разоружане одводили и затварали у полицијске затворе.“[881]

Сва важнија места у граду била су излепљена обавештењима о проглашењу НДХ, а „жупник др Фрањо Рачки одржао је у католичкој цркви свечано богослужење, поздрављајући победу немачког оружја и оснивање усташке државе.“[882] Србима је по улицама јавно пређено „да ће их све поубијати као псе и поклати као свиње.“[883]

„Овде у Митровици, сви су Римокатолици без разлике народима којима су припадали, спочетка радосно поздравили стварање Н.Д.Х. После су се неки тргли, али зато су Срби митровачки губили главе“, забележио је своје утиске Удицки уз напомену да страдалници никада нису

880 Налази се у рукописној заоставштини.

881 Саопштења о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини 1941-1944, књига два, Срем, свеска један, Нови Сад 1946, 27.

882 Група аутора, Сремскомитровачка хроника, Сремска Митровица 1987, 226.

883 Саопштења о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини 1941-1944, књига два, Срем, свеска један, Нови Сад 1946, 37.

напустили веру у коначну победу: „Шума нас је одржала, њојзи хвала!“, писао је о тим данима Удицки.

Тих првих дана нове власти, у граду се затекла и мања група диверзаната коју је, како у свом сведочењу о ратним данима Николе Вученова, поратног првог помоћника Жике Берисављевића пише некадашњи директор Гимназије у Сремској Митровици Милорад Петровић, са циљем да убије др Петра Гвоздића послао Драгољуб Михаиловић који се са својом војском у то време налазио у реону Семберије. Износећи речи самог Вученова који је у то време био у Дражином „специјалном пуку“, Петровић истиче да је група војника успела да се 12. априла пробије у град, да зароби Гвоздића и Ђенералштабног пуковника Клисанића, Хрвата који је у међувремену постао војни заповедник града. Идеја је била да им се придружи и судија Иван Војводић, али диверзанти нису успели да га пронађу, па су се упутили ка Јалији где је требало извршити егзекуцију. Но, сплетом околности, ова група се сукобила са Немцима код Пиваре, успела је да се извуче, али није испунила задати циљ.[884]

Врло брзо по успостављању нових власти, заживео је у граду усташки апарат који је своја упоришта налазио у бирократском систему и духу некадашње бечке царевине. Успостава немачко-хрватске (усташке) власти у Сремској Митровици деловала је као освета за новембар 1918. када су српске трупе ушле у Срем и омогућиле његово уједињење са Србијом. Оно што је за Србе било ослобођење, испоставиће се, за Хрвате је била окупација, а српска жеља да говоре својим језиком и пишу својим писмом, разумевана је као асимилација Хрвата и насилно наметање српског идентитета.[885]

„Повампирене су институције и речник из доба Аустро-Угарске; општине су постале општинска поглаварства, среско начелство котарска област, жандармеријске станице оружничке постаје. Полиција се звала редарство, а жандармерија оружништво, па су они најпре почели да функционишу.“[886]

884 Сећања Милорада Петровића, директора Гимназије у Сремској Митровици, недатирани рукопис, Музеј Срема, Кутија: Рукописи, рукопис број 360.

885 Више о томе видети у: Крешимир Бушић, Хрватско-српски односи у Вуковару и околици од 1918. до 1941, сепарат.

886 Група аутора, Сремскомитровачка хроника, Сремска Митровица 1987, 228-229.

У погледу војних формација, у граду су се тада налазили Штаб 750. пука 718. немачке дивизије, 2. батаљон 750. пука, једна батерија 1. дивизиона 668. артиљеријског пука, 6. чета 2. батаљона 6. пешачког домобранског пука, 2. усташки батаљон 1. пука, јаке снаге жандармерије и Војни округ.

Командант града био је Јохан Сондермајер, а главна зграда команде немачке војске смештена је најпре у Војном округу, па у кући Ћире Милекића на Житном тргу и на крају у Српском дому. У згради Соколског дома у данашњој Масариковој, био је смештен „Културбунд" који је водио евангелистички свештеник Јулијус Шорлинг који је из Немачке у Митровицу на службовање дошао непосредно пред почетак рата.[887]

Домобрани[888] су смештени у касарни југословенске војске, на простору данашње „Царске палате", док су усташе биле размештене по митровачким школама. Гро њих боравио је у „Хрватском дому".[889] У исто време „у кући зликовца Петра Гвоздића, тадашњег адвоката", биће уприличен састанак усташког градског елемента. „На томе састанку, његовим учесницима се одређују улоге и функције које су ови одмах преузели и од тада их почели вршити."[890] Слично је било и у суседној Руми, у коју је, крај немачких оружаних снага, на мотоциклу, ушао и румски Шваба Пинтер Штефан, до рата власник тамошњег „аутобуског предузећа"[891].

У таквој атомсфери, по повратку Марка Ламешића, Румљанина и Павелићевог повереника за Источну Славонију из Загреба[892] „усташе су пришле образовању свог месног руководства у граду – табора, и

887 Група аутора, Сремскомитровачка хроника, Сремска Митровица 1987, 244.
888 У саставу Хрватског домобранства деловао је и „Оружнички одјел" који је крајем децембра 1941. године покренут из Митровце на Петрову гору.
889 Група аутора, Сремскомитровачка хроника, Сремска Митровица 1987, 244.
890 Саопштења о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини 1941-1944, књига два, Срем, свеска један, Нови Сад 1946, 25.
891 Саопштења о злочинима окупатора и њихових помагача у Војводини 1941-1944, књига два, Срем, свеска један, Нови Сад 1946, 28.
892 Ламешић је највише времена проводио управо у Загребу, где је током рата и преминуо.

среског центра – логора."[893] Управо је Ламешић био тај који је Гвоздићу, „у Среском начелству, где га је позвао саопштио да ће се основати усташки логор у Срем. Митровици и да за логорника поставља Андрију Крзмановића[894], а за његове ближе сараднике Људевита и Јакоба Ковача и др Рачки Фрању, а за чланове Калац Андрију, Војводић Ивана, Матијашевић Ивана, Хелбих Карла и Бриндл Фрању."[895] Поред функције логорника, Крзмановић је вршио и функцију таборника, док су се у саставу митровачког усташког Табора налазили још и: Мата Ципријановић, Андрија Махач, Ферда Бокун, Иван Јурић, Репа Харамина „и још три лица чија имена нису утврђена."[896]

Први међу митровачким грађанима хрватске националности који су ступили у логор, били су чиновници и занатлије, а касније су то у великој мери чинили и сељаци, сви махом чланови ХСС-а која је већ у јуну исте године спровела акцију „да се из Славоније и Срема упуте депутације Павелићу свих организација, да би сви чланови њихових организација корпоративно ступили у усташки табор."[897]

Убрзо потом, формирана је и усташка младеж и то мушка и женска.[898] У раду ових организација истицали су се нарочитио Људевит

---

893 Група аутора, Сремскомитровачка хроника, Сремска Митровица 1987, 229. Реконструкција окупационог апарата у Сремској Митровици 1941-1944, оригинални рукопис, ОЗНА-Сремска Митровица 1952. Грађа за хронику Сремске Митровице, Музеј Срема, кутија 1, бр. рукописа: 72.

894 Др Петар Гвоздић му је постао заменик. До формирања логора био је стожерник „чији је делокруг рада обуватао цео срез." Реконструкција окупационог апарата у Сремској Митровици 1941-1944, оригинални рукопис, ОЗНА-Сремска Митровица 1952, 6.

895 Реконструкција окупационог апарата у Сремској Митровици 1941-1944, оригинални рукопис, ОЗНА-Сремска Митровица 1952. Грађа за хронику Сремске Митровице, Музеј Срема, кутија 1, бр. рукописа: 72.

896 Реконструкција окупационог апарата у Сремској Митровици 1941-1944, оригинални рукопис, ОЗНА-Сремска Митровица 1952. Грађа за хронику Сремске Митровице, Музеј Срема, кутија 1, бр. рукописа: 72.

897 Реконструкција окупационог апарата у Сремској Митровици 1941-1944, оригинални рукопис, ОЗНА-Сремска Митровица 1952. Грађа за хронику Сремске Митровице, Музеј Срема, кутија 1, бр. рукописа: 72.

898 У њеним акцијама које су биле пропагандне: маршеви, шетње уз музику и хуманитарне (помоћ рањеницима и породицама рањених и погинулих), истицали су се: Карло Годић, Никола Грујић, Људевит Ковач, Штефица Девчић, Иван Разлер,

Ковач „Пудо“[899], Штефица Девчић[900], Аница Луцијановић[901] и Ивица Хавлас[902], а организационо била је подељена у три разреда: „Усташка узданица“ од првог до трећег разреда, „Усташки јунак“ за омладину од другог до шестог разреда и „Старчевићева младеж“ од шестог до осмог разреда.[903]

Једном успостављени, табор и логор само су додатно појачали терор над Србима. Задужени за ред унутар самог града, ови органи су одлучивали о животу и смрти, о праву на становање у сопственим домовима, позивали на одмазду и протеривање[904]. „Одмах по почетку НДХ, поведена је антисрпска политика уперена директно против Срба, Јевреја и Цигана. Усташки идеолог, др Гвоздић Петар, доследно је спроводио у тим данима политику Павелићевог апарата у Срем. Митровици. Он је радио на организовању усташког покрета и стварао организације у Митровици. Он је био тај који је позивао све Хрвате на зборовима да се окупе око НДХ апелујући да је то њихова света дужност и побринуо се да ни један Хрват не остане ван усташког покрета.“[905]

Први на списку за хапшење нашли су се солунски добровољци и истакнути национални радници, чланови „Соколског друштва“ као и носиоци политичког живота у граду, па су тако уочи Ђурђевдана, петог маја, „ухапшени и адвокат др Јеврем Видић[906], затим Милан Бацановић,

---

Штефица Харди и Ружица Ивануш. Реконструкција окупационог апарата у Сремској Митровици 1941-1944, оригинални рукопис, ОЗНА-Сремска Митровица 1952. Грађа за хронику Сремске Митровице, Музеј Срема, кутија 1, бр. рукописа: 72.

899 Логорник мушке лозе.

900 Таборник женске лозе.

901 Логорник женске лозе.

902 Први логорник мушке лозе, кога ће наследити Људевит Ковач.

903 Реконструкција окупационог апарата у Сремској Митровици 1941-1944, оригинални рукопис, ОЗНА-Сремска Митровица 1952. Грађа за хронику Сремске Митровице, Музеј Срема, кутија 1, бр. рукописа: 72.

904 Реконструкција окупационог апарата у Сремској Митровици 1941-1944, оригинални рукопис, ОЗНА-Сремска Митровица 1952. Грађа за хронику Сремске Митровице, Музеј Срема, кутија 1, бр. рукописа: 72.

905 Реконструкција окупационог апарата у Сремској Митровици 1941-1944, оригинални рукопис, ОЗНА-Сремска Митровица 1952. Грађа за хронику Сремске Митровице, Музеј Срема, кутија 1, бр. рукописа: 72.

906 Ликвидацију Јеврема Видића наредио је лично Андрија Артуковић и она је

градски чиновник, Срета Бибић, трговац, Лазар Бизумић, чиновник, др Лазар Рашовић, адвокат, Димитрије Рашић, школски надзорник, Милан Воркапић, чиновник, Бошко Новаковић, професор и соколски старешина и многи други виђенији људи".[907]

Сви они били су хапшени из два разлога, од којих је потенцијални утицај на српско становништво био можда и мање важан од чињенице да су над својим заробљенима нове хрватске власти спроводиле и личне освете. У том смислу, значајан је случај Срете Бибића, трговца, који је убијен батинањем. „Њега је страховито мрзео шеф полиције Ферда Кнез[908], јер је Срета својевремено упутио протест министру правде, када је Кнез[909] враћен у службу после одлежаног затвора, због антидржавног иступа па још и на исто место. Срета га је тада описао као великог франковца, што је и био овај одани Гвоздићев присталица."[910]

Одређени за транспорт у Јадовно, Видић, Удицки и Рашовић пошли су на пут са ког нису требали да се врате. Судбина је хтела да је Удицки успео да се спасе код Винковаца, док су, скупа са другима, у Загреб и Копривницу стигли Видић и Рашовић. Чињеница да је недуго затим у главни град НДХ стигла Лазарева супруга Јелена, променила је судбину њеног супруга др Лазара који је, за разлику од Јеше Видића из Загреба, уместо пут Јадовна пошао натраг, за Недићеву Србију.[911]

била од пресудног значаја за његово изручење СФР Југославији. Ово убиство нашло се у трећој тачки оптужбе против Министра унутрашњих послова НДХ.
У мају 2020. године, на Јевремовој кући постављена је спомен-плоча у знак сећања на ову, у политичком животу града, значајну личност.

907 Група аутора, Сремскомитровачка хроника, Сремска Митровица 1987, 233.

908 Кнеза је на тој дужности 1. јуна 1941. године заменио дотадашњи шеф полиције у Земуну, Митровчанин Фрањо Трухар. Како је касније сведочио на суђењу Артуковићу у Загребу, Трухар је још пре рата познавао припаднике усташког покрета, а у Мостару се упознао са Артуковићем који му је, како је сведочио, по постављењу на место шефа митровачке полиције поручио да „коље све Србе одреда, као и Жидове и Цигане". Јово Поповић, Суђење Артуковићу, Загреб 1986, 119.

909 На суђењу Артуковићу, Трухар је истакао да је Кнез одмах по успостављању хрватских власти у граду почео са „уништавањем" Срба, те да су у првим месецима НДХ у Сремској Митровици „прогони и покољи" били „у пуном јеку". Ј. Поповић, Суђење Артуковићу, Загреб 1986, 119.

910 Група аутора, Сремскомитровачка хроника, Сремска Митровица 1987, 233.

911 Сведочанство о избављењу др Лазара Рашовића, написано је према изјави

Као сарадник свог супруга, Јелена је била често упућена у Лазареве послове[912], тако да је између осталог учествовала у одбрани већ споменутог Марка Ламешића, кога је уочи рата Рашовић бранио по службеној дужности, без надоканде. Како је Ламешић постао близак Павелићев сарадник и у многим пословима имао одрешене руке[913] Јелена је, упркос Рашовићевим апелима да никога не моли за њега, решила да крене у Загреб. Тамо је нашла Ламешићеве канцеларије, ушла на врата и рекла кога тражи. Упитана да ли има заказано, саопштила је да пренесу Павелићевом поверенику да га тражи Јелена Рашовић, супруга адвоката Лазара. Није дуго прошло, стражар је изашао на улицу, увео је у канцеларију и брзо су се договорили. Ламешић је обећао да ће у року од пар дана Лазар бити пуштен.

За то време, премештен у логор „Даница" код Копривнице, др Лазар Рашовић таворио је у усташкој самици, где је чекао наставак транспорта за Јадовно. Не знајући шта ће се са њим десити, а сматрајући да никоме ништа није скривио, решио је да време које има искористи на писање жалбе властима НДХ. О томе шта је све наводио у својој одбрану и на шта се жалио немамо тачних података[914], али је у породичном сећању остало сазнање да су га у пола посла прекинули стражари који су бесно упали у самицу и повели га напоље.

Мислећи да иде на губилиште, тражио је да му се омогући да пред смрт макар доврши своју жалбу. Пошто су га извели на ходник, поручили су да му је у Загребу жена и да истог часа иде натраг, за Митровицу. У образложењу Одлуке којом је ослобођен наведено је да се отпушта пошто је „Црногорац". Касније ће се због тога жалити супрузи[915],

---

Светлане Рашовић-Вулетић и Радмиле Рашовић.

912 др Л. Рашовић, На заходу – пабирци са животног пута, Сремска Митровица 1962, Посвета.

913 Ламешић је био један од неколицине предратних заклетих усташа у Срему, иначе, формално један од вођа ХСС-а у Руми.

914 Према изјави Светлане Рашовић-Вулетић, објашњавао је да није никоме учинио било шта нажао, а уз то се жалио и на третман који је он, али и остали логораши имао.

915 Јавно ће јој се захвалити 1962. у „Посвети" на почетку књиге На заходу. Тада ће рећи да га је она бодрила и „ретком храброшћу успела да ме спасе усташког логора,

но по свему судећи чињеница да је НДХ имала специјалне везе са Црном Гором представљала је једину могућност за Лазарево спасење.

Саветовано му је да се у Митровицу више не враћа, тако да је остатак рата, др Лазар Рашовић провео најпре у Ћуприји, потом у Зрењанину[916], а касније у Швајцарској и коначно у Паризу, одакле ће се 1945. вратити и у значајно измењеним околностима, не без проблема са новим властима, наставити са адвокатском праксом.

3.2.1. Наставак праксе и смрт

Први закон о адвокатури у комунистичкој Југославији, донет је 12. децембра 1946. и он је адвокатуру видео као јавну службу.[917] Па ипак, као главна карактеристика односа нових власти према адвокатима остаје дубоко неповерење као последица „неразумевања значаја и положаја адвокатуре и њених функција у органима власти. Званично је било једно схватање, а незванично (суштинско) друго. Тако су адвокати били често у незавидној ситуацији да пружају правну помоћ непријатељима новог поретка, што се тумачило као да адвокат стоји у одбрани старог друштвеног поретка и старог (капиталистичког) друштва."[918]

Како су ратне околности измениле слику Сремске Митровице, последица разарања није била лишена ни адвокатура, па тако др Петар Гвоздић, др Иван Лончаревић[919], др Владимир Рачки[920], др Драган

где ме чекала сигурна смрт". др Л. Рашовић, На заходу – пабирци са животног пута, Сремска Митровица 1962, Посвета.

916 У оба града бавио са адвокатуром.

917 Сунчани сат, часопис за науку, уметност и културу, 1, Сремска Митровица 1992, 20.

918 Сунчани сат, часопис за науку, уметност и културу, 1, Сремска Митровица 1992, 20-21.

919 „Др Лончаревић Иван је одмах првих дана био један од тих који је учествовао у преузимању власти и првих неколико дана био је и градоначелник и шеф полиције, после чега га са тих дужности уклањају због тога што је за време бивше Југославије био посланик не толико активан у ХСС." Реконструкција окупационог апарата у Сремској Митровици 1941-1944, оригинални рукопис, ОЗНА-Сремска Митровица 1952. Грађа за хронику Сремске Митровице, Музеј Срема, кутија 1, бр. рукописа: 72.

920 „Др Рачки Владимир се није бавио нарочито политиком. Примио је адвокатску

Јунг[921] и др Перо Ривола[922] већ у првим данима НДХ стају на страну ове творевине. Адвокати и браћа Слободан и Небојша Малетић губе живот као припадници НОП, Јеврем Видић бива убијен у Јадовну, док др Гига Аранцики гине у својој кући у Београду током савезничког бомбардовања.[923] Отуда није ни чудно то што адвокат др Никола Радојевић у једној жалби Градском народном одбору од јануара 1946. између осталог констатује да у Митровици, осим њега, од старих адвоката ради још само Лазар Рашовић.[924]

За разлику од Радојевића који је желео да адвокатски посао замени земљорадничким, Рашовић се већ 1945. пријавио Адвокатској комори[925] и активно је радио све до 1947, када прави петогодишњу паузу у раду.

Током првих поратних година учествовао је по позиву новоформираних власти у раду Окружног народно ослободилачког одбора[926]

акцеларију од др Гвоздића јер се овај захвалио на адвокатури због ступања у државну службу." Реконструкција окупационог апарата у Сремској Митровици 1941-1944, оригинални рукопис, ОЗНА-Сремска Митровица 1952. Грађа за хронику Сремске Митровице, Музеј Срема, кутија 1, бр. рукописа: 72.

921 „Драган Јунг је исто тако као Ривола за време окупације био усташа, због чега је после рата био стрељан. Један син му је био у немачкој војсци, а други у домобранима." Реконструкција окупационог апарата у Сремској Митровици 1941-1944, оригинални рукопис, ОЗНА-Сремска Митровица 1952. Грађа за хронику Сремске Митровице, Музеј Срема, кутија 1, бр. рукописа: 72.

922 „Др Ривола Петар био је усташа и као такав као остали дежурао је на телефону усташког логора као дежурни члан. Приликом одзива на телефон, одговарао је овим речима. 'Овде усташа Ривола'. Ово дежурање је било за време акције Немаца у Мачви и поседања савске обале од стране усташа. Да је он овако говорио, лично је чуо Трухар Фрања, тадашњи шеф полиције." Реконструкција окупационог апарата у Сремској Митровици 1941-1944, оригинални рукопис, ОЗНА-Сремска Митровица 1952. Грађа за хронику Сремске Митровице, Музеј Срема, кутија 1, бр. рукописа: 72.

923 Сунчани сат, часопис за науку, уметност и културу, 1, Сремска Митровица 1992, 17.

924 Историјски архив Срем, фонд бр. 172, Народни одбор среза Сремска Митровица, 189

925 Сунчани сат, часопис за науку, уметност и културу, 1, Сремска Митровица 1992, 21

926 Сунчани сат, часопис за науку, уметност и културу, 1, Сремска Митровица 1992, 18. Увидом у архивску грађу Окружног, Среског и Месног НОО за Срем и Сремску Митровицу, др Лазара Рашовића нисмо пронашли на списку чланова ових органа, што указује на то да је он био спољни сарадник, на шта га је, између осталог, обавезивао и прописима утврђени положај и обавезе адвоката у социјалистичкој Југославији. Историјски архив Срем: ОННО за Срем. Сремска Митровица, персонални одсек

да би се већ 1947. поново нашао у иностранству. Наиме, како је у изјави аутору овог рада истакла унука Лазара Рашовића Радмила, на бекство из земље одлучио се након дојаве једног познаника-судије да му се због неповерења које су комунистичке власти имале према њему, спрема монтирани процес.

Из куће је отишао током ноћи и као четири деценије раније, када се упутио у Русију, ишао је тежим путем. Пешке је прешао југословенско-аустријску границу и упутио се ка Француској где је једно време боравио током Другог светског рата. На том путу доживљава и несрећу, што успорава његово кретање и одводи га у женски самостан у којем неко време проводи на лечењу. Тек по доласку Срђе Прице[927] на место амбасадора у Паризу[928] а на његов лични наговор и објашњење да су се у међувремену околности у Југославији промениле, враћа се по други пут у Митровицу.

У породичном сећању остало је сведочанство Лазареве супруге Јелене, која је под оптужбом да је учествовала у бекству провела три месеца у митровачкој Казниони, да је, по повратку у град на Сави Рашовић био често позиван да као „покајник" држи говоре у некадашњем „Ратарском дому", што је он невољно чинио, трудећи се при томе да причу о величини КПЈ смени разговорима о величини националне историје и значају Срема у стварању и обликовању националног идентитета код Срба.[929]

1945. Акта без броја, досијеа службеника и изјаве чланова НОО и МНО. Кутија 7. Потврду о сарадњи са Окружним Народно-ослободилачким Одбором налазимо у једном допису зрењаниске организације у којој се митровачкој јавља да се у Петровграду налази адвокат др Лазар Рашовић који је вољан да се митровачким властима стави по потреби на располагање.
Историјски архив Срем: ОННО за Срем. Сремска Митровица, председништво 1944: 1-140; 1945: 1-37; 1945: 1-1412. Одсек за унутрашње послове 1945: 1-423.

927 Познато је да је Прица био новинар и члан Међународне федерације са средиштем у Паризу, баш као и Рашовић, те није немогуће да су остваривали и неку врсту контаката. Ова вероватноћа није превелика, сходно Рашовићевом држању према комунистичкој идеологији.

928 На овом месту био је од 1950. до 1955.
Прица је словио за отвореног човека, о чему између осталог сведоче и његови контакти са предратним југословенским грађанским политичарима попут др Ивана Шубашића, Бранка Чубриловића, Милоша Трифуновића и других.

929 Због тога су његова предавања неретко била праћења великим и организова-

У време Рашовићевог повратка у Југославију мењало се и расположење нове државе према адвокатима. Све више се заборављало на њихову „антидржавну“ прошлост, а све више су постајали део правног поретка, о чијој мисији у социјалистичком друштву се посебно водило рачуна. Тако је, о „новој улози“ адвоката у условима „темељитих промена у нашем друштву“ говорио између осталих и др Јосип Хрмчевић, председник Врховног суда ФНРЈ. Он је на Скупштини Адвокатске коморе АПВ, 11. маја 1952. између осталог истакао и то да адвокати више нису „помоћни орган судства, јавног тужиоца и органа народних власти“ као што је то било по Закону из 1946, већ да је њихова примарна улога заступање „грађана, привредних предузећа и задруга пред судом“, али уз сталну свест да ново социјалистичко друштво тражи стварање нових односа и са њима новог концепта морала, другачијег од „буржоаског“.[930]

И мада тражи аутономију адвокатуре, за коју понавља да није продужена рука државе, већ да све дугује сопственим правилима, правди и части, Хрмчевић поручује да се стални рад на „идејно политичкој изградњи адвоката“ не сме схватати као терет, већ као пожељно дело које омогућава заступницима правде да се што је могуће боље уклопе у нови идеолошки оквир државе. „То је ствар у првом реду личног рада појединца на свом уздизању, друго то је ствар фронтовске организације и Партије. Тамо где се сви васпитавају, треба да се васпитавају и уздижу и адвокати.“[931]

Слично је истим поводом говорио и тадашњи секретар Адвокатске коморе АПВ Милорад Ботић, који је истакао да је „народно незадовољство“ према адвокатима дошло као резултат деловања два фактора: први је тај да су адвокати по сили закона, у времену „ликвидације капитализма“ били принуђени да бране „народне непријатеље“, а други тај што су у време „ненародних“ режима неретко свесно урушавали правду и давали свој допринос „националистичкој“ политици која је и условила распад Краљевине.[932]

ним негодовањем. Изјава Радмиле Рашовић.

930 Гласник Адвокатске коморе АПВ, број 1, година 1, Нови Сад, јуни 1952, 2.

931 Гласник Адвокатске коморе АПВ, број 1, година 1, Нови Сад, јуни 1952, 3.

932 Гласник Адвокатске коморе АПВ, број 1, година 1, Нови Сад, јуни 1952, 7.

Због тога, наставља Ботић, питање које су нове власти поставиле себи, да ли социјалистичком поретку адвокати уопште требају, било је више него логично, баш као и одговор да је њихов опстанак потребан и могућ, само под условом да се, у складу са новим поретком, промени и застарела природа адвокатуре.

„Изгледало је да је адвокатура најизразитији продукат капиталистичког друштва и многи су веровали да са сломом овога поретка има да нестане и адвокатуре као друштвене установе. Ово је тако изгледало стога што је капиталистички друштвени поредак умео да изгради разрађен и веома фини правни систем, који је имао да штити постојеће економске односе, па је стога адвокатура имала нарочити значај у компликованом правном систему буржоаског друштва. Међутим, ако је адвокатура била заштитник буржоаског поретка, она исто тако треба и може да буде корисна полуга у изградњи социјалистичког друштва."[933]

Социјалистича држава, закључује своја разматрања о будућности адвокатуре Ботић, дала је добар оквир за њен правилан развој[934] и на самим адвокатима је да личним радом на себи и у својим срединама утврђивању „нове правде" дају преко потребну пуноћу.[935]

О значају идеолошког рада са адвокатима *Гласник Адвокатске коморе АПВ* је писао у редакцијском тексту „7. јули – Дан устанка народа Србије" у чијем закључку управо Ботић истиче да овај датум представља путоказ свим грађанима нове Југославије, па тако и онима који се баве адвокатуром, како би на својим пословима изгарали једнако као и они који су устали против окупатора.[936]

У ту сврху, одржаване су у организацији Коморе редовне конференције на теме у вези са „савременим проблемима адвокатуре" на којима је предност давана њиховом уклапању у нови поредак. Писало се „какав треба да буде данашњи адвокат" и хвалило настојање „друга Александра Ранковића" да на сваком кораку укаже на значајно место

933 Гласник Адвокатске коморе АПВ, број 1, година 1, Нови Сад, јуни 1952, 8.
934 За разлику од СССР-а који је адвокатуру учинио делом свог чиновничког апарата. Гласник Адвокатске коморе АПВ, број 1, година 1, Нови Сад, јуни 1952, 8.
935 Гласник Адвокатске коморе АПВ, број 1, година 1, Нови Сад, јуни 1952, 8.
936 Гласник Адвокатске коморе АПВ, број 2, година 1, Нови Сад, јули 1952, 2.

које у „учвршћивању социјалистичког друштвеног и привредног уређења“[937] адвокати имају.

О „задацима адвокатуре“ у светлу јачања социјалистичког поретка писано је и у *Гласнику* из новембра 1952.[938] када је посебно указивано на то да постоје и они адвокати који свој ангажман користе као маску за рад против „нове“ државе. „Јачање адвокатуре ради остваривања социјалистичке законитости и права која у томе циљу имају адвокати као заступници странака, никако се не би смели користити као маска за непријатељски рад, противу државног и друштвеног уређења. Сваки адвокат је грађанин, као и сваки други појединац. Он има одређена права, али уједно и одређене обавезе према друштву и држави. То никако не би смело да се изгуби из вида.“[939]

Да би адвокат правилно одговорио на свој позив, он увек мора имати на памети да се све што ради не тиче (само) њега, већ и друштва у име којег штити правду. „Не може се међутим рећи да су у томе погледу поједини адвокати увек на висини свога задатка. Јасно је да такво стање и отежава рад адвокатуре уопште.“[940]

Јачајући „правни поредак“ нове државе, *Гласник* није пропуштао прилику ни да објашњава адвокатима о значају избора и нужности њиховог учествовања у већ унапред разрешеном исходу изборне трке, проглашавајући демократски централизам и привидну једнопартијску демократију за најбољи израз народних стремљења. У том смислу, од адвокатуре се очекивало да прва да пример како треба помоћи „младом“ социјалистичком поретку.[941]

Почев од 1953. *Гласник* је редовно писао о „материјалној бази адвокатуре“, трудећи се да укаже на нужност смене буржоаске етике социјалистичком, о сталном „проширењу обима адвокатуре“ као виду развоја праксе у нарастајућем друштву правде, питању социјалног

937 Гласник Адвокатске коморе АПВ, број 4, година 1, Нови Сад, септембар 1952.
938 Гласник Адвокатске коморе АПВ, број 6, година 1, Нови Сад, новембар 1952.
939 Гласник Адвокатске коморе АПВ, број 6, година 1, Нови Сад, новембар 1952, 2.
940 Гласник Адвокатске коморе АПВ, број 6, година 1, Нови Сад, новембар 1952, 2.
941 Гласник Адвокатске коморе АПВ, број 6, година 1, Нови Сад, новембар 1952, 3-5.

осигурања адвоката и другим сличним темама у којима је трагано за средњим решењем између потреба еснафа и филозофије државе.[942] У 11. броју *Гласника* из новембра 1953. писаће се о „прилагођавању адвокатуре данашњем животу“[943] а већ почетком октобра наредне године, приликом одржавања Првог конгреса правника Југославије, поново је о нужности постојања адвокатуре и њеном месту у социјалистичкој држави говорио Александар Ранковић, тада потпредседник Савезног извршног већа.[944]

„Лекине“ речи је на истом скупу поновио и др Хрнчевић који „је говорио и о неким питањима адвокатуре. По мишљењу друга Хрнчевића адвокатура је још увек приватна професија старог типа. Углавном онаква каква је била у старој Југославији. По клијентели и садржају рада адвокат је још увек претежно заступник приватне својине и њезиних интереса. Претежну клијентелу чине приватници, јер се адвокатура још није афирмирала као заступник социјалистичких привредних предузећа. Сматра да је, и по самом важећем закону о адвокатури, адвокатура постављена као приватна професија. Ово према прописима о правима и дужностима адвоката, као и о организацији компетенцијама и начину рада Адвокатских комора. Истиче, да стварне друштвене контроле над радом адвоката и адвокатских приправника нема. Исто тако, да и нови пројекти Закона о адвокатури нису успели да ово питање правилно поставе.“[945]

Немале примедбе, Хрнчевић је имао и на рад комора, које је критиковао због недовољне политичке свести. „Уписују се и лица слабих моралних и политичких квалитета. Ова се после баве ловљењем имућних клијената, посредовањем и склапањем шпекулативних и других несолидних послова. Дисциплински поступак противу таквих лица неефикасан је. У неким Коморама има појава групашења, а негде се пак води групашка борба на питању самоуправности Коморе у ствари на

942 Гласник Адвокатске коморе АПВ, број 1, година 2, Нови Сад, јануар 1953.
943 Гласник Адвокатске коморе АПВ, број 11, година 2, Нови Сад, новембар 1953.
944 Конгрес је одржан од 3. до 6. октобра 1954. у Београду, у просторијама Правног факултета.
945 Гласник Адвокатске коморе АПВ, број 11, година 3, Нови Сад, новембар 1954, 3

политичкој линији.[946] Иако декларативно ослобођени притиска државе, остављени ван бирократског система, што се у Југославији сматрало предношћу у односу на Источни блок, адвокати су и даље, осам година након рата, били под јаким политичким притиском и контролом.

Свој први текст у поратном *Гласнику*, посвећен различитим тумачењима члана 9. и 12. Закона о убрзању парничног поступка, Рашовић ће објавити у јулу 1955.[947] три године након што се, по повратку у Југославију, поново уписао у Именик новосадске коморе.[948] Од тада, па све до 1961. биће активни и стални сарадник овог гласила у којем су, почев од половине педесетих година, политичке теме готово у потпуности препустиле простор правничким, адвокатским, што се може тумачити и као смањење директног притиска владајућих структура на заступнике правде.

У августовском броју 1955. писаће „О отказивању стана – Поводом једног решења Врховног суда АПВ"[949], док ће у мају 1958. његов рад „Питање кућних задруга" доћи на место уводног и носећег текста.[950] Као стари радикал у чије време је и донет Закон који је социјалистичка Југославија настојала да измени и укине, браниће концепт „кућне задруге" не као органиозваног рада, већ као стеченог права унутар организације, трудећи се при томе да не изађе из оквира установљеног правног поретка. Тако ће, између осталог убележити и то да се, упркос намерама државе, не може и не сме вршити директни атак на права која су задругари стекли, јер такав акт у крајњем представља својеврсно насиље над правом.

---

946 Гласник Адвокатске коморе АПВ, број 11, година 3, Нови Сад, новембар 1954, 3

947 Гласник Адвокатске коморе АПВ, број 7, година 4, Нови Сад, јул 1955, 23-25.

948 Сунчани сат, часопис за науку, уметност и културу, 1, Сремска Митровица 1992, 18.

Гласник Адвокатске коморе АПВ, број 4, година 1, Нови Сад, септембар 1952, 16.

У истој години, у Именик је уписан и др Перо Ривола, који је својевремено давао отворену подршку НДХ.

Гласник Адвокатске коморе АПВ, број 1, година 1, Нови Сад, јуни 1952, 19.

949 Гласник Адвокатске коморе АПВ, број 8, година 4, Нови Сад, август 1955, 23-25.

950 Гласник Адвокатске коморе АПВ, број 5, година 7, Нови Сад, мај 1958, 1-4.

„Ако је постојање задруга противно нашем данашњем уређењу, то не значи, да су стечена права чланова задруге противна данашњем нашем уређењу. Напротив: тежња је нашег целокупног правног и друштвеног система: праведност, а овде се тај тако важан принцип вређа.“[951]

Свестан да је традиционални задругарски концепт „у супротности са тековинама НОП“, Рашовић ће у закључку свог рада понудити средње решење, тражећи да се након брисања задруга не растура и задружна имовина, већ да се она пренесе на чланове задруге као сувласнике. „Сваки други поступак неправедан је, противан стеченим правима, а према томе и протузаконит“, закључио је Рашовић.[952]

У фебруару 1959. *Гласник* ће му штампати текст „Прећутно очитовање воље“[953], писан „поводом неких одлука наших судова“. Прећутно очитовање воље, писаће Рашовић „један је од ретких и занимљивих правних чинилаца, јер је врло неодређен и врло растегљив. Да би се питање правилно поставило, треба прво истаћи, шта о томе говори правна наука. Према правној теорији воља правних субјеката основ је свим њиховим међусобним правним пословима. Воља је основни и најважнији чинилац при стварању правних односа међу правним субјектима. (Др. Андрија Галгс: Увод у грађанско право, ст. 262. Напомена: Л. Р.) Надаље воља мора бити очитована јасно, озбиљно и слободно тако, да не постоји никаква сумња о томе, да овако изражена воља претставља баш оно, што је страна, која је ту вољу изразила, намеравала да изрази. И баш ради тих врло важних елемената људске воље врло је тешко и рискантно донети суд о тако званој прећутној вољи, односно прећутном очитовању воље. С тога се теоретичари не задовољавају тиме, да правни субјект само ћутањем очитује своју вољу, већ се тражи, да се то потврди извесним понашањем правног субјекта, тзв. конклудентним радњама. А те конклудентне радње морају бити такве, да се из њих логички може извести и

951 Гласник Адвокатске коморе АПВ, број 5, година 7, Нови Сад, мај 1958, 3.
952 Гласник Адвокатске коморе АПВ, број 5, година 7, Нови Сад, мај 1958, 4.
953 Гласник Адвокатске коморе АПВ, број 2, година 8, Нови Сад, фебруар 1959, 9-12.

то на недвојбен начин оно, што је дотични правни субјект хтео да на тај начин изрази. (Цитирани писац стр. 265).

Старо римско правило: Qui tacet consentire videtur дошло је до израза и у нашим позитивним правним правилима. (§ 863. о. г. з.) али се у судској пракси појавило различито тумачење тих правних правила, што нам је и дало повода да о овом питању пишемо."[954]

Наводећи неколико примера у којима судови доносе различите одлуке по питању „када се ћутање има сматрати важећим очитовањем воље" Рашовић ће у закључку текста нагласити да је државно законодавство у овој области нејасно, „да позитивних и јасних правних правила немамо о томе", те да из тога исходи значајна штета по клијенте која мора бити посебно разматрана како би се у погледу регулисања ових односа изнела „меродавнија мишљења. Општи правни принципи и логика, као и установљена судска пракса једини су пут, да се дође до правилних закључака ."[955]

Нешто касније, у јулу исте године, *Гласник* му штампа текст „О промени члана 37. Закона о наслеђивању"[956] а годину дана касније, у априлу 1960. писаће о принципима законитости[957] тврдећи да је „дужност сваког грађанина да пази и изнесе своје мишљење свагда онда, када сматра, да је тај принцип законитости повређен било одлуком државних власти било иначе."[958] О „неким одликама енглеског законодавства" писаће у августу исте године[959] када ће донети приказ студије ВиљемаУлтона о енглеском правосудном систему.

Као значајну разлику у односну на остатак Европе и специфичну одлику енглеске адвокатуре, Рашовић истиче право острвских заступника правде да учествују у законодавним пословима што сматра позитивном тековином, баш као и инсистирање на поштовању етичких стандарда међу припадницима „Адвокатског реда". Адвокату

954 Гласник Адвокатске коморе АПВ, број 2, година 8, Нови Сад, фебруар 1959, 9.
955 Гласник Адвокатске коморе АПВ, број 2, година 8, Нови Сад, фебруар 1959, 12.
956 Гласник Адвокатске коморе АПВ, број 7, година 8, Нови Сад, јул 1959, 8-10.
957 Гласник Адвокатске коморе АПВ, број 4, година 9, Нови Сад, април 1960, 7-10.
958 Гласник Адвокатске коморе АПВ, број 4, година 9, Нови Сад, април 1960, 10.
959 Гласник Адвокатске коморе АПВ, број 8, година 9, Нови Сад, август 1960, 20-23.

је забрањено да прави „какву рекламу било за себе лично било за сам адвокатски ред. Ни под каквим изговором он не сме давати интервјуе, дати се фотографирати приликом каквог чувеног процеса, не сме говорити преко радиа, сем ако му то изричито дозволи Председник Адвокатског реда (Коморе). Ако адвокат пише у дневним листовима или ревијама, а нису стручне, правне, не сме уз свој потпис стављати своју професију. Нарочито му је забрањено писати о процесу, где је он лично ангажаван, сем ако је процес правомоћно довршен, и то само у стручним часописима, а никако у нестручним листовима."[960]

У наставку текста, Рашовић се бави представљањем осталих принципа на којима почива енглеска адвокатура: „стављањем фирме на папирима и ковертама"; немогућношћу одбијања заступања што, како је прибележио, са једне стране осигурава положај адвоката према властима[961], а са друге га излаже опасности да брани и оне за које унапред мисли да су криви, што га уводи у моралани проблем.

Нарочиту пажњу посветио је принципу уговарања хонорара у Енглеској, сматрајући да његово „слободно" уговарање има функцију „спуштања са висине"[962] адвоката. Овај принцип адвокату даје консултативну улогу у процесу утврђивања цене заступања, при чему коначно решење не сме ићи на штету клијента.

Питањем парничних трошкова у Југославији бавиће се у истоменом тексту у септембру исте године[963] трудећи се да објасни да се надокада трошкова не може ограничити само на заступања, сведоке, вештаке, већ да је њен смисао превасходно потпуна „задовољштина оштећене стране"[964].

„Дангубе и трошкове саме парничне странке врло ретко се узимају у обзир, а то је погрешно. Овако погрешна пракса усталила се, по нашем мишљењу, с тога, што странка, која је добила парницу, ретко ће да се жали само ради трошкова да би што пре имала правомоћну пресуду

960 Гласник Адвокатске коморе АПВ, број 8, година 9, Нови Сад, август 1960, 21.
961 Ово је било нарочито важно истаћи у контексту искуства адвокатуре у Југославији у првим годинама након 1945.
962 Гласник Адвокатске коморе АПВ, број 8, година 9, Нови Сад, август 1960, 21.
963 Гласник Адвокатске коморе АПВ, број 9, година 9, Нови Сад, август 1960, 11-12.
964 Гласник Адвокатске коморе АПВ, број 9, година 9, Нови Сад, август 1960, 11.

о самој главној ствари. Међутим ово је питање често од великог значаја за странке. Ми знамо, да парнице врло често трају по неколико година. Дешава се, да странка, која је добила парницу има личних трошкова и дангуба од велике важности, т.ј. да је парницом врло знатно оштећена, па правно, она треба да буде обештећена за ту штету"[965] сматрао је Рашовић.

У свом последњем тексту у *Гласнику*, објављеном у јануару 1961. године, питаће се „да ли правно схватање вишег суда обавезује нижи суд у конкретном случају"[966] дајући у коначници одричан одговор уз констатацију да ко зна „куда би то одвело" када би у свим својим одлукама нижи суд био директно везан за „правно становиште вишег суда."[967]

Почетком шездесетих, у адвокатске воде упливаће и Рашовићев син Војислав, па ће отац и син радити на истој адреси, у улици Бориса Кидрича (данас Краља Петра Првог), на броју 24. Тај „партнерски" рад неће дуго трајати, пошто ће решењем Адвокатске коморе АПВ 253/1961 др Лазар Рашовић првог октобра 1961. постати пензионер. Од тада, па све до своје смрти, помагаће сину као саветодавац.

Пензионер, др Лазар Рашовић, исте године у којој је ставио тачку на свој адвокатски ангажман, објавиће последњу књигу *На заходу – пабирци са животног пута*. У њој ће, можда и у циљу коначног обрачуна са комунистичком идејом, поред основних биографских и библиографских података, публици ставити на увид неколико својих патриотских, лирских и песама за разне пригоде, као и преписку са пријатељем Трифуном Ђукићем.

Чинећи исто оно што је својевремено чинио и у „Ратарском дому", Рашовић у настојању да ојача национални дух доноси песму „Полазак у бој" писану још 1908. као одговор на Анексију Босне и Херцеговине у којој позива омладину да са мачем у руци крене „напред брже, брже", јер „варвари ми браћу прже / та у Босни, но глај!"[968]

---

965 Гласник Адвокатске коморе АПВ, број 9, година 9, Нови Сад, август 1960, 11.
966 Гласник Адвокатске коморе АПВ, број 1, година 10, Нови Сад, јануар 1961, 21-22.
967 Гласник Адвокатске коморе АПВ, број 1, година 10, Нови Сад, јануар 1961, 22.
968 др Л. Рашовић, На заходу – пабирци са животног пута, Сремска Митровица 1962, 22.

„Па када се душманин смлави
И слободе сунце јави
Кад умукне љути бој
Онда хитај родном крају
Отац, мајка нека знају –
Ал' се несме чути крик.
Кажи да у реци крви
Син им паде као први
Српског рода светник".[969]

У песми „Косову" још једном ће се вратити искону српског идентитета, певајући му као о „причести светој витешког прегнућа" и „пићем усхита и славе". Косово је за њега „епопеја славна" и „судилиште тајно" које српском народу „ка Небу" „указује путе", оно је олтар са којег „нам грану сунце сјајно / иако смо Царство сахранили у те".[970]

Васпитаван на заветним традицијама, Рашовић у Косову види „хранилиште чудно наших завештања", оно је „ковчег свију наша сања" и „нада врело неизмерно". У њему види „вечити симбол" који „непрестано цвета", поље на којем „Царству судба све трофеје смрви" и на којем „сјајни осмех славе вечито нас срета."[971]

У „Отаџбини", Србију назива „земљом милом", „колевком јунака". Она је „натопљена крвљу деце твоје", идеал у чијим недрима леже „легиони", који за њу „положише главе своје". Србија је „земља светника" и „крваво поприште" чију цену сви душмани добро знају, идеја ради које ће „нараштаји млади" поново, ако то буде требало „дати своје главе". [972]

---

969 др Л. Рашовић, На заходу – пабирци са животног пута, Сремска Митровица 1962, 22.
970 др Л. Рашовић, На заходу – пабирци са животног пута, Сремска Митровица 1962, 23.
971 др Л. Рашовић, На заходу – пабирци са животног пута, Сремска Митровица 1962, 23.
972 др Л. Рашовић, На заходу – пабирци са животног пута, Сремска Митровица 1962, 24.

У песми „Српкиња буди“, поручиће својим ћеркама и жени да увек и на сваком месту воде рачуна о томе да су пре свега Српкиње, ћерке „рода велика славна“ и да имају обавезу да „ко светињу“ чувају „то поносно име“ коме „широм света“ неће „наћи равна“.[973]

Српско име, симбол је „Неба и Вечите Правде“, то је име које је све „недаће земне“ поднело „смело“. То име „поносно и гордо“ иде „куда треба“, „живећи једино за Велико Дело“.[974]

Три године по објављивању овог својеврсног тестамента сопственом народу и породици, 1965. др Лазар Рашовић је преминуо у Сремској Митровици. Тим поводом, у јануару 1966 објављен је у *Гласнику* и званични некролог којим се војвођанска адвокатура опростила од ове необичне и велике личности: „9. децембра 1965. изненада је преминуо, у Ср. Митровици, пензионисани адвокат др. Лазар Рашовић у својој 77 години живота. Пок. др. Лазар Рашовић био је личност изузетне интелигенције, великог правног знања, борбен, одмерен, скроман, али неустрашив у заступању права својих клијената, борац за права човека, правни писац, писац белетристике, новинар, уредник листа, одличан предавач.

Пок. др. Лазар Рашовић рођен је у селу Момче, Титоград, даиа 24. јуна 1888. године. Диплому правног факултета у Загребу стекао је 9. јула 1913. године, затим је рат прекинуо даље студије, па је докторирао 27. марта 1926. године исто у Загребу, да би 1927. године положио адвокатски испит, и од 1. јуна 1927. отворио адвокатску канцеларију, коју је водио у Загребу, а затим у Срем. Митровици, све до Другог светског рата.

Интерниран од усташа, избегао је у Зрењанин, за време окупације.

После Ослобођења првих дана ради у Окружном народном одбору, а затим се посвећује понова адвокатури. Као адвокат био је примеран у заступању интереса својих клијената, у шта је уносио самог себе, борећи се да правничну ствар доведе до победе. Као човек био је изванредан. Духовит, свестрано васпитан, располажући великим општим, а

973 др Л. Рашовић, На заходу – пабирци са животног пута, Сремска Митровица 1962, 25.

974 др Л. Рашовић, На заходу – пабирци са животног пута, Сремска Митровица 1962, 25.

посебно стручним знањем знао је да се снађе у свим ситуацијама.

Иако већ пензионисан пратио је са великим, интересовањем сва збивања у нашој адвокатури, па је нпр. неколико часова пре него што је наступила смрт говорио о својој намери да присуствује Ванредној скупштиии Адвокатске коморе у АПВ!

Својим радом, не само као адвокат, задужио је свој народ. Слава му!"[975]

Две деценије касније, преминула је и његова супруга Јелена, задовољна што је Јосип Броз Тито умро пре ње[976]. Сахрањени су заједно на Православном гробљу у породичној гробници Ћирића, Јелениних родитеља.

Данас, др Лазар Рашовић је неправедно запостављен и мало је познат митровачкој јавности. Ова књига служи томе да се митровачка и шире српска јавност упозна са његовим животом, радом и мислима.

975 Гласник Адвокатске коморе АПВ, број 1, година 15, Нови Сад, јануар 1966, 28.
976 Изјава Светлане Рашовић-Вулетић.

Уочи краја Великоī раша

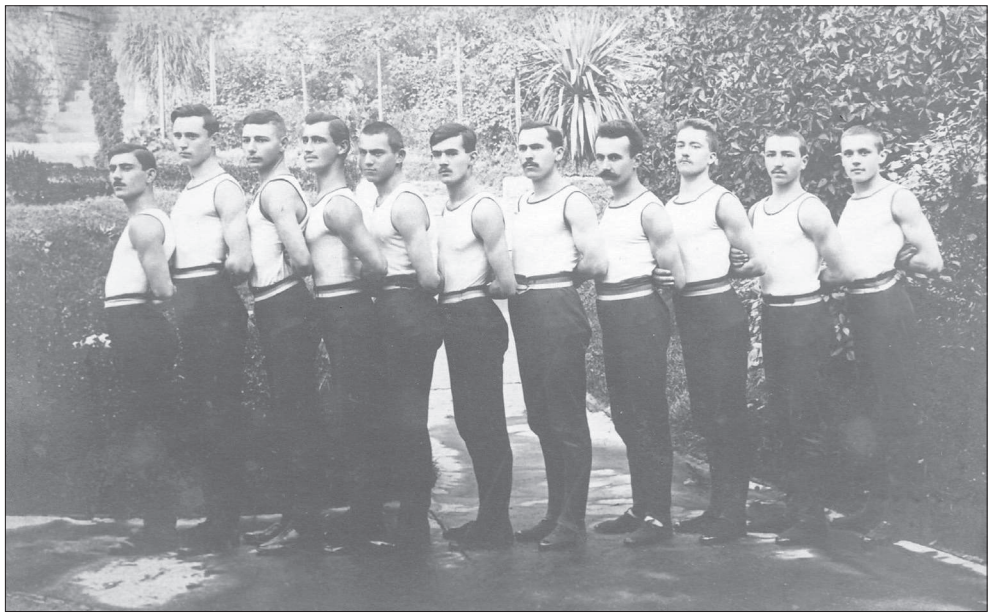

Као члан Српског сокола из Загреба (стоји у средини)

Кућа Рашовића у селу Момче у Кучима

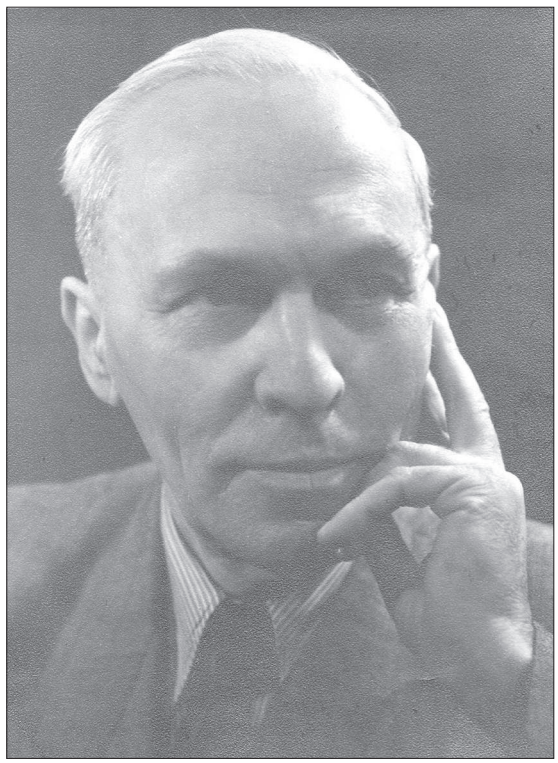

Др Лазар Рашовић, председник митровачке општине

Q. B. F. F. F. Q. S.

NOS RECTOR

ET

UNIVERSITAS LITTERARUM REGNI SERBORUM CROATARUM SLOVENORUMQUE ZAGREBENSIS.

LAZAR RAŠOVIĆ

LAZAR RAŠOVIĆ hodie DOCTOREM IN IURE

Докторска диплома Лазара Рашовића

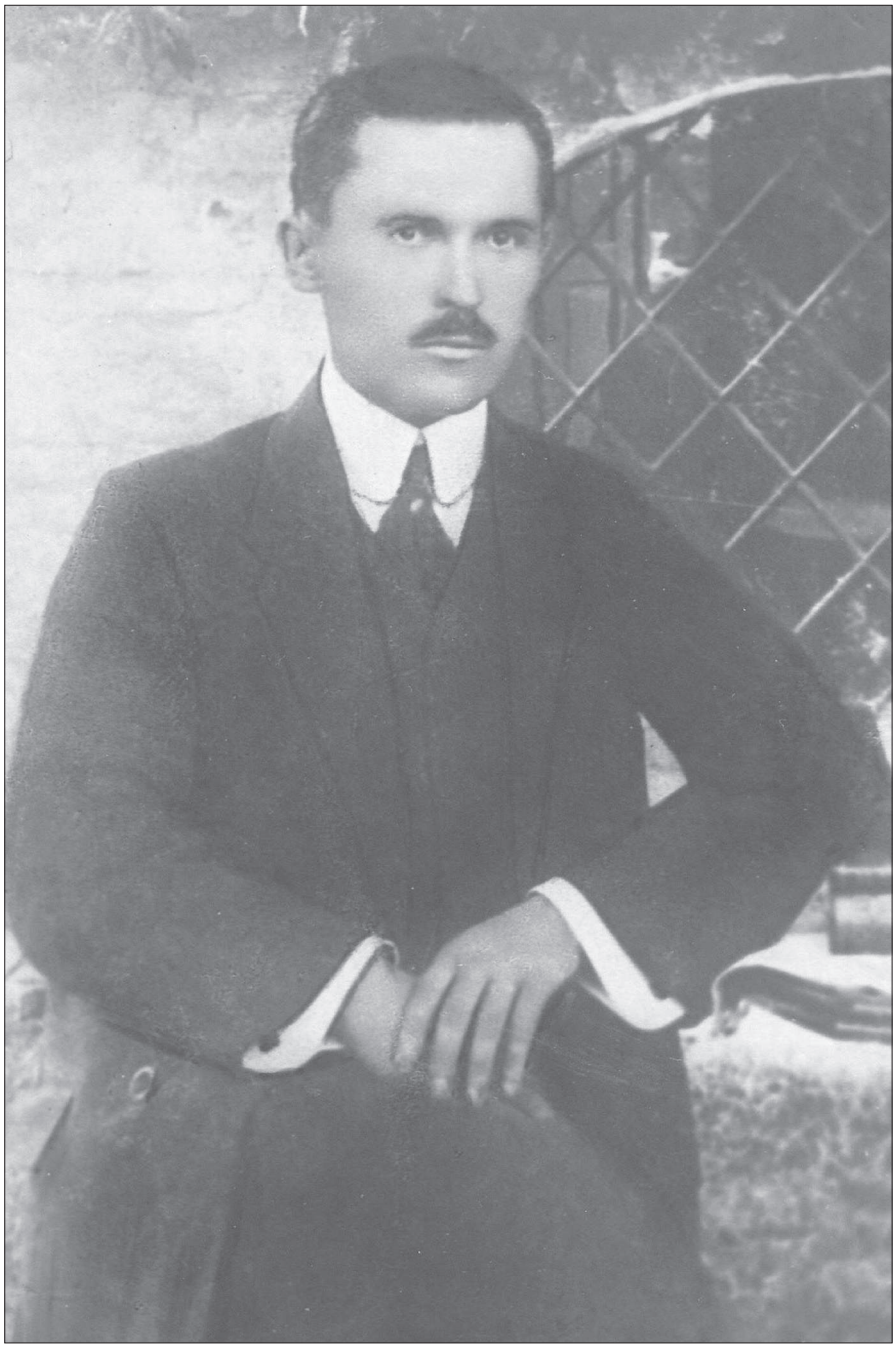

Лазар Рашовић током школовања у Загребу

Лазарев отац Раде

Лоїор Болдоїасоњ

На венчању са Јеленом Ћирић

Ксенија Рашовић

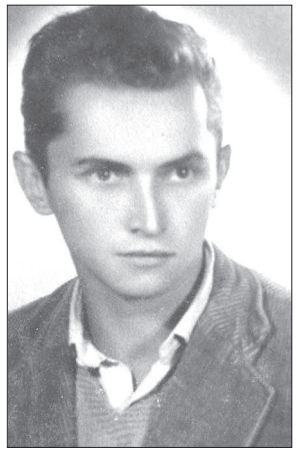

Војислав Рашовић

Нада Рашовић

Са супругом Јеленом, у касним годинама

Радмила (Војислава) Рашовић

Светлана (Војислава Рашовић)

Парастос др Лазару Рашовићу, 2021

Литература:

Монографије, зборници докумената и брошуре:

1. Бобан Љубо *Светозар Прибићевић у опозицији*, Загреб 1973.

2. Божић Софија *Срби у Хрватској 1918–1929*, Београд, 2008.

3. Гавриловић Дарко *У вртлогу национализма - Стјепан Радић и Срби (1871-1918) Светозар Прибићевић и Хрвати (1918-1936)* Стилос Нови Сад 2007

4. Глигоријевић Бранислав *Парламент и политичке странке у Југославији (1919-1929)*, Београд 1979.

5. *Грађа о стварању југословенске државе (1. I – 20. XII 1918), књ. 1-2*, приредили: Драгослав Јанковић и Богдан Кризман, Београд 1964.

6. Димић Љубодраг, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918-1941, I-III*, Београд 1996-1997.

7. Dragnich, Alex N. *The First Yugoslavia – Search for Viable Political System*, Hoover Institution Press, Stanford University, Stanford, California, 1983.

8. Екмечић, Милорад *Дуго кретање између клања и орања – историја Срба у новом веку (1492-1992)* Еврођунти, Београд, 2010.

9. Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске, књига пета; Православна реч, Војноиздавачки завод, Нови Сад, Београд, 1998.

10. *Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске*, књига шеста; Православна реч, Војноиздавачки завод, Нови Сад, Београд, 1998.

11. *Знамените битке и бојеви српске и црногорске војске*, књига седма; Православна реч, Војноиздавачки завод, Нови Сад, Београд, 1998.

12. *Календар Србија, српски народни календар за просту годину 1921*. Штампарија „Србије" ДД Митровица, Срем, 1920.

13. *Календар Србија, српски народни календар за просту годину 1922*. Штампарија „Србије" ДД Митровица, Срем, 1921.

14. Лебл, Арпад: *Грађанске партије у Војводини 1887-1918*. Филозофски факултет у Новом Саду, Институт за историју, Нови Сад 1979.

15. Марковић, Саша *Од присаједињења до прекрајања – Војводина у краљевини СХС/Југославији,* Архив Војводине, Нови Сад, 2020.

16. *Нова историја српског народа*, група аутора, приредио Батаковић, Душан, Наш дом.

17. Петрановић Бранко *Историја Југославије 1918-1988*, I-III, Београд 1988.

18. Попов Живко, *Митровица, град и људи у времену,* Сремска Митровица 2010.

19. Поповић, Јово *Суђење Артуковићу,* Стварност-Југоарт, Загреб 1986.

20. *Правила „Србије" деоничарског друштва за издавање новина и књига,* Штампарија „Србије" ДД, Митровица, Срем, 1921.

21. Радојевић Мира *Удружена опозиција 1935-1939*, Београд 1994.

22. Рашовић, Лазар *Црна Гора у европском рату*, Сарајево 1919.

23. Рашовић, др Лазар *Траговима наше славе – кратки осврти,* Нови Сад, 1940.

24. Рашовић др Лазар *На заходу – пабирци са животног пута,* Сремска Митровица, 1962.

25. Spectator: *После две године политичких грешака и лутања – на крају једне епохе*, Митровица; Србија ДД, 1921.

26. *Сведочанства – избор из мемоарске литературе,* група аутора, НИО Побједа, Титоград, 1973.

27. *Сремскомитровачка хроника,* група аутора, Институт за историју, Нови Сад-Сремска Митровица 1987.

28. Стојков Тодор *Опозиција у време шестојануарске диктатуре 1929-1935*, Београд 1969.

29. Стојков Тодор *Влада Милана Стојадиновића 1935-1937*, Београд 1985.

30. *Три говора Николе Пашића,* Издање „Србије" ДД, Митровица, Срем, 1919.

31. Хорват, Јосип: *Странке код Хрвата и њихова идеологија* Библиотека Политике, Београд 1939.

Грађа:

1. Извод из књиге умрлих, Сремска Митровица, за 1965: текући број 324.

2. Историјски архив Срем: Градско поглаварство Сремска Митровица државној Хипотекарној банци. 25. фебруар 1936. Градско поглаварство Сремска Митровица, разни предмети, 1919-1941. Кутија 22.

3. Историјски архив Срем: Градско поглаварство Сремска Митровица, одобрење зајма од 1.000.000 динара за подизање кланице, Банској управи Дунавске бановине, 4. април 1936. Градско поглаварство Сремска Митровица, разни предмети, 1919-1941. Кутија 22.

4. Историјски архив Срем: Градско начелство у Сремској Митровици, Предрачун за изградњу главне клаонице у Сремској Митровици. Градско поглаварство Сремска Митровица, разни предмети, 1919-1941. Кутија 22.

5. Историјски архив Срем: Градско поглаварство Сремска Митровица, Краљевској банској управи, 14. мај 1936. Градско поглаварство Сремска Митровица, разни предмети, 1919-1941. Кутија 22.

6. Историјси архив Срем: Градско поглаварство Сремска Митровица, државној Хипотекарној банци, 18. новембар 1936. Градско поглаварство Сремска Митровица, разни предмети, 1919-1941. Кутија 22.

7. Историјски архив Срем: Државна хипотекарна банка Градском поглаварству Сремска Митровица. 20. новембар 1936. Градско поглаварство Сремска Митровица, разни предмети, 1919-1941. Кутија 22.

8. Историјски Архив Срем: Градско поглаварство Сремска Митровица, државној Хипотекарној банци, 22. јун 1937. Градско поглаварство Сремска Митровица, разни предмети, 1919-1941. Кутија 22.

9. Историјски архив Срем: Записник са седнице градског заступства 1931,,1932,,1937, 1939, 1940, Градско поглаварство Сремска Митровица, разни предмети 1919-1941.

10. Историјски архив Срем, фонд бр. 172. Народни одбор Среза Сремска Митровица.

11. Историјски архив Срем, СННО за Срем, Сремска Митровица, персонални одсек, 1945. Акта без броја, досијеа службеника и изјаве чланова НОО и МНО. Кутија 7.

12. Историјски архив Срем: СННО за Срем. Сремска Митровица, председништво 1944; 1-140;1945;1-37;19945, 1-1412. Одсек за унутрашње послове 1945. 1-423.

13. Реконструкција окупаторског апарата у Сремској Митровициа 1941-1945. ОЗНА-Сремска Митровица 1952. Музеј Срема, Сремска Митровица. Оригинални рукопис, грађа за хронику Сремске Митровице, кутија 1, бр. рукописа 72.

14. Hrvatski državni arhiv, fond 501 – Pravni fakultet sveučilišta u Zagrebu, serija: Imenici upisanih redovitih I izvanrednih slušalaca god. 1909/10 – 1912/13.

Штампа:

1. *Гласник адвокатске коморе АПВ*
2. *Дан*
3. *Застава*
4. *Нова Србија*
5. *Радикалска мисао*
6. *Србија*
7. *Срем*

РАДОВИ ПУБЛИКОВАНИ У КЊИГАМА

Моја исповест [977]

Дуо сам размишљао о томе: како да окрстим ово издање. Заиста није то лако учинити. Човек, који је прешао 70 година, издаје песме које је певао пре више од пола века, као гимназијалац. Дакле, на животном заходу писац се сетио да издаје своје радове из најраније младости. И погоднијег наслова није се могло наћи. А онај додатак: пабирци, одговара стварности, јер овде се приказује само мали део пишчевих радова, и то у фотокопијама.

А шта је писца покренуло да се лати овога издања? Случајности врло често играју у људском животу пресудну улогу. И овде је случај одлучио. Кад сам прошлог лета направио излет на Авалу са мојим другом из најраније младости Трифуном Ђукићем, песником и књижевником, у разговору о нашем „Разговору угодном", како ми називамо наше стиховано дописивање, он ће ми рећи: „Лазо, заиста је грдна штета, што се ти ниси сасвим посветио књижевности." Тај разговор био је повод размишљању које је уродило одлуком да приредим ово издање.

Ја у рукопису имам још четири књиге, које одавно чекају свога издавача. Оне су обимне и писац сам није у стању да приђе њиховом издању, а издавача није тако лако наћи. Размишљајући тако, дошао сам на идеју: да сакупим и средим нешто од мојих песама, које су лежале расуте међу старим списима и кореспоненцијом. Напомињем, да сам пре рата имао за штампу сређену збирку песама и намеравао да их издам. Та збирка ми је у току рата нестала, односно усташе су је приликом претресања стана однеле.

Па кад је животни заход већ ту, и кад је и овој књизи дат такав наслов, ред је да се направи и мали резиме онога, што је до захода учињено. То чиним нерадо, јер о себи говорити није пријатно. Но, без тога, читалац не би могао правилно да оцени ни појаву ових песама ни писца иначе. Дакле: ево моје мале исповести, да не кажем аутобиографије.

---

977 Текст је објављен као својеврсни уводник у крађу збирку поезије др Лазара Рашовића На заходу – пабирци са животног пута. Ова збирка штампана је у Сремској Митровици 1962. године.
Текст који преносимо налази се на странама: 11-18.

Почео сам да певам песме још у основној школи. Као гимназијалац у Београду давне 1903. Издао сам једну малу збирку песама. Све су оне биле по угледу на народне песме и „Горски Вијенац“ који сам скоро знао на изуст. Нажалост од тих песама ништа ми није сачувано. Све је пропало у Првом Светском рату.

Мој први јавни наступ. Мој први јавни наступ био је некролог на гробу Војводе Марка Миљанова, 1901. године. Кад је Марко умро у Херцег-Новом у Кучима је настало журно припремање свечаног погреба војводиног. Почеше стизати новине са сликама Марковим и његовом биографијом. Ја сам све то просто гутао. Смрт Маркова на мене је оставила тим јачи утисак, што сам био одређен између ђака из Куча као његов кандидат за стипендиста Друштва Светог Саве у Београду. Наиме друштво Светог Саве дало је војводи три стипендије за три ђака из Куча, које војвода одабере. Ја сам био његов други изабраник. Први је био синовац Пера Поповића, који је убио чувеног Јуса Мучина у Подгорици, Радоња Вулев Поповић. Под силним утиском тих догађаја, ја напишем песму о Марку и дам је старијем брату Петру. Запамтио сам је напамет. Петар је узео код себе и ја више нисам водио рачуна о томе. Кад је погребна поворка дошла до гроба и тело војводино спуштено у гробницу, ја сам са оцем и братом био међу позванима на граду, јер је простор на тврђави мали, па је приступ имао само број позваних. Командант погребне поворке био је Стојан Николин Поповић, командир, војводин рођак. Мој отац, брат и ја били смо одмах до њега и Стефе, војводине удовице. Кад су тело војводине спустили у гроб, говорио је поп Божо Вујошевић, свештеник из Орахова. Врло леп и смишљен говор. Кад је он био готов, Стојан Николин узе мене за руку, пружи ми ону моју песмицу и рече „Прочитај“. Ја сам био мало збуњен, али сам се брзо снашао и мој „некролог“ прочитао. И чудо, огроман аплауз и „живео“ што није обичај при сахранама. После тога честитањима моме оцу и брату није било краја. Ја сам био у 4. разр. основне школе.

Доцније, као гимназијалац и као студент писао сам песме, писао у новинама, нешто штампао у раним листовима. Имам сачуване радове изашле у „Србобрану“ и „Обзору“ у Загребу у раздобљу од 1909. до

1913. г. Има ту и новинских чланака, књижевних покушаја и песама.

Први мој покушај да нешто веће дам јесте моја књига: *„О кривичној одговорности и прогону 'криваца'"* која је изашла на Цетињу 1915. г. У ово време ја сам био иследни судија Војног Суда Ловћенског Одреда. У том својству осетио сам велике празнине у ондашњем црногорском законодавству, а и несигурност у практичној примени закона, па је моја књига имала да послужи као теоретско и практично упутство ондашњим правницима Црне Горе. Од те књиге имам сачуван само један примерак. Вероватно се код појединаца у Црној Гори налази сачуваних примерака.

Другу моју књигу „Црна Гора у Европском рату" изазвало је подозрење наше јавности, које се било раширило одмах по свршетку првог Светског рата у погледу удела Црне Горе у том рату. Наиме наша јавност није могла да схвати: како је било могуће да Аустријанци заузму Ловћен без капи крви. Циљ моје књиге био је: да расветли ту мистерију. Ова књига била је топло поздрављена од ондашње јавности. Ову књигу, после овога рата тражиле су ми многе библиотеке и научне установе. Она је заиста прилог историје Првог Светског рата. У њој има докумената, каквих ретко другде да се може наћи.

Трећу моју књигу изазвале су политичке борбе и трвења око доношења устава за нашу државу. Књига је изашла под насловом „После две године политичких грешака и лутања", Срем. Митровица, 1921. год. под псеудонимом Спектатор.

Моја четврта књига јесте: „Траговима наше славе", Нови Сад 1940. Ова књига је збир предавања држаних на радиу и у гимназији, а њу је изазвао Други светски рат. Намера ми је била, да износећи оно што је најбриљијантније у нашој прошлости дам подстрека нашем млађем поколењу за борбу, која нам је претстојала. Ова књига доживела је ретко топао пријем код целокупне наше јавности. Сви наши листови како дневни, тако и књижевни и научни топло су је поздравили. У њој сам изнео оно што је наш народ за време династије Немањића дао на културном пољу, а што нам чини част у културном човечанству. Ми ту имамо таквог културног блага каквог други народи ни данас немају. Тако извасне одредбе Душановог Законика имају тако

напредних и демократских одредаба, каквих ни данас нема ни један народ, где још постоје монархије. (нпр. стављање цара и његове породице под закон, па испитивање уставности доцнијих закона од стране судија, па уставни карактер Законика и т. д.) Ту се указује и на велики замах наше културе на пољу сликарства и архитектуре. Приложене фотокопије приказа ове књиге најречитије говоре о њеној вредности. Личне честитке имам од најистакнутијих наших јавних радника као Др. Луја Војиновића, Др. Живојина Перића, бившег професора универзитета, Мила Павловића-Крпе, познатог јавног радника и других.

У „Цетињском Вијеснику" изашла је 1915. г. моја расправа: „О подјели власти у држави", расматрања по Монтескијевој теорији.

Иначе, кад сам отворио адвокатску канцеларију стално сам сарађивао у нашим стручним часописисма и то прво у загребачком „Одвјетнику", а после Другог светског рата у „Гласнику" Адвокатске коморе у Новом Саду. Ових стручних чланака има велики број, јер то потиче још из 1923. г. са прекидом за време рата.

Новинарски рад. Новинарством сам се почео бавити још у гимназији. Кад сам био у четвртом разреду гимназије покренуо сам са неколико другова лист; „Српче" који смо издавали на шапирографији. Са мном су били у „редакционом" одбору: Драгомир Шишковић, доцнији директор гимназије у Панчеву, Синиша Буђевац, Стојан Најдановић и Миодраг Дединац. То је било 1904. г. Те године била је прослава 100-годишњице Карађорђевог устанка. Кад је прослава почела, наш лист је изашао у свечаном руху. Наслов листа био је окружен лепо израђеним ловоровим венцем, на чијој левој страни – траци је било исписано 1804, а на десној: 1904. Уводни чланак сам ја написао, а мото су били стихови из Његошевог „Горског Вијенца":

Од Ђорђа се Стамбол тресе
Крвожедни отац куће
Сабљом му се Турци куну
Клетве у њих није друге.

Да, витеза сустопице
Трагически конац прати

Твојој главу би суђено
За венац се свој продати

Кад је лист допро до професорске зборнице настало је право чуђење. Одмах су позвани у зборницу неки из „редакције“, и то Буђевац и Шишковић. Питали су: ко је писао уводник. Они су одговорили да сам га ја писао. Онда су позвали мене. Професор Милан Костић, наш разредни старешина, мислио је да је чланак написао неко од студената са Опсерваторије, где сам ја био као нека испомоћна снага за ноћна посматрања. И тад када су Шишковић и Дединац потврдили да су били присутни писању, поверовали су. Био сам похваљен пред свим разредима, а мој случај је изношен и у другим гимназијама као пример. Дакле, први новинарски покушај био је успешан. Лист смо делили ђацима бесплатно, а финансирали га Најдановић и Дединац, деца богатих београдских породица.

Новинарством сам се бавио и као студент у Загребу. За време чувеног Фридјунговог процеса у Бечу 1911. г. на коме су учествовали сва три уредника „Србобрана“: Светозар Прибићевић, Јован Бањанин и Буде Будисављевић, лист смо уређивали: ја, Јово Миодраговић и Др. Гојко Стојановић – Гока. У то време ја сам био и коректор листа. Иначе, био сам стални сарадник „Обзора“ за балканске ствари. Сарађивао сам кроз пуне четири године у „Србобрану“, „Обзору“ и „Покрету“. Већину тих радова имам сачувану.

Доста сам се бавио и филозофијом. Године 1908. написао сам филозофску студију „Како ја мислим, или логику за свакога“. Кад данас погледам тај наслов, морам да се смејем. Дакле, како ја мислим, то је по мом ондашњем схватањем, била логика за свакога! (Заиста сувише претенциозан наслов, што је својствено само бујној младости.) Књига има два дела. Први део ми се изгубио за време Првог Светског рата, а сачувано је само неколико одломака и биљежака, док други део имам сачуван. Овај рад нема никакве ни научне ни књижевне вредности. Један просто ђачки покушај. Али је он ипак карактеристичан ради просуђивања психе ондашње омладине. Нисам био ја сам, који сам тако мислио. Таква је била средина, а ја сам био њен продукт.

Кад је свршен Први Светски рат крајем 1918. г. у Сарајеву је покренут први српски лист: „Српска Зора“. Уредник је био Ђорђе Чокорило, новинар. Ја сам се тек био вратио из заробљеништва и одмах сам ступио у редакцију листа и сарађивао све док нисам у Срем. Митровици покренуо мој лист „Србију“. Моја књига: „Црна Гора у европском рату“ излазила је прво као фељтон у „Српској Зори“. У то време био сам и стални сарадник „Једнакости“, листа Срба Муслимана Босне и Херцегоцине, на челу којих је био познати политичар Шериф Арнаутовић.

Један пуки случај одлучио је да покренем свој лист. Кад се Никола Пашић, ондашњи председник српске владе, враћао са Крфа, у Сарајеву му је приређен величанствен дочек. На ручку у хотелу „Европа“ били смо позвани и ми, новинари. Седели смо преко пута Пашића. У разговору буде покренуто питање новина. Пашић се окрене др. Милану Сршкићу једном од ондашњих првака у Босни, са речима: „Милане, како ми стојимо са штампом у овим крајевима? Ми ћемо ускоро морати да идемо на изборе! У Србији, Асутријанци су штампарије уништили и слова претопили у олова!“

Ове Пашићеве речи, а и невероватан успех „Српске Зоре“, створили су код мене одлуку, да покренем свој лист. И тако је почетком 1919. дошло до покретања мога листа „Србија“ у Срем. Митровици, која је излазила до 1928. год, а под мојим руководством до 1923. год. Лист сам напустио због расцепа у Радикалној странци. Када су се Никола Пашић и Стојан Протић, други шеф странке, разишли на питању новог устава, јер је Протић био за федерално уређење земље, док је Пашић био за централизам, ја сам пошао за Протићем. Од српских новинара са нама су пошли Милан Јефтић, уредник „Банатског Гласника“ из Петровграда (Зрењанина) и др. Момчило Иванић из Београда. За време док сам уређивао „Србију“ основао сам у Сремској Митровици и акционарско удружење за издавање књига и листова. На фотокопији има о томе биљешка, изашла у календару „Србија“. За то време уредио сам издао три календара, од којих се примерци чувају у Музеју Срема у Срем. Митровици, Библиотеци матице Српске у Новом Саду и Народној Библиотеци у Београду.

Уређивао сам и још два листа и то: „Нову Србију“ 1923. г. и „Радикалску мисао“ 1927. г. Ови листови излазили су кратко време, за време изборне борбе. „Нова Србија“ излазила је прво у Срем. Митровици, а потом у Новом Саду. У Новом Саду са мном је сарађивао Мита Клицин, познати новинар и сарадник Јаше Томића. Он је био и одговорни уредник листа.

У последњих неколико година, дописујем се у стиховима са мојим другом и пријатељем из најраније младости Трифуном Ђукићем, песником и књижевником. То дописивање ми називамо: „Разговор угодни“. Уз ове моје песме из ране младости које се појављују на заходу живота, ево неких и из тога нашег „Разговора угодног“. Мислим, да ова моја књига, која носи наслов заласка живота, не би била потпуна, т.ј. слика пишчевог рада на би била потпуна, јер између ране младости и доба заласка живота, остала би празнина. Ове песме биле би потуно разумљиве так ако би се изнеле и оне Трифунове на које се ове моје односе као одговор. Но за то би требало много простора, а за то немам ни овлашћења. А можда ће једног дана и наши „Разговори“ угледати света.

Сремска Митровица, децембра 1961.

Црна Гора у европском рату [978]

I

„Ви Црноїорци ћеше
Биши врло рђаво виђени
У цијелој Јуїославији“
(Ријечи једної омладинца
Своме друїу – Црноїорцу.)

Горе наведене ријечи нијесу безначајне. Оне имају коријен у појавама, које су у овоме рату задале нашем народу теших болова, а то су: предаја Ловћена и капитулација Црне Горе и патње српске војске у њеном оступању кроз Црну Гору. И нема сумње, ове су појаве за моменат допринијеле, да се посумња у искреност Црногораца у вођењу рата против Аустро-Угарске и да на црногорско оружје, на црногорско опјевано и ослављено јунаштво баце сјенку. Више је него сигурно, да је Ловћен био неосвојив, а ипак је пао, и то без крви, без жртава. Али и ако је Ловћен пао, црногорска војска, црногорска скупштина, у опште преставништво државе могло је оступити са српском војском преко Скадра за Медову и Драч – па ни то није учињено. Зашто?

Одговорити на ова питања једноствано, без излагања чињеница, које су свему ономе, што се онда у Црној Гори догађало, предходиле, било би немогуће. Није довољно рећи: крив је овај или онај. Потребно је изнијети факта, изнијети и довести у везу све оно што се у политичком животу Црне Горе прије тога дешавало, и резултат тога биће тачан одговор на горе постављена питања. Писац ових редака, био је у Црној Гори од почетка рата до капитулације и то прво као војник, затим

978 Књига је објављена у Сарајеву 1919. и представља ауторово разрачунавање са националном политиком Краља Николе.
Рад се састоји из два дела: први су сећања и размишљања др Рашовића, други представљају добро позната документа о уједињењу Краљевине Србије и Краљевине Црне Горе. Овом приликом, преносимо само први део текста од стране 3. до 53.

као члан војне контролне комисије, а при крају као секретар и вршиоц дужности иследног судије војног суда Ловћенског Одреда. Нарочито у овом последњем својству био је у положају да дође до многих, по унутрашњи живот Црне Горе и њену политику карактеристичних факата. Ова факта ће, ако не потпуно разјаснити, а оно бар бацити довољно свјетлости на загонетно „заузимање" Ловћена и његове последице. Можда расправљању овога питања још није било вријеме; можда је требало било причекати, док се прилике среде, док се више факата прикупи. Али они елементи, који су криви и предаји Ловћена и свима мукама и понижењима, која је црногорски народ претрпео након капитулације, почели су у иностранству да дижу главу и да перу руке од страшних гријеха. Краљ Никола, интелектуални зачетник свих зала, која су настала услед несрећеног политичког живота у Црној Гори, развио је своју акцију у иностранству. Наслањајући се на оне талијанске елементе, који би хтјели да на рачун младе југословенске државе задовоље своје империјалистичке прохтјеве, бивши краљ Никола ради свом снагом, да праведан развој наше државе омете. Он је за вријеме рата имао у Женеви свој орган „Српски лист" који му је уређивао бивши уредник „Цетињског Вјесника" Бора Минић. Тај лист, наравно, био је све, само не српски лист. И у току цијелога овога рата, од капитулације Црне Гора до слома централних сила, краљ Никола је неуморно радио на томе, да у српском народу створи што већи раздор и смутњу. Тај посао наставља он и сада. С тога ћемо и ми да кажемо своје, јер смо приморани. То напокон захтијевају интереси наше младе државе, то траже муке црногорског народа, то тражи увриједђени и намучени српски народ у Црној Гори, то тражи правда, пред чијим ће неумитним судом имати да одговори Никола Петровић са цијелом његовом тевабијом помагача и савјетника. А заиста и крајње је вријеме, да се већ једном учини крај разорном и издајничком дјеловању ових елемената.

*

Када је свршен балкански рат и када су се браћа из двије српске слободне земље састала на ослобођеном Косову, народ у Црној Гори плакао је у радости. Силне патње и неизбројне жртве, које су

Црногорци поднијели у овом ослободилачком рату, губиле су се при оном, што је добивено. – Ослобођено је Косово; Скопље и Призрен су српски, а Турци дин-душмани српскога народа, отјерани су тамо, откуда су и дошли, да се више никад не поврате. Србија и Црна Гора су се ујединиле. Али сироти Црногорци су убрзо осјетили, да није све онако, како је то њихова машта престављала. Навикнути да са својом браћом у Санџаку врше саобраћај без пасоша и других погреничних формалности, они су одмах осјетили неку невидљиву силу, која ме од свог брата, с којим су се ујединили, раздваја и међу њима прави све већи и већи јаз.

Чим је извршена демобилизација и народ се повратио својим домовима да ужива крваво стечене плодове ослободилачког рата, изашла је наредба владе на Цетињу, да нико не може без пасоша прећи у Србију. Пограничним властима дата су најстрожија упуства у овом погледу. И заиста, у кратко вријеме је сваки саобраћај са Србијом прекинут. Како је ово болно одјекнуло код народа у Црној Гори, није тшко појмити. Незадовољство је било неописано. Али Црногорци, без политичких организација, без јавних гласила, забављени борбом за опстанак након једног страшног рата, нијесу били у стању дати виднијег обиљежја своме негодовању. А плот између Србије и Црне Горе се све више плео. Отпочело је разграничавање! Требало је чути црногорског сељака, шта он мисли о том „разграничењу", па да се види колика је грдна разлика између цетињских властодржаца и црногорског народа. Том приликом је лако било видјети разлику званичне цетињске политике и жеља црногорског народа. У народу је настало једно горко разочарење. Са званичне стране се почело увјеравати, да „формално" одвајање Србије од Црне Горе диктирају обзири спољне политике. Увјеравало се, да Аустро-Угарска не би дозволила спајање Црне Горе са Србијом, јер би се на тај начин стварала Велика Србија, против које је уперена оштрица аустро-угарске политике.

Допуштамо, да је Аустро-Угарска радила све против нашег уједињења, али свакако наредба о пасошима, спречавање ђацима, да се школују у Србији и оснивање црногорског посланства у Београду, које је имало да штити „црногорске интересе" у Србији, није било диктовано овим разлозима. Дакле, неискреност политике Николе Петровића изашла је у потпуној свјетлости.

Као вјешти глумац, краљ Никола је питање уједињења увијек потрзао и на начин само њему јединствен. А они, који га нијесу познавали, вјеровали су његовом глумовању. Он се чак јадао пред многим личностима, како због спољних обзира „његова“ идеја уједињења не може бити до крајности спроведена, али ће се, ако Бог да, и ове тешкоће савладати.

*

Опасност са стране аустријске и њемачке политике, која је будно пазила да сваки наш корак у напријед паралише, дала је била цетињским политичарима могућност да парирају са својим идејама о уједињењу, док у ствари никад нијесу кидали традиционалне везе са Бечом. Али дошао је рат са Аустро-Угарском, који је изнео на јаву потајни рад цетињске политике.

Човијек се мора дивити кад промотри са каквом је виртуозношћу своје глумљење изводио бивши краљ Црно Горе приликом објаве рата Аустро-Угарској. Та ко би могао посумњати у патриотизам овога човјека! Али доцније се показало, да је он морао тако радити, јер је било немогуће, узевши у обзир расположење духова онда у Црној Гори, друкчије радити. У ствари, он је и даље остао вјерни пријатељ Беча, с којим ни у најкритичније доба рата није прекидао везе.

*

Да би се могли разумјети извјесни догађаји у црногорској војсци за вријеме овога рата, потребно је да изнесемо, шта је бив. Краљ Никола, њен врховни вођа, учинио за њу. Како ју је васпитао и за страшни европски рат спремио. Кад је након давања устава Црној Гори заиграо био махнито коло једне страховите политике, политике убистава, прогона и тамница – краљ Никола је увкуао своје официре у политичку борбу. Позната је ствар, да се цео официрски кор црногорски подијело на два табора: Митровце и Јанковце (т. ј. политичке пристше Митра Мартиновића и Јанка Вукотића). Наравно да ова групација није

извршена на основи каквих политичких убјеђења, већ једнако према личним симпатијама, периодичним и племенским везама као и личним интересеима појединаца. Лако је онда разумјети, да у војсци, чији је официрски кор подијељен у два политичка табора, а врховни генерали су вође политичких странака – није могло бити никакве дисциплине. Кад се при томе узме у обзир устројство, црногорске војске, које је изведено на племенско-територијалној основи, гдје сродници по крви сачињавају јединице, па готово никаква спрема у погледу наоружања и провијанта, онда је лако преставити слику црногорске војске при уласку у рат са аустро-угарском монархијом. Али поред свега тога, црногорска војска, која је могла онда бројати 45-50 хиљада бораца, играла је важну улогу на јужном фронту, јер позната храброст Црногораца, спојена је била са подесним за њих тереном, на коме су вазда могли држати у шаху неколико пута већу непријатељску војску.

*

Оружје је загрмило. Кренули су се у бој Црногорци и полећели су на непријатеља. И гле чуда: на свим позицијама су потиснули аустро-мађарске трупе. Сјеверни одред је напредовао без застоја. Позиција за позицијом су падале. Заузима се низ непријатељских важних стратегијских положаја. Западна војска напредује пут Требиња, долази до Ластве и заобилази тврђавни блок боко-которски. И баш у том моменту, у моменту првих успјеха и највећег одушевљења – догађа се побуна у једној од најхрабријих јединица црногорске војске, у бригади Кучко-Братоношкој. То је био први акт краља Николе, који је отркио његову издајничку политику. Побуна је избила због неправедне дислокације трупа, која је изведена на краљеву заповијест. Краљ је познавајући тачно менталитет своје војске, бацио варницу међу политички и племенски подвојене Црногорце и свађа је била готова.

И да би онда помирио „завађене“ краљ позива натраг поменуту бригаду, држи пред војском у Никшићу глумачке придике, док непријатељ повраћа заузето земљиште, довлачи свјежу војску и утврђује своје нове положаје.

Зашто је све то требало краљу Николи? Ево зашто. Хупка, аустро-угарски војни аташе, који се од објаве рата стално налазило у Котору и с Цетињем непрестано одржавао везу, није желио да Црногорци обиђу боко-которску тврђаву а ни да Боку одсијеку од њеног залеђа, јер би она у том случају капитулирала, пошто су морски путеви чувани били од савезничке флоте. Кад се с овим доведу у везу доцније чињенице, онда овакав закључак изгледа потпуно тачан. Да је побуна војске на граховском фронту била ствар Краља Николе и његових људи то је доказано, а то ће посвједочити сви команданти дотичних јединица.

Снажни полет западног крила црногорске војске угрожавао је једину везу са Боком, - жељезничку пругу Зеленика – Босна, и за то је требало, да се побједоносне црногорске трупе врате испред Требиња.

„Побуњене" јединице, враћене су са западног фронта и премјештене на Дрински Сектор (Дрински одред).

*

На херцеговачком фронту је црногорска војска напредовала, и поред огорчене одбране непријатељеве, на цијелој фронти.

Заузете су вароши Фоча, Горажде, Рогатица. Калиновик је опсједнут. Десно крило, држећи контакт са лијевим крилом српске војске (Ужичким Одредом) напредовало је у правцу ка Сарајеву. На путу Калиновик-Трново, код Доброг Поља, потучено је једно одјељење аустро-угарске војске које је било послато Калиновику у помоћ.

Међу аустро-угарским трупама се осјетила паника. На Мрежици близу Доброг Поља, предао се Кучко-Братоношкој бригади, након кратке борбе, готово читав један батаљон. Калиновик је био пред падом. У најкритичнијем моменту за аустро-угарску војску шаљу се из Сарајева на брзу руку појачања у правцу на Гласинцу. Врховна команда, предвиђајући намеру непријатеља, наређује напад наших трупа. Санџачки Одред, којим је командовао генерал Јанко Вукотић, већ се ухватио у коштац са непријатељем. Развила се огорчена борба. Лијево крило наших трупа, тако звани Дрински Одред, под командом бригадира Митра Мартиновића, имао је да удари с лијеве стране, дакле с

бока непријатељу. Мартиновић је од Врховне команде већ био добио наредбу у том правцу. Али у мјесто напада на непријатеља – настаје друга побуна у војсци. Зетски батаљон напушта своју позицију Боровац и услед тога буде принуђен да се повуче цијели ланац Дринског Одреда натраг преко Дрине, а даљне конзеквенције тога биле су: наше повлачење на Гласинцу и затим и повлачење цијелине левог крила српске војске. Позната је ствар какве су кобне последице овог одступања биле и по даљи развој догађаја на ратишту и по онај несрећни српски народ, који се налазио на том одсјеку фронте. Чим је наша војска оступила, аустро-мађарска је војска палила, убијала и вјешала.

Случај је био да је писцу ових редака пала у дио истрага поводом побуне зетског баталиона. Онако, како је то судским списима утврђено, изнијећу овај догађај. И ако се овдје није могао формално пронаћи главни кривац, ипак и у овом догађају, као и у догађају на Грахову, провлачи се она црвена нит – политика, а иза ње, на крајњој дистанцији, опет се помаља Господар. (Тако Црногорци зову краља Николу).

Битка на Гласинцу отпочела је шестог октобра. Тог истог дана, побунио се зетски батаљон и напустио позицију Боровац. Командант одреда Митар Маритновић, извјестио је краља Николу о томе овим телеграмом: „Њег. Величанству Краљу – Цетиње. Зетски баталион срамно напустио позоцију Боровац. Сва моја наговарања и лично заузимање да не напуштају позицију, остали су безуспјешни. – Бригадир М. Мартиновић."

Истрагом је напротив утврђено, да командант Мартиновић не само што није ништа предузео да спријечи побуну, већ је чак шта више дао под суд официра капетана Велимира Драгишића, који је ту побуну покушао да спријечи.

Догађај је текао овако: политички присташе Митра Мартиновића, команданта одреда а још у очи гласиначке битке, почели су да агитирају међу војницима, да баталион остави позицију и ослободи се команде Зарије Вуксановића, командата бригаде, а да пође код свог човјека Раичевића код Калиновика. (Раичевић је био такође командант бригаде). Утврђено је истрагом, да су ову акцију помагали индиректним путем и официри дотичног батаљона. Чак је утврђено, да је један

од официра спадао међу коловође. Разлог је био тај, што је већина и официра и војника овог баталиона припадала политичкој групи Митра Мартиновића, а њихов командат бригаде Вуксановић био је Јанковац (т. ј. присташа Јанка Вукотића). На сам дан гласиначке битке, баталион умјесто да врши напад, према већ издатој диспозицији од стране врховне команде – он напушта позицију и иде самовољно под команду Раичевића.

Капетан Велимир Драгишић, командант једне чете истог баталиона, налазио се у то вријеме са једним одјељењем своје чете у извидници. Баш у моменту кад је његов баталион напуштао позицију вратио се са одјељењем из извиднице. У свом саслушању на суду, Драгишић описује тај призор овако: „Кад сам се вратио из извиднице, нијесам нашао свој батаљон више не позицији. Командант баталиона и официри сједели су под шаторе. Војници, носећи своје пртљаге одлазили су у нереду, у групама и појединце, пут Калиновика, гдје се налазила војска Андрије Раичевића. Запрепашћен овим страшним призором, ја сам упитао најближе војнике шта ово значи. Одговорено ми је да баталион неће да остане и даље под командом Зарије Вуксановића, већ хоће да иде код свог човјека Раичевића. – Спопао ме је ужас. На нашем десном крилу грми топ и пушка, планине се проламају, а мој баталион бјежи са позиције! Гледам: официри мирно сједе под шатором и пију кафу. Нико се не миче да ову страшну ствар спријечи. Брзо прићем команданту баталиона, капетану Нику Раичевићу и салутирајући по војнички упитам шта је ово. Командант ми сасвим лежерно одговара: „Па ето, неће Зећани под команду Вуксановића“. „За име Бога, г. Капетане, зашто не спречавате. Ово је ужас, видите ли, шта се тамо ради?“ завапим ја, показујући прстом у правцу одакле је долазила силна грмљавина топова. „Што ја да опречавам? И Мартиновић зна за то“ бјеше одговор командиров. Сад ми је тек постало све јасно. Несрећна политика одиграла своју жалосну комедију у најодсуднијим часовима нашег народа. Напомињем, да ме је одјељење моје чете, које није било са мном у извидницу чекало на позицији. Салутирајући опет по војнички оставим шатор команданта баталиона и вратим се својој чети. Командујем у фронт и одмах кренем напријед. Сви ме војници моје чете послушају и пођу за мном.

Официри, који су се налазили око команданта баталиона, значајно се погледаше. На то ће устати командант Раичевић, обраћајући се мени овим ријечима: „Немој да устављаш војнике, јер их ни Митар Мартиновић није заустављао! Нека иду и они код своје браће!“ Ја сам на ову безочност команданта плануо и довикнуо и њему и свима официрима: „Ја видим о чему се ради. Ви нећете да спречавате бунт, већ га потпомажете. Велимир Драгишић то неће да чини“. На то сам пошао са четом на позицију, која је диспозицијом одређена била за наш баталион“.

Исте вечери направио је командант побуњеног баталиона Нико Раичевић оптужбу против Велимира Драгишића на команду одреда и отпужио га за – непослушност. Командант одреда Мартиновић позвао је сутра – дан кап. Драгишића и пред цијелим особљем одредског штаба на један драстичан начин деградирао га је, цијепајући му грб са капе и одузимајући му сабљу. Напомињемо, да се деградација једног официра, према законима у Црној Гори, може извршити само на основу правомоћне судске пресуде. Према позитивним законима у Црној Гори командант Мартиновић је овим чином починио врло тежак злочин. У колико нам је познато, Драгишић је и покренуо ствар пред судом, али за влада краља Николе, то је био апсурд.

Пошто га је деградирао и изружио, Мартиновић је капетана Драгишића предао суду Дринског Одреда. Суд Дринског Одреда, осудио је Велимира Драгишића на двије године и осам мјесеци робије за непослушност према свом команданту баталиона.

У чему се та „непослушност“ састојала, већ смо изнијели.

Као што је напоменути, ова „побуна“ била је један од правих и главних узрока пораза на Гласинцу, и свих доцнијих недаћа које су иза тога слиједиле.

Бригадир Митар Мартиновић је јавио врховној команди, да не може дати помоћ Санџачком Одреду због расула које је завладало у војсци. Ко је пак био главни кривац тога расула, то се из нижeнаведенога јасно види. Врло је могуће, да ће капетан Велимир Драгишић у овој ствари ускоро изнијети још драгоцјених података. Свакако једно је овдје јасно: Као и на Грахову, тако и овјде побједа нашега оружја није се жељела. Нека невидљива рука управљала је догађајима и сврађала их оним

правцем који је нашим непријатељима био повољан!

Финале овога жалоснога догађаја још је више расвјетлило његову тајанствену позадину. На апелацију бранитеља Драгшићева, Велики Војни суд на Цетињу поништио је пресуду Суда Дринског Одреда и наредио дослеђење. По истој ствари било је неколико пута суђење. Дрински Суд је Драгишића стално осуђивао, а Вел. Војни Суд је те пресуде враћао. Напокон је Драгишић затражио делегацију предмета другом којем суду, наваћајући, да суд Дринског Одреда стоји под упливом одредског команданта Мартиновића. На тражење Драгишићево В. В. Суд је предмет делегирао Суду Ловећенског Одреда на Цетињу. Писац ових редка као вршиоц дужности иследног судије у истом суду није имао ни толико основа подозрења, да би могао против Драгишића повести кривичну истрагу, већ га је одмах ослободио и даље вођење истраге прекинуо. Велики Војни Суд је ово ријешење потврдио.

Одмах иза тога, по личном наређењу краља Николе, дошла је наредба Министраства Војног, којом се вршиоц дужности иследног судије суда Ловћенског Одреда суспендује од те дужности! Кад су се против тога противзаконитог суспендовања дигли у Министарству Војном протести, министар је одговорио: истина је, иследни судија је радио по закону, али ово је – Црна Гора! И стим је ствар свршена.

Дакле, капетан Велимир Драгишић, који се онако сјајно показао са својом четом, остајући да са шачицом људи брани положај, додијељен једном баталиону, мјесто да буде одликован, ствљен је под суд и осуђен. Кад се напокон нашао судија који је законске одредбе правилно примијенио – био је суспендован.

Зар није онда јасно, шта се иза свега крије?

*

Почетком 1915. издала је црногорска влада нередбу о регрутацији. Ова регулација имала је нарочито да обухвати школовану омладину у Црној Гори, која раније није била прошла кроз војни стаж. Сваки црногорски држављанин од 21. до 30 година морао се подврћи регрутацији. Замисао шефа штаба врховне команде на Цетињу, генерала Божа

Јанковића била је да се школовани црногорски омладинци образују за резервне официре, како би се црногорски официрски кор попунио образованијим људима. С тога су за овај регрутски курс који је имао да траје пет месеци, позвани нарочити официри-стипендисти из Србије као инструктори.

Али, црногорски владајући кругови одмах су се покајали и одустали од те намјере. Један безазлен поступак омладине у Подгорици, дао им је за то повода.

Послије једног банкета, који је био приређен у част српских официра у Подгорици, омладина је ишла по улицама у манифестацијама пјевајући патриотске пјесме. Међу менифестантима је био, наравно, и приличан број војника из ђачког баталиона. Између осталих, пјевали су и пјесму „Оро кликће“ и „Боже правде“. Подгоричка полиција је одмах телефонски извјестила Цетиње, а с Цетиња је издата строга наредба, да се сви ђаци-војници, који су учествовали у манифестацијама ставе у затвор и предаду суду.

Ухапшено је тридесет студената и ученика виших разреда гимназије и учитељске школе. Одмах су оптужени за велеиздају! Образован је нарочити војни суд, који је имао само њима да суди. Послије проведене истраге, први иследни судија је све оптужене ослободио. Али је одмах са Цетиња дошла наредба, да се „бунтовници“ и „велеиздајници“ не пусте на слободу, већ да се предмет преда другом судији на ислеђење. Предсједник војног суда, један стари неписмени официр народне војске Томица Кликовац, даје предмет другом иследном судији др. Блажу Лекићу, који, као и његов претходник, након кратког ислеђивања доноси ријешење о прекидању истраге.

По одредбама војно-кривичног судског поступка у Црној Гори, сва ријешења иследног судије подлежу прегледу суда и овај их или одобрава или поништава и враћа на дослеђење са или без примједаба. Тако је било и овдје. Суд је предмет поново повратио иследном судији на дослеђење. Иследни судија је након извјесних формалности поново донио ријешење о прекидању даљњег вођења истраге. Но суд је и ово ријешење поништио и наредио иследном судији да направи тужбу! Ово је већ уникум у правосуђу! Иследни судија, који је према

законима Црне Горе у исто вријеме и државни тужиоц, није хтио против свог најбољег освједочења подизати тужбу против људи, за које сматра, да су невини. Онда је суд сам и без тужбе одредио расправу и осамнаест студената осудио на четири мјесеца тамнице.

Суд су сачињавали три официра без школе и један правник. Суд је у својој „пресуди“ извршио само наредбу са Цетиња и казнио „бунтовнике“ и „велеиздајнике“ што су се усудили да у сред Црне Горе пјевају српску химну и пјесму краљу Петру. Овај поступак цетињских властодржаца је омладину још више огорчио. Влада краља Николе, видећи ово расположење ђачког баталиона, одустала је од своје намјере да се из овог баталиона образује један школовани официрски кадар, па је издала нову наредбу, да се по свршетку регрутског курс из цијелог баталиона изабере само један мањи број, који ће имати да прође још један мјесечни курс, па тек онда ће ученици тога курса бити призведени у чин подофицира! Ово је било шиканирање бунтовне омладине од стране цетињских властодржаца. Дакле, свршени студенти, филозофи, правници, медицинари, техничари, послије петомјесечног курса, морали су проћи још један специјални мјесечни курс, па ток онда да буду призведени у чин подофицира, док њихове колеге у Србији одмах након регрутског курса полажу испите и производе се у чин офирица. Ове неправједне мјере владине изазвале су силно огорчење међу омладином, а влада је, плашећи се рђавих последица, растурала младе подофицире и распоредила их по разним јединицама, али тако, да ни један не дође у своју јединицу. Наравно, да су издате тајне наредбе, да се на ове бунтовнике пази.

Поводом ове владине наредбе дошло је у Пећи до једне афере, у којој су као жртва цетињске политике били неколико младих ђака, а из које ће се најјасније видјети, што се све радило против оних који су своју љубав према Србији ма у чему испољавали. Једна групица ђака са студентом Богданом Лабаном на челу, није хтјела да положи подофицирске испите, говорећи, да кад не могу имати права као њихови другови у Србији, неће да буду ни подофицири. Командант регуртуског батаљона у Пећи, бригадир Радомир Вешовић, подвргао је ове младиће прво тјелесној казни. Истукао их је тако, да су поједини

остали лежећи на земљи, па их је онда предао суду и поднио против њих оптужбу ради злочина буне.

Војни суд у Ђаковици под упливом команданта Вешовића, осудио је за тај случај Богдана Лабана, стд. филозофије, на пет, а остале на три до двије године робије. Српског капетана Антића, инструктора регрута, затворио је Вешовић и оптужио га као коловођу „бунта".

У ствари, одрицање полагања подофицирских испита служило је и Вешовићу и онима, који су били иза њега, само као непосредни повод и згодно сресто, да се укрије главни разлог због чега су ови млади људи мучени. И овдје, као и у Подгорици, узрок је био исти: дружење ђака са српским официрима и њихово отворено симпатисање Србији. А ко је у Црној Гори био такав, тај је био антидинастичар и велеиздајник.

Студент Милан Поповић из Никшића кажњен је за то што је својим ручним фотографским апаратом снимио срдачан испраћај српских официра од стране омладине, приликом њиховог одласка из Подгорице.

Не чекајући на одлуку Великог Војног Суда по спору Лабана и другова, бригадир Радомир Вешовић је све оптужене прије правомоћне пресуде стрпао у Казнени Завод у Подгорици. Узалуд су били сви протести оптужених и њихових рођака, влада, односно министарство правде није се хтјело ни осврнути на ово ужасно насиље. Да ли је Радомир Вешовић радио из личне иницијативе или по нареби са Цетиња, не знамо, али јасно је као дан да је овај поступак, ово страшно тиранисање свих омладинаца, који своју љубав према Србији нијесу крили, одобраван на најмјеродавнијем мјесту на Цетињу.

Но и овдје, као и у афери капетана Велимира Драгишића, дошло је, на молбу оптужених, до делегације предмета суду Ловћенског одреда, који је прекинуо истрагу и све оптужене пустио као невине. Велики Војни Суд је својом одлуком потврдио ово ријешење у цијелости.

Кад је краљ Никола дознао за ово ријешење, прије него је било у вишем суду потврђено, позвао је истражног судију суда Ловћенског одреда к себи и рекао му ово: „Ви сте издајник, кад можете рјешавати од одговорности оне бунтовнике и издајнике"! На скромни,

али одлучну примједбу судије, да је он радио само по закону и да му је савијест потпуно чиста, узвикнуо је краљ сав разјарен: „Дађу ја вама то ваше 'по закону'! Сви ви који сте са Саве воду пили, прави сте издајници. Ја ћу с вама већ се обрачунати!"

Мијешање краља Николе чак и у судске послове, ствар је сасвим обична. Врло често се уплитао и у чисто приватно-правне спорове Црногораца. Није онда тешко схватити како му је било кад је дознао да су без његова знања ослобођени „издајници из Пећи".

*

Прије него пријеђемо на главни одјек ове расправице: на рад књаза Петра, најмлађега сина краља Николе, с бвишим аустро-угарским војним аташеом на Цетињу Хунком, потребно је изнијети још неке интересантне чињенице које бацају довољно свјетлости на рад цетињских властодржаца.

Чим је почео рат са аустро-угарском монархијом, настала је потреба, да се између Србије и Црне Горе створи боља комуникациона веза. У ту сврху је српска влада одмах предузела све да се радње на путу Митровица (Косовска) – Пећ – Андријевица одмах отпочну. Са стране Србије, учињено је све, да се овај пут што прије доврши. Црногорска влада, као извршиоц воље краља Николе, отезала је ово питање, изговарајући се сад на овај сад на онај начин. За надзорника над градњом овога пута постављен је неки инжењер Смодлака, који је са краљем Николом био доста интиман. Градња пута је отпочела, али тако, да је свако могао лако видјети, да се ту не ради о озбиљној градњи каквог пута. Све је могуће чињено да изгледа, како се изградња пута озибљно жели, али услед многих сметња не може се прије. У ствари такав је био план: да се на путу одма маневрише, а озбиљна изградња одуговлачи. Кад су из Србије поново ургирали грађење пута, и у ту сврху понудили материјал и радну снагу, црногорска влада је обуставила рад на цијелој прузи.

Да је овај пут био готов, читави догађаји иза бугарског напада на Србију ишли би другим током. Србија би полагано одступајући

пренијела тешку артилерију, аутомобиле и комору у Црну Гору, ту би се утврдила и са црногорском војском давала успјешан отпор непријатељу. Овако је српска војска морала сву своју тешку артилерију, све аутомобиле и кола да уништи у Метохијској равници, јер се од Пећи нијесу могла даље вући. Сва ратна грла српске војске уништена су због тога, што је неискрена и небратска политика Цетиња спријечила довршење пута Пећ - Андријевица и тиме проузрочила ону страшну катастрофу и оне неописиве патње српске војске преко снежних гудура албанских планина.

Да је пак градња поменутог пута са Цетиња нарочито спревачана и тиме хотимично спремана катастрофа српске војске, необориви је факт, и надамо се, да ћемо ово ускоро потврдити званичним актима цетињске владе.

Краљ Никола је објавио рат Аустро-Угарској, јер друкчије апсолутно није могао поступити. Али и у вођењу рата остао је вјерни пријатељ и савезник Беча, с којим је одржавао стално везу. Побједа Србије за њега је значило исто што и пропаст. Он је био потпуно свјестан свога положаја и знао је врло брзо, да за њега, у случају побједе Српства, нема више пријестоља. У пропасти Србије, напротив, гледао је продужење своје династије, за интересе које он је готов био у свако вријеме жртвовати интересе српскога народа. И тако га видимо у овом рату, гдје игра једну страховиту улогу, улогу потпуног издајника Српства!

Карактеристична је појава, да у рату са Аустро-Угарском нијесу узели учешћа два старија сина краљева: наследник Данило и књаз Мирко, док су у балканском рату обоица били команданти одреда. Трећи син краљев, књаз Петар, био је додуше командант једног одреда, али не да нашкоди Аустрији, већ да изведе један паклени план, који је био кобан за цијело Српство, о чему ће доцније бити говора.

Осим личности краља Николе играли су врло важну улогу и познати Аустријанци на Цетињу: др. Перазић, митрополит Митрофан и краљеви доглавници, као Поповићи (Јабучани) и др. Др. Перазић је н.пр. јавно по Цетињу проповиједао своје симпатије за Аустро-Угарску, прорицао је пропаст Српства: а кад су централне власти имали какав успјех, његове су ћерке прирађивале домаће забаве.

Узгред непомињемо овдје, да су ћерке дра Перазића при уласку аустро-угарске војске на Цетиње саме изашле у сусрет војсци до изнад Бајица, и у варош су ушле са командантом једне чете трилоских Јегера, поручником Швајнбахом, рука под руку. Другог дана дао је Перазић у свом дому банкет у част аустријских офрицира.

Овај др. Перазић је био лични љекар и први савјетник краља Николе.

Одмах иза уласка аустријских трупа у Црну Гору, пошто је извршио своју улогу „референта" о приликама у Црној Гори т.ј. ко има да се интернира, а ко не, др. Перазић је са породицом пошао у Аустрију и постао је одмах мајор аустро-угарске војске.

Ова група људи, којој је био на челу сам краљ Никола, одржавала је са Бечом везу преко Хупке, бившег аустро-угарског војног аташеа на Цетињу, који је од почетка рата стално боравио у Котору, ма да није командовао нити пак био додијељен ни једној војној јединици!

Рад ове котерије, сакупљене око краља Николе, дивно карактерише и афера црногорске Банке. У данима када се мала Србија хватала у коштац са великим сјеверним сусједом, спремао јој се иза леђа изненадни напад Аустро-Угарска је припремала буну у Албанији. Али како је директна веза између Беча и Скадра гдје се налазио аустро-угарски конзул и други агенти, била прекинута, настале су тешкоће у извођењу овога плана. И ту је Цетиње узело улогу посредника. Аустро-угарски конзул у Скадру требао је за своје пропагандистичке сврхе новаца, а из Беча их није могао добити. Обратио се Цетињу. И ово се наравно одазвало одмах. Благајник Црногорске Банке Ђурашковић однио је аустро-угарском конзулу у Скадар 300.000 (три стотине хиљада) круна у злату. Овај новац имао је да се баци међу вође арнаутских племена и да се помоћу њих дигне устанак у Албанији који ће велики део српске војске повући на југ и на тај начин ослабити сјеверни фронт. Извођењу овога пакленога плана помогло је, дакле, Цетиње, пријестоница слободне Црне Горе.

Индискрецијом црногорског конзула у Скадру, Алексе Мартиновића, ова је ствар изашла на јавност. Почело се о томе по Цетињу шушкати. Благајник банчин Ђурашковић, кад је за то чуо, одмах је потражио

конзула Мартиновића, који се тада бавио на Цетињу и напао га, задавши му неколико удараца штапом по глави. Озлојеђен овим нападом, Мартиновић је иако иначе пасивна природа, готов био открити цијелу ствар.

Али су из двора одмах ствар забашурили. Да би увријеђеном Мартиновићу дали сатисфакцију, аташирали су га као пратиоца наследнику Данилу, који је тих дана полазио у иностранство. И наравно, ствар је било немогуће потпуно забашурити. По Цетињским се кафанама јавно о томе причало. Дошло је и до ушију страних посланика. Да би се извукли... господа са краљем на челу увјеравали су, да је овај новац био одређен за отплату банчиних рачуна у монархији. Но наивних, који би у то вјеровали, није више било. У осталом какве дугове би имала да отплаћује Црногорска Банка у Аустрији у времену, када се Аустрија дигла да потпуно уништи све што је српско, у времену, кад је уништавала не само имања државе српске већ и имања приватних грађана! Предсједник управног одбора црногорске банке Ристо Поповић био је онда министар финансија и зступник министра војног.

*

Кад су се над Србијом стали гомилати густи облаци, да се једнога дана на главу измученога српскога народа саспе стрховита туча олова и челика, кад је источни „брат“ потајно оштрио нож да у згодном моменту зарије у срце мученичкој Србији, најстарији син краља Николе Данило, путује у иностранство у нарочитој политичкој мисији. Додуше, као разлог наследниковог путовања наводило се то, да је послабио здрављем и да му је потребно лијечење у каквој бањи. Доцније се показало, да то није била истина и да је Данило пошао био да по налогу свога оца изврши једну важну политичку мисију. На свом путу наследник Данило је свратио прво у Атину и држао са грчким краљем Константином дуга тајна конференисања. Позната је већ нелојалност краља Константина према Србији и његова приврженост централним властима. Данило је свој пут продужио у Италију и Швајцарску. На том путу се неколико пута састајао

са повјерљивим личностима бечког и берлинског кабинета. Нарочито се нашао у друштву Даниловом неки барон Берисдорф, који је важио као поузданик берлинског кабинета.

Послије ових састанака и конференција шаље престолонаследник Данило нарочитог изасланика Алексу Мартиновића на Цетиње, да извијести оца о резултату своје мисије. Долазак Мартиновићев је у двору произвео право весеље. Краљ је окупио око себе своје вјерне и храбрио их говорећи: „Немојте се плашити. Нијесам се ја узалуд опријатељио са кућом Мекленбур-Стрелиц. Мој Данило је паметна глава. Србија ће изгледа пропасти, али ми се ипак немамо чега бојити." Ово су ријечи краља Николе, које је забиљежио и писцу ових редова предао на Цетињу перјаник краљев В. Митровић.

Погодба је била, дакле, савршена. О улози престолонасленика Данила дознало се накнадно, и то након капитулације Црне Горе и бјегства краљева ово: краљ Никола је још за рата знао, да ће Бугарска напасти Србију. У том случају више је него сигурно, да ће Србија морати подлећи. С тога треба бити на чисто, шта има он да очекује у том случају. И за то је послао Данила, да за тај случај склопи са централним властима уговор. Према томе уговору краљу Николи су централне власти гарантовале опстанак његове династије на српском престолу: Црна Гора имала би да обухвати дио Херцеговине до близу Требиња, затим би ишла граница иза Гацка у правцу ка Фочи даље између Пљеваља и Таре до Сјенице. Од Старе Србије, припало би Црној Гори од Косовске Митровице правцем јужно од Косова до Феризовића. Призрен би био престоница краљева.

Давнашња жеља краља „пјесника", „Онамо 'намо" изгледала је да се испунила.

За ово је краљ Никола имао да у извјесном моменту, кад то буду централне власти затражиле, послужи свим својим ауторитетом и влашћу интересима централних власти. У чему се састојала та услуга показала је предаја Ловћена и капитулација Црне Горе, као и дочек српских трупа у Црној Гори, које су својим гробовима обиљежиле један мученички страховити пут од Пећи до Скадра и Медове.

Колико год је страшна предаја Ловећна и срамно изведена капитулација Црне Горе исто је тако ужасан поступак са измученом српском војском кроз Црну Гору.

Кад се буду писале и износиле муке, које су српска војска и народ из Краљевине Србије претрпели у овоме рату, онда ће се тек видјети шта су све препатили славни борци са Цера и Јадра кроз братску Црну Гору. Тек онда, кад појединци, који су имали ту ријетку срећу да преживе све оне ужасе маршовања кроз Црну Гору ништа не једући и не пијући, буду описивали своје доживљаје, тек онда ће се моћи оцијенити муке српске војске и издајнички рад краља Николе и његове владе. Пошто је за страдања српских трупа кроз Црну Гору бачена кривица и на народ у Црној Гори, то ћемо се потрудити, да до ситница објаснимо узроке тога страдања.

Пред надмоћном силом непријатеља, српска је војска дајући свуда беспримјерном храброшћу отпор, постепено оступала пут албанских и црногорских брда. Ко није био очевидац овога страшног хрвања тај није у стању ни из далека да престави себи слику ове оријашке борбе једнога народа, који је све своје жртвовао – за част свога племена. Као таласи кретале су се читаве поворке уз стрме планине и хитале некуда али куда, то је било неизвјесно. Јасно је било само једно: не под непријатељем. Боље умријети него бити роб. Старци, жене, дјеца, болесни, рањени, све је то ишло помијешано. Један читав народ напуштао је своја огњишта, остављајући све своје варварима у руке. Српска војска је иза те чудне поворке чинила један гвоздени обруч, који је штитио лагано одступање народа. Услед огормне премоћи душмана тај челични ланац се све више и више сужавао и примицао Косову. А Косово су прекривале масе избјеглица. И са онога крвавога али светога Косова Србин је упро поглед у плавичасте контуре високих црногорских брда које су се на западу једва назирале. И у свим срцима је наједанпут синуо као муња један зрачак наде за спасење: Црна Гора. Чувена опјевана, славна – непобједива и неосвојива Црна Гора ће примити у своје кршеве измучену браћу и у својим гудурама наћи склоништа рањеним соколовима Шумадије. И све је похрлило тамо, тамо гдје се још нејасно назријевао један остатак наде на спасење – у Црну Гору.

Српска војска је у свом оступању давала управо надчовјечански отпор непријатељу. Битке око Качаника спадају међу најсјајнија дјела српске војске. Пошто је својом заштитом и херојским отпором омогућила евакуацију избјеглица са Косова пут Пећи, српска је војска отпочела повлачећи се у два правца: један је део пошао преко Албаније, ка Љум-Кули, долином Дрима, а други преко Пећи пут Црне Горе. У свом повлачењу српска је војска потпуно остала без провијанта. У снажним борбама и под онаквим условима, српска је војска једва могла живот да спасе. Свака друга војска под оним условима би подлегла. Остаци коморе и теже артилерије, која је некако уз огромне напоре дотјерала до Пећи, није могла даље, јер пут Пећ-Андријевица, кривицом црногорске владе, није био готов, и сва та комора и артилерија уништена је у равној Метохији.

И тако је српска војска морала свој пут наставити без игдје ичега, без своје коморе, без спреме. Али она је ишла у братску Црну Гору, која ће приредити све, да уморни борци нађу крова и починка. Али какво грозно разочарење! Црногорска влада не само што није ништа предузела, да српска војска буде на путу кроз Црну Гору снабдјевена, већ је напротив све могуће чинила, да српску војску доведе у што тежи положај. Чиновнике, у које се није поуздавала, да ће свој рад подешавати владиним намјерама, она је премијештала са оних станица, куда је имала проћи српска војска. На најважнијем мјесту – Андријевици, постављен је баш у те дане један одани чиновник црногорског двора и владе Милан Рамадановић. До тада је са службом био у Пљевљима. Српска војска је прешла црногорску границу на неколико мјеста. Једни одјели ишли су преко Рожаја на Беранима, други уз Ругову пут Плава и Гусиња. Било је јединица које прије доласка у Метохију нијесу по три дана ништа за храну добиле. Али војници још нијесу губили наде. Пред њима је била Црна Гора, а тако ће наћи окрепе и души и тијелу. Али су се мученици у нади преварили. Већ око Рожаја, на путу до Андријевице попадао је велики број војника од глади. На путу од Пећи до Плава, уз Ругову, на сваких десет метара могли сте видјети српске војнике, гдје леже крај пута, изморени глађу, жеђу и страшним штрапацима. Многи су већ били мртви. Арнаути, као хијене, нападали су на ове мученике,

скидали са њих одијела, претаживали их ради новаца, а са многима су задовољавали своје дивље нагоне, размрскавајући им главу камењем, или му сијекући уши, руке, ноге, вадећи очи и томе слично.

На једном мјесту у сред Ругове, на мјесту Ханови, осам српских војника је нађено потпуно голих и одсјечених глава. Санитетских јединица више није било. Војска је остала без игдје ичега и ишло се само да се спасе застава, да се спасе штогод, како би се ипак српско оружје спасло, како би се очувала част српске војске. Ту није било више оног контакта између појединих јединица, нити пак између команде и војника. Заједнички циљ свима је лебдео пред очима: не пустити да буде окаљано српско име. На жртве се нико није освртао. Макар један да остане жив и тај један ће у рукама дићи српску заставу. Вођени тим мислима сваки појединац је ишао напријед. Једни су падали покрај пута, ту остајали, умирали. Њихова тијела разносила су гладна звијерад и тице грабљивице, мрцварили их дивљи Арнаути. Други, који су имали још мало снаге стрепили су напријед. И што год су дубље улазили у Црну Гору, све је било теже. На цијелом путу од Пећи и Рожаја па све до Подгорице црногорска влада није подигла на једне коморске станице.

Пут од Пећи до Подгорице води кроз брдовите приједеле, између гора и планина. Насеља су у околини пута врло ријетка, а земљиште неплодно. Ови крајеви су врло сиромашни. Сељаци ових крајева једва да су имали толико животних намирница, колико је најнужније за исхрану њихових породица. Али ипак, први одјели српских трупа могли су да добију по мало хране. Многи имућнији сељаци, сами су приправљали храну и звали војнике по кућама. Но убрзо тога је нестало. Други одјели су већ тешко добијали и за новац. А глад је косила војску. Црногорске успутне власти, без оријентације, без упустава од стране своје владе, ни саме нијесу знале шта да раде. А зима је све више стезала. Преноћишта нигдје. Мале друмске механе (ханови) и околине сеоске куће нијесу могле да приме ни стоти дио. Све остало је морало да ноћи изван, на мразу, снијегу и леду.

Настала је једна страшна позорница.

А црни демон на Цетињу у души се радовао овој пропасти српске војске и смејшкао се, гледајући, како Србија пропада.

Ситно частољубље и себични интереси помрачили су му ум, отровали душу.

И тако је Црна Гора, кривицом краља Николе и његове владе, постала тужном гробницом једног великог дијела српскога народа.

Војници, који су издржали ове страшне муке, причали су доцније, да је било случајева, да је давано 100 до 200 динара за једну килу кукурузног хлеба. За преноћиште по друмским механама (хановима) и по кућама у оближњим селима поред пута плаћало се по 200 динара. Многе избјеглице повели су собом у Црну Гору коње и волове. Један је сељак из Шумадије на Матешеву близу Колашина дао коња за пет кила кукурузног брашна. Као у сваком друштвеном поремећају, појавили су се и овдје шићарџије, препродавци намирница. Настала је једна страховита борба живота и смрти. Многи сељаци су, полакомишви се на новац, продали своје залихе и после морали да набављају храну по још скупљим цијенама, него што су продали.

Вијугави пут Пећ-Аднријевица-Подгорица, пружао је најјезовитију слику овога страшног рата. Један читав народ је бјежао у далеки свијет, обиљежавајући сваки корак гробовима. На сваком кораку око пута видјели смо мртве војнике, жене и дјецу, изломљена кола, пушке, бомбе, све је то било разасуто и лежало око пута.

Што је онолико муке од глади поднијела српска војска, криви су и богатији слојеви избјеглица: чиновници, трговци и уопште вићенији људи, који су наравно били први.

У овој општој оскудици животних намирница они су својом јагмом, ко ће прије купити повисили до невјероватности цијене животним намирницама. Ма да је било међу народом оних крајева, куда су избјеглице и војска пролазили, зеленаша и шићарџија, ипак се не може сва кривица за оне страшне каншарлуке бацити на овај народ. Академски сликар Владимир Новосел, причао је овакав један случај: Једна сељанка из околине Аднријевице донијела је да прода војницима један лебац. Када су је војници угледали појули су к њој и прив је питао за цијену. Сељанка је тражила пет динара. Лебац је био од прилике око три кгр. тешак.

Други војник виче из далека: „двадесет динара“ на што први одговара: „ја дајем тридесет.“ Али у томе прилази један господин и не питајући за цијену зграби сељанки лебац из руке и у руку јој даде стодинарку. Читавих неколико минута сељанка није од чуда могла да се покрене с мјеста.

И наравно, други пут није ни она више тражила само пет динара.

*

Ови војници српски и избјеглице, који су проши овај страховити пут понијели су из Црне Горе најстрахотније утиске. Доцније су се изражавали најпогрдније о Црногорцима. А то је погрешно. Наш српски народ и у Црној Гори као год и у Шумадији, Босни, Херцеговини, Сријему у својим основним цртама је добар. За страдање српске војске и народа преко Црне Горе није крив сиромашни народ у Црној Гори, већ краљ Никола и његова влада, који су све чинили, да пролаз српске војске кроз Црну Гору отежају и да јој на тај начин припреме страшну катастрофу.

У Пећи је на пр. било толико хране да је сва војска могла бити лако снабдјевена до Подгорице. Говорили су да није било довољно пећи. У том случају оскудица у хлебу могла се накнадити месом. А стоке је у Метохији било доста. Зашто се нијесу подигле коморске станице у Плаву, Андријевици, Матешеву, Биочу и Подгорици?

По нашем најдубљем увјерењу сам народ и поред свих оскудица, могао би организовати те станице.

Али то црногорска влада није дозволила. У Кучима су села сама бесплатно износила на пут хране војницима. Међутим власти су то забраниле с мотивацијом, да ће се о њима држава побринути. А како се држава побринула видјело се.

И тако су борци са Куманова, Једрена, Цера и Брегалнице морали у Црној Гори, да за залогај хлеба дадну гуњ са себе и да послије тога ипак хиљаде њих у истој тој братској Црној Гори, умру од глади.

Онима који политику краља Николе не познају, изгледаће ово можда претјерано. Но то је, на жалост, факат. У страдању српске војске

краљ Никола и његови доглавници гледали су свој триумф, и за то су све учинили, како би то страдање с једне стране уништило остатке српске војске, а с друге стране направило јаз између народа у Србији и онога у Црној Гори, јер је то требало њиховој политици.

*

Кад је 1912. године плануо балкански рат, синови краља Николе су сву црногорску војску раздијелили на армије, којима су они командовали. Сам краљ лично обилазио је војску на разним положајима, лично издавао наредбе за напад и правио диспозиције и планове. За вријеме крваве битке на Бардањолу, краљ је лично издавао наредбе и пратио са мјеста Грујомира ток битке. Књаз Мирко био је пак за ово вријеме командант јужне војске, која је оперирала према Тарабошу. Цијела краљевска породица је узимала активног учешћа у овом рату. Књагињице Вјера и Ксенија стално су ишле од болнице до болнице, обилазиле и поклонима обасипале рањенике. И сама стара краљица је врло често обилазила рањенике. Краљева ћерка Милица Николајевна, удата за једним руским великим кнезом, основала је била болницу на Цетињу о свом трошку.

У овом пак рату, гдје се морало ући у борбу против државе, с којом је црногорски двор везан традиционалним пријатељством, па чак и тајним уговорима, чланови владајуће куће нијесу узели учешћа! Изгледа збиља чудновато. Откуда онолика утркивања у пожртвованости и лично учешће у балканском рату, а опет потпуна равнодушност у рату са Аустријом? Ево разлога: узимати лично учешћа у балканском рату било је врло популарно и није било у опреци са личним интересима династије. Рат пак са аустро-угарском монархијом значио је већ нешто друго. То се формално морало ратовати, а и стварно и даље се живјело у пријатељству. Можда нови државници Њемачке и Аустрије неће имати интереса да уништавају архиву тајне дипломатије ранијег режима, па ће се доћи и до коресподенције краља Николе са царем Фрањом Јосифом Првим у току овога рата, која ће његову политику изнијети на свјетлост.

Кад је „објавио“ рат Аустро-Угарској краљ Никола је поставио свога најмлађега сина Петра за команданта ловћенског одреда, који је имао да оперира према бококоторском утврђеном фронту.

Мислите, да је то стари краљ учинио да удовољи синовљевој таштини, или из каквих стратешких разлога. Боже сачувај! Други су ту разлози били! Да је краљ желио славу свога сина он би га поставио за команданта сјеверне црногорске војске, која је у једном снажном налету потисла и потукла непријатеља. Али било је опасно играти се такве игре. И Перо је остао да у Будви мирно сједи и са морске обале посматра крстарење убојне савезничке флоте по плавом Јадрану. А имао је и другога посла.

И да видите интересантног случаја. Бивши војни аташе аустријски на Цетињу, по злу гласу чувени Хупка домах буде отпослат у Котор. И сад су, разумије се, настале пријатељске визите. Мјесто састајања било је тако звано Поље Кртола источно од Тивата (Теодо). Састанци су били врло чести. Али, заклела се земља рају, да се тајне све дознају. Тако је и ова тајна, индискрецијом неких млађих људи, изашла у јавност. Младоме краљевићу догодила се и та незгода, да је о једном њиховом састанку дознала и дипломација на Цетињу. Настала је стрка страних посланика на Цетињу. Пошли су код министра иностраних дјела Пламенца, али је он, слежући рамена, одговорио, да не зна ништа. Посланици су пошли у двор краљу. Овај их је дочекао циничким осмјехом говорећи: „Ах, та што сте се узрујали. Ја сам већ за то. Перо је имао само да се договори са командантом аустро-угарске војске, како не би ареопланима нападали наше вароши.“ Сјутра дан су из непријатељских аероплана бацане бомбе на Цетиње, и том приликом су рањене три особе.

Напредни омладинци, који су се као војници налазили у ловћенском одреду, знали су за ове краљевићеве „визите“ и сваки његов корак су пратили. Књаз Петар је наравно знао за свакојега од њих, како о њему мисле, па је и он чинио своје. Гонио их је, предавао их суду и на сваком кораку шиканирао. Једнога од њих, Луку Дрецуна, студента, предао је војном суду на суђене потпуно невина, само да га уклони из Одреда. Судски се није могло пронаћи ни толико индиција, да би се по закону могао противу њега повести кривични поступак. Али, ипак,

књаз је то желио и ствар се завлачила код суда, само да се Дрецун не смије вратити у своју јединицу. Напослетку је пуштен као невин. Неколико омладинаца из Будве, који су као добровољци били у нашој војсци, изружио је и пријетио им батинама само за то, што су пјевали српску химну. Једнога је од њих и изударао.

Кад се враћао са својих „визита“ књаз Петар се повлачио у свој „штаб“, гдје су се врло често виђале неке женске сумњивог карактера. Ето тако је ратовао краљевић Петар све до предаје или боље рећи продаје Ловћена.

*

Послије слома Србије очекивао је сав наш народ, да ће се остаци српске војске заједно са Црногорцима утврдити у суре гудуре црногорске и ту чувати жижак српске слободе до исхода рата. Стратешки положај Црне Горе, оправдавао је ово очекивање јер је црногорску обалу чувала флота моћних савезника, а на западу сјеверу и истоку Црна Гора је имала таква природна утврђења, да на продирање преко њих ни машта цара Виљема није смјела да се одважи.

Али у мјесто да остаје у Црној Гори српска је војска лагано одлазила пут Скадра, Драча и Медове. И код наивних ово је изазвало право разочарење. Они који су мало дубље видјели, бојали су се да краљ Никола не припреми јуначкој српској војсци још већих неприлика. Бојали су се, да преко ноћи фронт књаза Петра не буде „пробијен“ и да се непријатељ за час не нађе у Скадру и српској војсци пресијече оступницу. И то би се, сигурно, и догодило, да се није од таквог корака бојала и аустријска војна управа и сам краљ Никола. А ево зашто. Бојали су се, да не би ова игра и сувише била провидна и да не би у том случају српска и црногорска војска сложно дала отпор, па се окренула и против краља Николе. С тога је требало чекати згоднији моменат. А тај моменат је убрзо дошао. Пошто су се српске трупе већ повукле из Црне Горе пут Медове настао је моменат да се план који је много раније скројен, изведе.

Охрабрени поразом Србије, Њемци и Мађари су видјели свој дан дранга на Исток и хегемоније на Балкану остварен. Бизмаркови планови

о њемачком продирању на Исток никад нијесу били ближе остварењу него сада. Капитали за багдадску пругу нијесу узалуд уложени.

Да би се њемачке армије несметано могле бацити на Исток потребно је било очистити цијелу обалу Јадранскога мора од непријатеља. Црна Гора је била на путу. Али на престолу у Црној Гори био је стари вијерни пријатељ Беча, Никола Петровић-Његош, с којим је ствар удешена врло лако. Напасти српску војску у Црној Гори било је опасно. Та Црногорци су и сами били несавладљиви. Требало је вјешто одиграти улогу глумца. Српска војска је требала да остави Црну Гору. И краљ се постарао да је из Црне Горе што прије отјера, припремишви јој онакав дочек. Али како да се заведе црногорска војска? То је био заиста врло тежак проблем. Требало је план изменити тако, како ни најдалековидији људи неће ништа примјетити. При извођењу овога плана, краљ се ужасно плашио Брђана: Пипера, Куча, Морачана и Херцеговаца. Није то ни био лак посао: требало је да се црногорска војска без оружја побиједи. Изабрали су баш празнике Рођења Христова као најзгоднији моменат за почетак. 26. децембра отпочело је бомбардовање из свих тешких топова са свију боко-которских утврђења и са свих убојних јединица аустро-угарске марине, које су се у Боки налазиле. Довукли су били чак и два топа од 42 цм. Грмљава топова била је тако страшна, да се нешто страшније ни замислите не може. Дан и ноћ су одлијетале црногорске планине страшном јеком. У унутрашњости земље завладала је забринутост. Људи, пак, који су познавали стратешку важност Ловћа нијесу се плашили, јер су знали да топови са утврђења из Боке и са флоте на мору не могу да добаце високу ловћенску кулу, и Црногорац може слободно на Ловћену да шета, пркосећи тој пакленој грмљавини.

Али наједном, као гром из ведра неба, пронесе се кроз Црну Гору вијест: Кук и Крстац заузети!

Свршено је, чуло се гдје шапућу дрћуће усне измученога народа црногорскога. Народ је говорио: „Да, она страшна грмљава није била на празно.“ – „Да ли је ико жив претекао?“ – питали су се људи међу собом. Они, који су имали своје на овом фронту, већ су их били оплакали. Та молим вас, Ловћен је пао. А он ће пасти тек онда, кад се по три пута

у крви окупа. Већ су се чуле и приче о страшном покољу. Неко је чуо, како је пало 100.000 Аустријанаца. Они, који су га слушали, нијесу му вјеровали и доказивали су, да је на Ловћену у стању један баталион да побије толико непријатеља! Пола милиона, па и то је мало. Али, шта је с нашима. Да ли је ико жив остао? – „Не, јер иначе Ловћен не би пао!“ Такав се разговор водио по унутрашњости Црне Горе, а нико није ни слутио, да Ловћен није у овој борби оквасила ни једна једина капља крви.

Неколико војника је рањено, и то при оступању, дакле, пошто су се главни положаји напустили.

Кад је отпочело бомбардовање, штаб команданта Ловећенског Одреда књаза Петра налазио се у селу Належићима код Будве. Прије почетка бомбардовања, књаз Петар је послао био своме оцу нарочитога курира и дуго послије тога разговарао с њим на телефону. Бомбардовање је отпочело у 6 сати изјутра. У 8 сати књаза Петра је на једном нестало. У штабу су говорили да је пошао да обиђе положаје, међутим, тамо га није било. Телефон из Врховне Команде непрестано је зврчао: „Ало, ало“, али узалуд. Гдје је књаз, шта је с њим, нико није знао. Тек у три сата послије подне књаз Петар се вратио из поља Кртола, гдје је са Хупком имао последњи састанак. Да би забашурио овај незгодни положај и одвратио са себе радознале погледе, почео је да декламује по свом обичају: „Не бојте се Црногорци. Ствар наша добро стоји.“ Затим се затворио у свој штаб и неколико сати није га нико виђао. Међутим, грмљава топова није престајала. Тек пошто је имао још једно телефонско објашњење са татом, наредио је да се оступа. Кад су неки официри на то дали своје примједбе, узвикнуо је краљевић срдито: „Шта ви знате. Тата боље зна од свију нас. Десно крило је потучено, па и ми морамо да оступамо!“ Међу тим, десно крило је стајало на свом мјесту. Према тој његовој наредби оступило је цијело лијево крило и почело се повлачити. Тиме је судбина Ловћена била запечаћена.

Увести забуну у војсци, није било лако. Сваки војник, који је познавао ловћенске положаје, тврдо је вјеровао, да је Ловћен неосвојив. С тога се прибјегло овоме смјелом кораку: да књаз Петар просто нареди оступање лијевога крила мотивишући то поразом десног, његушког сектора. И наравно, кад непријатељ продре у Будву и заузме положаје,

које је држало наше лијево крило, тим већ заобилази ловћенски блок и Ловћен је морао бити изгубљен. Чим је лијево крило оступило, по наредни књаза Петра, онда је наређено десном крилу на Његушима, да се повуче на Буковицу. Овдје није било потребе претварати се. Сам факат, што је лијево крило оступило, био је довољан разлог, да оправда ову наредбу.

Сад да видите још једне комедије, коју је извео стари глумац у најодсуднијим моментима ловћенске траги-комедије. У моменту кад је књаз Петар са својим штабом био на Буковици, неколико колометара јужно од Ветиња, краљ Никола шаље Кучко-Братоношку бригаду на Ловћен у центар фронта. Сам лично иде на Иванова Корита, држи глумачке говоре војсци и шаље их – у клопку.

Ове храбре бригаде, краљ се бојао као ватре живе, и с тога је требало удестити да она буде заробљена. И тако се догађа једна перфидија најниже врсте: док су лијево и десно крило оступила, Кучко-Братоношка бригада се шаље у центар на саму кулу Ловћена, да буде заробљена. Кад је ова бригада стигла на Пресјаку, главни положај, и отпочела борбу, непријатељ ју је већ био опколио са двије стране. У моменту кад је бригада на Ловћену отворила борбу, не знајући шта се лијево и десно ради, краљ је већ био напустио Цетиње и бјежао к Подгорици. И он је ликовао: Кучи и Братоножићи ће биити заробљени на Ловћену, а Санџаџчки Одред даје отпор на Мојковцу, и тако ће он несметано моћи да изврши свој план. Још с Ријеке Црнојевића послао је краљ парламентаре аустријском команданту на Његушима, а у исто вријеме и депешу Фрањи Јосифу. Ово је била форма која је требала да сакрије садржину. И док то ради, шаље војсци на Мојковцу прокламацију да се бори до задњега, што је војска заиста и учинила. Међутим, непријатељ је већ био заузео Бар и Улциња, а први одјели су били стигли на Бојану.

Пошто је Ловћен пао знало је и мало дијете у Црној Гори да је са одбраном Црне Горе свршено. Свак је само радознало очекивао шта ће бити сад? А краљ је ревносно издавао наредбе: једнима да наступају, другима да оступају и т. д. И у војсци је направио хаос. Благодарећи великој храбрости бригада Кучко - Братоношка није била заробљена, већ борећи се постепено оступала је ка Подгорици. Дознавши за то краљ

издаје наредбу, да се на Цареву Лазу дадне последњи, главни отпор. Дакле, у моменту кад је непријатељ посјео цијело приморје, краљ хоће да се бори на Царев-Лазу. Зашто му је ова комедија требала? Ево зашто!

Кучко – Братоношка бригада, као и санџачка војска нијесу смјеле ићи Подгорици док не буде заузет Скадар, док им дакле буде потпуно пресјечена оступница. А постојала је опасност, да ове трупе не прозру његову најмеру. Тако вјештим маневрисањем краљ је довео војску у један страшан положај. На оступање се више није могло ни мислити. Непријатељ је већ био на Бојани. Настала је страшна ситуација: или примити борбу на живот и смрт, или се предати. Ово последње значило је за Црногорце много више него смрт. И стари глумац, познавајући добро менталитет црногорскога народа, јавља се као спасилац части црногорског оружја. Објављује „да је са Аустро-Угарском склопио уговор, по коме ће се аустро-угарским трупама дозволити пролаз кроз Црну Гору за Албанију, а Црногорци остају код својих кућа. Оружје ће се покупити и склонити у црногорске магацине. Влада и све власти црногорске остају на својим мјестима." Може се лако преставити, да је овакав исход из овог страшног положаја био право спасење. Остаје краљ, влада, војска иде својим кућама. Та то је било право чудо и код наивног народа су се одмах чуле похвале „мудре политике краљеве" и „његових дипломатских способности", истицало се његово старо пријатељство са царем Фрањом Јосифом и т.д.

Али на велико инзненађење наивних, краљ је сјутра дан побјегао, издајнички напустивши Црну Гору.

*

Довде смо изнијели неколико чињеница које рад краља Николе и његових политичара довољно освјетљавају. Његов пак рад у иностранству, послије бекства, познат је већ и о њему ћемо писати доцније. Напомињемо само, да је у Женеви основао некакав „Српски Лист". Уредник листа био је један српски војни дезерзер, бивши уредник „Цетињског Вјесника" Борислав Минић. Овај лист је бесплатно слат у све заробљеничке логоре гдје су били Срби из Србије и Црне Горе, а исто

се тако бесплатно слао у Србију и Црну Гору. Аустро-угарске војне власти у Србији и Црној Гори врло су ревносно ширеле овај лист у народу.

Краљ је из Француске имао везе са својим људима у Црној Гори. Многим породицама, које су биле блиске краљу, аустро-угарске власти су дале пасош за Француску. Краљеви доглавници: Митрополит Митрофан, Филип Јерговић, Саво Рамадановић, др Перазић, Поповићи-Јабучани, остали су у Црној Гори, да са аустријским војним властима изврше рашчишћавање. И то рашчишћавање је заиста било радикално: све што је било ваљано и поштено, интернирано је и побијено, а остали су само краљу вјерни елементи да изврше „хрватизирање" народа у Црној Гори. Ово истичемо нарочито, јер су из Босне и Херцеговине нарочито за тај посао бирани франковачки елементи. Ћирилица је потпуно укинута, уџбеници у народним школама уништени, а створени су нови уџбеници, који ничега српског у себи нијесу имали. Име Србин се није смјело употријебити, већ само „Хрват", „Хрватска" и т. д.

Али напокон је дошао дан слободе српскога народа. Подли непријатељ је бачен на земљу и уништен, да своју хијенску главу никад више не дигне. И у том моменту проговорио је и народ у Црној Гори и цијелом свијету казао, шта он хоће.

Којим путем да пођемо [979]

Ујединили смо се. Наш вековни сан је остварен. Сви наши душмани: Турци, Немци, Мађари и Бугари срушени су, побеђени су. Косово и цар Лазар су покајани. Сад нам остаје да нашу нову државу уредимо онако, како су уређене друге културне државе, онако како ћемо у њој најлепше и најлакше живити. То није лак ни прост посао. За такав један посао не тражи се ни један човек нити једна група људи, већ читав народ. Да би држава била уређена како треба, потребно је да сви њени грађани

979 Србија-српски народни календар за просту годину 1922, Митровица1920, 62-67.

врше савесно своје дужности. Једино од тога зависи каква ће нам наша заједничка кућа бити.

Напредак једне задруге највише зависи од памети стрешине и слоге задругара. Ако старешина не ваља, слабо ће задруга напредовати. Али узалуд је и највећа памет старешине, ако задругари нису на свом месту. Потребно је, дакле, да сви врши своје дужности свесрдно. Исто је тако и са државом. И она ће бити добро уређена и напредна тек онда ако сви грађани буду свесно вршили своје дужности.

Да видимо сада, како су те дужности расподељене у дражви. Као год што је у једној породици, у задрузи, подељен посао, исто тако је подељен посао и међу држављанима. Једни искључиво размишљају о томе, какви су закони најбољи за народ и државу, па се искључиво и брину како ће се што бољи закони донети. Ти људи који доносе законе, то су народни посланици. Они се сваке године скупљају у престоницу (Београд) у парламент и тамо се договарају, какве ће корисне законе донети за земљу. Парламенат, или скуп свих посланика из земље, то је, од прилике као оно задругарско веће кад старешина позове на договор. Што старешина са старијим и искуснијим члановима породице на договору закључи, то мора тако и да се изврши. То је за породицу, задругу, закон. Исто тако што народни посланици у парламенту закључе, тако мора у целој држави да се ради, то је закон. Сви други држављани морају онда да се по тим законима управљају и њима да се покоравају.

Могу чланови једне задруге бити врло вредни, па ако старешина не ваља, или је глуп, или је пијаница, или лопов или картарош, онда је узалудан сав труд и сва вредноћа задругара. Онај који управља не ваља и онда цео посао иде наопако. Ту напретка нема. Што задругари стекну, то старешина прокоцка, или попије, или на други начин потроши.

Исто је тако и са државом. Узалуд су нам сва наша плодна поља, наше богате шуме и рудници, наша крда и обори. Ако наши посланици не ваљају, ништа се нећемо помоћи.

Ево само једнога примера, како неваљали и себични посланици могу да упропасте народ. Наша је земља врло богата. У њој роди доста жита, а силно је богата и сточарством. Пошто ми имамо и жита и стоке

више но што је потребно за наше домаће потребе, то је потребно да се овај вишак прода по најбољој цени, па да се за тај новац купе справе и машине, алати и друго, што је нама потребно, а што се код нас не може купити. Пошто са страним светом није слободна трговина онако, рецимо како код нас у држави, мора се држава погађати са сваком државом напосе. То погађање зове се онда трговачки уговори. Те уговоре саставља влада, која је образована из посланика, а посланици у парламенту те уговоре одобравају.

Само се по себи разуме, да се при уговарању свака држава труди, да што више користи извуче за себе. Замислите сада, ако су сада наши посланици с владом заједно рђави, ако су себични или подмитљиви. Онда ће сво наше благо ићи у бесцење. Користи отуда имаће само туђинци. А могу се направити и такови уговори, да се користе само посланици и њихови пријатељи. За овај случај да наведемо један пример из 1919. године. Прошла година код нас није била најроднија. И за то се није могло допустити да се слободно извози, јер како су државе око нас гладовале, сва наша храна отишла би нам из земље. Требало је, дакле, уредити тако, да се не извезе сувише, да не бисмо ми остали без хране. А осим тога, требало је удесити и то, да овај наш свет, који има жита, стоке, масти и друге хране сувише, да то може по најповољнијим ценама продати. Али влада, која је онда управљала државом (то је била влада Љубе Давидовића т. зв. Демократска влада) није се бринула за народ. За њу је главно било, да се обогате њени присташе. Зато је увела систем извозница. Извозити храну и друге артикле из наше земље, могао је само онај, коме је влада дала извознице. А влада је давала извознице својим присташама. На овај начин су присташе оне „демократске“ владе, згрнули силне милионе, а народ просто пропиштао.

Сво наше добро, дакле, и сав наш напредак зависи искључиво од тога, какве ћемо посланике бирати, јер какве посланике бирамо, онаква ће нам бити влада, онакви ће нам бити и закони. Ако изаберемо паметне, поштене посланике, онда ће нам и закони бити добри, и влада ће радити по вољи народној. Ако изаберемо рђаве и себичне посланике, онда ће они искључиво за себе радити, а о народу неће бригу водити.

*

Сви народни посланици у парламенту, подељени су у групе, посланичке партије. И бирање посланика код нас било је до сада, а биће и од сада по политичким партијама. С тога, дакле, ако хоћемо да знамо, какве и које људе да бирамо за посланике, треба да знамо којој они странци припадају. А кад то знамо, онда ћемо лако знати за кога да глас свој дамо.

Све политичке партије наше овамо из крајева бивше аустро-угарске монархије градиле су своје програме према приликама, које су владале у Аустро-Угарској. Како Аустро-Угарска није била демократска нити парламентарна земља, како у њој није владао народ већ бечки цареви и ћесари са својом камарилом, то ни наше овамошње странке нису могле да развију никакве државничке програме, јер оне нису управљале државом. Код њих дакле не постоји никаквог искуства у државним пословима.

С тога, дакле, ако хоћемо да послови у нашој држави иду онако како треба, морамо се управљати према странкама у Србији. Они су тамо у Србији имали преко сто година самосталног државног живота, па имају и пуно знања и искуства за управљање државом. Ми у Аустро-Угарској били смо робови. Ми аустро-угарску државу нисмо волели, желели смо јој пропаст. Па је природно, да се нисмо бринули за њено добро. Остаје, дакле, само то, да одаберемо који су људи и које странке у Србији најбољи, па да се њима прикључимо.

Странка, која је у Србији нај јача и чији су прваци од мале Србије направили потпуно уређену државу јесте радикална странка.

Када су у Србији владали Обреновићи, онда су постојале две српске странке: либерали и напредњаци. Ове странке су биле састављене из великих богаташа и државних чиновника. Оне су гледале да угађају владарима, а за народ нису ни мало бринуле. И у то време народ је силно пропиштао у Србији. Народ није имао слободе. Земља је била презадужена. Сељак је био оптерећен силним порезима. Путова и других корисних установа није било. Да би земљу спасли од пропасти, прави народни људи, који нису могли то зло подносити, основали су 1881.

године радикалну странку. Од те године, па све до 1903. г. кад је убијен краљ Александар Обреновић, цело, дакле, то време испуњено је крвавом борбом радикала са Обреновићима и њиховим скутоношама либералима и напредњацима. У тој борби велики број првака радикалне странке је стрељан. Стрељан је чувени Љуба Дидић, о коме се данас по Србији песме певају као о Обилићу и Краљевићу Марку. Либерали и напредњаци су отровали једнога од оснивача радикалне странке Адама Богосављевића. И о њему се по целој Србији певају песме. Радикале су пушкарали либерали и напредњаци приликом Зајечарске Буне. Том приликом је затворено у целој Србији неколико хиљада радикала. Онда су их пушкарали на Краљевици и Горачићу. У тој силној борби радикали нису попустили. Од живих првака радикалне странке били су осуђени на смрт и на по више година робије Никола Пашић, Стојан Протић, Миленко Веснић и други.

У овој борби радикали су успели да за народ извојују права и слободе. Тако су 1888. г. извојевали устав, који је народу зајамчивао сва права и слободе. Али краљ Александар са либералима и напредњацима је опет те слободе одузео. И тако је опет настављена борба.

1903. г. убијен је последњи Обреновић, краљ Александар. Од тога времена до 1918. године, кад је извршено уједињење свију Срба и Југословена, Србијом је управљала с, једним малим прекидом, радикална странка. Кад би хтели да изнесемо сва дела и све заслуге радикалне странке за унапређење Србије, то би изнело читаву једну књигу од неколико стотина страница. Овде ћемо се ограничити да кажемо само оно, што је најнужније. Прво дело радикалне странке било је да народу пружи потпуну слободу. И она је то учинила враћајући у живот стари устав од 1888. године. Одмах затим, радикална странка се постарала да народ економски и привредно подигне. Буџет Краљевине Србије, који је сваке године свршавао са великим дефицитом, под радикалима је одмах показао вишак (суфицит). Трговинску политику удесили су радикали тако, да су се ослободили од аустро-мађарског туторства и за српске производе нашли су светске, много боље пијаце.

Кад су уредили земљу унутра онда су радикали пришли послу око остварења наше заветне мисли. Прво су спремили добро војску, затим

су се договорили са пријатељским државама и склопили паметне савезе. Кад је то било готово, планула је 1912 године пушка за слободу. Од 1912. г. до 1918. г. Србија је непрестано ратовала. Кроз сво то време Србијом су управљали радикали.

*

Док су радикали овако радили, дотле су либерали и напредњаци хтели нешто сасвим друго. Они народу нису дали никакве слободе. Са Аустро-Угарском нису хтели да се боре, већ су чак шта више били за то, да и Србија потпадне под Аустрију.

Сад, кад је настало уједињење, радикали из Војводине, Срема, Хрватске и Славоније, као и већина српског народа из Босне и Херцеговине пришли су радикалној странци из Србије.

Изузетак је учинила српско-хрватска коалиција, која се удружила са либералима и напредњацима из Србије.

Српско-хрватска коалиција је много пала у очима народа од њеног пакта са баном Томашићем. А њен рад за време овога рата њу је просто сахранио. Она је у Хрватској за време рата била на влади донела је закон: да се свима српским добровољцима из Хрватске, Славоније и Срема, који су прешли у српску војску да се боре за нашу слободу, одузму имања и продаду у корист Аустро-Угарске. Срећом, пропала је Аустро-Угарска, па и овај закон са њом.

Осим тога, прваци хрватско-српске коалиције уживали су велико поверење у Бечу и Пешти за време рата. Кад се Србија борила за наше ослобођење, коалиција је хтела да се оснује неки триализам и да се ми не ујединимо са Србијом!

Ове своје велике грехе, коалиција је могла, донекле, покајати тиме, да је покајнички погнула главу пред Србијом и да је водство препустила оној странци, која је Србију водила.

Али уместо тога, коалиција хоће да она управља овом државом. С тога је објавила љуту борбу Николи Пашићу и радикалној странци. У том циљу, удружила се са обреновићевским слугама: либералима

и напредњацима, а примила је у своје коло и све наше непријатеље: Немце, Мађаре, Бугаре и Арнауте. Осим тога, коалиција са својим новим друштвом хоће, да се ми Срби не зовемо више Срби, већ Југословени! Природно је онда да ни један прави Србин неће ићи уз ову групу, већ свој глас и своје поверење дати оним људима, на челу којих се налази неумрли Никола Пашић.

Црногорке у рату [980]

Ко није дуже време живео у овој брдској земљи, тешко му је знати како живи Црногорка. Ако игде жене заслужују Шилерову похвалу „Поштујте жене", то је заиста заслужују Црногорке, јер оне у истину плету небеске руже у живот својих мужева, своје браће. Уметници су се отимали, који ће што лепши венац оплести овој узор мајци, сестри и љуби. У овоме рату ја сам видео да су Црногорке потпуно заслужиле, да се њима усхићавају песници, и да је све оно што је о њима изношено само бледа слика онога, што су Црногорке у истини.

Кад је Црна Гора објавила рат Турској црногорска војска била је већ на граници. Највећи део војске, под командом престолонаследника Данила, налазио се у селу Фундини, на домаку турског утврђења Дечића. На неколико километара иза војске, у селима Сјеници, Медуну, Врбици и Дољанима, видели су се читави одреди жена.

Краљ Никола, спазивши жене, издао је строгу наредбу, да се не смију приближавати бојној линији.

Краљева наредба одржана је до јуриша на Дечић, али чим је Дечић заузет, није било те силе која је могла спречити Црногорке да не притекну у помоћ својој рањеној браћи. Око пет стотина жена из Куча, Пипера и Бјелопавлића, јурнуле су одмах по заузећу тврђаве за војском. Само после неколико тренутака могли сте видети мајку где седи поред

980 Л. Рашовић, Из мојих ратних биљежака, објављено у Србија-српски народни календар за просту годину 1922, Митровица 1921, 81-89.

рањеног сина: како сестра брату ране превија. Али ни на једном лицу није било ни страха ни суза. Све је било озарено неком дивном радошћу. Први успех је био постигнут.

Кад је краљ после заузећа тврђаве пошао пут Горе Какарицке да посети рањенике, наишао је на једну групу жена које су на носилима носиле рањене јунаке. Стари краљ, дубоко потресен овим призором, плакао је. Одмах је издао наредбу да жене могу слободно пратити војску. Ово је имало врло добрих последица, јер су све рањенике с Дечића превезле у Подгорицу Црногорке.

После заузећа Тузи наиђе једна група жена из Куча близу моста на Цијевни на једног човека који је терао пред собом неколико коња. Било је очигледно да су коњи били упљачкани и да је војник оставио бојну линију да отера свој плен у Подгорицу. Жене га упиташе куда путује, али човек поче нешто неодређено да одговара. Тај одговор показао је кривца. Жене га свезаше и одведоше престолонаследнику Данилу. „Црногорци нису пошли у рат да пљачкају, већ да своју браћу ослободе из ропства“ – рече једна жена престолонаследнику, предајући му кривца. Кад је он због овога хтео неке жене да одликује, оне су лаконски одговориле: „Не личи ни женама да носе медаље.“

У једној битци код Кастратских Вирова, једно оделење Арнаута зашло је неопажено иза леђа нашој војсци и успут наиђе на групу жена које су чувале рањенике. Жене, којих је било око педесет, дограбе рањеничке пушке и јурну на Арнауте. Кад је војска чула иза својих леђа пуцањ, одмах дојури један одред, али су Арнаути већ били натерани у бегство. Две су девојке том приликом, тешко рањене.

Пограничне жене из Куча помогле су много нашој војсци као узданице: Већина од њих зна добро арнаутски. Преобучене у мушко одело, оне су стално уходиле турску војску и пратиле сваки корак Арнаута. Много је жена у извидници погинуло. Једно време у подгоричкој болници, два оделења била су препуна жена – рањеника.

После бардањолске битке вратио сам се са Ријоле на Ријеку са рањеницима. Око 500 рањеника било је тога дана превезено за Ријеку. Са једним чешким лекаром радио сам целе ноћи у једној кафани, која је била удешена за болницу. Једна млада девојка помагала нам је у

превијању. Прала је ране, завијала, намештала постеље. Осим ње биле су ту још две девојчице од 10-12 година. Око четири сата по поноћи, савлада нас умор и ми прилегосмо. Наша помоћница ишла је од рањеника до рањеника и распитивала одакле је који, кога има код куће, где је рањен. Оне две девојчице у стопу су ишле за њом. Наједанпут у болницу уђе ордонанс официр и салутирајући рапортира нашој непознатој девојци: „Височанство 'Нептун' са две стотине рањеника, стигао је".

„Моја господо, ви ћете извинити за часак, морам се постарати да се сместе нови рањеници", обрати се госпођица нама и трчећи изађе.

То је била књегињица Ксенија.

*

Велику и непроцијењену услугу чиниле су Црногорке војсци у погледу провијанта. Често пута се деси у рату, да и најмодерније уређена комора не стигне на вријеме. С тога се не треба чудити, ако се то чешће дешавало Црногорцима, код којих коморску службу врше они, који су неспособни за борбу: старци и дјеца. Послије заузећа Тузи, војска се једним врло брзим маршом винула напред. Наравно, да се овај марш није прије предвиђао, он је био последица непредвиђене ратне среће и с тога је комора задоцнила. За пуна два дана нијесу неки одреди добили хране. Али су ту притекле у помоћ Црногорке. За сваким војником ишао је његов брањеник, његова комора, коју му је носила вјерна љуба, стара мајка или мила сеја.

Један интересантан случај ми је испричао војник Дуњо-Кучког батаљона А. Р. како су једно читаво оделење спасиле жене, да не пропадне од глади. Одређени смо, вели, били као извиђачки одред. Имали смо налог да пратимо кретање Малисора, за које се онда још није тачно знало, којој ће страни приступити. За два дана не стиже нам комора. Први дан некако пренесосмо. Другог дана смо јели печених кукуруза, али они су нам били само од штете. Посласмо војника главном квартитру да јави, одговор: добићете. Дође и трећи дан, а ми ништа не добисмо. Други војник, кога смо послали у логор, није се вратио, ко зна, можда је од глади пао на путу и остао. Били смо у очајном положају. Позицију нијесмо смјели напустити... а комора не стиже. Околина пуста, нигде

села у близини да се види. Наједанпут преко једног пресла зацрни се „караван“. „Жене“ захори се са свих страна. И заиста, то су биле жене. Свака је носила по нешто хране и мрса: сира, скорупа, масла, суха меса и т.д. Храна, коју су нам оне донијеле, трајала нам је неколико дана. Шта би било од нас, да нијесу стигле наше миле Црногорке!

Па како су оне дружељубиве у свим приликама. Има случајева, да из једне куће не може нико да носи војницима храну, јер је инокоштина. Ту притече сусјетка у помоћ, и то на јединствен начин. Увеже бреме и то половину за своје а половину за сусједе.

У тродневној битци на Бардањолу нијесу мање допринијеле сјајној побједи жене од војника. Носиле су муницију, преносиле рањенике, а на неким мјестима и оружјем у руци притицале војсци у помоћ. Могу без претјеривања рећи да је тих дана било на позицији и иза ове у непосредној близини двије хиљаде Црногорака. Главни штаб је издавао строге наредбе да се жене не пуштају у близину борбене линије, али те наредбе нијесу ништа користиле. Није било те силе која би Црногорку одбила од рањеног сина, оца или брата.

Примјетио сам у овом рату једну карактеристичну особину Црногорака. Ни једна неће поћи к мужу у рату. Ако никога од блиских у рату нема, осим мужа, она ни за живу главу неће поћи на бојиште. Било је случајева да се којој Црногорки рани муж. Мислите да ће се она бринути за њега? Боже сачувај! Она се замјени с другом. Овом је узрок нека врста необјашњиве стидљивости. Ако жена, која осим мужа нема никога од блиских у рату, пође за војском другарице јој се ругају; „Гле пошла за ‘њим’ (Црногорке ријетку зову мужа по имену), боји се остаће без њега“!

Црногорке су у његовању рањеника ненадмашиве. Био сам очевидац врло честих сукоба између њих и руских милосрдних сестара, којима је ужасно неправо што проста Црногорка надмашује њих, образоване сестре, које су свршиле стручне курсеве. И заиста, мора се човек дивити издржљивости Црногорака. У једној руској болници на Цетињу, коју је издржавала Велика Књегиња Милица Николајевна, посматрао сам рад црногорских госпођица, које су радиле као милосрне сестре. Сав посао око рањених: умивање, препростирање, превијање и све

друго вршиле су оне, а уз то врло често и по цијелу ноћ су стајале, и то обично кад би донијели нове рањенике. Уза све то, вршиле су редовна ноћна дежурства.

Црногорке су према странцима врло строге и неповјерљиве. Дописника римске *Трибуне* умало нијесу жене из Пипера свезале код Подгорице. Мислиле су, да је можда какав шпијун. А врло је интереснанто, да свака Црногорка у странцу гледа човека много нижег од Црногорца. Оне су врло скептичне према моралним особинама странаца. Странце ово јако буни и не могу да објасне узрок тога.

Једна групица ратних дописника, сабрала се бијаше пред јуриш на Бардањол на Боксу, код једне старе џамије. Поред њих прође једна стара Црногорка и назва им: „Помага Бог." Бој се бијаше непрестано, и нитко не нађе за сходно одвратити поглед од интересантне позорнице и одговарати старој. Стара се нашла, по свој прилици, увријеђена и приђе ближе:

- А што чините ту, јаду ве од јаде не виђели!

Међу новинарима наста грохотан смјех.

- А чему се смијете људи, за мила Бога! – виче стара, не могући разумијети како ови људи могу овако мирно посматрати, како се крв пролијева, а да браћи не притекну у помоћ.

- А молим вас, јесте ли хришћанске вјере? – пита старица све више се чудећи што ови људи беспослени овдје стоје.

Старица је била изван себе од чуда, кад је дознала да су сви „хришћанске вјере".

*

Безбројни су примјери херојства, које су Црногорке у овом рату показале. Не могуће је све описати. Неколико интересантних случајева, које сам видио или од других за њих чуо, прибележио сам, и износим неке од њих, увјерен, да ће свакако за читаоце бити од интереса. Но нема пера, које је у стању тачно описати живот оне горске виле, овог анђела хранитеља црногорском војнику, који чини, те он својом дивовском борбом вјековима удивљава цео свијет. Црногорка своје чедо

успављује косовском пјесмом о Милошу и Лазару, Црногорка свога сина отправља у бој с ријечима:

- Пази, сине, да не осрамотиш мајку. А кад он падне на бојном пољу, она га сахрањује весело кличући: благо мајци, јуначки је погинуо.

Велики је народ који има овакве мајке.

Међу рањеницима

Једно јутро, изненадио нас је краљ својом посјетом. Није било ништа јављено, да ће краљ доћи у болницу, те се нико на дочек није спремио. Он је дошао сам у пратњи једног свог ађутанта. Ушавши у болницу, ишао је од једног до другог рањеника, распитивао како је и где је који рањен. Дошавши код једног кревета, краљ се заустави изненађен.

Пред њим је лежао рањен стари бјелопавлићки командијер Радошевић, који је у прошлом рату био заповједник батаљона бјелопавлићког и борио се на Вучјем Долу. Старац, коме је било око 80 година, лежао је мирно и тек кад је опазио краља тргао се и хтио се поисправити.

- Командијеру, зар и ти овде?

- Нијесам хтео господару, али сила Бога не моли.

- Како? Зар су тебе старога силом отјерали на бојно поље?

- А, не то, господару, не силом у рат, него силом у болницу. Ја пођох да погинем, али неби ваљда суђено, и ево ме довукоше овђе.

Краљ се насмеја, рукова се са старцем и нареди да му донесу столицу. Сио је до кревета командијерова, извадио и пружио му табакеру.

- Нако ти ако ћеш ми завити цигару, господару, ја не могу, лијева није више моја.

Краљ извади цигарету, запали је и пружи старцу.

По жељи краљевој, развили смо старцу руку, да му види ране. Ране су заиста биле тешке. Зрно је пробило руку иза шаке и три прста су била парализована.

- Ех, командијеру, - командијеру, могао си без овога, почеће краљ, а преко лица му се навуче као нека тамна сјен. Жао му је било старог ратника.

- Ти си се наратовао. Био си одликован, као ни један Црногорац. Дао сам ти „Обилића“, „Ђорђевски“. Шта си тражио више славе? Ни један те Црногорац није могао прекорити.

Ова ријечи као да опекоше старца. Одмах се промијенио у лицу. Поисправио се на лакат десне руке и окренуо се краљу:

- Зар сам ја заслужио, да ме тако срамотиш?

И краљ и сви, који су ту били, изненадили су се.

- Зар да ме ти, господару, први срамотиш, продужавао је старац, ти који ме најбоље познајеш. Зар ти, господару, да кажеш да је стари Радошевић ишао у рат не да се бије за слободу оковане браће, већ за ордене. Последње речи је старац једва изговорио. Сузе су га облиле.

Старац је краљеве речи разумио као прекор, као да краљ збиља мисли, да је он за то ишао у рат, да буде одликован, и то га је ужасно забољело.

Краљ му је објашњавао да он није тако мислио, али да му је жао њега, старог, да се мучи, кад ето, има доста млађих који ће се борити.

- Кад су млађи пали, онда сам ја и пошао.

- Како? – запитаће краљ.

- Па оба сина су ми пали први дан на Дечићу.

На ове ријечи, све је затихло. Сви присутни су осјећали силно саучешће према старом, саучешће које се ничим не може исказати, које се само осјети.

- Је ли остало мушке ђеце иза синова ти? – упита краљ.

Имао сам само једног унука, било му је тек 14 година, па погибе и он и синовац ми носећи мене, а ја, за јаде, по мене, остадох жив.

- Ех, јадни моји Црногорци, јекнуо је стари краљ, а очи су му се напуниле суза.

Велика кнегиња Милица Николајевна, која је међутим дошла, чувши за краљев долазак у болницу, плачући је ишла и пољубила старца у чело.

При поласку, пољубио га је и краљ и обећао, да ће га чешће посетити.

Стари командијер Радошевић је у рат пошао на коњу, пјешке није могао. Ранио се испод турског шанца на Муселиму.

Војници причају, да је пошао био на коњу управо на шанац. Кад је рањен пао с коња, прискочили су му унук, дечко од 14 година, и синовац и дигли га да га изнесу из домашаја непријатељске ватре, али су ту обојица погинули и стари је остао ту све док је пала ноћ, јер од непрекидног пушчаног огња са турског шанца није се могло к њему прићи. Кад је пала ноћ, изнијели су га већ полумртва. Очевидно је, да је старац, потрешен погибијом синова, ишао нарочито да погине.

*

Највећу муку је имала управа болнице, а тако исто и министарство војно, са оним рањеницима који су се толико опоравили, да могу ићи кући, али за војску су још неспособни. За живу главу ни један рањеник није хтио поћи кући, то се сматра највећа срамота.

- Шта, зар у ратно вријеме поћи код жене, кући?

Не, жив Црногорац вам то неће учинити.

- Мене рађе убите на 'во мјесто! – виче Лука Становић из Зете, кад га управитељ болнице шаље кући на опоравак.

- Одавле ћу поћи само у војску, али кући тек кад и сва браћа.

- Али, човјече, у војску не можеш, не дозвољава министарство војно, јер си још слаб, а нијеси ни за болницу, јер су ти ране прерасле, објашњава му управитељ.

- Ви ме онда убите, нек ви је прост мој живот, само ви и опет вељу, ући нећу никако.

- Ти се мораш покорити наредби министарства војног.

- Свакој ћу се наредби као војник покорити, али наредби која се тиче моје части, нећу, па ма ју издао и сам краљ.

- Знаш ли ти Лука, пита га управитељ, да војника за непослушност у рату чека стријељање?

- Врло добро знам, господине.

- Па?

- Па, стријељајте!

Напослетку је министарство било принуђено да уреди посебан локал за опоравни одјел, јер ни један на опоравак кући није хтио ићи.

*

Кад се пронио глас, да ће се мировни преговори у Лондону прекинути и де ће се услијед тога скорих дана јуришати на Скадар, настало је међу рањеницима силно узбуђење. Многи су хтјели да иду, ма да им ране ни на пола нијесу биле залијечене. Узбуђење је повећао долазак српских чета. Дивне приче су долазиле до рањеника о састанку братске српске војске. Сваки је хтио да и он види витешке побједнике са Куманова, Прилепа и Битоља, те храбре осветнике Косова, давно жељену браћу Шумадинце.

Србијанци су стигли под Скадар.

О, како је радосно одјекнула ова вијест у срцима Црногораца. И није ни чудо, што су и рањеници тежили да што прије виде браћу из питоме Шумадије.

Нијесу помогле ни опомене, ни савјети, па чак ни издана министарска наредба, да се ни један рањеник не пушта на позицију.

- Сестро, где ми је војничко одијело? – виче један Куч милосрдној сестри.

- Шта ће ти?

- Хоћу данас да идем под Скадар.

- Доктор не дозвољава никако.

- Нема тога ко ће мени забранити но ми брже одијело овамо!

Нема друге, донијели су му одијело и пустили га.

Трећег дана су га донијели полумртва. На путу су му се ране позлиједиле. Рањен је био у главу. Након неколико минута умро је у болници.

Прави син својега народа [981]

Као год у појединим породицама, тако и код појединих народа, има људи који, својим погледима на свет и својим јавним радом, престављају типски средину из које су никли.

Наш народ, кроз дугу, мукотрпну историју своју, имао је много великих синова својих, на свим пољима јавнога рада. Само тим богатством у великим људима, као год и великим особинама народног нам духа, даје се објаснити истрајност у тешкој борби за ослобођење и право на живот народа, који је, кроз векове, пролазио кроз страховите кризе и судбоносна искушења, да би, на крају крајева, излазио из свих тих тегова, и дошао до својега националног ускрса.

Међу те и такве велике синове нашега народа, заузео је једно од првих и најугледнијих места Никола П. Пашић, шеф Радикалне Странке у Србији.

Ако се величине јавних радника мере по резултатима њихова рада, - то је у опште, примљено мерило у историји рода људскога, - онда би резултати јавнога рада Николе Пашића морали доделити право место међу српским великанима човеку, који је цео живот свој посветио, и сву своју снагу уложио у остварење највећега, најсветијег идеала својега народа: уједињењу нашега племена...

Ако се права вредност постигнутих успеха има да цени – она се тако мора ценити – с нарочитим обзиром на тескобе које су се морале савлађивати, да би се и постигли ти успеси – онда тек значај и важност јавнога рада Николе П. Пашића истичу овога у први ред...

Најпосле, кад се узму на ум: малена средства, којима се морала водити борба за остварење народног нам идеала, многобројност и снага непријатеља, који су радили противу наше националне идеје, укрштеност и снага многобројних силно заинтересованих струја, које су систематски упорно и безобзирно сметале дело нашега националног

981 Предговор др Лазара Рашовића за специјално издање Србије, „Три говора Николе Пашића“, који је објављен у Сремској Митровици у септембру 1919. године на странама: 6-12.

уједињења, - онда се тек дају разумети и по правди оценити, сви ти напори, све жртве, које су се морале чинити, да би се дошло до садашње стварности, до части и славе, којима је данас, широм света, обасуто име нашега народа, до слободе и независности под кровом велике, заједничке нам куће, Отаџбине...

Без сваке сумње, дело овакве величине и замашаја, није могла извршити једна генерација. Требао је читав век неуморног и смишљеног рада, напора и жртава: требала је велика мудрост и велико родољубље код оних синова нашега народа, који су га водили кроз борбу; требало је, нарочито, бескрајно велике и непоколебљиве вере у остварљивост националног нам идеала, да би се борба поднела, жртве примиле и да би се дошло до крајњега жељеног успеха.

Наш народ, имао је много великих синова и разборитих родољуба, који су га мудро водили путем који је водио спасењу.

Свима тим људима племенити народ наш очувао је велики и трајни спомен у широкој и захвалној души својој, у својој мучној , али и славној историји. Сви они, у томе вечном и непропадљивом Пантеону, имају своје видно и с правом заслужено место.

Јунаку данашњега времена, Николи Пашићу, без сваке сумње, припашће прво место у томе пантеону. Одушевљење, којим је појава седога државника, приликом његова повратка у Отаџбину, прошле јесени, пропраћена од широких маса нашега народа, по свим крајевима кроз које је прошао, утврђује на један начин који се ничим не даје демантовати: да душа нашега народа, да његова здрава, будна и непогрешна национална свест, његово правдољубље и његова чиста свест, Николи Пашићу, још за живота, одају пуно и заслужено признање, које се обично одаје великанима тек пошто они раскину све везе са овим светом. Никола Пашић имао је ретко задовољство и срећу да му савременици, још за живота, покажу колико га цене и уважавају, да му сама душа народна, непогрешна и чиста, довикне: „Ти си мој најдражи син, јер си ме разумео и целога века својег, неуморно радио за мене!“

Све то, осетила је инстинктивно, а исказала душа нашега народа, гледајући здравим очима на рад Николе Пашића и ценећи правилно и праведно плодне и благословене резултате тога рада.

Ми пак, као пријатељи и ближи познаваоци рада Николе Пашића, сматрасмо за своју родољубиву и свету дужност, да нашем народу у истинитој и верној слици, и у најкрупнијим потезима, изнесемо јавни рад Николе Пашића, те да тако допунимо и детаљима ону величанствену и сјајну слику, коју је душа нашега народа већ створила о томе својем великом сину.

Никола Пашић родио се у Зајечару, у угледном дому Петра Пашића, трговца. Од узорних родитеља својих добио је „најдрагоценије наслеђе", здраву основу своје физичке организације, по којој је, уз примерну умереност у животу, могао и после навршене седамдесете године, а уз непрекидан, напорни рад, да одржи чврстину тела, и бодрост духа. Основну школу и један део гимназије, свршио је у Зајечару, а по том се школовао у Швајцарској, у Цириху. Тамо се као студент упознао са свим слободоумним духовима, нарочито из Русије, који су у слободној Швајцарској, нашли уточиште. Ту се упознао и са чувеним руским револуционаром Михаилом Бакуњином, који је, о његовој политичкој улози у будућности, дао врло ласкаву прогнозу која се и остварила.

Први почетци политичкога рада Николе Пашића падају током седамдесетих година прошлога века. Службену каријеру своју започео је у скромну положају инжењера општине града Пожаревца, где се око њега почела купити слободоумна, школована омладина. А пре тога, као младић од својих 27 година, на једном састанку са усташким вођама у Босанској Дубици, већ је дао био доказа о својој политичкој далековидности. Пошто је пропутовао по Босни крајеве, за које је знао да ће се дићи на устанак и пошто је проучио стање и опште политичке прилике у тим крајевима, на питање усташких вођа у Дубици. „шта мисли о намераваном устанку", одговорио је скоро од речи до речи ово:

„Како сам је разматрао прилике у народу, мени ово не изгледа као народни устанак. Осећа да ову ствар гони напред нека туђинска рука, јамачно за туђ рачун. Моје је мишљење дакле, да обуставите за сада сваки рад на устанку, и да сачекате згодније време и прилике."

„То је сада већ касно, одговорише му усташке вође, јер су већ разгласиле наредбе и утврђене рокове за устанак. Натраг се више не може..."

- Дао би Бог да не погрешите! Завршио је Пашић. Разултати су показивали, касније, да је он имао право.

*

Прави политички рад Николе Пашића започиње са његовим правим избором за народног посланика. У друштву са Адамом Богосављевићем и другим слободоумнијим људима, он је почео одлучан рад у циљу унутрашњег преображаја земље. Тај покрет тако се нагло почео развијати, да је из прва мала слободумна група, у брзо постала политички фактор, са којим се морало рачунати. По тако задобивену положају, слободумна политика ушла је у савез са конзервативцима, са двоструким циљем, предвиђеним нарочитим споразумима: а) да се обори незгодна, бирократска владавина Јована Ристића, и б) да се земљи даде нов, слободумни Устав. Кад је први циљ постигнут, и либерална влада оборена, а напредњаци се нашли на власти, они су, извесно под пресијом Двора, одустали од обећања уставне реформе, те се одмах извршио расцеп међу савезницима, и представници слободоумне групе, којој су тада били на челу Никола Пашић и Пера Тодоровић, издвојили су се у засебну политичку групу под називом Радикална Странка...

У погледу унутрашње политике, основни принципи, управо главна догма политичке вере Николе Пашића, била је: да само слободан народ у слободној земљи, може развити максимум својих физичких, моралних и интелектуалних снага, и оспособити се, и доћи, до највеће вероватноће, до могућности за извршење својих националних задатака и циљева...

Тој својој политичкој догми остао је Никола Пашић веран до данашњега дана: остао јој је веран, не да би изгледао доследан, него што је био дубоко уверен, да она, и само она, одиста води спасењу...

У практичној политици, кад је Радикалној странци пало у дело, да одговорно управља пословима народним и државним, у много

прилика, политичке слободе за које се она борила и које је и извојевала и дала народу, правиле су велике сметње раду владе на општем добру, не по томе, него што би те слободе само по себи могле бити нека сметња, него по лукавим и смишљеним злоупотребама тих слобода од стране помирљивих противника Радикалне Странке. Било је на пример, једно време, када су злоупотребе са слободом штампе почеле изазивати мишљења, да би ваљало ограничити слободу штампе. Најчвршћи и најодлучнији противник томе мишљењу, био је увек Никола Пашић који је тврдио да, поред свих незгода од злоупотреба, слободна штампа, доноси толико користи и добра народу, да јој се морају опростити и евентуалне злоупотребе које ће се већ у току времена, и уопштем интересу изгубити...

По таквом раду Радикалне Странке, са Николом Пашићем на челу, Србија је, за девет година слободна живота и рада, економски и финансијски препорођена, војнички потпуно спреман, дипломатски обезбеђена, ушла у велике догађаје којима су балкански ратови били само увертира и предигра, а велики светски рат главна драма и из њих изашла окађена ореолом славе...

У овим последњим ратовима, српски народ борио се како се никад дотле није борио. У ратовима из 1876. и 1878. године, у рату са Бугарском 1885. године, било је много примера бегства, пустоши, и.т.д. У овим последњим ратовима не само да тога није било, него је српски народ, јунаштвом и самопрегоревањем, задивио цео свет, и обновио негдашњи сјај српскога оружја. Па од куда је све то?...

Отуда, што је био боље материјално опремљен, боље за рат упућен, боље вођен него икада раније, али главни извор његовој снази у полету био је у његовој свести и уверењу да се бори за своје добро и да се брига и старање о његовој судбини налази у добрим рукама. А ту свест и то уверње створили су у маси народној наши, и ако још слаби и неразвијени, али ипак слободни листови, који су га упућивали и обавештавали о свим његовим правим потребама и интересима. По таквом стању ствари, један новинар из пређ. Војводине, који је провео мало дуже времена са нашом војском на фронту за време балканских ратова, учинио је писцу ових редова ово саопштење:

„Био сам неколико месеци са нашом војском на фронту: Разговарао сам о политичким питањима и са сељацима и са учитељима и са поповима и са официрима и са чиновницима. Сви говоре као један: сви знају циљеве рата, знају пријатеље и непријатеље, сви су подједнако и потпуно обавештени“...

-Плод слободне штампе, одговорих своме пријатељу.

*

Радикална Странка, са Николом Пашићем на челу, са његовом хладнокрвношћу, трезвеном расудљивошћу, са његовим родољубљем, са његовим слободумљем, а нарочито са поверењем и поуздањем које је имала у својем шефу, била је предестинирана да српски народ проведе кроз епохалне догађаје, кроз које га је провела.

Ма да је унутрашњи преображај Србије у демократском духу дело од неизмерне важности и значаја за судбину целокупнога нашега народа, и у томе делу Радикална Странка, са Николом Пашићем, главни неимар – ипак, рад на спољашњој политици, рад на уједињењу нашега племена, представља претежну страну политичке фигуре Николе Пашића...

И исто онако, као што је у питањима унутрашње политике, политичко уверење Николе Пашића био прави израз душе и духа нашега народа, исто је тако, у спољашњој политици, његово уверење било израз тежњи и идеала нашега народа. У оба та правца, Никола Пашић, одиста, био је прави син својега народа...

Први основи спољашњој политици Радикалне Странке формулисали су на знаменитој скупштини Радикалне Странке у Крагујевцу, почетком осамдесетих година. „Мир и споразуман рад са својим суседима“ – то је био основни принцип спољашње политике Радикалне Странке у Србији. Тај принцип потпуно се поклапао са формулом, који је још раније истакао о балканском питању бесмртни и незаборавни енглески државник Гледстон. Та формула постала је, за шефа Радикалне Странке, као и за све вредне и разборите помагаче његове, политичко „вјерују“, од кога се никад није одустајало...

Прилике и догађаји, а нарочито утицаји Сила, чијим је махинацијама на Балкану, таква политика сметала и кварила све њихове планове, допринели су те она, за данас, и ако скоро потпну остварена, још није добила крајњу санкцију у потпуној слози и међусобном поверењу код свих балканских народа. Надајмо се да ће време и даљи разуман рад на отклањању последица од злог семена, које су злуради туђини посејали на Балкану, допринети стварном и потпуном консолидовању политичких прилика на Балкану, и отворити еру трајнога мира и напретка у свим правцима.

Међу тим, та политика донела је слободу и уједињење нашем племену и отворила му широк мах и здраве путеве за бољу будућност. То је оно, што се никада не може и не сме заборавити.

Што се тиче самога начина извођења те политике, - а од тога је у главноме зависио и њен крајњи успех, - о њему је концизно и јасно дао формулу која га најпотпуније одржава, пријатељ и ђак Николе Пашића, незаборављени, ђенијални Милован Миловановић, у својем знаменитом експозеу о спољној политици у Народној скупштини. „Мали балкански народи и државе, рекао је тада пок. Миловановић, морају се постарати да своје мале интересе унесу у оквир великих јевропских интереса. Само на тај начин могу они постићи своје политичке циљеве...

Тако је радио покојни Миловановић, тако је и пре и после њега радио и Никола Пашић. И резултати су дошли...

*

Руководећи спољашњу политику Србије, поменута два велика државника морала су да воде борбу на три фронта, да би извели дело народнога ослобођења и уједињења. Најпре је ваљало оборити Турску; за тим је ваљало сузбити и оборити мегаломанске и сепаратистичко-искључиве претензије Бугарске. Најпосле, ваљало је оборити велику и силну хабсбуршку монархију.

Све те борбе свршене су, и свршене са потпуним успехом. Турска је оборена; Бугарска је натерана у ћор-сокак, из кога може излазити само

ако искрено прихвати политику мира и пријатељства са својим суседима и ако се потпуно одрече својих неодмерених претензија. Слаба хабсбуршка монархија, бачена је у ваздух...

Кроз све те мучне и страховите борбе, у којима је један једини погрешан корак могао одвести у пропаст, водио је српски народ Никола Пашић, са Радикалном Странком. Само човек од срца и части, човек чисте и високе свести, кадар је разумети страховите патње кроз које је морала пролазити родољубива душа великога сина српскога народа у данима тешких мука и искушења народног. А само са жарким родољубљем и безграничном вером Николе Пашића и објаснити да му је, у тим и таквим тренутцима, дух остао снажан, разум непомућен, снага несаломљена...

*

Ако ико у Србији данас, Никола Пашић, за цело, може мирно стати пред свој народ и пред самога Господа Бога и рећи им:

„Учинио сам што сам могао учинити. Судите и цените, да ли сам добро учинио!...“

После две године политичких грешака и лутања [982]
- на крају једне епохе -

Читаоцима

Пратећи политичке догашаје у нашој младој држави, а познајући нашу политичку историју и карактер нашега народа, писац ове мале брошурице је дошао до осведочења, да се код нас преко многих врло важних чињеница прелази олако, и да људи, који би требали због својих греха, да су давно политички мртваци, још једнако играју значајне улоге у политичком животу. С тога се решио да ово неколико чињеница набаци на хартију, не би ли колико толико допринео разбистравању и консолидовању нашег хаотичног унутрашњег живота.

Жеља је писца, да ова брошурица постакне оне, који имају, можда, богатијег искуства политичког и који су непосредније учествовали у догађајима, да они опширније изнесу све оно што је потребно, да се види, до кога је највећа кривица за овај двогодишњи хаос у нашој држави.

Ако писац буде случајно дошао до покојег кривог закључка, биће благодаран критици, која буде била у стању да то открије.

Београд, марта 1921.

982 Овај рад објављен је 1921. као додатак листа Србија. Потписан је са Spectator, али се иза њега, по сопственом признању, налази др Лазар Рашовић.
Рад представља својеврсну критику двогодишње политике новонастале Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

Из издавачког друштва „Србија“

Издавачко друштво „Србија“ основано за издавање новина и књига, издало је 1919. прву своју књигу: „Три говора Николе Пашића“. Ова књига је била најбољи деманти оној силној хајци против Пашића коју су у то време водили хрватски листови називајући овога великог државника сепаратистом итд.

Друго друштвено издање је илустровани календар „Србија“ за 1921.

Оба ова издања су постигла своју сврху, коју су им издавачи били наменили.

Да би се наш народ, нарочито у крајевима бивше Троједнице, политички довољно информисао, друштву је пошло за руком да добије и као своје издање нашем народу пружи ову најновију књигу, за коју сигурно рачуна, да ће много допринети разбистравању наших политичких прилика.

Писац ове књиге је активни политичар, којему су све у књизи изнесене чињенице добро познате, и који добро познаје и нашу садашњу политичку ситуацију и нашу политичку историју.

Друштво је уверено, да ће ово издање имати великог политичког значаја и допринети консолидовању наших прилика

У Митровици, априла 1921.

Двогодишњи живот нашега народа, од дана уједињења 1918. године до састанка уставотворне скупштине 1920. испуњен је непрекидним низом трзавица. Као да није у овој држави живео за ове две године народ, који је, после векова тешког робовања најзад, уз силне напоре и жртве, извојевао слободу, већ као да је слободан народ пао у ропство, па се трза и тресе ланцима који му спутавају и ноге и руке. Они, који су до јуче робовали, понашали су се тако, као да жале за ропством и ни трунке благодарности за своје ослобођење нису показали према ослободиоцу. А и ослободиоци као да нису знали ценити жртве, које су принели на олтар народног уједињења.

Народ, који је од 1914. до 1918. год. дао безбројно примера из области најлепших врлина, које красе род људски, дао је за ове две године слободног живота у својој рођеној кући исто тако много примера негативне вредности. Не треба се заваравати и обмањивати. Странци и они, који мрзе српски народ, дали су само квасац за сва она зла, која у нашој држави цароваше за ове две године, а све друго тесто, у коме је квасац бујао и развио се, дали смо ми. Без нас, без српске помоћи, странци не би могли постићи успех који су постигли. Много зла се накупило у нашем политичком и државном животу. И ако се лечењу тога зла брзо и енергично не приступи, о напретку нашем у будућности не може бити говора.

Људи, који дају правац нашем политичком животу, појединци и странке, чинили су једну масу погрешака, од којих су многе имало врло тешких последица за наш народ. Време је, да се и осим кратких и на брзу руку писаних новинских чланака, почне озбиљније расправљати о узроцима који су довели до хаоса, из којега је никла оваква наша прва уставотворна скупштина. Чињеница да је Босна, за коју Србија умало што није улетела у рат још 1908. г. и која још од Карађорђа и Милоша стоји у средини Српскога Питања, дала на изборима за уставотворну скупштину ослобођенога народа српскога противсрпску већину, тако је замашна, а одговорност оних, који су за то криви тако велика, да се о томе мора повести врло озбиљног рачуна. Исто тако је врло жалостан факт, да је међусобан одношај Срба и Хрвата крајем 1918. године био 100 посто бољи него у децембру 1920. године. Промена та није се

десила услед каквих елементарних узрока, услед промене климатских услова или настале велике суше, већ је све то плод људских радњи, плод рада наших политичара.

Да би се разумели догађаји у нашем политичком животу од ослобођења до данас, потребно је знати многе чињенице из прошлости, без којих се доцнији догађаји не би могли лако, или не би могли никако разумети. Онај, ко не познаје стање и међусобни одношај политичких партија у Србији у очи ултиматума аустријске царевине 1914. год. тај никако неће моћи да схвати понашање многих људи из опозиције приликом оступања српског народа преко Албаније као и у Скадру, на Крфу и у Солуну. А без познавања, рада разних знаменитих људи и партија у емиграцији тешко је разумети многе појаве у нашем политичком животу за ове две године. Као у природи тако и у социјалном животу увек извесним појавама претходе узроци, а свака појава је опет узрок другим појавама и т. д. И на тај начин је и живот народа као и природних јединки један низ промена, удешених по извесним законима.

*

Кад је аустро-угарски посланик у Београду предао српској влади 1914. г. ултиматум, у Србији је пламтела најљућа политичка борба. Странка, самосталаца, удружена са две већ истрошене и скоро на крају своје историје, странке: либералима и напредњацима, решила се била, без икаквих стварних и програматичких разлога да странку старијих радикала пошто пото потуче. У политичку борбу се ступило без икаквих скрупула. И пријатељи српскога народа, посматрајући са стране ову бесомучну и безразложну борбу српских опозиционих странака, страховали су за будућност Србије.

Колика је била политичка заслепљеност и бескрупулозна борба српске опозиције према радикалној странци, најбоље се огледа у њеној борби проитв наоружања српске војске оружјем из Француске, што је извршила радикална странка. Да је, којом несрећом, акција опозиције успела и да је наоружање спречено, Бог свети зна, како би изгледала данас карта српских земаља.

Рат са Аустро-Угарском учинио је крај политичкој борби у Србији. Али примирје и одлагање оружја било је само за кратко време. Политичке страсти, на жалост, поново су букнуле, али овај пут само код опозиције, у најтежим данима српске историје, у данима напуштања отаџбине. Бол за домовином, која пропада, помешан са мржњом на онога, ко је сматран за кривца, странице катастрофе, помрачио је био и разум и осећај дужности код многих при оступању кроз црне албанске гудуре. И у колико је узвишенији био онај, који је клецајући носио преко Албаније, у збег, неоскврњену српску Заветну Мисао, у толико је тешка била издајничка работа оних, који су пресретали полумртве војнике и наговарали их да бацају оружје и да се предају непријатељу.

Писцу ових редака није намера да овде износи исцрпно рад појединаца и група у оним тешким данима највећег искушења. Потребно је, ипак, ради разумевања даљњег излагања, да се изнесе и нагласи оно, што је битно било код појединаца или група, да би се на тај начин схватило данашње доба, о коме се и пишу ове врсте.

Што је дух растројства убачен у српску војску при напуштању отаџбине и што је у том отступању било и ужасно немилих појава, крива је била ова неутољива мржња српских опозиционих странка на Радикале. „Пашић издајник, Пашић продао отаџбину. Пашић вас води да вас прода Енглезима и Французима, да радите у угљеним рудницима“ и.т.д. Овако су говорили војницима чак многи врло угледни политички људи.

И тако је отпочео онај негативни и дефетистички рад, који је продужен на Крфу и у Солуну, а који је довео до солунске војничке афере и до онаквих закључака у Женеви 1918. г. Било је и других елемената, који су деловали разорно. Управо безбројни су били ти елементи. Али борба српске опозиције против Пашића и радикала у емиграцији давала је један одређен правац и храну свим другим разорним елементима.

Своју фаталност по народну ствар овакво држање српских опозиционих странака добија тек онда, кад за друга и субориоца против владе краљевине Србије добија југословенску емиграцију. Истрајна, често пута бесомучна борба српске опозиције, удружене са овим емигрантима, против владе господина Пашића, била је, једно време исто тако опасна за нашу народну ствар као и непријатељи, с којима смо се борили на фронту.

Хрватска интелигенција у емиграцији, уочивши добро ово непријатељско држање српске опозиције према званичној Србији. Хтела је да то искористи за своје циљеве. И заиста, хрватска интелигенција у емиграцији и српска опозиција брзо су се сложиле, јер су нашле један заједнички циљ за борбу. Српској опозицији је главно било: борба против Пашића и радикала, а хрватска интелигенција је у борби против Пашићевог тобожњег Великосрпства, а пропагирањем Југословенства утрла пут за своје чисто хрватске или великохрватске интересе. Њихов је рад триумфовао у Женеви у т. зв. Женевском Споразуму.

*

Рад југословенске емиграције и српских опозиционих странака у емиграцији квасац је, из кога се излегао највећи део политичких догађаја у нашој држави за ове две године. Овај одсек наше бурне историје чека на свога историка. Онима, који не познају закулисне догађаје и рад југословенског одбора и других емиграната о Америци, Женеви, Берну и Цириху биће много доцније појаве у нашем политичком животу просто неразумљиве.

Кад је у Европи постајало сваки дан јасније, да је пораз централних власти једна просто неизбежна ствар, а нарочито кад је било очевидно, да ће аустроугарска царевина бити подељена, хрватска интелигенција, потпомогнута неким Словенцима у емиграцији и српском опозицијом, употребила је сва средства да краљевину Србију омете у њеној историјској улози ослобођења Јужних Словена.

За своје циљеве хрватска интелигенција помоћу српске опозиције и неких наших српских професора, успела је да придобије и српску омладину, која се школовала већином на швајцарским универзитетима. И тако смо видели један до сада невиђен и нечувен пример у светској историји, да омладина једног народа, у најтежим данима његове борбе за опстанак, буде против оних, у чијим се рукама налази застава отаџбине. У Женеви и другим градовима, где се налазила наша омладина на школовању, приређивана су нарочита предавања, у којима се устајало против неке уображене великосрпске политике српске владе.

Српска омладина у Швајцарској, коју је издржавала српска држава, несвесно је употребљена за идеју, која је имала да паралише ону, за коју је Србија развила свој барјак.

И тако је дошло дотле, онда кад смо најближе били остварењу свога народнога идеала, да је наш народ изван отаџбине био подељен у два табора. На једној је страни била краљевина Србија са својом војском и својом одговорном владом, уз коју су били сви они, који су правилно схваћали борбу за слободу свога народа, а на другој страни хрватска интелигенција и српска опозиција око којих се купила заведена омладина, а око њих крстарили разни бечки и пештански агенти по Швајцарској, друштво Свет. Јакшића, Боре Минића и других.

Да би што лакше извојевали свој циљ и хрватска емиграција и српска опозиција нашли су савезника у извесним страним журналистима. Нарочито су потпуно придобили били за своје планове чувенога енглескога публицисту Scotusa Viatora и његов лист „New Europa" био је скоро званични лист ових људи.

Шта су управо хтели хрватски емигранти и српска опозиција да постигну овом бесомучном борбом против Пашића и радикала, то никад није био јасно. Много јасније је било, оно, што они нису хтели. Српска опозиција није хтела нити желела, да Пашић као победник уђе у ослобођену Србију. Јер у том случају мегдан између њих и њега свршен би био за увек, и то њиховим потпуним поразом. За то је то требало спречити по сваку цену.[983] И да би у хрватској емиграцији нашла савезника у борби против Пашићеве политике (односно званичне политике краљевине Србије) српска опозиција је без икаквог устезања примила Југословенство, са свима осталим његовим консеквенцијама, како је то г. Трумбић са друговима желео. Хрватска емиграција (југословенски одбор) употребила је оно држање српске опозиције за своје тајне циљеве, и да би се овој показала као искрени савезник, исповедала је и она неограничено народно јединство.

983 То нам је посведочило и објављено писмо г. др. Воје Маринковића Миши Сокићу, уреднику „Правде".

Уз српску опозицију и југословенске емигранте, имала је српска влада против себе и неке српске културне раднике веће вредности, који нису били руковођени партијском мржњом, као српска опозиција, нити су имали тајних и себичних рачуна, као југословенски емигранти, али су зато, ипак били уз њих. Неки су то чинили из необавештености, а неки просто да се истакну. Међу њима је био и наш прослављени научник и врло слаб политичар г. Цвијић.

Крфску декларацију су сви ови сматрали одмах као Пашићеву победу, а одмах је отпочело роварење против ње. Прво потајно, па доцније сасвим отворено, док није дошло до фамозних закључака у Женеви.

Борба између српске владе с једне и свих ових група с друге стране сводила се на ово: За српску владу било је јасно да борбу за ослобођење нашег народа води Србија, и да сви емигранти и добровољци имају да се купе око њене заставе. А том борбом има да руководи парламентарна влада краљевине Србије, она влада која има већину у српској скупштини, а то је радикална странка, сама или у коалицији са осталим странкама српске скупштине. Југословенски одбор има да служи националној пропаганди и помогне српској влади у њеном великом задатку. А сва брига и једних и других и трећих има да се сконцентрише искључиво на народном ослобођењу.

Тако је мислила српска влада.

Југословенски одбор и српска опозиција, као и сви они други њихови помагачи, хтели су, напротив, да српска влада драговољно капитулира и као одговорна влада једне државе судбину земље преда у руке неодговорних фактора. Тражили су да се одмах почне расправа о унутрашњем уређењу наше будуће државе, и то онда, кад још није било јасно, да ли ће уопште Аустрија бити потучена!

У то време и југословенски емигранти и српска опозиција и сви они други, који су сматрали да им је преча дужност да роваре против српске владе неголи је помажу у њеној тешкој борби за ослобођење нашега народа, били су не само децентралисте већ чак шта више, федералисте. Њихов програм и у том правцу, дошао је до потпуног изражаја у Женевском Споразуму по коме је наша држава имала да буде друга Аустро-Угарска.

Да би се свела на праву меру, политичка вредност и појединаца и група, које данас воде реч код нас, ово је нарочито потребно подвући и нагласити. Јер за ове две године, од уједињења до данас, исти ови људи, који су у Женеви били федералисте и федерализам истицали као демократскији и савременији облик државног уређења насупрот Пашићевом централизму, који треба да у себи крије српску хегемонију и апсолутизам, српски прусизам, најбесомучније су нападали Пашића и радикале као неке сепаратисте.

Одкуда то, да се они по повратку претворе у људе централисте и да заузму потпуно противан фронт, видеће се из даљег излагања.

Међутим, Пашић и радикална странка имали су дубоко смишљен и прецизно израђен државнички програм, по коме су се управљали. Нити су за време Женевског Споразума били неки Великосрби, нити доцније, по ослобођењу, сепаратисте. Напротив, какви су били, у том периоду, у Нишу 1914. г. такви су остали и у емиграцији, такви су били од 1918. г. до 1920. а такви су и данас.

Своје држање није мењао ни Пашић ни радикална странка, већ га је мењала опозиција. А мењајући и своје основне погледе о државном уређењу мењала је и средства и начин борбе против радикалне странке.

Према свему томе, стање политичких духова у моменту нашег уједињења било је овакво: интелигенција у емиграцији, сакупљена око југославенског одбора и у српској опозицији, била је против уједињења око Србије као центра, а за уређење државе одлучно је тражила – федерацију. Радила је дакле свим силама да омете Србију у њеној ослободилачкој улози т. ј. да омете Србију у њеној улози т. ј. да се умањи значај улоге Србијине у нашем уједињењу и да се уједињењу даде други правац и значај.

Да ли је српска опозиција била свесна последица свога рада, или је из мржње на радикалну странку превиђала значај своје акције, ми не знамо.

На другој страни били су државници из радикалне странке, који су хитали, да се што пре изведе уједињење око Србије, као центра, а о уређењу унутрашњем биће говора доцније, кад томе дође време.

Било коме жао или не, историјска је непобитна истина да је оно прво гледиште било чврсто негативно и његово форсирање у оним тешким данима са гледишта наше народне ствара управо дефетистичко.

*

Снажни удар српске војске на мађедонском фронту и пробој истога, ствара преокрет у политичкој и војничкој ситуацији читаве Европе. Нарочито за централне силе тај пробој је значио предвечерје смрти. Није било више никакве наде на спасење. У Бечу настаје лом. Двор и камарила хитају брже боље да подјармљеним народностима пруже све могуће повластице. На брзу руку се обећаје све. Мађарска се одцепљује од Беча, у Загребу се оснива народно веће, које, чим је настало опште расуло аустро-угарских армија, проглашује оцепљење од Мађарске и т.д. Интересантни су и за нас врло поучни манифести цара Карла, којима се обраћа појединим народима, а нарочито онај којим својим Југословенима (Хрватима) предаје флоту.

Оснивање народн. Већа у Загребу, па онда и његових филијала природно би било само у толико, у колико, рецимо, постојеће грађанске власти не би биле довољно ауторитарне да одрже рад и поредак у земљи у оним данима општег расула и паничног бекства војске са фронта.

Али, покретачи и оснивачи загребачког народног већа имали су сасвим друге планове пред очима. Они су у слому аустро-угарске државе видели и свој пораз, а победу идеје, коју је носила ослободилачка Србија. Пустити, да српска и савезничка војска уђе у Босну и Хрецеговину, Хрватску, Славонију и Срем, Далмацију и Словеначку, без икакве сметње, то би значило пустити остварење великосрпске идеје без икакве сметње. А то није смело бити. И то је, чак шта више, требало осујетити по сваку цену.

Казали смо, да би оснивање народних већа било оправдано само као средство да се спречи анархија док српска и савезничка војска не дођу, у колико то постојеће грађанске власти не би биле у стању да учине. Оваква потреба за оснивање већа, најмање је постојала у

Хрватској, где је остајао нетакнут сав управни апарат од бана до општинског пандура. Загребачко народно веће имало је сасвим друге циљеве.

Многи тврде да је кум народном већу био лично аустроугарски цар Карло, и да су из царске околине добијене све инструкције. У вези с тим, помиње се и пут генерала Луке Шњарића у Беч, по чијем повратку је и основано народно веће у Загребу. Историја ће нам свакако открити и ту праву историју, али ми се на тој појави нећемо дуже задржавати и ограничићимо се да говоримо само о опште познатим чињеницама, и да на основу њих стварамо закључке.

Чим је народно веће основано, прва му је брига била да једном нотом Србији и свима њеним савезницима објави стварање једне „Независне Државе Срба, Хрвата и Словенаца" на територији бивше Аустро-Угарске! Ово изгледа као кад каква лоповска дружина буде затечена на делу, па извесни њени чланови буду похватани, али вођа побегне. Онда се похватани чланови одричу вође и бране се, да они нису криви већ вођа који је побегао. Јер, на основу чега су могли стварати државу господа у Загребу и то на територији бивше Аустро-Угарске, са којом је цела Антанта била у рату? Ко је ту државу био признао? Цела територија хабзбуршке царевине правно је била једна целина. Кад једна трговачка компанија банкротира или пропадне, или претрпи штету, то не може ићи на штету једних само чланова друштва. И добро и зло морају се сносити солидарно. Кад, дакле, опасност нестане, не могу се поједини чланови извлачити и избегавати солидарно сношење штете. Аустро-Угарска је ступила у рат као нераздвојна целина са Хрватском и Славонијом. Као таква је и рат водила кроз пуне четири године и као таква је и битку изгубила. А кад је побеђена, шта је могло друго да буде, већ да и последице сноси као целина?

Проглашавање независности и оснивање државе на територији бивше Аустро-Угарске имало би смисла само у том случају, ако би тај део изјављивао безусловну жељу, да се уједини са којом државом савезника. То би била добровољна предаја и повлачила би собом више обзира.

Да је народно веће у Загребу одмах чим се конституисало, или хрватски сабор у својој чувеној седници од 29. октобра 1918. г. донео

решење: о безусловном уједињењу са Србијом, ово би било и политички мудро, и са гледишта савезника оправдано. Овакав закључак био би у сагласности са закључцима српске скупштине у Нишу 1914. г. са њеним декларацијама на Крфу и са радом српске краљевске владе на крају рата.

Али, на жалост, и од народног већа и од хрватскога сабора као и од свих јавних политичких радника у Хрватској и Славонији, далеко је била и помисао на овако шта. Напротив, све је рађено и урађено у једном циљу, да се Србија спречи у својој историјској улози ослобођења и уједињења нашега народа.

Г. др Никола Ђурђевић у својој ванредно лепој књизи „Народно јединство и закључци хрватског сабора од 29. октобра 1918." сасвим лепо опажа, да је хрватски сабор учинио својим познатим закључцима највећу штету народном јединству. Да је он донео закључке о једноставном присаједињењу са Србијом, ми би данас били поштеђени многих беда, које смо на ове две године претрпели.

Једна личност и њена улога много је спомињана у данима народног већа и играла је, а и данас игра, врло велику улогу у нашем јавном животу. То је Светозар Прибићевић, бивши уредник загребачког „Србобрана" и један од вођа хрв. српске коалиције. Опште је данас уверење да је ова личност најкобнија била за наше народно питање. Да ли је то тачно, историја ће без сумње утврдити и никоме неће бити учињено криво на њеним страницама.

Да видимо, како се овај господин понео оних историјских дана у Загребу. Прво, он је без икакве резерве ступио у народно веће, које је оснивало „Независну државу" од свију области наших земаља из бивше Аустро-Угарске и то без Србије и чак против ње. Овај господин, није се ни мало устручавао да у загребачком народном већу „суверено" решава о судбини Босне и Херцеговине, па чак и – Војводине, а све то без Србије. Чак шта више, он је у седници хрватског сабора од 29. октобра 1918. г. поднео хитан предлог ове садржине:

„Далмација, Хрватска и Славонија са Ријеком, 'проглашује се посве независна држава' према Угарској и Аустрији, те према модерном начелу народности, а на темељу народног јединства Словенаца, Хрвата

и Срба приступа у заједничку суверену државу Словенаца, Хрвата и Срба...

„Свеопћа народна уставотворна скупштина свега уједињенога народа СХС одлучиће са унапред квалификованом већином, која заштићује од сваког мајоризирања, коначно како о форми владавине, тако и о унутрашњем државном уређењу“...

Није ни „сепаратиста“ бан Легиња ни др. Корошец нити пак Стјепан Радић поднео овај предлог, који у решавању нашег народног питања искључује и то потпуно, Краљевину Србију, већ је то био коловођа нереда за ове две несретне године, главом Светозар Прибићевић!

Као што је познато, овај хитни предлог г. Светозара Прибићевића, хрватски сабор је прихватио и прогласио га као свој закључак.

Овим закључком, цела хрватско-српска коалиција издала је своје основно начело, издала је народно јединство. Јер да је остала доследна своме основном политичком начелу, овај закључак морао би место оне речи „приступа“ имати речи „уједињује се“. Јер ко то „приступа“? Хрватска и Славонија? Ко је њих признао? Приступити у заједницу могу драговољно само једнаки и равноправни чланови. Овим се хтело постићи, дакле, оно, што се и данас тако ревносно код Хрвата подгрева, да се ми нисмо ујединили победом Србије, већ „смелим загребачким превратом.“

Господа из Загреба, међу којима је једну од главних речи водио Светозар Прибићевић, нису се зауставила само на томе, што су без Србије, која је једина позвана била да води прву реч у нашем ослобођењу, решавали питање уједињења наших земаља, већ су били тако дрски да су доводили у питање опстанак витешке Србијине династије. Јер, ето, они саборски закључци одређују чак рад будуће уставотворне скупштине и решавају о облику владавине и то без онога чијом заслугом су се једино и могли састати да доносе сличне закључке – без Србије!

Загребачкој господи није било доста, што су прогласили „независност“ Хрватске, Славоније и Срема, Словеначке и Далмације, Босне и Херцеговине, већ су покушали да у своје коло увуку и Војводину.

Али, благодарећи свести политичких вођа у Војводини, а највише великом сину нашега народа, Јаши Томићу, овај је план пропао.

Позната је ствар, колику је муку мучила српска влада у децембру 1918. године док је уразумила делегате народног већа загребачког. Загребачка су господа тражила, да са Србијом преговарају као делегати „независне државе“ Словенаца, Хрвата и Срба. (Г. Прибићевића није ни мало бунило, што су Хрвати најпре ставили словеначко име, и што је српско, као име највећег дела народа, било на последњем месту). Они су хтели, да се наше уједињење изврши путем уговора!

Лако је замислити, у каквој би се тешкој ситуацији налазила Србија, да је г. Прибићевићу пошло за руком, да под загребачко народно веће подведе и Војводину. Но чудновата је и управо необјашњива ствар, што се до сада нико не нађе, да овај случај расветли и да г. Прибићевића јавно упита, шта је он намеравао да постигне са подвођењем Војводине под загребачко народно веће. Јер се неће ваљда рећи, да је то ситница о којој не треба водити рачуна. Овај господин, који од уједињења до данас непрестано министрује, нешто се много ућутао. Прошле године је био говорљивији, па нам је открио и по коју од својих многобројних жеља и намера, као што је то био случај са „овластима“ којима се хвалио у Загребу.

Заиста, време би било једном, да и он проговори о овим стварима и своје ондашње држање објасни.

Господа загребачки „револуционари“ нису се задовољили са проглашавањем „независне“ државе СХС, на подручју бивше, а-у монархије, са њеним нотифицирањем савезницима, већ су, брже боље, послали делегате у Женеву, да са српском владом преговарају о условима уједињења!! Од стране народнога већа из Загреба послати су били у Женеву: др Антун Корошец, председник народног већа др Мелко Чингрија, члан народног већа и др Грегор Жерјав, новинар.

У Женеви су се они састали са члановима југословенске емиграције, југословенским одбором и српском опозицијом. И почели су преговори. Од српске владе био је сам г. Никола Пашић. Нису дозволили чак ни присуство његовог личног секретара.

Закључци у Женеви већ су објављени, и нашој јавности, мислимо, довољно познати. Нагласићемо само оно, што је кардинално у њима. У Женеви су сва ова господа решила, да за целу нашу државу буду две

владе: једна у Загребу, која ће се звати народно веће, а под њом ће бити све наше земље из бивше Аустро-Угарске, а друга у Београду, влада само за Србију. Њој су милостиво дозволили Црну Гору, јер из Загреба нису били стигли, да и тамо оснују народно веће. Трећа, заједничка влада била би – у Паризу! И она би тамо била до закључка мира. И ове две владе, разуме се, имале би тек да се „споразумеју" о начину уједињења наше државе. А како би то преговарање и споразумевање испало, јасно је, кад се зна, да би хрватска загребачка влада имала 8.000.000 поданика, а она у Београду управљала би подручјем тек од којих 4.000.000 душа!

Г. Пашић је дао свој пристанак преко воље, како сами учесници тврде, јер није сматрао опортуним да у том моменту кида. Али, разуме се, пристанком својим он није хтео да везује владу краљевине Србије, и за то је одмах по повратку у Париз дао оставку.

Познато је, да су закључци, донети у Женеви пали, јер их није прихватила радикална влада, влада краљевине Србије.

Данас су, додуше, и господа из српске опозиције, и многи југословенски емигранти и сам Светозар Прибићевић, сасвим супротних начела од оних, изражених у Женевском Споразуму. Овај последњи чак неће више ни да чује за свој „хитни предлог" у познатој седници хрватског сабора од 29. октобра 1918. год, који смо напред навели.

Као што се из свега до сада изложенога види, рад српске опозиције и југословенских емиграната у иностранству с једне стране, и рад загребачког народног већа с друге стране, довели су у Женеви до победе Хрватске, до остварења Велике Хрватске, а на штету не само Србије и Српства, већ свега југославенског народа. Побеђена Хрватска заузела је била место победиоца, а победилац – Србија, примила је улогу побеђеног.

Једну од главних улога при томе играо је Светозар Прибићевић.

Срби, који су учествовали својим радом при остварењу народног већа загребачког, ничим се неће моћи опрати пред историјом. Да није било народних већа и да коалиција није почела да „ствара независне државе" српска би војска извршила уједињење, и ми би били ослобођени свих оних силних трзавица за ове две године.

Суделовање Срба у оснивању народног већа загребачког тежак је историјски грех, који се ничим не да оправдати. Никакви изговори, као да би Хрватска могла поћи другим правцем, нису на месту. Хрватска је била тек један делић Аустро-Угарске. Па кад ова моћна империја у заједници са највећом светском војничком силом Немачком, уз помоћ Турске и Бугарске није могла да догађајима даде други правац, одкуда би то могла да учини неорганизована и са својим госом потучена Хрватска?

Веле, постојала је опасност да се Хрватска не прогласи независном и заузме став против уједињења! У том случају би била једноставно окупирана од стране српских и савезничких трупа и одедиле би се интересне сфере Србије и Италије!

Треба имати пред очима факт, да су Хрвати у очима савезника сматрани као стуб монархије, и онда је лако предвидети шта би било у случају каквих хрватских „покушаја".

*

Народно веће загребачко, познато је, није се могло одржати. Вал анархије, чији су зачетници били само оснивање народних већа и закључак хрватског сабора од 29. октобра 1918. г. преплавио је био земљу, и регенти са Маркова Трга, морали су брже боље, док су им још леђа била читава, да хитају у Београд и да моле Србију, да спасава ову „независну" и „уређену" југословенску државу загребачког народног већа.

Има код нас наивних људи, који верују, да је депутација народног већа од своје воље пошла у Београд. Има још наивнијих, који тврде, да је за то велика заслуга и Светозара Прибићевића. У ову су заблуду пали били испочетка и неки вође радикалне странке из Србије.

Међутим, ништа није нетачније од тога. Др. Богдан Стопар, један од теоретичара „демократске" заједнице, у једној полемици са листовима хрватске заједнице у „Riječi" тврдио је, да је загребачко народно веће морало да иде у Београд, јер се анархија попела била до врхунца и да је српска војска само за неколико дана закаснила, тешко је знати, шта би било и са самим народним већем у Загребу.

Историјски факт остаје, да су југословенска емиграција у иностранству, помогнута од стране србијанске опозиције с једне стране и загребачко народно веће с друге стране учинили све, да се наше уједињење не изведе онако како је изведено. Црвени конац који се провлачио кроз све догађаје, била је велико-хрватска идеја, којој је био циљ да Србију омете у њеној историјској улози. Зашто су и српски политички људи помагали овој хрватској идеји, а против једне здраве идеје нашег уједињења, чији је носилац била краљевина Србија, то смо већ навели, а видеће се и из доцнијег излагања.

Србијанска опозиција имала је један једини циљ: да онемогући Пашића и радикале, а Хрвати у емиграцији умели су да ово негативно држање српске опозиције искористе за своје циљеве. Уз ова два главна негативна фактора придруживао се трећи, који је свему давао идеалнији облик, а то су наши наивни идеалисте Југословенства. Ови идеалисте, који нису имали задњих намера, али су за то просто били оружје у рукама ове две напред наведене групе, имали су великог утицаја међу омладином. Један од последњих био је, као свмо већ навели, и увежани научник г. др. Јован Цвијић.

Али, док се код хрватске интелигенције и у емиграцији и у загребачком народном већу, као и код српске опозиције знају мотиви, који су их гонили да онако раде како су радили, дотле је просто неразумљиво држање Срба из Хрватске и Славоније, нарочито оних из хрватско-српске коалиције. Шта су они хтели и желели да постигну са онаквом државном творевином у Женеви? Зашто су послали шездесет загребачких Срба у Нови Сад да спрече закључке народне скупштине о уједињењу Војводине са Србијом и да израде да се Војводина изјасни за заједницу са Загребом? Зашто су спречили да се Срем изјасни за безусловно уједињење са Србијом, кад је то народни збор у Руми једнодушно закључио? Зашто су, исто тако, спречили и то силом власти, закључак народа у Босни о безусловном уједињењу са Србијом? Зашто су грчевито радили, да Загреб постане центар једног много већег дела нашег народа и да се, на тај начин, и Београд и Србија дегредују?

Ето питања која су врло важна за оцену политичких људи из бивше аустро-угарске монархије, чијем одговору још није нико до сада хтео озбиљно да приступи.

Кад се посматрају сада догађаји у нашем политичком животу, кад се предочи за часак све оно, што се за ове две године десило код нас: и кад се поглед заустави на синтезу акција свега негативнога код нас – Радића, онда бива страшна и помисао: а шта би тек од нас било, да је основана женевска држава и да су планови загребачког народног већа успели?

*

За нас Србе није много од важности да знамо, као су се у оним судбоносним данима држали Хрвати, је је опште позната чињеница, да су они у пропасти Аустро-Угарске гледали и пропаст идеје о Великој Хрватској и да су солуцију нашег народног питања на руку Србије примили само за то што су морали. За нас је много важније да знамо, како су се држали Срби из Аустро-Угарске, како групе, тако и појединци.

Још пре рата, постојало је у нашем народу у Хрватској и Славонији уверење, да је српско-хрватска коалиција творевина Београда, и отуда се једино и даде разумети њен успех у српском народу ових крајева. Кад је у Загребу основано народно веће, онамошњи свет је у томе гледао опет прст српске владе.

Да су Срби у Хрватској, Славонији, Босни и Херцеговини, а нарочито Сремци знали све махинације Загреба у овим данима, нарочито да су знали, како је народно веће, у коме је српско-хрватска коалиција водила главну реч, поднело у Женеви Србији нож под грло, верујемо, да би господи тесно било у Загребу.

Али, као што наведосмо, наш народ није могао ни у сну помислити на оно, што су господа у Загребу сневала и у Женеви хтела да изведу.

Кад је 1. децембра 1918. године ипак, поред свих махинација, прокламовано уједињење нашега народа, веровало се, да је учињен крај оној несрећној негативној борби, која је у иностранству достигла била онако необичну жестину. Али, на нашу несрећу, то су биле само претпоставке лаковерних оптимиста.

*

Основна и прва погрешка, која је учињена одмах у данима пропасти аустро-угарске монархије, јесте то: што је народно веће загребачко задржало недирнут аустро-угарски чиновнички апарат у свим покрајинама.

Зна се, да је аустро-угарска управа подјармљене народности држала помоћу јединствене бирократске мреже. У Аустро-Угарској је скоро немогуће било да неко дође до већег положаја, ако није био привржен постојећем систему. Нарочито пак у Хрватској и Славонији, а још више у Босни и Херцеговини, чиновништво је било експонент аустро-угарске политике.

Дезинфекција земље од ових представника аустро-угарске мисли, могућа је била само на један начин: да се војском српском и савезничком окупирају све покрајине бивше пропале монархије.

Што та окупација није учињена, што је српска војска у оне крајеве дошла само као „чувар реда и мира", крива је она политика, која је из Загреба систематски ишла да Србију омете у њеној историјској улози.

И тако смо доживели, да у новој нашој држави, која је никла на развалинама Аустро-Угарске, у свима гранама државне управе остану, а често и прву реч воде, ноторни Аустријанци. Негативни резултати ове чињенице били су сасвим природне последице. С једне стране народ није осетио никакву стварну промену услед уједињења. Они исти људи који су и фактички и формално у његовим очима оличавали Аустрију, остали су на својим положајима, па врло често и унапређени били у нашој новој држави. И незадовољство народа због овога је с дана на дан бивало све веће и веће. С друге стране ови аустријски елементи потајно су подривали темеље нашој држави. Чим су прошли први критични дани после слома двојне монархије, поново су успостављене везе између ових заосталих аустријских елемената и Беча и Пеште. Резултат рада ових туђинских елемената код нас, испољио се у побунама у Вараждину и Загребу, Кули и Суботици, даље у успеху антидржавних елемената на изборима 28. новембра 1920. г. нарочито у великом успеху комуниста и Радића.

*

Напред смо навели, да је наш народ гледао на српско-хрватску коалицију која на експонента Београда. И кад је настало уједињење, свако је веровао, да ће коалиција без размишљања образовати са српском радикалном странком један чврст државотворни блок. Веровало се, да ће овом блоку приступити србијански самосталци, а из Хрватске група Миле Старчевића, коју је водио до рата Србима доста симпатични др. Анте Павелић[984]. Осим ових, придошле би и мање групе, које би припомогле да се образује јак блок, који је прожет идејом народног и државног јединства. Тешко је било правим патриотама и претпоставити, да ће се старе политичке борбе наставити у нашој новој држави. Пред нама су стајали задаци, који су захтевали безусловну слогу свију патриотских елемената. У Русији су Немци и Јевреји помоћу бољшевизма завели једно страховито стање и све су уложили да се пламен разарања пребаци и код нас. Осим тога, Србија и Црна Гора, један део Херцеговине и Срема остали су порушени и опустошени од непријатеља. На десетине хиљада инвалида, на стотине хиљада сирочади и бескућника чекали су помоћ од државе. У Србији народ у читавим срезовима није имао ни куће ни кућишта. И у тим и таквим приликама морали смо држати велику војску да чувамо сада проширене границе наше државе. На конференцији мира нашао се један наш савезник – Италија – уз бок наших непријатеља. Мађари су с дана на дан добијали симпатије код наших савезника, а Румуни су на основу уговора са нашим савезницима тражили цео Банат. Јасно је било као дан за свакога правог родољуба, да је у таквим приликама потребна концентрација свију патриотских елемената, свију конструктивних снага.

Па и кад свега тога не би било, пред нама је стајао унутрашњи проблем за решење којега је такође потребна била концентрација конструктивних елемената, како су нам то догађаји показали.

И усред тих и таквих прилика и околности, кад нам је требало највише слоге, а најмање партизанства, долази образовање „југословенске демократске странке“.

984 Зубар.

Врло уважени првак београдски г. Коста Мајкић уствpдио је у својој брошури „При глави и оца по глави“, да ће нам историја као највећи грех уписати оснивање „демократске“ заједнице. Ми идемо даље па кажемо, да је оснивање ове заједнице имало за српски народ последица, које су равне Вукову завођењу војске за Голеш планину!

Несрећно партизанство заиграло је бесомучно коло у најозбиљнијим данима наше историје.

Стварање „демократске“ заједнице, постало је из истих ових узрока, из којих су никли женевски закључци. Српска опозиција је нашла у странкама из Хрватске савезника против Пашића и радикала, а Хрвати су у онаквој политичкој констелацији гелдали успех својих идеја, које су маскирали „југословенством“. Најнеразумљивије је било држање Срба из хрватско-српске коалиције, а нарочито г. Светозара Прибићевића, за кога се мислило да је потпуно Пашићев човек. Неки тврде да га је на тај пут одвео брат му Милан, пуковник у српској војсци, који је био црнорукац и републиканац, и који је, као сваки авантуриста и политички шарлатан мрзио старе и озбиљне државнике из радикалне странке. Неки перу црнца тврдећи да је Прибићевић пришао опозицији због тога што су србијански радикали примили у своје коло радикале из Војводине и Срема, с којима г. Прибићевић није могао да се види. И збиља, званично иступање „демократске“ заједнице и било је одмах по уласку војвођанских радикала у радикалну странку. Изгледа да је Прибићевић баш хтео, да се то и узме као прави узрок његове ориентације на лево. Међутим, оба ова разлога играла су при томе споредну улогу. Г. Светозар Прибићевић познат је као најамбициознији човек код нас. Долазећи у додир као министар (а постао је министар одмах после уједињења) са првацима радикалне странке, он је дошао до уверења: да је он и сувише мали да би у једном таквом друштву могао играти прву улогу, какву је играо у српско-хрватској коалицији. С друге стране, и његов брат Милан и југословенски емигранти, који су били у српској војсци или добровољачкој дивизији, и српска опозиција, уверавали су га, да је радикалној странци дошао крај. Било је чак и пријатеља радикалне странке, који су веровали, да ће радикалну странку, као странку која је ратове водила, народ оставити. И тако је пред г. Прибићевићем

стајала оваква перспектива: на једној страни српски опозициони блок, који му је силно ласкао и пружао му у изглед, у заједници са „Југословенима“ и велику странку и водство у њој, на другој страни били су радикали, који су, по свему судећи, били пред поразом, чији опет вође нису г. Светозару пружали никакве наде, да ће он заузети положај вође.

Ко познаје г. Прибићевића, знаће да за њега није било ни часа размишљања на коју страну да пође. Он је пошао тамо, куда је и спадао по својој природи.

Други Срби пошли су за њим из разних узрока: једни из непознања прилика, други из пријатељства према Прибићевићу, а трећи из личних рачуна. Најсвеснији и индивидуално нај јачи одвојили су се и напустили г. Прибићевића.

Го су: г. г. др. Богдан Медаковић, др. Гавро Манојловић, Васо Муачевић и др. Пелеш са својим многобројним пријатељима из народа.

Кад је створена „демократска“ заједница објављена је радикалној странци партијска борба, која нам је највише зла нанела у ове две године. Што је најгоре и најопасније било, ова је нова странка широм отворила врата свима туђинцима, и тако смо дочекали, да су помоћу ове странке највећи душмани нашега народа и скроз компромитоване личности долазиле до врло високих положаја и у војсци и у грађанској служби.

*

Кад је већ пропуштен први моменат, кад је за крајеве из бивше Аустро-Угарске потребна била јака рука, требало је унутрашњу управу удесити тако, да народ заиста осети промену на боље. Благотворни дах слободоумних уставних установа краљевине Србије требало је да се осети и у новим крајевима. Ово је нарочито требало да се учини ради католичких хрватских маса, које су Аустрију сматрале својом државом. Једино ова два пута су била могућа у поступању према тим масама: или их чврстом руком, а поштеном управом научити, да је ово њихова држава, па им онда слободу дати, или им слободе одмах пружити, да сами осете промену на боље.

Али, на жалост, није учињено ни једно ни друго. Напротив, у Хрватској, Славонији и Срему, Босни и Херцеговини, Далмацији и Словеначкој, размахао се био један беспримеран партизански режим. Врхунац овога партизанског режима достигнут је увођењем комесаријата у општинама у Хрватској.

Увођење комесаријата у општинама у Хрватској и Славонији било је нарочито кобно за међусобне односе Срба и Хрвата. Хрвати, који су знали, да су им овакве ствари увек долазиле из Беча и Пеште, из центра, дакле, државног, схватили су и ово као дело Срба против Хрвата.

На увођење комесаријата у Хрватској и Славонији, Хрвати су одговарали паролом: „Хрвати на окуп!" Затим је дошло неправедно унапређивање присташа „демократске" заједнице и запостављање осталих чиновника, страшно богаћење на рачун државе, Радићево гоњење и друге појаве. Новине су почеле да дижу свој глас против ових појава. На то је г. Светозар Прибићевић одговорио цензуром.

*

За међусобне односе Срба и Хрвата кобан је био рад „демократске" заједнице још у једном правцу. „Демократе" су с почетка, као темељ за своју борбу узели Југословенство. Најважнија парола њихова била је народно јединство, и од њега су направили питање дневне политике. За сваког мисаоног човека то је питање било изнад дневне политичке борбе. После свечаних аката од 1. децембра 1918. г. није било никакве потребе да се ово питање нарочито форсира. Да ли смо ми сада један народ или три, питање је, на које има да одговори наука, а не дневна журналистика. Пошто смо добили једну заједничку државу и питање народног јединства је ушло у једну нову фазу. Отклоњене су све спољне и политичке препреке, које су нас раздвајале, а све друго имало је да буде последица заједничког живота у једној држави.

„Демократе" нису хтели да схвате ову истину и унели су ово питање у оквир своје дневне политичке борбе. Ко год није о овом питању мислио као они, „демократе" су га једноставно проглашавали сепаратистом.

Непрестано наглашавање Југословенства и борба против српског имена јако је раздраживало Србе, нарочито оне из бивше Аустро-Угарске, који су научили да ту реч чују од својих непријатеља. Хрвати, додуше, нису мрзили назив Југословен, али их је непрестано наглашавање јединства и забацивање народних имена од стране „демократа" ипак натерало да се и они сепарирају. Они су, наиме, у оваквој наглој политици „демократа" видели тежњу за претапањем Хрвата у Србе.

Туђинци, који су остали недирнути код нас, нарочито они, који се крију под хрватским именом, умели су врло вешто да искористе ове политичке погрешке. Све што је рђаво у овој држави, па било оно неизбежна последица рата или плод наших погрешака, ови су туђинци хрватским масама престављали као зло, које нарочито долази из Србије. Срби у Хрватској, Славонији, Срему и Босни, гледали су опет извор зла у Загребу, јер збиља загребачки „демократе" су највише војевали против имена Србин и падали су у хистерију кад би се ово име споменуло.

А као плод свих ових грешака дошли су резултати избора од 28. новембра 1920. г, који су дали 50 посланика Радића и 59 комунистичким револуционарима.

*

Поред других зала која су нас давила за ове две године услед политичких погрешака појединаца и група о којима смо говорили, дошло је још једно, из кога су после никла многа друга, и које је код нас створило привредни хаос. То је валутно питање. Кад је пропала Аустро-Угарска наследили смо на територијама од ње одузетим милијарде папирног новца. Пропашћу аустро-угарске државе и овај њен папирни новац постао је апсолутно без вредности. За свакога ко се иоле у ова питања разуме, јасно је било као дан да је с места требало повући банкноте аустро-угарске банке. А док би ово повлачење и замењивање другим папринним новцем трајало, дотле је требало херметички затворити границу према Мађарској и Аустрији и спречити прилив безвредећих круна аустро-угарске банке. Да је то одмах учињено не би била потребна релација 1:4 па чак ни 1:2, већ би се замена могла извршити ал пари,

па и у том случају ми би папирнатог новца мање имали, а његова вредност, разуме се, била би несравњиво већа.

Место тога, наши управљачи су оставили недирнуте аустријске банкноте. Видећи то, Аустрија и Мађарска почеле су да своје безвредне круне у милијардама пласирају у нашој држави. Затим је „демократска“ влада увела извознице, направила „компензационе“ уговоре са Мађарском и настало је једно страшно доба упропашћавања државе. Наше благо: жито, маст, коже, вуна, свиње и сви други земаљски продукти, ишли су у Беч и Пешту, а ми смо за њих добијали потпуно безвредеће круне аустро-угарске Банке, за које на светским пијацама нисмо могли ништа купити.

Па није ни ово било доста. Један „демократски“ министар нашао је, да је потребно, да се ове круне још и умноже. И на његов предлог „демократска“ влада је подигла зајам код аустро-угарске Банке од 300 милиона и то ових безвредећих круна.

Оваква финансијска и валутна политика уродила је једним привредно-финансијских хаосом, из кога се нећемо за дуго моћи извући. А осим тога овакво стање овога важног питања имало је директног утицаја на политички положај и стање духова у земљи. Док су помоћу извозница разни трговци и други „демократски“ присташе стицали милионе, зидали куће, возили се на аутомобилима и куповали имања, дотле се сиротиња давила у беди. Скупоћа је гушила економски слабије слојеве народа. Поред тога овај режим извозничарски корумпирао нам је чиновништво толико, да ћемо то зло још деценијама осећати.

Немогуће нам је на овом месту у свој опширности говорити о овом питању. За потпуну његову обраду потребна је читава студија. Једно остаје несумњиво: да је несрећни валутни хаос изазвао економско-финанцијску поремећеност, а из ове су опет никли с једне стране извозничари милионари, а с друге стране беда и сиротиња. Извозничарство нам је уз то корумпирало чиновништво.

А резултат свега тога јесте опште незадовољство у народу, које се манифестовало на разне начине.

Ко је крив, што су остале круне аустро-угарске банке тако дуго у оптицају код нас, и што се није одмах и најенергичније спречио прилив

тих круна из Аустрије и Мађарске, у нашој јавности се још не зна. О овој теми, тако важној и тако судбоносној по наш државни живот, на жалост, није готово ништа писано. Али за умножење круна помоћу извозница, компензационих уговора и поменутог зајма крива је „демократска“ заједница. И међу многим њеним и то судбоносним за народ и државу, погрешкама, ове погрешке т. ј. извозничарско-трговински систем, заузеће једно од првих места.

*

Кад се једном склизне, онда се за грехом грех ваља. Обично једна аномалија рађа другу. Стварање несрећног народног већа у Загребу и прилике, које су као последица тога стварања дошле, родиле су један монструм-парламент, наше привремено народно представништво.

При стварању привременог народног претствништва необично пада у очи једна чињеница: широкогрудост политичара краљевине Србије. Ова широкогрудост граничила је готово са наивношћу. Чудновато, да ти људи нарочито државници из радикалне странке, нису извукли никакве поуке из држања југословенског одбора у иностранству? Чудновато, да њих није опоменула на обазривост она ужасна кампања, која је довела до женевских закључака?

Доцније тек, кад је дуго смишљана и још у иностранству вешто припремана „демократска“ заједница иступила против радикалне странке, видело се јасно, колико су погрешили државници Србије. „Демократска“ заједница имала је у свом назови парламенту релативну већину. А у тој релативној већини апсолутну већину су имали елементи из Аустрије. Остатак су сачињавали аустрофилски елементи из Србије (либерали и напредњаци) и део самосталаца са Давидовићем и Драшковићем.

Овим фактом победница Србија била је побеђена.

Је ли онда чудо, што је цео наш државни живот пошао странпутицом? Охрабрени лако стеченом већином у привременом парламенту, српска опозиција и елементи из Аустрије, решили су се, да помоћу државе стварају своју странку. Тако су на један до тада непознат

и јединствен начин стали да корумпирају омладину стипендијама, чиновништво класама, унапређењима и одликовањима, а све друге разним концесијама. Нека пропадне држава, само да се створи „демократска“ заједница.

Док су били у заједничкој влади, под председништвом г. Стојана Протића, радили су преко министарстава која су они држали, у горе споменутом правцу. Кад је дошао чисто „демократски“ Давидовићев кабинет, онда су потпуно упрегли све државне институције у партијске сврхе.

Неподељено је мишљење код свих трезвених људи у нашој држави, да је владавина „демократског“ Давидовићевог кабинета била чисти апсолутизам и да нам је она нарочито у консолидовању унутрашњих прилика нанела колосалне штете.

*

Да су људи из „демократске“ заједнице искључиво пред очима имали интересе своје странке, и да им је главни циљ био: одржати се пошто пото на власти, види се најбоље из макијавелистичког држања појединаца и група из ове заједнице. Тако су српска опозиција и господа из југословенског одбора још у новембру месецу 1918. у Женеви сви без изузетка били федералисте. Српски опозиционалци за то, јер су рачунали, да су за овакво уређење Хрвати, па ће помоћу њих мајоризовати Пашићеве радикале, а Хрвати за то, да би у овој држави што више ослабили утицај Србије. Доцније и једни и други постају љути централисте, и то за то, јер су по ондашњем расположењу народа држали, да ће добити сигурну већну. Светозар Прибићевић је 29. октобра 1918. у свом хитном предлогу у хрватском сабору захтевао, да уставотворна скупштина квалификованом већином без сваког мајоризовања одлучи чак и у обликовању владавине. Доцније се разметао по Загребу како његова странка „има све овласти“ од круне за вођење своје политике. А свој хитни предлог назвао је пуком манифестацијом ради иностранства. Кад су били у опозицији другој влади г. Стојана Протића били су теоријски сушти парламентарци, а кратко време пре тога њихова је

влада најурила била парламент кући, па чак хтела и указом да га растури.

Каква је била у својој борби према политичким противницима, и какав је тон заузела у својој журналистици, о томе би се могле написати читаве књиге.

Све те последице биле су природни плодови стварања „демократске“ заједнице. Стварање ове заједнице није диктовало никаквим социјалним ни државним или економским потребама нашега народа. Стварање ове заједнице је чисто негативног карактера.

*

Оно, што Србе из „демократске“ заједнице, а специјално Светозара Прибићевића и његове српске другове из коалиције, карактерише као кратковиде, или боље рећи никакве, политичаре а, по некима чак и издајничке народне мисли, јесте њихова политика у Босни и Херцеговини.

Први управо атентат на српску народну мисао и највећи злочин према Србији и нашој младој држави учинила су господа из народних већа загребачког и сарајевског, што су силом своје власти и обманом, да то Београд поручује: спречили извршење опште народне воље у Босни и Херцеговини, да се оне уједине директно са Србијом. Исто су тако поступили и са Сремом, преваривши народну скупштину у Руми, да је жеља Београда, да из обазривости према Хрватима буде све по старом.

Да су они онда дозволили, да се Босна и Херцеговина и Срем као и Војводина и Црна Гора уједине са Србијом, односи наши према Хрватима сасвим друкчије би изгледали, а о Радићу и целом аутономистичком покрету уопште не би било ни говора.

*

Хрвати су, кад већ нису имали снаге да догађајима дадну други ток и да уједињење изврше „пактом“ или „нагодбом“ о чему су сањали, отпочели живу акцију да се унутра фалангирају и да стварају унутрашњи

противсрпски фронт. Одмах су преко својих људи, који су били у Паризу, распитали, који од француских журналиста пише против Срба. Тако су пронашли „Тановог“ сарадника Шарла Ривеа. Риве је дошао у нашу земљу. Пратиоци су му били из Загреба. Он је пропутовао нарочито Босну.

Кад је добро инструиран, кад му је дато довољно оптужног материјала против Срба, Риве је отпутовао у Париз и издао једну брошуру у којој је Србе и Србију страшно напао. Са хрватске стране вешто је било удешено, да се Риве покаже велики пријатељ муслимана у нашој држави, а нарочито оних у Босни.

И заиста ово је био први унутрашњи успех оне негативне политике, која је из Загреба спровођена.

Но велико је питање, да ли би акција Шарла Ривеа и свих других јавних и тајних агената у Босни имала онакав успех, какав је показала на изборима 28. новембра 1920. г. да није било политике „демократске“ заједнице. 15. фебруара 1919. године дошли су из Београда у Сарајево активни министри: Светозар Прибићевић, др. Едмунд Лукинић и Тугомир Алауповић. У Сарајеву је два дана био збор изасланика из целе земље. Срби су били просто обманути. Речено им је, да господа министри долазе у име г. Пашића и Протића. На тај начин се и успело, да су у странку, која је тих дана основана, ушли и др. Милан Сршкић и други изразити пријатељи радикални. Доцније се испоставило, да је ово било управо стварање „демократске“ заједнице.

Одмах на тим Сарајевским скупштинама учинио је Светозар Прибићевић једну фаталну погрешку и свесно потпомогао акцију Хрвата и Шарла Ривеа. Он је тих дана преко председништва босанског народног већа декретовао посланике за привремено народно преставништво. И док је код Срба и Хрвата колико толико вођено рачуна о политичком стању и партијским снагама, показаним у босанском сабору, код муслимана напротив тај моменат се није апсолутно узео у обзир. Најважније муслиманске политичаре су игнорисали, а осим тога су муслимани прикраћени у броју мандата.

За овим је дошао антимуслимански режим Атанасије Шоле у Босни, „демократско“ решавање аграрне реформе, освета над мусиманима,

нарочито бившим шуцкорима. А резултат свега тога био је – терање муслимана у сепаратисте, у табор антидржавних елемената. Да су из Беча или Пеште саветовали г. Прибићевићу овакву политику у Босни, заиста ништа кобније по српске интересе не би измислии.

Овај антимуслимански режим у Босни, нарочито несрећно спровођење аграрне реформе, Хрватима је добро дошло и стали су да врбују босанске муслимане у своје коло. И они су збиља успели. Основана је Југословенска муслиманска организација која је потпуно гравитирала према Загребу. У званичном органу ове заједнице „Pravdi" ова заједница је своје симпатије према Загребу и антипатије према Београду отворено исказивала.

У моменту кад се ови редови пишу (март 1921. г.) седи г. Пашић муку мучи да босанске муслимане поврати у коло држави верних елемената и да створи већину за доношење Устава. Вероватно је, да ће успети. Али ће цена бити врло скупа.

За то има да се благодари политици Светозара Прибићевића и другова му из „демократске" заједнице. Да није било њиховог двогодишњег харачења по Босни и Херцеговини, данас муслиманско босанско питање не би ни постојало.

„Демократе" су кроз пуне две године непрестано трубили по Босни, како су муслимани аге и бегови, како су они до земље дошли неправилним путем, и како они за земљу неће добити никакве накнаде. На тај начин су отерали муслимане у антидржавни табор. Данас пак сами „демократе" морају да нуде стотине милиона муслиманима, да би их приволели да помогну доношење устава.

Колики је злочин према интересима отаџбине у Босни починила „демократска" заједница види се најбоље из тога, што је она оне муслимане, који су се одавно признавали Србима, прогласила издајницима! Случај са г. Шерифом Арнаутовићем.

Шериф Арнаутовић је један од оних ретких муслимана, који се признаје Србином и то не крије. У политици био је против Загреба. У Загребу је увек гледао пионира Беча и Рима и радији је био Босну видети у заједници макар и са Маџарском него уједињену са Хрватском, без Србије. После слома Аустрије, он је био за директно

сједињење Босне са Србијом. И тог човека „демократе“ су просто проскрибовали. Др. Владимир Ћоровић је чак интерпелисао владу, како је она смела Шерифу израдити аудијенцију код Регента!

Кад би „демократска“ заједница иначе на свим пољима имала само колосалне политичке успехе, њен наопаки рад у Босни који је створио муслиманско питање, сасвим је довољан да је као политичку странку потпуно дисквалификује. Кад се међутим узме у обзир, да је она у свима крупним питањима била једна чисто негативна струја, онда се тек види: колика је несрећа за наш народ било стварање ове заједнице.

*

Погрешно би било схватити, да су сви ови политички људи, чијом се погрешном политиком дошло до овако рђавих резултата, или непатриоте или рђави људи. Има међу њима две групе у главном. Једна, која је своје било лично било партијске, групне или класне интересе претпостављала опћим народним и друга, која је ствари сувише идеалисала.

Идеалисте политичари, који су били у „демократској“ заједници, или који су њену акцију помагали, губили су из вида две веома важне чињенице: тежње Хрвата и намере туђинских елемената код нас, као и могућност, да ће наши непријатељи, а нарочито тучени Аустро-Мађари, оба ова елемента покушати да искористе и помоћу њих створе у младој нашој држави хаос и на тај начин омету њено консолидовање. На тај начин се даде, донекле, разумети њихово кокетирање са комунистима и њихова „Изборна Уредба“ за опћинске изборе у Хрватској, којом су дали изборно право и Немцима и Мађарима.

Да је у стварању „демократске“ заједнице било и идеалних мотива, и да су многи врло исправни људи веровали, да је њено стварење једини прави политички пут за наше унутрашње уређење, види се, међу осталим, и по томе, што је у почетку већина наше омладине пришло овој заједници. Али су много већу и јачу улогу играли они елементи, који су пред очима имали сасвим друге мотиве, а не опште интересе. И ти елементи, са доцније придошлим туђинским елементима, којима је ова група широм отворила врата, окренули су „демократску“ заједницу оним правцем, којим је она пошла.

За просуђивање политике ове заједнице, врло је карактеристичан факт, да је између њених дела и њених речи био такав јаз, да се они никако нису могли довести у сагласност. Тако н. пр. „демократска“ заједница је хтела, да њу сви сматрају као најчистију демократску групу, и ако је добра половина људи у њој била далеко од правог демократизма. Даље „демократска“ заједница присвајала је за себе и атрибуције крајњег напредњаштва и слободумља, док је чим је сама дошла на владу за време кабинета г. Давидовића постала чисто апсолутистичка група. Док је у привременом парламенту рачунала да има већину, док је била релативно нај јача странка, пре образовања парламентарне заједнице, привремено народно представништво било је за њу сасвим на свом месту и чак је имало карактер правог редовног парламента. Али, чим је образована под водством г. Стојана Протића парламентарна заједница, „демократе“ су осули ватру на привремено народно преставништво и нису му признавали чак ни право егзистенције. Чак су га назвали преваром народа.

Кад је приликом изгласавања поверења Давидовићевом кабинету опозиција из парламентарне заједнице оставила у скупштини само онолики број својих посланика, колико је било потребно да се са демократским посланицима достигне кворум, онда се показало да нису сви „демократски“ посланици дошли, и Давидовићева влада на два гласања није имала кворума. „Демократе“ су овакав поступак називали саботажом парламента и тако су због тога огорчено нападали опозицију, да је жешћих и бруталнијих напада немогуће замислити.

Међутим ускоро за тим, кад је образован други Протићев кабинет из парламентарне заједнице, они су хотомично саботирали скупштину, па чак и употребили техничку опструкцију. Сасвим су били заборавили што су кратко време пре тога говорили и писали.

И тако је ова група скоро у свим политичким питањима имала саме недоследности и лутања.

За једну странку, која хоће да је демократска у сваком погледу мора бити воља народа меродавна и за њу престављати светињу. А воља народа изражава се легално преко народних претставника, дакле у

парламенту. „Демократе“ пак, чим су осетили да у парламенту немају већине и да морају или дати оставку или се латити диктатуре, сасвим су заборавили, да су себе прогласили демократском странком и – извршили су прави атентат на народно претставништво. Прво су га одгодили, а после покушали да га указом распусте. Покушај им је пропао, јер Њ. Кр. В. Регент Александар није хтео указ да потпише.

Ретко је било кад и код којега народа овакве политичке појаве, као што је „демократска“ заједница. Најинтересантнија је, свакако, била њена штампа. Ту није било озбиљних листова, већ је све личило на плаћеничку штампу. Увек се пазило на водство, па чим се осети да водство жели, да се неко нападне, онда као по команди оспе се ватра из свију расположивих шанчева и свију калибара.

И тако је народ ову странку, ради ових њених особина, назвао: друштво за узајмно потпомагање.

*

Политика „Југословенства“ која је свој пуни израштај достигла у „демократској“ заједници, донела нам је, поред свих оних зала у унутрашњем нашем животу (извознице, корупција, протекционизам, финансијски хаос и т. д.) и једну огромну неприлику у спољној политици, а то је – црногорско питање. Многи ће се читаоци, можда, зачуђени запитати: Како то ? Откуда веза између „демократа“, Југословена и црногорског питања?

Али ипак постоји веза, и то тако јака, да се ње „демократе“ никад отрести не могу.

После новембарске Велике Народне скупштине у Поргорици од год. 1918. Црногорско је питање вољом народа скинуто било с дневног реда. Подгоричке закључке народ у Црној Гори је био одобрио и бивши краљ Никола који у оним данима никога у Црној Гори није имао ко би се био изјаснио у његову корист. Уједињење са Србијом, народ у Црној Гори је примио заиста са једним беспримерним одушевљењем и подгорички закључци били су просто један елементарни израз народног одушевљења.

Присталице краља Николе нису, додуше, тим моментом нестали, али је ситуација била таква, да су и највернији његови пријатељи сматрали, да је уједињење једина природна солуција нашег народног проблема, и да седом краљу не остаје ништа друго до да се чињеницама покори.

Писац ових редова зна из сигурних извора, да је чак и околина самога краља Николе и он лично онда сматрао, да је за њега све пропало, и да није помишљао ни на какве даљне акције.

И није требало да прођу ни пуних шест месеци, па да се ово народно расположење промени и код једног великог дела сиромашног народа у Црној Гори претвори у силну мржњу на нашу државу.

Црногорци су у овом светском рату силно страдали. Они управо ратују још од 1911. године (арнаутска побуна). На хиљаде кућа по Црној Гори попалила је аустријска војска за време окупације. Хиљаде и хиљаде најбољих мушких снага пропало је које на бојном пољу, које у заробљеничким и интернистичким логорима. А у земљи је непријатељ опљачкао био све.

Црна Гора се налазила у страховитој беди.

Па ипак, та пострадала, опљачкана, опустошена и у црно завијена Црна Гора, достојно је извршила 13. новембра 1918. године своју српску дужност прогласивши уједињење са Србијом.

Кад је извршено уједињење, прва помоћ која је требала да се од државе пружи, требала је бити намењена Црној Гори. Али, уместо тога у овој пресиромашној и пренапаћеној земљи шаљу се политички експоненти југословенства и завади се једна најљућа политичка борба.

Црногорски народ има врло много племићских особина. Неваљаство мрзи. Нигде ниткови нису презрени као у Црној Гори, И у тој и таквој средини југословенска „демократска“ странка покушала је да помоћу најморалнијих срестава ствара своју партијску војску.

Оваква политика ове заједнице у Црној Гори имала је ужасне последице за нашу народну ствар. Црногорци су схватили „демократско“ харачење у Црној Гори као дело и израз самог новог режима и курса државног, и разуме се, озлоједили су се и разочарали.

Видећи то, краљ Никола је, познајући добро Црногорце, употребио ситуацију за своје циљеве и онда су настале побуне, емиграције и сва она чуда и покори, која не дају мира оном иначе измученом народу ни нашој држави још и данас.

О „демократском“ режиму у Црној Гори и његовим штетним последицама за нашу општу народну ствар, требаће писати читаве књиге. Главно је овде да се утврди, да су партијски режим и кратковидост политичара ове групе у Босни муслимане отерали у хрватско коло, т. ј. у табор сепаратиста и федералиста, а Црногорце у наручје краља Николе и озлоједили их према новој држави. (Што је за особиту похвалу Црногораца, већина је ипак поред свега тога остала верна народном идеалу).

За своје циљеве у Црној Гори „демократска“ је заједница употребила омладину. Она је идеализам и искуство омладине, која је ствар народну заиста идално схватила, злоупотребила за своје себичне партијске интересе.

Али, док се омладини даде опростити, што је можда несвесно, помагала „демократски“ режим у Црној Гори, дотле се то никако не може опростити црногорским посланицима у привременом нар. Представништву, који су према нашем народу у том погледу учинили тежак грех, чији ће рад историја оштро осудити.

*

Нарочито поглавље захтева „демократско“ фавориозвање антидржавних елемената у нашој држави. При самом стварању ове странке, не само што су широм отворена врата партије и овим до слома нам непријатељским елементима, већ је чак рађено на томе, да ових елемената што више уђе у њу. Ишло се баш нарочито, да се сви анационални и антидржавни елементи окупе под заставу ове групе, како би се само дошло до већине.

У Загребу је јавно склопила југословенска „демократска“ заједница пакт са комунистима и приликом избора начелника града Загреба „демократски“ градски заступници гласали су за – комунисту. У Београду

су 4. априла 1920. године „демократе“ и комунисти приредили заједнички митинг и спремали заједнички пуч, који би управо, да су успели, значио државни удар.

Али врхунац „демократске“ дружбе са држави противним елементима у нашој држави достигнут је изборним пактом са комунистима у Мађедонији и њихово заједничко гласање против радикала у верификационом одбору уставотворене скупштине.

Уопште, цела политика „демократске“ заједнице у Мађедонији каогод и у Босни и Црној Гори носила је на себе карактер чисте деструкције.

Штета је, што се није при верификацији посланичких мандата скупштински верификациони одбор мало дуже и опширније позабавио изборима у Мађедонији, јер би нам открио сво наличје „демократског“ рада у овим крајевима.

А кад се запита човек: зашто све то, намеће се један једини одговор: ради већине. Већина, већина, помоћу које ће се оборити Пашић и радикали, то је био циљ. И томе циљу имало је да се подреди све друго, па и сами највиши државни интереси. И за остваривање тога циља допуштена су била и најнедопуштенија средства, морални су били и најнеморалнији поступци.

И кад данас посматрамо те исте људе, где су се окупили око тога истога Пашића и једино од њега очекују да земљу извуче из страшног хаоса, невољно нам се намеће питање: да ли су ти људи свесни својих дела за ово последњих неколико година?

За свакога искреног патриоту чудновато и несхватљиво изгледа нарочито фаворизовање непријатељских елемената од стране „демократа“. У Мађедонији они се друже са Бугарашима, њихове кандидате помажу бугарске комите, а они сами штампају изборне плакате на - бугарском језику. У крајевима, где има Арнаута, исто то чине са Арнаутима.

У Босни скоро сви црно-жути чиновници сакрили су се под њихов барјак и у бившој Троједници и Војводини највећи део туђинаца стао је уз њих.

Оваква политика довела је дотле, да су се у југ. „демократску“

заједницу збили сви они елементи, који су мрзели Србију и Српство. Реакција тога била је збијање Срба у једно коло, и тако радикална странка и против своје интенције, заслугом „демократа“ постаје чисто српска странка.

„Демократска“ заједница не само што није водила рачуна о тешком међународном положају наше државне и о многобројним непријатељима, који је окружују, већ је директ сама створила терен за наслон тих наших непријатеља на елементе у нашој земљи, који њима симпатишу.

Да би добила социјалисте у влади, „демократска“ је заједница пустила испод суђења све превратничке елементе који су били у затвору.

*

У нашој држави ми данас немамо правног поретка. Нико данас у самом Београду не зна тачно, шта је од српског устава остало још у важности и је ли уопште што остало од њега, или су разне министарске уредбе све слистиле. Исто тако је и са покрајинама и њиховим покрајинским уређењем. Министарске наредбе и уредбе измениле су и испретурале не само обичне законе, већ чак и темељне одредбе устава, основног закона земаљског. Законодавна власт пренесена је са парламента и краља на извршну власт – на владу. У том погледу иде се чак тако далеко, да и сами поједини министри издају уредбе са законском моћи. Данас једна министарска уредба, чак и без потписа владаоца, у стању је да мења не само законе, већ чак и уставне одредбе.

Шта то значи, при оваквом стању политичких прилика, како смо напред изложили, јасно је и за политичке аналфабете. И слобода грађана и њихов живот и имање – све је то изложено опасности, јер зависи од ћуди властодржаца. А колика опасност отуда прети грађанима ове земље најбоље показује случај т. зв. „Обзнане“ која је издата у виду огласа за какву забаву, која није публикована ни у „Народним Новинама“ у којима се сви закони и све уредбе публикују и која чак не носи ни потпис владаоца, а међутим њоме се један читав ред грађана лишава својих уставних права и слобода.

Бољшевизам у аграрној реформи, која је завела и конзенкветно спроводила „демократска“ заједница и бољшевизам у нашем правном поретку, који конзистентно спроводе скоро све владе од нашег уједињења, а у чему предњаче министри „демократске“ заједнице, створили су код нас правну несигурност, која прети да пређе у анархију. А што је најопасније: овај бољшевизам у законодавству ствара постепено погрешне правне појмове, уништава нормалну правну свест држављана, што може довести до катастрофалних последица.

Кад би у издавању ових министарских уредаба у овом, дакле, министарском „законодавству“, било неког система, неке логике и стварне конзеквентности, онда опасност не би изгледала тако велика. Али, несрећа је баш у томе, што су све ове уредбе саме створиле једно анархично стање, у коме се ни сами уредбодавци апсолутно не могу да снађу.

Колико се у овом погледу пошло странпутицом, и како је наш државни живот далеко од нормалног живота, макар и само формално уставних држава, најбоље показује овај случај: да ми ни те две пуне године немамо буџетског закона?

Кад се у једној држави дође дотле, да владе саме себи одређују буџет и саме себи исти одобравају, онда је ту потпуни слом парламентарног система, онда је ту по среди чист апсолутизам. А такав је случај данас код нас. И што је најжалосније, против тога се врло мало њих буни. Изгледа да је наш народ у овој општој пометености и трци за материјалним добицима изгубио смисао за одбрану својих права. Склон да и сам чини насиља и неправде, подноси народ и кад се она над њим врше. Иначе, како да се разуме ова чудна појава?

Ко се сећа, како је у Србији ма и најмање формална погрешка каквог министра, владе или партије у овом погледу изазивала и у скупштини и у јавности читаву буру, тај се заиста не може довољно да начуди, како се и у Београду и у целој земљи данас преко ових судбоносних појава олако прелази и не даје им се готово никаква важност.

Кад би за све ово постојали разлози vis major-a, кад би предлежало ратно или њему слично стање, па би рад парламента био немогућ, онда би се то могло разумети, бранити и правдати. Али кад се све ово

дешава уз наше законодавно тело, без кога нисмо никако били онда заиста за ово се не може наћи ни једне једине речи ни одбране нити оправдања! И кад наше потомство буде донело суд о нашим данима, осуда наша биће заиста страшна, али и заслужена.

У таквим приликама улазе наши народни посланици у уставотворну скупштину. Са таквим појмовима и двогодишњом праксом има краљевска влада да изради и предложи уставотворној скупштини уставни пројекат. У таквој психолошкој ситуацији има да се прави наш основни земаљски закон. У таквим приликама се поставља темељ нашој новој кући!

Је ли онда чудно, што су сви озбиљни људи код нас забринути и за устав и за будућност наше државе којој у оваквим приликама има да се донесе Устав!

*

Образовање странака у свим друштвима и у свим временима, откад историја бележи политички живот народа, вршено је на основу извесних принципа. Људи се групишу у политичке странке на основу једнаких погледа на државно уређење. Свака странка, свака политичка групација, при свом формирању, вођена је неким – идеалом. За постигнуће тога идеала странке постављају себи извесна правила, којих се морају придржавати. Али да се политичке странке, политичке групације врше на једном негативном темељу, са једним негативним принципом, то је реткост. То је, изгледа једино наш специјалитет.

Групе, које су образовале „демократску" заједницу, тако су различите и по својој прошлости и својим начелима, да је чак њихово приближење идејно, начелно, било просто незамисливо. Самостална радикална странка у Србији постала је због тога што је водство радикалне странке 1901. године направило са напредњацима један моментални споразум. Онда је за самосталце, чланове тадашње радикалне странке, било издаја страначког прогрма то, што је водство странке направило споразум са напредњацима, не одричући се ни једне тачке свога програма. А 1919. г. они су се просто стопили у једну странку са тим истим напредњацима, само да би срушили Пашића и радикале!

Да није било образовања југословенске „демократске“ стране, ствари у нашој држави пошле би сасвим другим правцем. Овако морамо да поновимо речи уваженог босанског првака г. Косте Мајкића: да ће нам историја као највећи грех уписати оснивање ове (демократске) заједнице.

*

Образовањем кабинета г. Пашића, настаје у нашој држави један нов политички одсек. Да ли ће се старе грешке и даље понављати, или ће паметнијим људима поћи за руком да наш државни живот поврате на превилан пут, ускоро ћемо видети. Двогодишње искуство испуњава нас силном зебњом. Размер политичких група у уставотворној скупштини такав је, да даје повода великој забринутости. Овакав размер био би сметња правилном развоју државног живота и у нормалним приликама. А како он може бити кобан данас, кад се тек темељи држави ударају, лако је појмити.

*

Завршујући ове редове ми не можемо пропустити, а да се не осврнемо на једну од врло неутешних појава код нас: на стање наше омладине. Успеси једнога народа и морални ниво његове омладине никад нису ни код једног народа стајали у већој опречности него што је то случај са нама и нашом омладином. У данима највећих тријумфа, наше народне ствари, у даним остварења најсмелијих идеала нашега народа, наша омладина је постала преставник најгрубљег материјализма. Највећи њен део је прешао у комунисте и стипендисте „демократске“ заједнице.

Оваквом стању наше омладине, доста је крив онај страшни светски рат, али свакако највише томе допринеле су политичке грешке, изнесене у овој брошури.

Траговима наше славе [985]

Кад сам први пут посетио *Пећску Патријаршију* и *Високе Дечане* мучила ме једна мисао: зашто су наши стари владари зидали своје велике задужбине увек у забитим крајевима, у клисурама, у подножју планина, а нису их постављали у центре промета, одакле би се имао на њих бољи и шири поглед. Размишљајући тако дошао сам и на *Морачу,* за чије зидање на оном месту, и баш у оно доба, тешко да можете наћи макар један разлог. За фрушкогорске манастире зна се да су их Срби дозидали у заклонитим увалама панонским, далеко од друмова, ради бојазни од упада турских. Али, у време зидања немањићских задужбина, ти разлози нису постојали. Није *Морача* подигнута у непроходном и забитом морачком стању од страха ма чије најезде, нити је из тих разлога изабран баш улаз у Руговску Клисуру за подизање Патријаршије.

Други су томе разлози.

Узрок овоме лежи у односу старих Срба према Богу и Васиони. Стари Срби немањићског доба дали су најлепши период хришћанског полета једном народу.

Бог је нешто велико и несхватљиво, нешто што наш ум не може ни схватити ни објаснити. С тога, и разговор с Богом, као нечим тајанственим и недокучивим, треба да се врши не помпезно, не у вреви и буци живота, већ повучено, у тишини, али и на оним местима где човек најјаче осећа своју слабост и ништавило према Богу и природи.

Високо стење Руговске Клисуре, над којим крстаре сури орлови, и о које се ломе муње и громови као и морачке хриди, где страховити хук Мораче, који трипут одјекује у доброј провалији међу Висовима, који штрче у облаке, места су, где човек увиђа: колико је сићушан он на овој земљи, а како је бескрајно велика снага онога, који управља свим овим, што се око нас збива.

Везу са Богом, додир са Творцем свега, Србин је тражио тамо где су Творчева дела била најјаче изражена, где је човек најдубље осећао Његову моћ.

985 др Лазар Рашовић, Траговима наше славе – кратки осврти, Нови Сад 1940, 5-19.

У тој тежњи: да буде што ближе Богу, Србин је хтео и пред лице његово да изађе што достојније. За прву мисао: за што ближи додир са Богом, тражена су места која показују сву чудесност и грандиозност његова тварања. Ово друго Србин је показао у величини и лепоти својих задужбина.

Хришћанство Немањићске државе, најлепши је период Хришћанства уопће у свету. Нађите у свету још један пример сличан поступку Немањина сина Раста – Св. Саве!

А Немањино умирање које је онако дирљиво описао Св. Сава у књизи *„Житије Св. Симеуна“* показује, како је хришћанска вера, или ако хоћете: хришћанска филозофија, дубоко владала бићем српског народа.

„Чедо моје, учини љубав, положи на мене расу, која је за потреб мој и опреми ме савршено обредом светим како ћу и у гроб лећи. И простри роговину на земљу, и положи ме на њу. И положи камен под главу моју да ту лежим, док ме не посети Господ, да ме узме одавде.“

Тако описује Свети Сава последње тренутке свога оца.

О, колико величине, колико духовне лепоте, колико дубоке филозофије у овом гесту једног владара!

А Св. Сава наставља: *„Чудо беше гледати: која се бојаху на све стране, он се могаше видети као један од туђинаца, убог, расом обавит, како лежи на земљи, на рогозини, и камен му под главом.“*

Сравните са овим оне народе, које истичу због њихове цивилизације, а чији се владари и у гробу не могу растати од земаљскх блага и из чијих се гробница ваде читаве ризнице злата.

*

Величина једнога народа цени се по томе: каквог трага је који народ оставио на пољу културе света уопште, што је он дао од себе оригиналног и чиме је задужио људски род.

Доба наше немањићске државе јесте доба наше славе, нашега успона, доба у коме смо ми показали целом свету нашу вредност као народа.

Перо Слијепчевић у својим *„Огледима“* (Савременик Српске Књижевне Задруге 1934. године) каже на једном месту:... „ни у једном народу православља, па ни у грчком, није сачувано толико споменика, као у нашем: то стоји и то не много.“

А познати француски научник Мије, који је својим радовима о нашим старим задужбинама задужио наш народ, констатује: да је уметност, унесена у наше старе немањинске задужбине, најбогатија од свих група које смо наследили од хришћанског Истока. На конгресу византолога у Београду констатовано је и наглашено: да Ренесанса није почела на западу, већ код нас Срба. Руски научник Окуњев и Француз Мије отворено су ово рекли целом свету, а нарочито Европи, која би требала да се дубоко постиди за своје поступке према нама све до Херцеговачких Устанака, Берлинског Конгреса на овамо!

Аустро-Угарској је дат мандат да окупира српске провинције Босну и Херцеговину у име европске цивилизације, а заборавило се: да ту живи један народ, који је победио Византију и дао Европи једну свежију и бујнију цивилизацију, чије трагове и величину показују дивне немањићске задужбине.

На Косову је срушено Царство Српско, али је српски народ ипак задржао отоманску најезду и са њим се хрвао кроз пет векова, да би остала Европа могла да се у миру брине о свом напретку. Цивилизована Европа не само што није правилно ценила ту улогу српскога народа, већ смо ми за њу све до чудесних прегнућа из 1914-1918. год. били „Балканци“. Требало је да дођу наши подвизи у години 1912, да два пута до ноге потучемо велику Аустрију, да понесемо свој крст преко албанске голготе, да пробијемо солунски фронт, - па тек онда да се Европа тргне и на нас погледа другим очима.

Онда је тек отворено призната истина: да смо ми дали о себи доказа особина једнога великог народа.

Са дубоком побожношћу, са великим усхићењем и дивљењем, а и са патриотском гордошћу и поносом сатима сам стајао пред мермерним колонама и стубовима *Високих Дечана.* Ако хоћете да осетите и видите: шта смо ми били у доба наших краљева и царева, пођите у та света места. Пођите да се огрнете једним сазнањем и окрепите једном

вером, сазнањем: *да није било Косовске трагедије, ми би данас били међу оним народима, који корачају на челу цивилизације човечанства, а вером: да наш народ треба тек да одиграа своју улогу у људској историји.*

Стручњаци вам ни данас нису у стању да објасне две ствари, које вас у *Дечанима* испуњавају дивљењем: одкуда је мермер, из којега су сазидани Високи Дечани, а одакле су и како су довучени огромни мермерни стубови са великим подножјем и наглавним украсима. И при данашњим техничким средствима то би био потхват за дивљење! А какво тек дивљење мора да изазове помисао у вези са техничким средствима онога доба!

У Патријаршији постоји један саркофаг, за који предање каже, а и врста камена то потврђује: да је донесен из најгорњег дела Руговске Клисуре, са најгорњих руговских планина. Донети тај огромни камени блок кроз Руговску Клисуру данас, кад постоји одличан колски пут, било би право чудо технике!

На који начин и каквом снагом је донесен тај огромни камен кроз један предео, куда се човек тешко вере и куда једва може да прође?

И тако редом. Свуда ћете наићи на дивљења. Свуда се сретате са нечим великим. Многе ствари вас изненађују.

Грачаница вас задивљује савршенством стила. Градитељ Грачанице достигао је врхунац. Уметници који су радили планове за велики храм Св. Саве у Београду, сви су се кретали око Грачанице. Али пошто нису хтели да је напросто копирају, отступали су и показали једну истину: да је Грачаница један тип у стилу и да се може или напросто копирати или унаказити. Они су изабрали – ово друго!

Истакнуто је напред какву уметничку вредност претстављају остаци нашег црквеног сликарства у нашим старим манастирима. Ту има реткости којих не налазите ни код једног народа.

Окуњев је утврдио: да смо ми у средњем веку у црквеном сликарству дали нешто сасвим ново. Ту Србе називају *победитељима Византије*. Слијепчевић у својој поменутој књизи истиче: „да је ондашња Србија показала у томе више слободе према Византији, него Далмација према Италији.“

Један од најстаријих радова, по уметничкој вредности врло редак, јесте онај на лику Христосовом у Св. Клименту Охридском. А имате их и у другим манастирима. Имате детаља, којих нигде иначе на налазите.

И ако би се узело, да су Византинци били први учитељи Срба и у сликарству и у грађевинарству, мора се опет констатовати: да су се Срби отргли зависности од Византије и да су показали оригиналност и у мотиву и у распореду и у изради, и у детаљима. Ђаци су претекли учитеље.

Кад читате народну песму: „Зидање Раванице", а нарочито ово место:

„Ударићу темељ од олова,
Па ћу цркви саградити платна
Саградићу од сребра бијела,
Покрићу је жеженијем златом
Поднизати дробнијем бисером
Попуњати драгијем камењем..."

Чудите се богатој машти народног песника. Али, ова машта није без основа. *Темељ њен се налази у уметничкој раскоши наших старих задужбина, у великом замаху нашега Царства.*

Тиме се да објаснити и оно описивање раскошног одела наших народних јунака из народних песама: самуркалпак, чекркли-челеннка, пера позлаћена, коласта аздија, токе позлаћене и т. д.

Наш народ знао је важност својих манастира. Умео је он да оцени и њихову уметничку и њихову историјско-националну вредност. И зато је и поникла песма: *„Милош у Латинима"*. И кад Латини доводе Милоша пред бијелу цркву Димитрију и хвале се њеном величином и лепотом, Милош им одговара: „Да ви знате наше манастире, наших славних цара задужбине, какови су и колики су..." „Шта је Ваша црква Димитрија!"

Да се неби можда, рекло: да су стари српски владари зидали задужбине, јер су имали доста блага, па су плаћали богато мајсторе да оставе споменике и задовоље људску таштину, ја сам навео опис

Немањине смрти, код које се види један дивни хришћански дух, једно дубоко филозофско схваћање света и религије.

Архиепископ Данилио у свом делу: *„Житија Краљева и Архиепископа српских“* наводи зидање манастира Градца по Краљици Јелени, која жељу за грађење манастира овако изражава:

О, пресвета моја Владичице господ̑о Дево Богородице, погледај скрушење моје и смилостиви се на немоћ моју. Јер ово се усуђујем бедна топлој ти заштити надајући с у обилну милост твоју и просим и молим ти се: даруј ми храбрости и љубав вере срца чиста, да почнем у Господу и свршим храм у име твоје свето, у коме ће се прославити име Сина твога и Бога мојега...“

Не, српске средњевековне задужбине нису дело богатих владара, који су из пуке таштине хтели да оставе после себе трага. *Оне су плод једне дубоке вере и резултат једне велике снаге.*

„Јер видим, како је све људско таште, како све то неће остати до смрти. Неће остати богатство, нити ће сићи слава, јер дошавши смрти све ово погуба. Због тога се узалуд узбуђујемо. Кратак је пут којим идемо, дим је житије наше, пара, земља и прах. За мало се јавља па брзо мине. Зато је у истину, таштина све. Јер живије ово сен је и сан“... (Свети Сава из: „Житије Светог Симеуна“.)

Овакав дух владао је код наших владара, који су оставили дивне споменике – наше манастире.

Кроз своје задужбине, српски владари су давали израза својој великој привржености Христовој вери, одуживали један дуг Богу и с њим долазили, кроз молитву, у везу.

А невероватно велики број тих манастира, у сравњењу са другим народима, расејаних од Јерусалима, преко Свете Горе по целом Балкану, Грчкој, Италији, Бугарској и Румунији (Тисмен и Водица) сведочи о величини нашега средњег века, о великом ходу, који је преко Душана уперен био на византијски престо, а који је косовска трагедија пресекла.

Историја наших старих манастира, то је историја нашега просвећеног средњег века. Како је ишао развитак и снажење наше државе тако су ницали и манастири. И то иде упоредо и просторно и по значају.

Онако, како се ширила држава, тако су ницале задужбине. А са успоном државе, расла је упоредо и величина и лепота задужбина.

Наше старе задужбине уједно су и међе нашег Царства. Бојана, Морава, Вардар, Лим, Охридско језеро, све су то места, где су наши цареви и краљеви потврдили Српство. А та потврда велика је и значајна. У зидању манастира нација је давала доказа о себи: о својој вредности.

Да ли је пуки случај или нешто више: да је прва штампарија на Балкану поникла међу Србима и то – у једном манастиру? Цетињски манастир набавио је прву штампарију.

Наглашено је, да је доба немањићске државе – наш просвећени средњи век. Је ли то претеривање? Ако сумњате, уђите у та жаришта наше старе културе. Наићи ћете на једну веру, једну филозофију, једну уметност које ће вас изненадити. Фреске наших старих манастира пуне су и уметничких вредности и уједно израз једне дубоке филозофије. Имате ви ту, на зидовима, у сликама: историју, етику, религију и филозофију.

Ми још нити смо схватили нити се трудимо да схватимо: величину просветних радника, чији су се радови сачували у нашим манастирима. Стара наша Еванђеља и друге црквене књиге („Мирослављево Еванђеље", „Шишатовачки Апостол" и др.) препуне су доказа једне богате духовне културе и уметности.

Куда год корачате кроз та света места, наилазите на велике трагове једног моћног Царства, које ми још не познајемо, а и не трудимо се да га упознамо.

Једна фигура из тих знаних и незнаних културних неимара нарочито се истиче. Њу је дубоким инстиктном осетио наш велики песник Милан Ракић и посветио јој ону дивну песму.

Јефимија

Владарка и калуђерица, удовица Деспота Угљеше, појава је, о којој би се дало и којој би требало много писати. Чудан смо уистину народ ми Срби. Док други народи измишљају велике ствари у својој прошлости, да би створили васпитне примере и на томе зидали будућност, ми имао расуто културно благо по Светој Гори, на обалама Охридског

језера, у долини Вардара, по Рашкој и Морави, свуда и треба само да покупимо то благо и покажемо га свету, а ми то не чинимо. Је ли то претерана скромности или неопростива немарност?

Од монахиње Јефимије има више сачуваних радова. Позитивно се зна за њен вез на завеси у Хиландару, за један вез на покрову Цара Лазара, који се чува у Манастиру Врднику, на једној икони, а и један вез у Румунији. Њена посвета Цару Лазару таква је, да би је требало унети у читанке за средње школе, како би свако српско дете знало о њој. Ради важности њене ево је у целости.

Јефиминијина похвала Кнезу Лазару

„У свему што је красно овога света васпитао си се од младости своје, о нови мучениче, кнеже Лазаре, и крепка рука Господња међу свом господом земаљском крепка и славне показа те. Господствовао си земљом отачаства свога, и свим што је добро развеселио си уручене ти Хришћане, и мужанственим срцем и жудњом побожности изашао си на змију и непријатеља божанствених црква, расудив да не може трпети срце твоје да гледа Хришћане отачаства ти потчињене Исмаилићанима, па ако у том не успеш, да се и обагриш крвљу својом и да се придружиш војницима цара небеског. Тиме су ти се обе жеље искпуниле: и змију си убио и мучења венац примио си од Бога. И сада не баци у заборав драга ти чеда, која си сироте оставио одласком твојим. Јер, пошто си отишао у вечна небеска весеља, многе туге и боље обузеше драга ти чеда, и у великој тузи живот проводе, јер владају њима Исмаилићани, и треба нам свима помоћи твоје. Зато се молимо, моли се општему владици за драга ти чеда и за све који им с љубављу и вером служе, јер су великим јадима спутана ти драга чеда. Јер они који једу хлеб њихов, дигоше на њих велику заверу, а твоја добра у заборав бацише, о мучениче. Ако си и прешао од живота свога, тугу и бољке чеда својих знаш, а као мученик слободе имаш као Господу. Преклони колена твоја ка Господу, који те је венчао мучења венцем, проси да драга ти чеда богоугодно проводе у добру дуговечни живот, моли да православна вера богато стоји у отачаству ти, проси да победилац Бог да победу

драгим ти чедима, кнезу Стефану и Вуку над видљивим и невидљивим непријатељима, јер, ако примимо помоћ од Бога, теби ћемо хвалу и захвалност одати. Сабери збор својих сабеседника, светих мученика, и са њима моли се Богу који те је прославио: јави Ђорђу, покрени Димитрија, увери оба Теодора, узми Меркурија и Прокопија и четрдесет мученика Севастријских не остави, јер у њихову мучењу војују драга ти чеда, кнез Стефан и Вук, моли да им се да од Бога помоћи. Дођи нам, дакле, на помоћ, ма где да си. На моје мале приносе погледај и за велике их сматрај, јер ти не принесох похвалу колико ти припада, већ колико ми је сила малога ми разума, зато и малу награду очекујем. Али, ниси ти, о мили мој господине и мучениче, малоподатљив био ни међу трошнима и маловечнима, а колико више међу непролазним и великим, што си од Бога примио, јер си мене телесну туђинку међу туђинцима, хранио изобилно, а данас те молим да ме двоструко храниш, и да утешиш буру љуту душе моје и тела мојега. Јефимија усрдно приноси ово теби, Свети."

*

„Јефимија ћерка господара Драме,
И жена Деспота Угљеше, у миру
Далеко од света, пуна верске таме
Везе свилен покров на дар манастиру.

Покрај ње се крве народи и гуше
Пропадају царства, свет васколик цвили –
Она, вечно сама, на злату и свили
Везе страшне боле отмене јој душе

И у мучне часе народнога слома,
Кад светлости нема на видику целом,
Ја се сећам тебе и твојега дома,
Деспотице српска с калуђерским велом!"

Кад је Ракић испевао ову дивну песму, он је осетио сву величину ове ретке жене, сву лепоту њене племените душе.

Осећате ли при читању ове дивне Јефимијине посвете, како из сваког ретка бије нека величина. Осећате једну дубоку веру и једну широку хришћанску културу. Ово је и песма и то дивна песма у прози.

Јефимија лије сузе за изгубљеним царством. Она је познавала сву његову величину, и зато је њено срце препукло од бола због велике трагедије њенога народа.

Неоспорно је, да само велики догађаји остављају видне трагове и у природи и у људском друштву. Велики појединци стварају епохе у својим народима, а велики народи видно бележе свој ход кроз историју човечанства.

Српски је народ на страницама светске историје достојно себе обележио и потврдио.

*

Да ли је садашње поколење српско свесно блага, које представљају величанствени остаци негдашње салве и величине нашега народа. Мени се чини да није. Јер, ето, потребно је било: да један Француз, велики научник Мије, годинама проводи време по Старој Србији, да би изнео пред цео свет то непроцењиво благо наше.

Један човек осетио је ипак вредност тога великог и неисцрпног блага нашег: а то је био блаженопочивши Краљ Александар Ујединитељ. Он је нашим манастирима посветио био сву своју пажњу и њему се има много да захвали на напретку рада око очувања и прибирања тога блага.

Стара Србија! О, колико је драго ово име! О, какви се све осећаји буде при помисли на ову славну колевку Српства!

Идите тамо, Српчићи млади и Српкињице. Пођите и посетите бистре изворе старе наше културе и напојте се вером и окрепите снагом праотаца својих, да би лакше могли крчити пут будућности свога народа.

А тамо је све велико и свето: Патријаршија, Грачаница, Студеница, Високи Дечани, Марков Манастир, Старо Нагоричане, Св. Јован Бигорски... али ко да изброји све то. Пођите и видите.

На сваком кораку тамо се сретате са траговима једне велике прошлости, траговима славе и величине наше. Пођите тим траговима, јер само тако ћете бити достојни потомци својих великих и славних предака.

Српска Света Гора [986]
(Национални значај Фрушке горе)

Ако један народ упоредимо са дрветом у шуми, онда је корен дрвета прошлост народа, стабло и грање са лишћем садашњост, а плод његова будућност. Ако је корен дубоко раширио своје жиле у земљи, онда су и први и најважнији услови за напредак дрвета ту. Али, може се десити, да и поред дубоко и широко разгранатих жила дрво опет не напредује, јер је стабло услед неке спољне непогоде настрадало. Дошли су људи, па су му за своје потребе или огулили кору или начинили други квар, или га је, пак, олуја савила и оштетила. У том случају неће дрво имати ни плода, јер иако има добар корен, покварено је оно, што одржава везу између корена и плода, а то је стабло.

Тако и народи, ако им се из ма каквих разлог поквари стабло, садашњост, изгубе везу са кореном, са прошлошћу, и пропадају. Не помаже им ништа прошлост, па ма како она била велика и сјајна.

Поборници разних друштвених теорија заборављају једну освештану истину: да су људи и као појединци и као скупине, природни створови и да закони природе вреде исто тако за њих као за цео космос. И зато, свако грешење о те основне природне законе немилосрдно се свети свакоме живоме створу, „малом мраву ка гордоме лаву“ (Његош), ситној травки ка и поноситој јели, јату голубова, роју пчела исто као и људској заједници.

986 др Лазар Рашовић, Траговима наше славе – кратки осврти, Нови Сад 1940, 20 - 34

Апсолутно и без изузетка!

Уколико је корен једнога народа, његова прошлост, здравији, у толико су услови за његову садашњост и будућност бољи. Али да би се сокови разгранатог корења могли потпуно и успешно искористити за садашњост и будућност, потребна је здрава веза са кореном.

Догађаји у светском рату 1914-1918. год. били су школа за народе. Али се десио парадокс, као што се међу људима врло често дешава: да су људи из те школе извукли не оно што им је та школа пружила – већ сасвим супротно. Светски рат је пружио народима поуку: да могу опстати и имати будућности само они народи, који имају велику прошлост и здраву садашњост. И уместо да народи приме ту велику поуку, они су се почели утркивати: ко ће пре и радикалније да упропасти везу прошлости са будућношћу, ко ће пре и јаче уништити стабло свога народа.

Човек се огрешио о природне законе, и казна је врло брзо дошла у авети садашњег ужасног рата.

*

Да ли сте размишљали о томе: по чему је данас позната Фрушка гора у нашем народу? Ако нисте, узмите наше дневне листове, а и повремене часописе, па ћете врло брзо наћи, како се наглашавају знаменитости Фрушке горе. И то доста крупним словима. Чим падне снег, спикер са нашег радиа објавиће: колико је висок снег на фрушкогорском Венцу, каквог је квалитета и какви су изгледи за скијање, или како Словенци кажу: смучање. Дневни листови биће пуни извештаја о забављању наше безбрижне омладине. У Српској Атини постоји друштво „Фрушка гора“. Знате ли његову сврху? Гајење и унапређивање племенитог позива – туризма. На фрушкогорском Венцу се налази диван туристички дом. Од раног пролећа до позне јесени ту се скупља свет на хиљаде. Недељом је на Венцу толико аутомобила, да се тешко прогурате до дома. Чувена је Фрушка гора и по дивним виноградима и одличном вину. Ко не зна за „Фрушкогорски бисер“?

Али ако запитате кога из бројних луксузних аутомобила, који недељом јуре на Венац са свих страна: какво национално благо крије та света гора – тешко да ће вам сваки хиљадити знати да одговори.

*

У својој гигантској борби са Отоманским Царством, српски народ је показао отпорност и храброст какву не пружа историја ни једног народа на свету.

У страшном рвању на Косову рањено је Српско Царство, али оно није било уништено, и ако је Српска Круна у крви потонула. Српско Царство је личило на великог рањеника, који се рањен и искрвављен бори, пада, поклеца у тој страшној борби, али се не предаје.

Цео херојски период српских Деспота није ништа друго до борба рањеног дива, који се не предаје.

У томе страшном и крвавом рвању после косовске трагедије померају се места упоришта за борбу. Та упоришта иду са југа на север.. Српска црква је и у немањићској држави била национална, али после косовске катастрофе, она потпуно преузима духовно и национално водство народа. Српски манастири постају места за тајне састанке осветника, ту ничу школе и духовна жаришта, ту се скупљају и чувају драгоцени остаци сјаја и величине Царства Српског. Ту се напајају млађа поколења вером, која ће једног дана довести до горостасног замаха Карађорђа и Милоша.

Борба се наставља. Хришћанска Европа увиђа своју погрешку, што није српском мученику Цару Лазару благовремено пружила помоћ и отклонила косовску несрећу. Војска хришћанске Европе показује каткада и успехе. Потискује Османлије чак дубоко у Македонију. А у тој борби Срби играју главну улогу. Но срећа је променљива. Чим Османлије покажу успех према хришћанској Европи – настају све страшнији дани за српски народ.

Шта је све српски народ поднео у исполинској борби за хришћанску цивилизацију, не показује толико ни косовска жртва, колико величанствена трагедија српског владара – несретног Деспота Ђурђа Бранковића.

Сегединским миром од 1444. год. завршио се био један период борбе са успехом. То је био само један предх. У то време два сина старога Деспота налазила су се у турском заробљеништву у Азији: Гргур и Стеван. Миром је враћена деспоту Ђурђу Бранковићу Деспотовина, а требали су да се ослободе заробљеништва и његови синови. И збиља: јавља се из околине Султана, да се Гргур и Стеван враћају. Отац хита у сусрет синовима и: ох ужаса! Оба сина вида ослепљена! Онесвешћен стари српски Деспот пада на земљу!

Да ли је Творац Васионе ове муке пустио на српски народ да га искуша као Јова, или је то било потребно искупљење слободе хришћанске Европе, која се и сувише свирепо одужила томе витешком народу за непроцењиве услуге, усрећујући га разним окупацијама и анексијама.

*

Постепеним помицањем упоришта за борбу после косовске битке почели су да ничу фрушкогорски манастири. Духовна и национална жаришта српскога народа, преношена су из немањићских задужбина: Пећске Патријаршије, Дечана, Грачанице, Студенице, Милешеве, Жиче, у нова уточишта, која су почела ницати у увалама и на падинама Фрушке горе.

Услови за ово померање били су повољни. У Срему се налазио велики број Срба још од прве сеобе наше на Балкан. Познато је да су при тој сеоби многи Срби остали у данашњој Војводини и Срему. А тај број није био мали. У осталом за то је најбољи доказ постојање Срема као Краљевине Српске.

Зар није краљ Драгутин пуних тридесет и четири године носио искључиво титулу Краља Срема? (1282 – 1316. В. Бранко Стрика „Фрушкогорски манастири“, Јиречек: „Историја Срба“ трећа књига, стр. 8.)

И тако је поникло шеснаест манастира, и то петнаест у Фрушкој гори, на једном простору, који у правој линији од истока на запад не износи ни 60 километара, а шеснаести је (Фенек) нешто удаљенији од Фрушке горе.

Та нова духовна жаришта српскога народа јесу: Крушедол, Шишатовац, Раваница (Врдник), Хопово, Јазак, Беочин, Гргетег, Раковац, Бешеново, Кувеждин, Петковица, Привина Глава, Ђипша, Велика Ремета, Мала Ремета и Фенек.

То су неисрцпне ризнице духовних и националних вредности српскога народа. Ти свети храмови чувају доказе о великој историји нашој, коју наши данашњи нараштаји, изгледа мало познају.

Када сам пре тридесет девет година, као дете, први пут прошао пругом Загреб-Београд, на целом путу, док је воз ишао поред Фрушке горе, ја сам са капом у руци, гологлав, као пред светим дверима, побожно гледао са прозора вагона на плавичаста брда нашега Атоса.

Та плава брда за мене су била светиња.

У истини, она то и јесу.

Тамо, међу тим плавим бреговима, налазе се мошти два последња српска Цара: Цара Уроша и мученика косовског Цара Лазара. Светитељске мошти Цара Уроша налазе се у Манастиру Јаску, а Цара Лазара у Раваници. У Манастиру Шишатовцу почива тело Деспота Стевана Штиљановића, а у Крушедолу су остаци светитељских Мошти Св. Мајке Ангелине, Св. Деспота: Стевана, Јована и Максима. Осим ових, налазе се тамо гробови безбројних духовних и националних вођа српског народа који су кроз нашу мучну и крваву историју водили свој народ и високо дизали заставу слободе и независности.

На крајњем западу Фрушке горе, близу манастира Привине Главе, налазе се остатци чврсте српске страже на том делу српског Атоса. То су развалине града Беркасова. Године 1476. ту је српски Деспот Змај Огњени Вук дочекао једног од најкултурнијих владара угарских Матију Корвина и с њим преговарао о успостављају добрих односа између српске Деспотовине и Угарске. (Види: Mon. Serb, 541, Јиричек: „Историја Срба“, књига 4, стр. 124).

За мучеништво српскога народа и за свирепост судбине, која је према њему била окренута више и немилосрдније но према ма коме другом народу, карактеристично је то: да је једна владарка хришћанске Европе, за коју је српски народ понео свој крст на Голготу, Марија Терезија: наредила да се српски град Беркасово поруши и да од њега

подигну две католичке цркве. Католичка црква у Кукујевцима, највећа католичка црква у Срему, сазидана је од материјала срушеног града Беркасова.

Фрушкогорски манастири пуни су најразличитијих драгоцености из српске прошлости, који престављају једно непроцењиво народно благо. Ту су најстарије црквене књиге, разни други црквени предмети, уметнички израђени од чистога злата и сребра. То су старе српске Србуље, ту су слике и фреске, и све то са архитектонском вредношћу самих манастира представља велико историјско благо наше.

Вељко Петровић и Милан Кашанин у својој књизи: „Српска уметност у Војводини" (Нови Сад, издање Матице Српске, 1927.) кажу: „То је било једно време седиште уметничке делатности, у Фрушкој гори, поводом које се може рећи, да има мало крајева српских, у којима се, као у њој, тако наблизу и тако брзо подигло толико архитектонских споменика, израдило толико слика и уметничко-занатлијских објеката."

А Бошко Стрика, у својој књизи „Фрушкогорски манастири" (Загреб, 1927.), на страни 52. вели: „У Фрушкогорским манастирима је успешно настављен био просветни рад, који су калуђери вршили по старим српским задужбинама. Фрушкогорским манастирима може се захвалити, да су се у најтежим приликама сачувале наше старине, драгоцени споменици наше славне прошлости."

Ако упоредимо наше старе манастире Краљевског и Царског доба Немањића са фрушкогорским манастирима, уочићемо: да све задужбине немањићског доба показују један сталан успон, па су и у уметничком погледу израз једног сталног развоја, док су напротив манастири Фрушке горе ницали у трзајима рањенога Царства и имају печат неповезаности и фрагментираности у свему. То су били шанчеви, бусије, где је сабрана народна снага за даљну борбу. То су уједно била и склоништа, куда су похрањиване националне вредности, којима је у старим крајевима претила пропаст од турског завојевача. Док немањићски манастири показују стабилност развоја једне културе, фрушкогорски манастири су израз једне борбе и грчевито рвање за спасавање националне културе, којој прети уништење. Историја фрушкогорских манастира јесте углавном историја српске државе за време Деспота.

Судбину Срема – Краљевине Краља Драгутина – делили су фрушкогорски манастири, па кад су Турци рушили српске градове по Срему: Купиник, (Купиново), Беркасово, Моровић, Сланкамен, рушени су и манастири, а после у срећнијим часовима, поново дизани на старим рушевинама, или поред њих зидани сасвим нови.

Ако се удубите у тај проблем постојања манастира у Фрушкој гори, у историју њихових дизања и падања, ако добро уочите све теренске и техничке тешкоће за подизање оваквих грађевина на овим местима, куда често и данас, кад падне киша, једва можете доспети колима, онда вам излази пред очи једна неизмерна снага и вера једног народа, који је на сваком кораку потврђивао: да се не да искоренити, да је способан за живот и културу, једном речи: да је велики.

И заиста: само велики народи остављају овакве трагове.

Доказано је да у животу имају успеха само они људи који имају вере у себе. То правило, које вреди за појединце, закон је и за народе. Само они народи, који имају једну дубоку веру и своју мисију, остављају значајне трагове на свом путу кроз историју.

Ове дубоке бразде, које је српски народ заорао на историјској и културној њиви Европе, показују: како је тај народ имао једну дубоку веру у себе и своју мисију, показају једну гигантску снагу у очајној неједнакој борби која му је наметнута.

Борећи се са великом Османлијском имепријом, српски народ је тражио наслон на друге хришћанске државе средње Европе. Он је у томе прилазио тим државама са детињском наивношћу, верујући, да је Христова вера свуда иста, и да ће ти Хришћани Европе примити њега онако искрено, како је он прилазио њима.

И страшно се разочарао!

Та хришћанска Европа користила се снагом и храброшћу српскога народа док јој је то требало за њену властиту одбрану, а чим је опасност удаљена од ње, одмах је показивала сву лицемерност и перфидност, и управо крваву превару и издају према српском народу. Историја Српског Војводства речити је доказ о томе.

И тако је српски народ уместо да је у хришћанској Средњој Европи нашао уточиште и потпору у својој крвавој петовековној борби, он се нашао између два непријатеља, оба опасна и свирепа.

Историја покушаја колонизације Срема од стране Хабзбурговаца показује, какву су тешку борбу Срби имали да издрже на два фронта. Кадгод је Аустрији била потребна српска помоћ у борби против Турака, запљуштале би привилегије и декрети, титуле и почасти – да се све то одрече онога момента када опасност прође!

Хабзбурговци су увиђали: какву снагу за српски народ представља Срем са Фрушком гором, па су направили план да разбију српску компактност, да ослабе српску снагу путем колонизације. И тако су никле поједине немачке оазе у Срему.

Уместо захвалности и награде: свирепа перфидност и крваво непријатељство. Али све је то само још јаче челичало српски народ и давало му нове снаге за даље потхвате.

*

Кад су настали тешки дани за српски народ у неједнакој борби са моћним завојевачима из Азије, очи српскога народа инстиктивно су се окренуле Русији. Српска црква је нарочито била неуморна у том тражењеу спасења од велике братске, православне Русије. По фрушкогорским манастирима има велики број докумената који показују ту делатност српске цркве. Има ту црквених књига, донесених из Русије, поклона, записа, бележака. У манастиру Кувеждину чува се једна необична ретка старина: путир, који је руски цар Иван Грозни поклонио манаситир Милешеву, а доцније су га калуђери склањајући се испред турске најезде, пренели у Кувеждин.

Фрушкогрски манастири обилују мноштвом разних културних споменика нашега средњег века. У манастиру Великој Ремети написао је јеромонах Јеротеј Рачанин први путопис у српској књижевности. Штета је велика за нашу културну историју, што Рачанин није био образованији. Његово знање није било у сразмери са његовом вољом и енергијом. Јосиф Шафарик пронашао је у манастиру Крушедолу чувени Копорански Летопис, који је године 1453. написао ђакон Дамјан у Копорину. Овај Летопис представља такође један редак прилог културној историји нашег средњег века. У манастиру

Шишатовцу чувају се неколико значајних црквених књига из најстаријег времена наше цркве, а међу њима је најважнији т. зв. Апостол Шишатовачки, који је написан за доба Краља Стефана Дечанског. И по важности и по изради овај апостол долази одмах до Мирослављева Еванђеља. Овај значајни културни споменик написао је калуђер Дамјан године 1324. У граду Ждрелу код Пећи. Шафарик нарочито истиче важност ових шишатовачких споменика.

Манастир Раковац, поред осталог, чувен је по познатом Раковачком Рукопису, који се сматра најстаријим Србљаком у нашој црквеној књижевности. У Беочину се чува један врло интересантан културни споменик, т. зв. Рачански Поменик. Овај рукопис пренели су овде калуђери манастира Раче, који се налази у ужичком крају, а подигао је Краљ Драгутин.

Има у фрушкогорским манастирима и фрески, од којих су нарочито важне оне у манастиру Петковици. Неки писци сматрају ове радове прворазредним и због тога истичу овај манастир као велику кулутрно-историјску знаменитост. Фреске манастира Велике Ремете у поменутој књизи Вељко Петровић - Кашанин истичу се међу најлепше. Лепе радове у овом правцу престављају остаци фрески у Манастиру Хопову и у Богородичиној цркви у Крушедолу.

По фрушкогорским манастирима има доста врло лепих сликарских радова, затим дрвореза и бакрореза. Бакрорези су нарочито чести и издвајају се по уметничкој вредности. Првокласан је бакрорез: лик Цара Лазара у Врднику, где се налази и његов лик израђен у дрворезу, затим икона Богојављења у манастиру Великој Ремети. По уметничкј вредности не изостаје иза ових ни слика Цара Уроша у бакрорезу, која се налази у манастиру Јаску, а представља младога Цара у царској порфири, са жезлом у десној и повељом у левој руци. Леп је бакрорез и слика Деспота Стевана Штиљановића у Шишатовцу, мада по уметничкој вредности иде у ред иза оних, које смо напред навели. Уметници, који су радили бакрорезе, оставили су доста радова, који представљају поједине манастирске цркве и конаке са околином, али су то слабији радови. Изгледа, да су и ти мајстори у бакрорезу првенствено били иконографи, па им је израда портрета и икона боље полазила за руком, него пејзажи, где је требало више фантазије и разноврсности.

*

Какав је замах српскога народа био у Војводини и Срему након велике сеобе нека покаже та околност: да су ускоро после сеобе поникле епископије: у Темишвару, Карловцу, Будиму, Мохачу, Вршцу и Јегри. А за снагу нашу у Срему за време деспота најречитије говори прошлост српских тврђава: Купинова, Беркасова, Сланкамена, Ирига, Митровице и Земуна.

Задужбине наших Краљева и Царева по Србији, Босни и Херцеговини, Старој Србији, Рашкој, Мађедонији, Албанији, Грчкој, Црној Гори, и т.д. остаци су и сведоци државног и културног развоја једнога народа. Напротив, фрушкогорски манастири су плод борбе тога народа за опстанак и тежње да се спасе од пропасти оно, што је раније стечено, а на чега је насрнула неман са истока.

Обадве ове групе престављају за српски народ неоцењиво национално и културно благо. Прва група је сведок његове младости, рашћења, успона и снаге, а друга група показује сво његово страдање и величину његове борбе, велику веру и џиновску снагу његову у тој борби.

Фрушка гора са својих шеснаест манастира, са остацима тврђава наших трагичних деспота: Сланкаменом на њеном источном крају и Беркасовом на западу њеном: у националном и културном погледу представља нашу светињу. Она је наш Атос, наша Света Гора.

Свети Сава као законодавац [987]

Поштоване госпође и господо, драги ученици.

Највећи човек наше историје без сумње јесте Свети Сава. Не само што је Свети Сава први српски просветитељ и учитељ, већ је он велик као књижевник, као државник, дипломата, велик и као законодавац.

987 Уводна реч приликом прославе Светог Саве у гимназији у Сремској Митровици, 1935. година. Објављено у: др Лазар Рашовић, Траговима наше славе – кратки осврти, Нови Сад 1940, 35-40

Управо он је први и највећи законодавац старе српске државе. И о тој последњој грани, његовога рада хоћу да укажем неколико речи. Држава Немањића то је наш просвећени Средњи век. То је доба нашег напретка, наше славе и величине.

Варварска најезда Турака не само што је пресекла процес нашега културног напредовања, већ је она ту нашу младу, али бујну културу потпуно уништила. Уништивши нашу државу Турци су утрли и трагове наше средовековне културе тако, да о њој можемо судити само по њаним разбацаним остатцима. Са напретком византологије почело је прво јаче осветљавање нашег Средњег века.

Са конгреса научника-византолога, који је одржан пре неколико година у Београду, први пут је указано целом свету: шта је значио наш Средњи век, какав је значај наше Немањићске државе и колики је био њен културни напредак.

Велики француски научник-византолог Мије први је изнео пред светску јавност у пуној светлости културни напредак наше средњевековне државе. Он је и прошле године пуних шест месеци боравио у Јужној Србији изучавајући наше старе споменике, нарочито фреске по нашим манастирима.

Из наших историјских споменика види се, да смо ми у извесним областима културног живота били напредовали толико, да смо се могли такмичити са најукултурнијим народима ондашње Европе. Ово нарочито вреди за црквену архитектуру, за област црквеног сликарства и за законодавство Немањићске државе.

Душанов законик, на пр. има таквих напредних и демократских одредаба, које се могу уврстити у ред највећих напредака културног света на овом подручју.

Прописи Законика Цара Душана о ограничењу царске власти и о нужној одбрани, да наведем само ова два примера, напреднији су од данашњих позитивних законских прописа европских културних држава о тој правној материји.

Ово изгледа невероватно, али је у истини један историјски факт. И за то је Законик Цара Душана највећи културни споменик Немањићске државе и нашег Средњег века, једна дивна еманација духа наше расе.

За овај наш културни напредак на пољу права имамо да благодаримо припремном раду највећег човека наше историје. Великог просветитеља, великог учитеља, великог државника и законодавца Светог Саве, чију успомену данас славимо.

Да није било његовог законодавног рада, не би се наше средњевековно законодавство са закоником Цара Душана попело на ону висину.

Међутим, овој страни државничког и просветног рада Св. Саве до сада се није поклањала она пажња, коју она заслужује. Ова грана његовога рада спада, без сумње, у ред највећих његових потхвата.

Пре законодавног рада Св. Саве важио је у српској држави као позитивно право т. зв. Методијев Номоканон. То је била једна византијска законска збирка која је садржавала законске прописе црквене и грађанске заједно, а коју је Апостол Методије превео на словенски језик у деветом веку.

У доба, када је отпочела велика државничка акција Св. Саве, овај Методијев Номоканон био је застарео. И у самој Византији су се законски прописи били изменили, а и обичајно право српског народа прилагођавало се новом животу. Зато је требало донети нови закон, који ће одговарати новим народним потребама.

Св. Сава, искористивши врло вешто супарништво између епирског деспота Теодора и охридског архиепископа Деметрија Хоматијана, те цариградске владе и цариградског патријарха извојевао је прво: самосталност српске цркве, која је дотле потпадала под охридску архиепископију.

То је било његово прво велико државничко дело.

Када је свршио овај велики историјски посао, Св. Сава се латио посла око унутрашњег уређења сада већ независне српске цркве. Требало је донети јединствен закон за српску цркву, а како је онда црква са државом била нераздвојна, и за саму државу.

Свети Сава спадао је међу најобразованије црквене представнике онога времена. Савремена књижевност византиска, како црквена тако и световна, њему је била добро позната, па је одлично познавао и законодавство византијске државе.

Стога њему није било тешко наћи прави пут за доношење нових

закона за српску државу. Узор Методијевог превода: византијска законска збирка: Collectio Octoginta septem capitulorum није више важила у Византији, пошто су тамо и на пољу црквеног и грађанског законодавства настале биле велике промене.

У то време важила је у Византији као позитивно право једна збирка, коју је редиговао и издао Јован Зонара. И та збирка носила је обиљежје Номоканона, т. ј. Мешавина црквених и световних законских прописа.

Овај византијски законски зборник садржавао је од норми грађанског права један део Јустинијанових Новела, који се налазио и у Методијевој збирци, затим Новеле цара Алексија Комнена од године 1081. те збирку закона цара Василија Мађедонца из деветог века.

Законски зборник цара Василија Мађедонца састављен је био из најглавнијих збирки Римскога права и то: Институција, Дигеста, Кодекса и Новела. Ову византијску законску збирку узео је Св. Сава као подлогу за свој законодавни рад.

Свети Сава није сам израдио законску збирку, која носи назив Светосавски Зборник. Он је саставио био једну комисију од виших црквених претставника и научника онога времена, већином калуђера светогорских манастира, којима је културни живот Византије био добро познат, а владали су добро грчким језиком, па је са овим, да га тако назовемо, законодавним одбором, који је заседавао у манастиру Хилендару, израдио своје велико дело: Законску Збирку названу: Светосавски Зборник.

Пошто нам се оригинал Светосавског Зборника није сачувао, а преписи, који су пронађени заједно са Закоником Цара Душана, не садрже цео Зборник, правни историци нису у стању да потпуно оцене вредност ове законодавне радње Светога Саве са гледишта правне историје.

Али, из материјала, који нам је сачуван, јасно се види, да је законодвани рад Светога Саве био једно велико државничко дело, равно извојевању самосталности српске цркве, ако не још и веће.

Законик Цара Душана није потпуно укинуо преписе Светосавског Зборника. Напротив, он се у многим својим чланцима позива на овај Зборник, називајући га: Закон Светих отаца.

Вредност законодавног рада Светога Саве најбоље истиче та околност: што је његов законски зборних превео на бугарски језик бугарски деспот Јаков Светислав, за владе цара Константина Асена, а после је овај зборник преведен и за Русију, за време кијевског митрополита Кирила другог.

И тако је законодавни рад Светога Саве био узор и темељ првом писаном законодавству Бугарске и велике Русије. Ја мсилим, да је ова чињенциа толико значајна, да она сама најбоље истиче огромну државничку фигуру Светога Саве.

А када томе додамо још и то: да је за тога руског превода Светосавског Зборника настала чувена руска црквена законска збирка Крмчија, која и данас у руској цркви важи као позитивни закон, онда је заиста за величину и значај рада Светога Саве на овом пољу речено све.

Наш велики песник казао је:

Род који своје мрт̄ве п̄ошт̄ује
На п̄рошлост̄и будућност̄ си снује.

Свети Сава је наш неисцрпни национални капитал. Његов живот и рад јесте божанско врело, са кога ће се напајати наше генерације док траје наше расе. Окупљајмо се као и до сада око тога божанскога извора и ту челичимо своје снаге за племените напоре на пољу цивилизације човечанства.

Законодавство средњовековне српске државе [988]

Нису само црквени споменици наше старе прошлости оно, чиме се поносимо и што показује величину нашега средњег века. То је и законодавство наше старе државе.

Сматра се, да су наше народне песме најлепша манифестација духа нашега народа. Али ако се пажљиво посматра развитак законодавства наше старе државе, долази се до закључка, да је наш народ на том пољу показао ванредне особине.

Смисао и тежња за правно уређење државе јављају се код Срба врло рано, а хуманизам и обичајног и писаног права код старих Срба показује племенитост душе и доброту срца нашега народа.

Као код свих других народа и код Срба је прво друштвено уређење почивало на обичајном праву. Али су Срби врло рано почели са кодификацијом писаног права.

1. Законодавни рад Св. Апостола Методија

Најстарији законодавни рад у старој српској држави, јесте превод једног византијског номоканона, који је извршио Св. Апостол Методије у 9. веку. У просветитељском раду Св. Апостола Ћирила и Методија, врло видно место заузима и законодавни посао. Заједно са својим ученицима Методије је превео са грчког на словенски језик Свето Писмо, па је онда превео и номоканон, назван Правило закона или Закону правило.

Апостол Методије имао је после смрти Ћирилове да удари основ прве организације онда новостворене цркве, па је морао да јој пружи и неки зборник правила на словенском језику. Као бивши управни чиновник византијски, он је морао добро познавати византијско законодавство, па је лако могао изабрати подесну збирку, која је задовољавала ондашње и црквене и државне прилике српске државе.

---

988 Предавање одржано на Радио Београду, 26. јула 1933.
Објављено у: др Лазар Рашовић, Траговима наше славе – кратки осврти, Нови Сад 1940, 41 – 55.

Номоканони су били једна врста законских зборника црквено-световних. То се види већ и из самог назива. Па како је црква у оно време тесно била везана уз државу, било је природно, да је црквено законодавство тесно било спојено са световним.

Овај најстарији не само српски већ уопће словенски законодавни споменик, није нам, на жалост, сачуван и о њему знамо само из историјских врела. Али да је он дуго важио као позитивни закон у српској држави доказ је вест о њему, коју налазимо у кроници попа Дукљанина у 12. веку. Поп Дукљанин у својој познатој кроници назива овај Методијев номоканон: Методиос. Поп Дукљанин не спомиње, да би овај закон потицао од апостола Методија, али јасно је да је овај превод византијског номоканона народ доцније прозвао именом његовог преводиоца Методија, па је тако настало име зборника Методиос, или Методијев Закон.

Научници тврде, да је апостол Методије превео на словенски језик најбољи законски зборник који је онда владао у Византији, а то је номоканон, што га је око 550. године саставио Јован Схоластик, доцнији патријарх цариградски. То је била у оно време најзнаменитија законска збирка у византијској држави, а садржавала је: 50 глава каноничких прописа којима су биле додане у изводу Јустинијанове Новеле. Познат је под именом: *„Collectio octoginta septem capitulorum“.* Ако би ово било тачно, она значи, да је ондашња српска држава преко апостола Методија добила била један од најбољих византијских закона онога доба.

2. Свети Сава као законодавац

О животу и раду великог српског просветитеља и учитеља Св. Саве зна се доста и у најширим круговима нашега народа, благодарећи том, што га је православна црква прогласила свецем и што је у српском народу створен светосавски култ. Али о законодавном раду Светог Саве зна се мало или ни мало чак и међу интелигенцијом.

А законодавни рад Великог Српског учитеља спада међу најважније реформе, које је он увео у српској држави.

Епохално дело српске средњовековне државе – чувени и оригинални Законик Цара Душана не би било оно што је, да није било припремљено земљиште радом Св. Саве.

Св. Сава био је не само велики Првосвештеник, већ и велики државник, велики дипломата. Искористивши врло вешто супарништво између епирског деспота Теодора и охридског архиепископа Деметрија Хоментијана те цариградске владе и цариградског патријарха извојевао је самосталност српске цркве, која је дотле потпадала под охридску архиепископију.

Кад је свршио овај велики историјски посао, Свети Сава латио се посла око унутрашњег уређења сада већ независне српске цркве. Требало је донети јединствен закон за српску цркву, па како је црква са државом била управо нераздвојна, и за државу.

Методијев номоканон није више одговарао ондашњим потребама, јер су се од Методијевог времена прилике биле знатно измениле, па је требало донети закон, који ће одговарати ондашњим приликама. И Свети Сава латио се тога посла.

Свети Сава спадао је међу најобразованије црквене преставнике ондашњег доба уопће. Њему је савремена црквена књижевност византијска била потпуно позната, а знао је у танчине и законодавство византијске државе. Па му, према томе, није било тешко изабрати пут, којим ће поћи у изградњи законодавства своје земље. Номоканон звани *„Collectio octoginta septem capitulorum“* који је превео Методије, није више важио у Византији, јер су доцније настале на пољу грађанског и црквеног законодавства велике промене. У доба кад је Свети Сава извојевао независност српске цркве у Византији је био у важности зборник закона – номоканон, који је редиговао и издао почетком 12. века Јован Зонара.

Овај зборник закона садржавао је од норми грађанског права онај извод Јустнијанових Новела, који се налази у методијевој збирци, затим новеле цара Алексија Комнена од године 1081. те збирку закона цара Василија Мађедонца из 9. века.

Цар Василије Мађедонац, дао је сачинити један законски зборник, састављен из најглавнијих збирки римског права: Институција,

Дигеста, Кодекса и Новела. Овај зборник, да би га учинио приступачним ширим народним слојевима, дао је превести на грчки језик. Цео овај зборник цара Василија Мађедонца ушао је у светосавску збирку. Овај зборник цара Василија Мађедонца носи наизв „Градски Закон" (или грађански закон).

Како је Свети Сава извршио овај законодавни рад?

Он је образовао један законодавни одбор, који је заседао у Светој Гори и њему је поверио превод и израду закона за српску цркву и државу. Овај законодавни одбор сачињавали су ондашњи црквени представници, који су своје образовање добили у Византији и добро познавали грчки језик. Одбор је радио перманентно под руководством самога Светог Саве, док није цео посао био готов.

Законски зборник Светог Саве доживео је ретку славу, да га је бугарски деспот Јован Светислав за владе Бугарског цара Константина Асена превео за Бугарску, а после је преведен и за саму Русију за време кијевског митрополита Кирила Другог.

Тако је законодавство српске државе било узор и темељ законодавства Бугарске и велике славенске Русије.

Од те законске збирке Светог Саве, преведене на руски језик, постала је доцнија црквена законска збирка, чувена Крмчија, која и данас важи у Русији као црквени закон, а коју и наше црквено право у погледу брачних односа и данас признаје.

3. Владарске Повеље - Хрисовуље

Услед посебних прилика српске државе, које су се разликовале од оних у Византији, указивала се потреба, да се поједини правни одношаји уреде посебним законима. Ти посебни правни одношаји уређивани су нарочитим владарским едиктима, који су се звали Повеље – Хрисовуље. Таквих законских споменика сачувало нам се из доба династије Немањића велики број. Стојан Новаковић је сакупио 442 које Хрисовуља, које других разних законских споменика.

И ове Хрисовуље дају нам лепих података о ондашњем правном животу у српској држави.

4. Манастирске Повеље

Ових Повеља, које уређују манастирске одношаје и даривају манастирима имања, има највише.

Навешћу овде само имена неких манастира, којима су те Повеље даване: Мљет (код Дубровника), Св. Богородица у Полимљу, Манастир Св. Петра на Лиму, Црква Богородице у Стону, Милешева, Св. Ђорђе у Скопљу, Грачаница, Дечани, Свети Димитрије у Кочанима, Трескавац, Св. Богородица у Охриду, Црква Св. Архиђакона у Јерусалиму, Св. Никола у Баријy у Италији, Манастир Лакусада у Тесалији, Св. Ђорђе у Тесалији, Метеорски манастир у Тесалији, манастири Тисмен и Водица у Румунији, Раваница итд. итд.

Као што се види, српски владари нису даривали само српске манастире већ и талијанске, грчке, бугарске и румунске.

У манастирским Павиљонима има врло много грађанско-правног материјала, па су нам исте за проучавање правног живота старе српске државе од непроцењиве важности.

5. Статути градова

За правни живот средњевековне српске државе врло су важни и врло интересантни статути градова. Из ових статута градова видимо да је принцип самоуправа још онда био развијен у српској држави, што иначе не налазимо ни код једног народа западне и северне Европе. Градови: Котор, Будва, Улицињ, Дриваст, Скадар, Бар, Призрен, Смедерево, Ново Брдо, Рудник те жупа Дукађин имали су своје самоуправе и посебне своје статуте. У погледу издавања самоуправних статута имали су много већу компетенцију него садашњи наши слободни градови. Тако на пр. градови: Призрен, Смедерево, Ново Брдо и Рудник, имали су повластице и за ковање новца са властитом ознаком.

Ово је најбољи доказ демократизма ондашње српске државе и високе народне свести о самоуправном животу и његовој важности.

6. Синтагма Матије Властара

Живот српске државе за време цара Душана био је напредовао и потребе су се измениле у толикој мери, да ранији правни преписи, кодифицирани у светосавској збирци, нису одговарали новим друштвеним приликама. С тога је цар Душан наумио да својој држави дадне нове, савременије законе. За израду оригиналног закона још није било све примљено, па је стога цар Душан решио да пренесе из Византије законе, који су онда тамо валдали. И у Византији су, након светосавског зборника, настале биле на пољу законодавном знатне промене.

Кад је цар Душан дошао на српски престо, у Византији је владала законска збирка, састављена из раније спомињане кодификације цара Василија Првог Мађедонца, само нешто измењена. А поред ове збирке био је у важности и т. зв. Закон цара Јустинијана.

Цар Душан је наредио, да се прво преведе на српски прва законска збирка, па је превођење исте поверио грчком калуђеру Матији Властару, из Солуна, кога многи научници зову Матијом Солуњанином.

Матија Властар извршио је своју задаћу врло добро. Ова законска збирка израђена је тако, да је свака правна материја долазила под слово свога назива, дакле азбучним редом, те је отуда и названа ова збирка синтагмом. Тако на пр. под слово Б) долази: брачни односи, под слово Ц): царски двор и т. д.

У то време, преведен је и т. зв. Закон цара Јустинијана на српски, али у врелима нема помена о томе, ко је ту законску збирку превео.

За просуђивање правних прописа у српској држави онога времена врло је карактеристична чињеница, да се у рукопису налазе најчешће заједно обе поменуте збирке са закоником Цара Душана.

Време превођења ових збирки није тачно утврђено, али се зна, да је то било непосрено иза године 1346. некако упоредо са израдом Душанова законика, односно у време припрема за исти.

Интересантно је за ову збирку напоменути још и то: да постоји једно скраћено издање њено, у коме је грчки оригинал претрпео многе измене у корист адаптирања српским приликама. На жалост врела

нам ништа не казују, ко је био творац ове скраћене, управо прерађене збирке.

Матија Властар, преводећи поменути Синтагмат више је обратио пажњу на прописе грађанског него канонског права, из чега следи, да се правне прилике у српској држави захтевале модернији кодекс. Да је то тако, види се и отуда, што је у исто време преведен на српски и т. зв. Закон цара Јустинијана, који је важио као најновији зборник грађанско-правних прописа у Византији.

Научним испитивањем установило се, да је у српској редакцији закона цара Јустинијана врло много чисто српских оригиналних прописа, којих у оригиналу нема, а то такође сведочи о правцу правног развитка у српској држави онога времена.

Овај закон Цара Јустинијана није ништа друго до Јустинијанова кодификација чувеног corpus-a iuris civilis, прерађеног доцније у Prohiros nomos и Tha Vasilika, две византијске збирке које су претрпеле више редакција.

7. Законик Цара Душана

Али све ово, о чему смо до сада говорили, мало је према грандиозном делу великога српског владара Цара Душана Силног, према његовом законику, за који Новаковић у својим Споменицама каже: да је он најлепше културно дело српског Средњег века, а о коме Флоренски вели: да је то најзнаменитија законодавна радња уопће у Европи у Средњем веку.

Професор Тарановски овако објашњава постанак Душанова законика: После победе на Велбужду и проглашења царства српско краљевство постаје imperium, а Душан imperator.

Дотадашње законодавство српске државе преуско је било за широко Душаново царство. И зато цар Душан хоће да: „Закона поставити, јакоже подобајет имети."

И тај „во Христа Бога благородни цар сасем Србљем, Грком и странам бугарским, васем Дису, Поморију, Фругији же Аравинитом" донео је законик за своје царство, „како подобает имети".

И заиста, Законик Цара Душана јесте за оно време једно класично дело, један огроман напредак и једно дивно сведочанство о културној и политичкој величини Душанове српске државе.

Душанов Законик, за разлику од ранијих законских збирки садржи у себи све гране права онога доба.

Тако је у њему обилно заступљено: државно право, административно право, финансијски прописи, уређење судова, судски поступак, (т. зв. Процесуално право), кривично право, приватно право, као и извесне одредбе црквенога права.

Законик Цара Душана донет је на саборима у Скопљу и у Серезу. Први део чланка 1-135. прихваћен је на сабору у Скопљу, на Спасов-дан, 21. маја 1349. године, а други део т. ј. од 136-201. чланка на сабору у Серезу године 1353-1354.

Од Душанова законика сачувало се око 20 примерака, који се чувају у Академији наука у Београду. Међу њима су најпотпунији и најбоље сачувани: струшки, призренски, атонски, бистрички, студенички, раковачки и хилендарски.

О Душановом Законику много је писано, али су најважнији ови редови: Јиричек: „Das gesetzbuch das serbischen Caren Stephan Dušan", затим Флорински: „Памјатник законодатељној дјејатељности Душана, царја Сербов и Греков" на руском и Стојана Новаковића: „Законик Стефана Душана цара српског."

8. Уговори и наредбе српских владара са Млетачком Републиком

Ових уговора и наредаба има сачувано 25 на броју, а суделовали су у њима ови српски владари и поглавице: Стефан Дечански, Цар Душан, Цар Урош, Кнез Лазар, Вук Бранковић, Ђурађ Страцимировић, Војвода Сандаљ, Деспот Стеван, Никола Дукађин, Војвода Стеван Црнојевић, Лека Дукађин и други.

Већина ових правних прописа тиче се трговачких одношаја између српске државе и Млетачке републике, а има и прописа међународно-политичког карактера.

За илустрацију развитка српске државе под Царем Душаном

интересантна је Душанова Конвенција са Млечићима о царини на тканини из 1348.

Према тој конвенцији, Душан је имао одлично уређену извозну и увозну царину.

Интересантно је напоменути и то, да су сва ова документа која се односе на Млечиће, писана на латинском језику, и то не само она, која су састављена обостраном сарадњом, већ и лична писма цара Душана писана Млечићима, као н. пр. Душаново писмо од 1341. године, у коме он тврди Млечићима своја државна права. А то значи, да се на двору Цара Душана добро владало латинским језиком.

9. Конкордати са Римским Папама

Међу правним споменицима старе српске државе видно место заузимају уговори између српских владара и римских Папа – конкордати. Тих конкордата има велики број, а тичу се само црквених питања. А како су црква и држава у оно време биле уско везане, имају ови конкордати важности и за грађанско-правно подручје.

Најстарији конкордат јесте онај Краља Ђорђа, сина Бодинова. По својој садржини, међутим, најважнији је конкордат, који је склопљен за време краља Вукана 1199. године, са папским делегатима: Јованом и Симеоном. У том документу Вукан се назива: Vucan, Dei gratia Dioclie atque Dalmatie rex.

Правни одношаји католика у средњевековној српској држави управљали су се по овом конкордату управо по пропасти српске државе.

Римске папе у својим писмима титулишу српске владаре са rex, Душана називају imperator, а његову државу imperium.

10. Дубровник

Однос Дубровачке Републике према старој српској држави заузима посебно место, и о томе би се могло држати више предавања.

Кроз векове, Дубровник је био једина трговачка поморска лука за ондашњу српску државу и најважније тржиште њено.

Постоји једна маса разних прописа који су уређивали трговачке односаје између Дубровника и српске државе. Стојан Новаковић је сакупио и издао у књизи: Законски споменици 97 таквих докумената.

Први уговор са Дубровником направио је Стеван Немања 1186. године. Овај уговор писан је на латинском језику. Он почиње овако: In nomine pater et filii et spiritus sancti, amen, а Немања се назива: mega iupanus-Велики жупан.

Уговори српских владара са Дубровником неисцрпно су врело за проучавање наше средњевековне правне историје.

Закључак

Благодарећи повољнијим приликама за правни развој у византијској држави, могло је и законодавство средњевековне српске државе да се развија боље него што је то био случај са народима западне и средње Европе.

Након пропасти западног римског царства, правни развој на територији, на којој је владало некада римско право, изложен је био наглим и чистим променама. Закони појединих племена т. зв. Leges barbarorum допуњавали су римско право, с њим се мешали и сукобљавали, па је за једно време римско право било скоро и потиснуто.

За време Франачке државе, настаје период кодификовања племенских права. За то време, римско право у Франачкој држави било је потиснуто. Најзначајнији правни зборник из тога доба јесте Edictus Langobardorum, који је издао краљ Ротариј, а који је важио на подручју Италије и немачких држава чак и на концу 13. века. Овај едикт рађен је по угледу на Јустинијанову збирку, али далеко заостаје за правним прописима, који су у оно време владали у српској држави. У српској држави пре Синтагмата Матије Властара и пре Душановог Законика владао је као позитивно право, разуме се, уз обичајно право, Светосавски Зборник. А као што смо видели, Светосавски Зборник од грађанско-правних норми садржавао је у главном Јустинијанове Новеле, дакле напредне византијске законе.

Према томе у погледу законодавства српска средњовековна држава била је испред западних народа европских.

На прошлом византолошком конгресу у Београду чувени научници византолози Мије и Окуњев утврдили су, да почетак Ренесансе није на Западу, већ на Истоку. До овога закључка дошли су ови чувени научници проучавањем фрески наших старих манастира.

Други научних Флорински тврди, да је Душанов Законик најзнаменитија законодавна радња средњега века Европе.

Ако сада, поред свега овога предочимо себи дивне мраморне колоне Високих Дечана, величанствену Жичу, Ђурђеве Ступове, Грачаницу, Милешево, Сопоћане, Нагоричане и т. д. и т. д. Ако погледамо те дивне, величанствене споменике наше старе прошлости, те претставнике наше ондашње културе, ако бацимо погледа на затрпана окна некад живих рудника племенитих метала, онда нам излази пред наше духовне очи сва величина наше неманићске државе, која је за време Душаново достигла свој врхунац и била једна од најмоћнијих држава у Европи.

И зато пропаст српске државе на Косову није била само трагедија српскога народа, већ и један страшни удар цивилизацији Европе уопће.

Законик Цара Душана [989]

(најзнаменитији културни споменик српског средњег века)

У своме ходу кроз Историју, српски народ имао је да издржи две најезде, које су спречавале његов напредак и доводиле у питање чак и његову егзистенцију као народа. Прва најезда долазила је са Истока, са полумесецом. Та најезда уништила је српску државу и народно стремљење зауставила кроз пет векова.

Али, кад је снага српског народа, згњеченог у турском ропству, најзад покидала непријатељске окове, када су две слободне српске државе – Србија и Црна Гора – развиле барјак за ослобођење целог Српства, у том моменту јавља се једна друга најезда против српског народа.

989 Предавање одржано на Видовдан 1934. преко Радио Београда.
Објављено у: др Лазар Рашовић, Траговима наше славе – кратки осврти, Нови Сад 1940, 56-74.

Но овога пута не са Истока, не од стране варварског полумесеца – већ из хришћанске Средње Европе. Ова друга најезда која је отпочела одмах чим је српски народ почео да раскида турске ланце, а трајала све до 1918. г. када је коначно сломљена, да је не дај Боже победила, била би по српску културу далеко опаснија од најезде Турака.

Откада је Карађорђева Србија стала на своје ноге, јавља се један нов непријатељ српског народа у лицу Аустро-Угарске монархије, која је била претстража германског Дранга нах Остен, који је имао да води преко Србије и Балкана.

Од тога времена, светска јавост упознавала нас је кроз ступце бечких и пештанских листова. Шта су све писали ти листови о Србији и српском народу, тешко је поновити, тешко је чак и у најкраћим потезима приказати. Њихов циљ је био: приказати српски народ као једну некултурну гомилу, да би тиме оправдали своје планове, свој Дранг.

И зато није никакво чудо, што нас свет још не познаје, што наша Национална Историја још није довољно популарисана ни у самом нашем народу, и што чак ни најстручнији кругови научника европских још нису потпуно ослобођених оних предрасуда, које је деценијама неуморно о нама ширила бечка и пештанска штампа.

Зато је потребно, да нашој Националној Историји посветимо више пажње и да истакнемо из те наше историје све оне моменте, који сведоче о лепим особинама нашега народа, који га стављају у ред културних народа света.

Српска Немањићска држава у свом највишем процвету за време Цара Душана била је једна моћна и културна држава европска. Констанин Јиричек (у својој знаменитој „Историји Срба“ овако каже о том напредовању српске државе: „А када се старо Грчко Царство после протеривања Латина поново обновило у Цариграду, сузбијали су Срби кроз неколико генерација на југ границе државе Палеолога, док напокон Стефан Душан, поставши господарем скоро читавога Запада, није увео византијску царску круну.“ (стр. 207.) На другом месту опет, Јиричек вели: „Сјајан је период средовековне српске историје владавина краља, доцније цара Стефана.“ (стр. 271.)

И зато није ни мало претерана претпоставка: да би српски народ

спадао данас међу народе, који стоје на челу цивилизације Европе, - да није било турске најезде, која је уништила српску средњевековну државу и тиме спречила историјски развитак српскога народа.

Ако упоредимо наше културне споменике онога времена са културним споменицима осталих нархода средње и западне Европе, ова се претпоставка указује посве исправном. Степен културе једнога друштва најбоље ће се оценити по правном поретку, који је у даном моменту важио у том друштву.

Износећи правни поредак који је важио у српској средњевековној држави, и упоређујући га са правним поретком других народа онога времена, ми тиме износимо његову културну и цивилизацију ондашњу.

Један од првих, управо најсјанији културни споменик српског средњег века јесте: „Законик Стефана Душана Цара Српског" о коме ћу овде говорити.

Стојан Новаковић у предговору своје књиге: „Законски Споменици српских држава средњега века" каже: „Душанов законик (је) најлепше културно дело средњега века српског". Надаље вели: „Ако и не можемо да се поносимо ни Душановим освајањима, ни Душановим Царством, јер је иза свега сувише брзо грунула пропаст – Законодавно дело Душаново испуњава нас поносом и захвалношћу, јер њиме српски средњи век и сада улази у ред најодличнијих правних успеха и напредака онога времена."

О Законику Цара Душана могло би се држати неколико предавања, да би се у потпуности изнело све оно, што је важно и што нарочито истиче овај важни културни споменик наше средњевековне државе. Ја ћу се у овом предавању ограничити само на оно, што је најкарактеристичније и најважније у њему.

Правно уређење Душанове државе пре Законика

Српска средњовековна држава имала је своје правно уређење и пре Законика Цара Душана. Ја сам са овога места 26. јула 1933. говорећи о законодавству средњевековне државе српске, опширно изнео све, што је на том пољу било важно да се истакне. Овде ћу навести само укратко: какво је стање било пре доношења Душанова Законика.

Први писани законодавни рад у старој српској држави јесте превод једне византијске законске збирке, зване Номоканон, коју је превео и за српски народ приредио свети Апостол Методије.

Доцније је овај Методијев Номоканон замењен тзв. Светосавском Збирком. Свети Сава је након што је извојевао независност српске цркве, дао превести за српску цркву и српску државу законски зборник, који је онда важио у Византији, а то је један Номоканон, који је почетком 12. века издао Јован Зонара. Ова законска збирка Светог Саве важила је у српској држави све до законика Цара Душана, а многе њене одредбе и доцније. Сам Душанов законик у многим својим члановима позива се на овај закон, називајући га: Закон светих отаца. Од овога зборника Св. Саве постала је чувена руска Крмчија.

Као непосредна препрека доношењу Душанова Законика може се сматрати превод Синтаме Матије Властара. Ова је византијска збирка преведена са грчког на словенски по наредби Цара Душана.

По својој садржини, по обимности и по времену, када је донесен Законик Цара Душана, да се закључити, да су његовом доношењу претходиле многе и значајне припремне радње, али нам, на жалост, у врелима ништа о томе није сачувано.

Иначе, владало је онда увелико и код Срба као и код других народа обичајно право.

Законик се често позива на закон светога краља, тј. Краља Милутина, нарочитио на његов закон о пороти и о сеоским међама.

Осим тога, многа правна питања била су уређивана разним царским наредбама, Хрисовуљама.

Израда Законика Цара Душана

Када је српска држава постала Царевином и своје границе проширила те завладала Арбанијом и деловима византијске државе и Грчке, указала се потреба, да се донесе један закон, који ће одговарати новим потребама државе. И Цар Душан, „Во Христа Бога благоверни цар всем Србљем, Грком и странам блгарским, васем Дису, Поморију, Фругије же Аравантом“, донео је закон за своје царство „јакоже подобает имети“.

Законик Цара Душана није израђен на једанпут. Први део, од члана 1-135, донесен је, односно прихваћен на сабору у Скопљу, на Спасов дан 21. маја 1349. године. Други део од члана 136-201. на сабору у Серезу 1353-54. године.

Главни примерак, тј. изворник Законика Цара Душана, нажалост, није нам се сачувао, али је законски текст сачуван у преписима. Ових преписа имамо сачуваних 20 и то су: струшки, призренски, атонски, студенички, бистрички, хилендерски, ходошки, шишатовачки, раковачки, раванички, Текелијин, софијски, београдски, карловачки, загребачки, далматински, Љубишин (наиме овај препис нађен је у архиви књижевника Стјепана Митрова –Љубише), Стратимировићев, борђошки и ковиљски. Ови преписи добили су називе по местима где су пронађени.

Простор овога предавања не дозвољава ми да изнесем, где и како су сви ови преписи пронађени, и ако је то врло занимљиво.

Законик је најбоље сачуван у овим преписима: струшком, призренском, атонском, бистричком, студеничком раковачком и хилендарском.

Пре првога члана Законик има овај увод:

„Ва лето 6857. (тј. 1349) индиктиона 2., ва празник Васнесенија Господња, месеца маја 21. дана.

Си-же законик постаљајем от православнаго Сабора нашего, преосвештеним патријархом Кир-Јоаникијем и васеми архијереји и црковники, малими-же и великими, и мноју, благоверним царем Стефаном, и васеми властели царствами, малими же и великим. Законом же сам сложенија бише“.

Општа карактеристика Душанова Законика

Кад хоћемо да означимо општу карактеристику Законика Цара Душана, морамо се прво зауставити на питању: да ли је он рецепција страних закона или је самостална, оригинална творевина српскога народа?

У Законику има код појединих правних питања, овде, онде, угледања на римско-византијске узоре, али поред свега тога, Законик Цара Душана није ни рецепција страних закона, нити кодификација ранијих

законских прописа, писаних или обичајних, већ је он једна самостална, оригинална, законодавна творевина српска.

То је оно, што је најзначајније и што даје овој законодавној радњи Цара Душана нарочиту важност. Значај ове оригиналне законодавне творевине Душанове постаје тим већи кад се упореди са законодавним стањем код других народа онога времена, нарочито кад се уважи, да се рецепција римскога права раширила по целој Европи.

И то је оно, што је за оцену културног стања српскога народа у средњем веку од нарочите важности и што треба видно подвући и нагласити.

Зато је Законик Цара Душана најзначајнији културни споменик нашега средњега века. Он је документ културног напретка ондашње српске државе, он је доказ способности српске расе. Он је, надаље, неисцрпно врело за свестрано проучавање прилика у нашој средњевековној држави.

Из њега ће српсти материјал и хисторичар и социолог, правник и политички економ, етичар и политичар.

Друго би питање било: како је законик израђен с обзиром на правну систематику. У том погледу и Законик Цара Душана има исто обиљежје као и други законици онога времена. Данашњи законици обично држе само једну грану права, док је Душанов Законик обухватио: јавно право и приватно право, државно и међународно материјално и процесуално. И све је то у Законик унесено без нарочитог реда и система.

Међутим јавно право заузима ипак право место у Законику. А то није чудо кад се узме, да је Законик у неку руку Устав Душанове државе. У њему су измешане одредбе о суђењу са одредбама, које се тичу чисто устројства државе, са одредбама које по данашњим правним појмовима спадају у организациони, темељни закон државни, у устав.

Доцније, кад будем говорио о неким нарочито важним одредбама Душанова Законика, као о ограничењу царске власти, јасно ће се истаћи ова особина Законика, која му даје важност темељног закона - устава.

Даљња, нарочита карактеристика Душанова Законика јесте та: што је он велику пажњу посветио верским и црквеним питањима. Већ први његов члан каже: „Најпрво за Христијанство. Сим-же образом да се очисти Христијанство."

Верским и црквеним пословима посветио је законодавац 38 чланова, и то првих, од 1-38.

Ово давање предности верским и црквеним питањима у Душанову Законику лако је резумети, кад се предочи ондашњи одношај цркве и државе које су биле чврсто везане једна за другу.

Поред ових општих карактеристика Душанова Законика, ваља истаћи једну, која је по времену, када је законик донесен, и по материји, коју обрађује, нраочито важна и интересантна. Тиче се ограничења властелинске и царске свемоћи. Законик је, истина, властели признао и утврдио њена права, али је државну вољу ставио изнад свих интереса појединаца, па и властеле. И оно, што нарочито издиже културу нашег средњег века, јесте факт: да Законик Цара Душана има у том погледу одредаба, каквих нема ни код једног народа ондашње Европе. Душанов Законик, дао је право сељаку, меропху, да може тужити суду властелина, па чак и самога цара, ако му је учинио нешто протузаконито.

Члан 139 Законика каже, међу осталим: „Свакоме меропху слободно је да се суди са својим господаром, па био тај господар ја, цар, била то госпођа царица, или црква, или валстелин царски или ма ко други."

По данашњим правним појмовима, владар је, у монархистичким државама сакросанктан, т.ј. неприкосновен. Он не може бити ни тужен ни суђен.

Српски народ дао је у Законику Цара Душана још у половици 14. века израза схваћању таквог демократизма, на који му могу позавидети и данас народи, који су у култури далеко пред њим.

Позната је ствар, да је племство у свим европским државама средњег века било одлучујући фактор, и да су се тежње владара за ограничењем влстелинске свемоћи кршиле о јаки отпор властеле.

И зато ове одредбе Душанова Законика о огрничењу властелинске свемоћи означују Цара Душана као моћног и енергичног владара, а с друге стране сведоче о култури српскога народа, о његовој правдољубовсти и чине част српској раси уопће.

Поједине важне одредбе Душанова Законика

Поред ових општих особина Душанова Законика, које нарочито истичу његов значај, изнећу поједине одредбе његове, из којих ће се видети, колика је важност овога културног споменика нашег.

Али при томе, морам се ограничити само на мањи број важних одредаба.

Узећу прво неколико важнијих одредаба из области кривичног права. Задржаћу се на одедбама важнијих кривичних дела и то: на одредбама о убиству, крађи, палежу, превари и злоупотребама у званичној дужности.

Убиство

Душанов Законик говори о убиству у члановима 87, 94, 95 и 96. члан 87. У оригиналу гласи: „Кто нест дошал нахвалицом по силе, тере је учинил убиство, да плати 300 перпер: ако ли буде пришал нахвалицом, да му се обе руце отсеку."

Овде се говори о убиству из нехата и о убиству са предумишљајем. За прво дело казна је врло блага.

Ова одредба Законика о убиству у погледу карактеристике самога деликта подудара се са одедбама данашњих модерних кривичних закона. И данас, према модерној кривично-правној теорији главна политика деликата лишења живота јесте: убиство са предумишљајем и убиство без предумишљаја.

Члан 94. говори о убиству себра по властелину и обратно.

Члан 95. Нормира убиство свештених лица, а члан 96. говори о убиству родбине. Казна за ово последње дело најстрожија је, а састоји се у спаљивању убице на ватри.

Палеж

Паљевина (палеж, пожар) спада међу опасне деликте. За палеж прописују модерни кривични закони врло строге казне.

Душанов Законик говори о палежу у члановима 99. и 100.

И овде као и код крађе и разбојства суодговорно је село и околина. Казна за кривца је спаљивање на ватри.

Крађа

Крађу нормира члан 145. Законика овако:

„Повелева царство ми. По всех земљах: и по градовах и по жупах, и по краиштех, гусара и тата да њест ни у чијем пределу. И сам-за образом да се украти татва и гусарство (т. ј. крађа и разбојништво). У којем се селу нађе тат или гусар, то-за село да се распе, а гусар да се обеси стрмоглав, а тат да се ослепи, а господар села тога да се довезе свезан ка царству ми, и да плаћа все, што је чинил гусар и тат од испрва, и паки да се каже (казни) како тат и гусар."

Овом одредбом законодавац је нарочито ишао за истребљењем крађе и развојништва. То се види и по оштрини казне и по суодговорности села и његовог старешине.

Оштрина ових законских одредаба да се објаснити тежњом Душановом да обезбеди страним трговцима, нарочито дубровачким и млетачким, слободно кретање по његовој држави и да покаже суседима, да је лична и имовна безбедност у његовој држави законом обезбеђена.

Превара

О превари говори члан 165. Законика. Он гласи: „Аште се обрете који љубо потворник (варалица) и иште кога потвором, лажом и обавезом, такови да се каже (казни) како тат и гусар."

Казна је иста као за крађу и разбојништво.

Данас би се то овако казало: Где се нађе ма какав варалица, који људе наводи на превару, лаж и сплетку, да се казни као крадљивац и разбојник.

Злоупотреба у званичној дужности

Колико је законодавцу било стало до потпуног извршивања закона, и како су се строго казниле злоупотребе у званичној дужности, лепо се види из преписа члана 162. Који ћу ради његове интересантности цео прочитати и ако је мало дужи.

Тај члан гласи, изражен према садашњем нашем говору:

„Без судијине или моје царске наредбе пристави никуда не иду, а куда би их год послале судије, да им напишу наредбу. Пристав не може узети ништа друго осим онога што пише наредба, а судије ће чувати једнак преглас од наредаба, што су их предали приставима, послатим, да народу послове врше. Ако ли ко изнесе на приставе, да су учинили што у судијиној наредби не пише, или да су судијину наредбу предругојачали, пристави су дужни правдати се пред судом, и ако суд нађе, да су извршила оно, што пише судијина наредба, како је код суда сачувана, пустиће се као прави: ако би суд нашао, да су наредбу судску предругојачили, одсећи ће им се руке и језик одрезати."

За карактеристику правог поретка Душанове државе ова законска одредба је врло важна. Из ње се види, с једне стране, чврста воља законодавца за правилним вршењем закона, а с друге стране она сведочи и о народном схваћању дужности државних органа, који у својим поступцима имају да се руководе једино законом.

Из излагања ових одредаба Душанова Законика о појединим најважнијим деликатима види се јасно: да је правна свест код српског народа у оно време била развијена толико, да се његови правни појмови ондашњи готово подударају са данашњим правним појмовима културног света.

А шта то значи, мислим да није потребно нарочито наглашавати.

На крају овог излагања појединих законских прописа биће згодно да изнесем прописе Законика о једном начелном и врло важном питању кривичног права: о нужној одбрани.

Институција нужне одбране има да служи уздржавању правног поретка. Тамо, где држава не стиже да заштити појединца од противправних нападаја, овлашћује она нападнутога, да се сам од нападаја одбрани, да силу силом сузбије.

Наш кривични законик у параграфу 24. овако дефинише нужну одбрану: „Оно дело, које неко учини у нужној одбрани, није протуправно. Нужна је одбрана, она одбрана која је потребна, да се од себе или кога другога одбије истовремени противправни напад."

Оваква дефиниција нужне одбране налази се у свим модерним кривичним законима европских држава.

Члан 86. Душанова Законика нормира ту правну институцију овако:

„Где се обрете убиство, он-зи, који но је зарвал, да јест крив, ако се и убије."

Према модерним кривичним законима онај који изврши убиство у нужној одбрани биће ослобођен казне, Душанов Законик иде даље. Он проглашује кривим нападача у сваком случају, па макар и ако он буде убијен. Ова одговорност нападача, чак и кад буде од нападнутога убијен, односила би се на намирење судских трошкова из његове имовине.

Као што се види, Душанова одредба о нужној одбрани далеко је боље служила своме циљу: уздржавању правног поретка – од нужне одбране модерних кривичних закона.

Као један важан напредак Душанове државе и као важна одлика правног поретка у њој јесте и установа пороте.

Према тексту самога Законика, одредбе о пороти потичу од Краља Милутина.

Законик говори о пороти у члановима 151-154.

Порота се развила из мешовитих судова, који су пресуђивали спорове између српских држављана и страних трговаца, нарочито Дубровчана.

Заштита јавног морала

Јавном моралу се у Законику Цара Душана посвећује особита пажња. Тако члан 53. наређује: „И који властелин узме владику (властелинку) по силе (силом одведе) да му се обе руке отсеку и језик уреже: ако ли себер узме по силе владику, да се обеси: ако ли своју другу узме по силе, да му се обе руке отсеку, и нос уреже."

Члан 54. опет прописује:

„Ако ли владика (властелинска жена) блуд учини, са својим човеком, да им се обема руке отсеку и нос уреже."

За псовке су прописане казне глобе и „смуђења" т.ј. паљења бркова и браде.

Процесно-правне норме Законика

Процесно-правне норме разбацане су без реда у разним члановима законика.

Тако члан 89. говори о изрицању пресуда због изостанка т. зв. оглушни поступак.

О састављању пресуда говори члан 163. О судским инстанцијама говоре чланови 103, 177, 111, и 112. Позивање на суд нормирано је у члановима 56, 66, 175 и 182.

Ограничење царске власти

И ако је Душанов Законик донесен на саборима ипак је прави законодавац цар. Сабор има само саветодавну улогу. Врховна власт припада цару. Он је самодржавни цар и његова власт није зависила од неког изборног тела, већ је била оригинална, изворна. Према томе и Цар Душан, као и други средњовековни владари, био је апсолутни монарх.

И у толико су интересантније одредбе Законика о ограничењу законске власти, које су ишле тако далеко да је судијама давано право испитивања доцнијих законодавних радњи царевих.

О тим ограничењима царске власти говори Законик у члановима: 43, 46, 85, 105, 137, 138, 171, 172 и 189.

Пошто ми простор времена не допушта, да се опширно позабавим свима тим законским прописима, ја ћу се задржати на најважнијима од њих, тј. на онима, које дају Законику карактер устава и судијама дају право испитивања уставности доцнијих закона.

Питање доношења једнога темељнога основнога закона, који се не би мењао обичним законодавним путем, и коме не би смели противречити новији закони, јесте једно од главних питања модерне правне науке.

И ако се теоријски према начелима поделе власти у држави мора судовима признати право: да испитују уставност закона, које примењују, ипак од правних држава то право судовима признато је једино у Сједињеним Државама Америке и то тек од конца осамнаестог века.

Међутим, и ову мисао о једном основном закону и о праву судова да испитују уставност доцнијих закона, налазимо јасно изражену у члановима 171. и 172. Душановог Законика.

Члан 171. одређује: „Јеште повелева царство ми. Аште пише књигу царство ми или по срцбе, или по љубави, или по милости за некога а она - за књига разара законик, не по правде и по закону како пише законик, судије ту-за књигу да не верују, тако да суде и врше како је по правди" т.ј. по Законику.

У члану 172. опет пише: „Всаке судије да суде по законику, право, како пише у законику, а да не суде по страху царства ми".

Стојан Новаковић у својој књизи „Законик Стефана Душана цара српскога" овако коментарише ове законске прописе:

„И ово је једна од врло карактеристичних црта законодавства Душанова, која мисли цареве о праву и о дужностима владалачким према истоме у врло повољној светлости износи."

По мом скромном мишљењу, Цар Душан је овим законским одредбама подигао себи најлепши споменик који га уврштује међу највеће владаре света.

Специјално ови прописи Душанова Законика вапију за једном опширном студијом, која би истакла његову праву важност и културу српскога средњег века осветлила светлошћу праве научне истине.

Као што сам напред рекао, о Душанову Законику требало би држати више предавања, да се он потпуно карактерише и да се његове позитивне стране истакну.

Ја сам се у овом предавању трудио, да истакнем само његове најкарактеристичније особине и да нагласим и подвучем: да је он најлепши споменик нашега средњег века.

Требало је да један геније света, велики песник Гете, осети сву величину народног духа у нашим народним песмама, и онда да се за наше народне песме заинтересују кругови Европе.

Потребно је да се какав Гете - научник, правник, - заинтересује за Душанов Законик и да изнесе у научној светлости вредност овога дивног споменика наше велике прошлости.

О Душановом Законику доста је писано али су најважнији радови о њему: „Das gesetzbuch das serbischen Caren Stephan Dušan“, затим Флорински: „Памјатник законодатељној дјејатељности Душана, царја Сербов и Греков“ на руском и Стојана Новаковића: „Законик Стефана Душана цара српског.“

Завршујем ово предавање са жељом, да се изучавању историје нашега средњега века посвети већа пажња, а нарочито да се проучавању Душанова Законика и у уџбеницима за средње школе да више места.

Нама није потребно да фалсификујемо историју. Треба само да учинимо, да се тачно зна оно што је заиста било.

А томе се ми као народ с правом можемо поносити.

ПОЕЗИЈА[990]

990 Песме које преносимо објављене су у збирци На заходу – пабирци са животног пута, објављене у Сремској Митровици 1962, 22-79.

Полазак у бој [991]

Зашто вриштиш, ђого мио
И ти си се зажелио
Да у крвав ступиш бој.
Нос ме ђого, преко Дрине
За спас миле домовине
И за мили народ мој.

Чуј, ђогате мој крилати,
Копитом ћеш за врат стати
Душманину нашем, знај.
А сад напред брже, брже
Варвари ми браћу прже,
Та у Босни, но, глај!

Па када се душман смлави
И слободе сунце јави,
Кад умукне љути бој,
Онда хитај родном крају
Отац, мајка нека знају –
Ал' се не сме чути крик,
Кажи да у реци крви
Син паде као први
Српског рода осветник.

991 Први пут објављена поводом Анексије Босне и Херцеговине 1908.

Косову

О, причести света витешког прегнућа
И опојно пиће усхита и славе
Потоке си видло наше крви вруће,
Поколење једно где остави главе.

Епопеје славе судилиште тајно,
Ка Небу си нама указало путе.
Из тебе нам грану ново сунце сјајно,
Иако смо Царство сахранили у те.

Хранилиште чудно наших завештања,
Аманете рода хранило си верно.
Ти си тајни ковчег свију наших сања
И тежњи и нада врело неизмерно.

Цвет Божура твојих румених од крви
Ко вечити симбол непрестано цвета.
Ту где Царству судба све трофеје смрви –
Сјајни осмех славе вечито нас срета.

Отаџбини

Земљо моја мила, колевко јунака
О, колико те воле деца твоја драга!
Све планине твоје и долина свака
Извори су за нас надземаљског блага.

Сва си натопљена крвљу деце твоје.
У недрима твојим легиони леже:
Земљо моја мила, колевко јунака
О, колико те воле деца твоја драга!
Све планине твоје и долина свака
Извори су за нас надземаљског блага.

Сва си натопљена крвљу деце твоје.
У недрима твојим легиони леже:
За те положише они главе своје,
Ал' нов живот буја из крви још свеже.

Земљо осветника, крваво поприште,
Сад душмани знају цену твоје славе.
И ако судбина поново заиште
Нараштаји млађи даће своје главе.

А дотле из крви племенита рода
Нека буја срећа народа ти мила;
На застави твојој нек блиста слобода
А победник оро моћна шири крила.

Српкиња буди

Српкиња ми буди и дичи се тиме
Јер си ћерка рода, велика и славна
Ко светињу чувај то поносно име
Коме широм света нећеш наћи равна.

Он, Прометеј Правде – прикован од Неба
Све недаће земне поднео је смело,
Поносно и гордо ишо куда треба
И све жртвовао за Велико Дело.

Љуби ово име, чедо моје драго
Јер је симбол Неба и Вечите Правде,
И све што ће бити и све што је било,
Испуњену служи најсмелије наде.

Савест човечанства и изабраника Неба
Све недаће земне, поднело је смело
Поново и гордо ишо куда треба
Живећи једино за Велика Дела.

Христос Воскресе [992]

Вама, дичне мученице, вама српкиње мајке, које нећете
Никада више видети чеда своја, јер су остала далеко,
Далеко. Ено их од плавог Дунава до тихог Егејског мора
И нашег Јадрана где мирно бораве свој вечни санак.
Ви жртвовасте све – да Србин једном ланце стресе
Христос Воскресе!

Вама, верне љубе наших Обилића, који костима својим
Обележиише међе наше нове, наше дивне подмлађене
Отаџбине, а крвљо својом натопише поља и горе наше,
Да из њих поникне ново цвеће: цвеће мира, љубави и правде.
Вама, који чувате свети аманет, учећи соколиће мале
Да је бабо њихов за то пао: да робље тешке ланце стресе -
Христос Воскресе!

Вама, српске сеје, наш уресе сјајни, које гледасте где
На вешалима издишу браћа наша. Вама, које преживесте
Оне страшне часове, а да се од туга и бола у камен не
Претвористе, знајући да све што претрпесте, све што
Изгубисте – беше српска жртва правди и слободи.
Вама, чија лица бисер сузе ресе –
Христос Воскресе!

Вама, витезови храбри, који нам на крвавим крилима
Донесосте слободу, вама, који још од данас не видесте
Своја разорена огњишта, вама, који поред опустелих
Домова ваших похрлисте да са оковане браће
Ваше, пламеним мачем раскинете тешке ланце робовања,
Вама, који је не познасте страха ни умора,
Вама који високо држите заставу Великог Душана, који
Ударисте темељ нашег новог храма, у коме се оре

992 Први пут објављено 1919.

Песме о слободи, а који као звезде небо, ваши подвизи ресе –
Христос Воскресе!
Србијо мила, дична мученице! Србијо сунце наших снова
Србијо, мелеме наших рана, поносе наш, наше уздање.
Теби
Мајко наша, теби, зубљо слободе, коју божанске врлине ресе –
Христос Воскресе!

Сад теби певам

Певао сам зелен-гају,
И чаробном јутру маја,
Певао сам рујној зори
Што од ноћи дан раздваја.

Певао сам тихој ноћи
Месечина кад је краси
Певао сунцу на истоку
И у мору кад се гаси.

Певао сам шарном цвећу
Кад с'у бистрој купа роди,
Пево ружи кад ме бајем
И опија и заноси.

А сад, само, душо мила
Тебе уста моја славе.
Од песме ћу сплести венац
Круну дичне твоје главе.

Твој лик

Очи су ти као вечна тајна,
Са лица ти бију сунца зраци
Зуби лепши од бисера сјајна
Бујна коса ко црни облаци.

Душа твоја мирисом опија,
Гласак слађи славујева поја
Румен ружа усне ти прелива
Вито тело господскога кроја.

Душа моја ко лептир облеће
Око цветка – око срца млада
Реци, драга, моје нежно цвеће,
Кажи срцу: да ли да се нада.

Твоја песма

Нећу да ти дајем песме испеване,
Једна нова песма у срцу се рађа,
Пробуђена жаром твога лица бајна –
Песма срдачнија, свежија и слађа.

Њени први звуци већ се чују гласно
Откуцаји срца песму ову брује.
И мени већ каже, твоје око јасно,
Да и твоје срце песму ову чује.

Ову песму прими, ко дар срца мога,
Ко најлепши бокор из градине цветне,
У опојном даху румене ружице –
И најлепши дарак младости те сретне.

Моја љубав

Као светлост сунца у пролећне дане
Ил'заносна песма милога славуја,
Чиста као капља бистре росе ране
И лепша од мајског зоринскога руја.

Силнија од буре што морем потреса,
Ко сунчано млеко што земљу прелива,
Јача од олује и њенога беса,
А и ко дах руже, што мирисом целива –

Дивна и лепа као душа твоја –
Верујем, лане мило, то је љубав моја.

Љуби, грли, злато

Љуби, грли, злато, без питања куда
И зашто нас једра лађе наше воде
Јер тихану луку наћи ћемо свуда
Док љубави морем наша срца бодре.

Напустимо зато све мисли и снове
Забораву тихом предајмо се смело
И заносне чежње и тренутке ове
Претворимо душо, у животно дело.

Не размишљај

Не размишљај, драга, што ће сутра бити
Циљ животног пута још дочаран није
У љубави пехар треба вечно пити
Срећа дотле траје, док се из њег пије.

Мисо никад није запалила груди
Лутање по тами вид нам само квари
Са тренутком сваком задовољна буди
У љубавном лету који срећом зари.

Кад сам тебе срео

Кад освану зора пролећа ми рана
Тајних жеља срца подижући вео
У освиту светлом тек рођена дана –
Сунце мојих снова, ја сам тебе срео.

И ко бистра роса кроз сунчане нити
Што у капи своје сунце с земљом спаја
Сједињени тако и ми ћемо бити
Пловећ морем нада коме нема краја.

Одговор

Питала си једном: куд нас срце води?
Шта је прави смис'о животнога пута?
Да л'ће тиху луку наћи наши броди
Ил'ће лађа наша вечито да лута?

Мој одговор на то: беше пољуб врели
Љубављу ти срце и сад одговара.
Ту је жићу мета, ту одговор цели
И кључ који тајне свемира отвара.

***

Цвећем су нам, драга, све стазе засуте,
А у башти снова плод љубави цвета
Зора тајних нада открива нам путе
Дочаране среће светли лик нас срета.

Кадифени штит нам плаво небо пружа
Љубав светлост сунца што нам срећом зрачи
Све су нам ветрови у мирису ружа
Над нама се небо још не наоблачи.

***

У заносном лету, чун љубави, мила
О ледену стену окрзне се кадшто
И срећи нам често млада ломи крила
Све док мисо ставља: оно вечно: зашто?

С тога другим правцем потражимо мету,
А кормилар срце нек нам буде наше.
Пуна срећа бива на овоме свету
Док се љубав пије из препуне чаше.

Сан

Кад ноћ плаштом црним, земљу заогрне
И ужде се ватре широм свода плава,
Ко птиче из гнезда душа моја прне
Летећ своме злату, које тихо спава.

И лагано с'спушта ко пролетна сена
У мирису руже драгани на груди
Љубећ усне рујне, трлећ недра њена
Тихо и нечујно да се не пробуди.

И спојени тако све до ране зоре
По пучини среће ми пловимо, лане
Док се наше нагло не узбурка море
И у рују меком рана зора гране.

Дај...

Дај да ти пољуб са усана пијем,
На груди твоје да наслоним главу
У душу твоју да заронит смијем
Ко хитри галеб у пучину плаву

И тако блажен да се слијем с тобом
Опијен чаром божанскога пића
Заборав прошло нек однесе собом
Болове туге, уморног ми бића.

Љубави лађа нек заплови смело
Једрила ширећ морем наше среће
Спојени тако започнимо дело:
Суштаство Свемира – животно успеће.

О хајдмо

О, хајдмо, драга, да сан вечне среће
Бесмртним делом учинимо сада
Нек жића стазу краси љупко цвеће
На наша чела туга нек не пада.

Љубави лађа нек заплови смело
Пучином среће и наде бескрајне
Почнимо сада божанствено дело
Ком вечно лете наше жеље тајне.

Не питај ме...

Не питај ме никад: шта је јуче било
Ни какве нам тајне сутрашњица снује.
У тренутку овом, злато моје мило
Жице наших срца вечном срећом брује.

То брујање слатко у заносном лету
Лађу среће наше нека увек прати
Циљ животног пута на овоме свету
Јесте: драгом своме цео живот дати.

Тајна

Откуда и зашто, и куда пут води?
Да ли ћемо икад знати наше сутра?
Васељене тајна што животом плоди
Је ли светла зора Великога Јутра?

Чему вечне тежње? И куда нас воде
Крила наших мисли Зашто немир трајни?
Да ли узалудно наши снови броде
И наде се губе, у простор бескрајни?

Тако мисо вечно, иште тајне кључе,
Док нам жеље наше друго нешто траже
Сила, која срце другом срцу вуче,
Љубав кључ је, драга, која нам све каже.

Сусрет

Твој први поглед, пун чаробне тајне
Откри ми стазе, које срећи воде,
Ко лађи с неба, зраци звезде сјајне
Што дају правац кроз незнане воде.

Осмех твог лица у занос ме баци,
И слатки дрхтај усталаса груди.
То мога срца ови дивни зраци
Разбише кору досадашње студи.

О, нека небо благослови, чедо
Тај први тренут, који вечност значи
Од сада ја сам своју судбу предо
Звезди, што пут ми будућност зрачи.

Благослов

Сваку твоју жељу Небо нека чује
Жића твога стазе нека цвеће кити
Све што срце твоје у жељама снује
Нек Вишњи одреди да се мора збити.

По стазама куда твоја нога крочи
Нека ничу руже, каранфил и смиље
А куд поглед баце твоје миле очи
Ту нек блесне срећа и младости миље.

Зрачи својим бићем и расипај чари
Алемове чисте, што ти Небо нуди.
Младост твоју нека, вечна срећа зари,
Међ' људима инђо, ти на земљи буди.

***

Шареног цвећа, што на земљи цвета
Сав се мирис у душу ти слио
Светлост сунца што нас јутром срета
Ока твога то је поглед мио.

Бајнија си сјаја зоре мајске
Дражеснија од белога крина
Недра твоја нуде дивне даре рајске
Дар си земљи, с небеских висина.

Нек пун пехар буде...

Ја сад пијем, душо, у опојном чару
са усана твојих кондир пића рајска
А душа се купа у небеском шару
Ко у зраку сунца прва ружа мајска.

У заносу тајном све заборав скрива
Ми ронимо тако на безданом виру.
Ах, још чвршће грли, срећо моја жива
Нек пун пехар буде на животном пиру.

***

Душа ти је мила, у мирису цвета
Лице – осмех зоре која исток жари
Из очију сунце живота ме срета
Благ ти осмех срећом наше жеље зари.

Срце ти је тајна што љубављу плоди
Најчистији извор, надземаљског блага
Једини пут, који вечној срећи води
И животу нашем смисо даје, драга.

Зашто ронит вечо...?

Пучином живота, ми пловимо, злато
А очи нам траже мирну луку среће.
Све пред нама јесте тајно, непознато –
На крилима снова душа нам узлеће.

Тражећ извор живи где је прапостању
Прва искра жића блеснула у мраку.
Али авај, душо, нашему је знању
Одузео усуд моћ открића сваку.

С тога зашто ронит у тајне свемира?
Ослушнимо срце – што нам оно збори
Пијмо причест свету из овог путира
Јер ту живот вечни – вечном ватром гори.

Чежња

У твом оку, виру вечне тајне
Зрак ми наде ко све мује сину
И распламти жеђ чежње бескрајно
А вал среће грудима се расплину.

Чар Небеса срце ми је тако
Од радости силне, ја бих плако
Са неба бих поскидао звезде
Да у поноћ пркосно не језде.

По азурном и плавоме пољу
Па их теби скинуо за вољу
И од звезде диадему сплео –
Теби, злато, венац наувео.

Срећа

У блеску сјају, раскоши и благу
Никада, дете, не потражи срећу
Већ душу чисту, и милу и драгу,
Ко пчела нектар у мирисну цвећу.

То ишти, душо, на животној стази
Јер ту је благо, то је радост права
Благослов, с којим са неба нам слази
Светлост што жићу путе обасјава.

Буди мати

Кључе вечне тајне желиш ли познати
Открићеш их онда: кад постанеш мати.

Краљицом на земљи, желиш ли се звати,
То ћеш постати одмах чим се зовеш: мати.

Вечном творцу хоћеш захвалност одати,
То најбоље чиниш, постајући мати.

Најсветији позив желиш ли познати
Вечни и божанствен јесте позив: мати.

Пријатељу о рођендану

Правило старо: крива ти лета
Још кад се пређе и педесета
За слављеника – нашега лава
То не постоји.
За све то њега не боли глава,
Он се не боји.

Ни радознала питања дама:
Која је Боже на реду сада?
Ни крути корак времена сама
На њег не пада.
Он као тврди гранитни стуб
Ко оријашки столетни дуб
Стоји.
И смело лета ниже и броји.

И што је већи нанизо број
Он је гордији, пријане мој!

И докле други изговор траже
Док сваки други мање покаже
Ил' просто слаже,
Он сваку ново видно истиче
И славље једно за другим ниче.

Овакво чудо често не бива
Ту мора нешто да се скрива
Слављеник стоји као гранит чврст
Да Вороновљев ту није прст?

Ту мора доћи у песми станка
Па слављенику желећи срећу
Одгонетнути ту тајну нећу
Јер то ће знати само – Иванка.

О једној годишњици

Још се једно лето пише, педесето или више,
Није важно знат.
Питање је много веће: каква Луја снага креће
И шта може дат?

Ту године колико важе – Иванка ће да нам каже.

О 22-гој годишњици брака

Е, то збиља мора да је херој прави
Годишњицу ропства који бучно слави
А то Зоран ради.
Но да ли је збиља, ропство или рај?
То је рећи лако, ти сам Боже знај!
Тек то ропство слади.

Само што ће остат тајна још за дуго:
Године не крију ни једно ни друго
Хајд, разуми сад!
Биће да је снага ко гранитна стена
Или је по среди нека тајна њена
Тек Зоран је млад!

Е, па зато пијмо још чашицу коју
Есап не тражимо годинама роју
Већ шта чека нас?
Да славимо и ми годишњице редом
Макар оронули и под главом седом –
Хеј, у добри час!

Честитка о рођендану пријатеља

Оно што само срећом знамо звати
Дар, који Небо само може дати
Изнад свих блага, благо неизречено
Земаљског биће продужење вечно
У дом је овај са висине пало.
И сјајем праве среће засијало.

Па уз поздраве и бучно весеље
Ево честитке и искрене жеље:
Садржај чији, знам, желите знати –
Првенца малог сестрица да прати.

Једној дами о рођендану

Ту пролеће, ту је радост
Ту лепота, ту је младост
Божанствени Неба дари.

Уживати стога треба
Ове дивне даре Неба
Док њихове трају чари.

Судбина

Док је човек здрав и млад
Терети га голем јад:
Не познаје вредност ствари.

А кад више није млад,
Опет ту је голем јад:
Кад упозна вредност ствари
Зло по среди ту је друго:
Све је доцкан, авај, туго
Снаге више нема стари.

(По француском)

Једног жарког, летњег дана
Змија печи нашег Марка
Да ли знате ко угину?
Угинула змија шарка.

Рођаку коме дописивање тешко пада

Вино пије Љака војевода
У столноме Биограду граду
Црногорски ђено шенаторски
Егленишу, а и главарују,
Јер седиште своје са Катуна
Шенатори преместише туна.
Вино пије, у мисли се даје
А за род свој канда и не хаје
Не сећа се питоме Загреде
Ни столетног Ћетковога Дуба
Наоружан кад беше до зуба
И гоњаше талијанске чете
Кроз стијене малоречке клете.

У то поштар, донесе му писмо
Узе писмо Љака војевода
Окреће га са свакојаке стране
(Писма није добија од лане)
И размишља: о мој мили Боже
Од кога ли писмо бити може?
Тад се сети старога ујака
На далеки пут који се спрема
Тамо одкуд повратка му нема
Ражали се загредски сердаре
Па се сети постојбине старе
Па да скине он са леђа бреме
И не губи узалудно време
Верну љубу он позива своју
Да отвори и прочита писмо
Уз кољено свога милог војника
Приморкиња дивотна русалка

Чита писмо старога ујака,
При том сваки Љакин поглед вреба,
Да докучи шта му јоште треба
Јер нешто га сад мучи зацело
Кад витешко мршти му се чело.

Дивно чедо убавог Марјана
Витка као чемпресова грана
Чим докучи муке свога мужа
Одмах помоћ и утеху пружа
Перо узе и одговор шаље
Ји жели и срећу и здравље
И да му се збуде жеља свака
Сердар писму додаде „..... и Љака“.

Гусле моје, на реду сте сада
У заборав ништа да не пада
Нек потомци и чују и знају
И свакоме по заслузи дају.

Из „Разговора угодног“ [993]

Срем. Митровица, 16.4.1954.

Драги Трифуне

„Судба често нови правац да“ [994]
Да заиста, ал’ што можеш ту?
Сигурно се само једно зна:
У гробу сви постижемо мету.

Док с’ у глави триста снова роји,
Усред маште најсмелијег лета
Церећи се смрти за вратом стоји
Показујућ’ *циљ овога света.*

„Ах, да, брзо живи се и мре“.
Један бреме вуче нешто дуже,
Други циљу стигао је пре.
Ал’ једна их чаша чека, друже.

То кружење вечно што се тако збива
Чему води? Сваки би хтео знати.
И животни проблем, какву тајну скрива
Ту одговор никад нико неће дати.

Да, ми *„леђа окрећемо гробу“*
Јер и живот своја права има
Мушки треба издржати пробу
Па и гробу ићи на крилима.

---

993 Овде су изнесене неке песме из Лазаревог дописивања са Трифуном Ђукићем, познатим песником и књижевником, оцем Лоле Ђукића.
994 Одговор на једну дивну Ђукићеву филозофску рефлексију. Сва искошена места су Ђукићева.

Срем. Митровица, 8. 8. 1954.

Грожђе

-легенда-

Сликар један, тако да му време прође
На своме је платну насликао грожђе
И за вечну славу ове мале скице
Његово је дело преварило птице
Јер колико се о тој историји знаде
Слетале су птице да се „грожђем“ сладе.

А уметник други, да не види нико
Преко грожђа танку копрену наслика
И кад оба друга нађоше се туде
Да о делу овом уметнички суде
Први руку пружи да копрену скине,
Ал се брзо тргне и у чуду зине
И ослови друга, пун дивљења чиста
Над бесмртним делом, што лепотом блиста:
Теби, друже, иде и слава и дика
Ја преварих птице, а ти уметника.

Срем. Митровица, 22. 5. 1955.

Драги Т.

Разговор наш је пун шале збиљне
И мелем срцу, утеха души
Пределе он нам открива дивне
А предрасуде шиба и руши.

Све стране жића осветлит хоће
И у свем чисту истину тражи
Високо изнад пакости, злоће
Тиранин сваком полтронству, лажи.

У дане ове, сумњи и мука
Где човечанство ковитлац ствара
Ко уплашено стадо од вука
Лепше видике духу ствара.

У бесконачност, која нас кружи
Ко отсев муње мисо му врца
Истини, правди он смело служи
Челичеħ' тако пламена срца.

Олимп и Музе, Кучај и виле
Награда за то праведна бива
Напрегни зато, све мушке силе
Што дух и тело у се скрива.

Потомство позно, ценит ће знати
Напоре духа у овој служби
И тачну цену оно ће дати
Пјенију овом и нашој дружби.

Срем. Митровица, 12. 7. 1956.

Драги Т.

Да л' су Барда опет виле среле
И чаробне мреже му саплеле –
Тајну ову, открит није лако
Мада она, занима ме јако.

Једно стоји, то признати треба:
Богови су, послали му с неба
Чар живота и гвоздену вољу
Мач за борбу на животном пољу.

Да ли пише епосе ил' драме
Да л' бајронски очарава даме
Једна стаза кроз живот га води
Једном циљу увек право броди.

Е, па зато, побратиме мио
Здрав ми буди, весео и чио
Певај, пиши, епосе и драме
А у друштву нек ти буду даме.

Живећ' тако постиго си мету
Дуг свој дао на овоме свету
Циљ животни постигао смело
И животно довршио дело.

Срем. Митровица, 22. 5. 1953.

Драги Т.

Шта да речем јоште ја о песми, друже?
Где музика душу к Небесима диже
Где мирис опија расцветале руже
И где с' маште наше Боговима ближе.

Ето, у том, побро, праву песму тражи
Јер Богови с Неба такву су нам дали
Па мисао ову нашој Музи кажи
Да Зевсова ћерка кандило запали.

У храму лепоте и божанске чари
Што бесмртне душе небесима диже
Нек лепотом блесне и срца озари
Јер тим само путем Олимпу се стиже.

Срем. Митровица, 11. 11. 1957.

Драги Т.

Последња песма о Брскуту, друже
У мом је оку измамила сузе
Прошлости сенке око мене круже
Нико не врати што нам време узе.

Да, „ветар гором елегије гуди“,
На срце туга као иње пада
Душа се пуни тајанственом студи
Над вечном хумком сахрањених нада.

И ја сам Куче походио равне
Детињства слике оживети кушо
Ал’ све је прошло. Успомене давне
Кроз дрхтај срца ја сам свога слушо.

Најдраже што беше изчело је давно,
И венци нада увели су веће.
Пустош се шири – шарно поље равно
По ком не цвета младости нам цвеће.

Живота нашег, што је крај све ближе
То родно место све нас јаче мами
А време драге успомене ниже
Да на растанку не будемо сами.

Срем. Митровица, 4. 11. 1956.

Драги Т.

Последња ми твоја песма, друже
Наговештава предсказање неко
Ја одговор ево, хитно шаљем
Да на њега не би дуго чеко.

Да „орловско још нас води око“
К висинама мисли наше сежу
Још нам машта узлеће високо
А снови нас са Олимпом вежу.

О пролећу лако је певати
Кад његове блескају нас чари
Али зими чар пролећа дати
Могу само трубадури стари.

Стога певај сунцу и пролећу
Догод срце пламом песме гори
И уз славу све већу и већу
Снага духа нека проговори.

Јер што стаза пред нама је краћа
У замаху ход све јачи бива
А рука се лако мача лаћа
Док се снага у грудима скрива.

Срем. Митровица, 15. 1. 1959.

Драги Т.

Две честитке о Новом Лету
Лепих жеља изручише врећу
Свако добро на овоме свету
Уз унука и здравље и срећу.

А у једној од њих јоште пише
Да младости снага још нас грије
Па колико је годиница више
Животно је дело мужевније.

Лета бројит, за нас је још рано
Та Черчил се на изборе спрема
Иако је њему много дано
Снага воље ни код нас не дрема.

Па кад уз то још нас Музе прате
Богови ће наклоњени бити:
Прегнућа ће хуком да се јате
Ловор – венац чела ће да кити.

С тога хвала и теби и Музи
Топле жеље моје срце шаље
Нека живе такви мили друзи
А „разговор“ нека тече даље.

Срем. Митровица, 17. 1. 1960.

Драги Т.

Што се збива на овоме свету?
До сада Парнас циљ нам беше лету
Промена грдна по среди је нека
Пегаза нашег тешка дужност чека.

Васионом нови свет се сада роји
Гле, и Олимп стари у низине стоји!
Венери и Марсу људи сада теже
Па је л' чудо онда што нам Музе беже?

До сада, друже, ми смо доста дали,
Ал' за Васиону – ту нам погон фали!
Но да нам звезда прерано не зађе –
Резерва нека можда ће да с'нађе!

Срем. Митровица, 13. 7. 1960.

Драги Т.

Завидим ти, а шта ћу ти крити
Мислима се ка Босфору вијем
Волео бих сада с тобом бити
Да из „Купе меда“ и ја пијем.

Под срећном си звездом се родио
Па кроз живот са лакоћом бродиш
Прво древни Рим си походио
Сад столицом Византије ходиш.

И на стари Олимп си се пео
С Боговима укрштао стреле
И богиње многе тамо срео
Љубави ти замке што су плеле.

Па је л’ чудо што под дане старе
Твоја лира све гласнија бива
И небеске поезије даре
Божанственом музиком излива.

У мислима сад те гледам ето,
Од „Шећера Гором“ како шеташ
Од „Хурија“ да л’ си коју срето?
Да л’ новоме подвигу се спремаш?

А сад једно ја те молим, друже
И аманет остављам ти свети:
Истамбулске кад миришеш руже
Боланога Дојчина се сети.

Срем. Митровица, 23. 10. 1960.

Драги Т.

Збивању сваком, једном дође крај.
Па и пут наш је сваког дана краћи
Ко на том путу вечно тражи рај
Најчешће он ће врата пакла наћи.

И зато, друже, вратимо се музи
По цвету газит срећнима је дато
Где сунце сија нема места тузи
Песничке ноге не подносе блато.

Срем. Митровица, 13. 2. 1961.

Драги Т.

Ванитас све је, ти ту скоро рече
Што до сад нисам навикао чути
Филозофија ова прилично ме пече
И моје мисли о вечности мути.

Па чему онда поезије чари?
Зашто се младост тако љупко смеје?
Зашто пролеће нашу душу зари
А пријатељство наша срца греје?

Је л' љубав мајке неизречна силна
Таштина пука или дар Небеса?
Шта значи песма чаробна, умилна,
Што душу нашу лепотом потреса?

Зар љубав, која све живо покреће,
Да смисла при том никаквога нема?
Ил' мајка која сијајућ' од среће
Своме јединцу сватове припрема?

Није ванитас, већ дар виши Неба
Појава наша на земаљском шару
Захвалит зато Боговима треба
На овом збиља божанском дару.

Са сурзум корда продужимо даље
На градњи лепо започетог дела
А благослов ће Небо да пошаље
И венац славе да окити чела.

Срем. Митровица, 11. 3. 1961.

Драги Т.

За сва збивања, што ће сутра бити
И што нам судба за будућност спрема
Вечитом су тајном путеви покрити
На та питања одговора нема.

Садашњост наша ко метеор сине
Замало траје и пребрзо мине.

Прошлост је: што смо ми од себе дали,
И на основи, што нам преци даше
Властитом потком, колико смо знали
Животно дело уткали смо наше.

Срем. Митровица, 7. 7. 1961.

Драги Т.

Да ли је старост, што ти елан узе?
Или те младе опседају Музе?
Ил' Стамбол нуди са Босфора чари?
Ил' за Дојчина, стари Бард не мари?

Ћутању дугом, неки узрок има
Да није можда, крива ова клима?
Јер метеоролози ни сами не знају
Објашњење право да нам за то дају!

Да машта моја и даље не греши
Нека загонетку твој одговор реши.

Др Лазар Рашовић уочи Другог светског рата

Насловна страна календара Србија

Календар Србија, 1922.

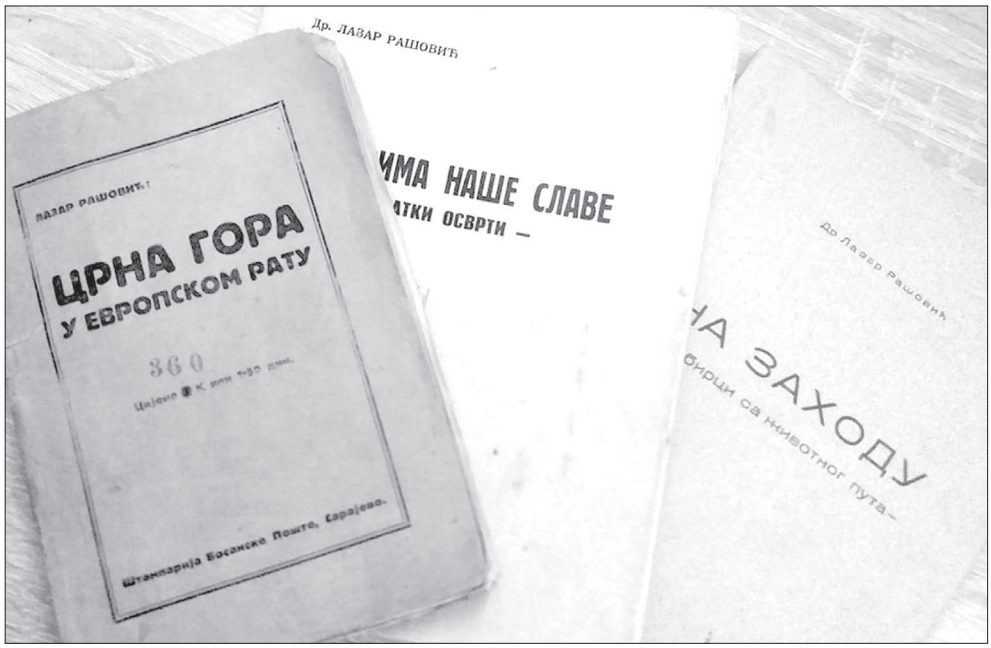

Књиге др Лазара Рашовића

Захваљујући др Лазару Рашовићу, заустављено је стално плављење града

Митровица након промене назива улица

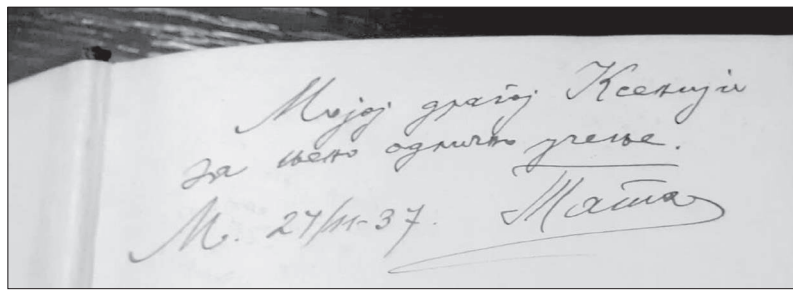

Горски вијенац, поклон ћерки Ксенији

Поштарина у готовом плаћена.

СРБИЈА

Овај број стоји 2 круне.

«Србија» излази три пута недељно и то: средом, петком и недељом изјутра. Цена је листу: месечно 4 Дин., тромесечно 12 Дин., полугодишње 24 Дин.

Огласи се наплаћују 25 пара по 1 дм.² Припослано 100% вишк. — Рукописи се не враћају. Уредништво и администрација листа налазеси у Занатлијској улици бр. 17.

Телефон број. 74

Живео Краљ Петар I.

Од Солуна до Будима, од плавог Јадрана до бистрог Тимока, на висинама счежне Шаре и кршног Дурмитора и у равницама питоме Бачке и плодног Баната, кроз родна поља Пелагоније и шаролике пределе убаве Крањске, широм питоме Шумадије, мученице дичне, по дивним лузима Босне поносне, на високим кршевима ломне Горе Црне, тога алем камена круне српске и на висинама дичне Херцеговине, по равницама китњастог Срема и Славоније као и брдима гордог Велебита ори се данас само једна песма. А та песма слави првог сина једног мученичког, једног витешког народа, слави Краља Мученика, слави Витеза Ослободитеља, слави Унука Великог Вожда, Оца Србије, слави Хероја над Херојима, слави Краља Петра I. Цара Срба, Хрвата и Словенаца!

Колико је год примера људске величине записала историја човечанства, ни једног нема, који би се ма из близу могао мерити са Апостолом Слободе

Живео Краљ Петар I.

— Поздрав »Србије« Краљу Петру, кад се враћао у Отаџбину после ослобођења и уједињења. —

Витеже, Царе наш! Народ Твој мили, Срби, Хрвати и Словенци, сабирају најлепше цвеће, што га је наша мила Отаџбина дала, и посипају њиме пут, којим ћеш ући у слободну и уједињену краљевину Твоју, Орле Бели. Милиони данас управљају молитву Свевишњему за Твоје здравље, Краљу наш дични. Милиони срдаца синовљом љубављу куцају за тебе, Ратниче стари. Милиони очију управљене су на ону

Насловна страна Рашовићеве Србије

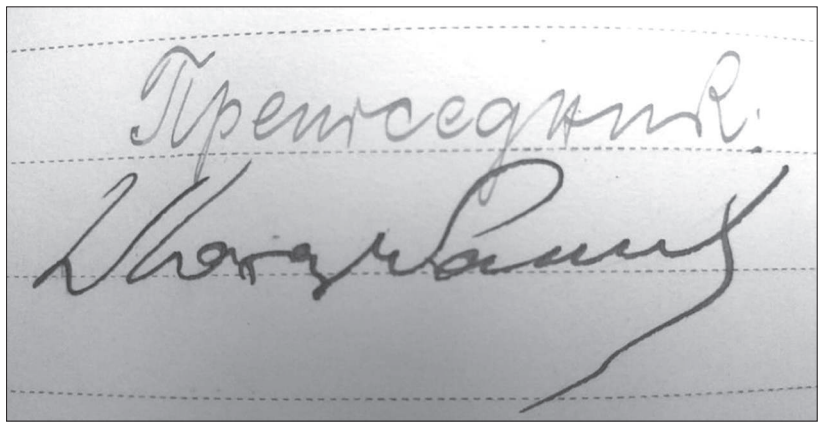

Потпис др Лазара Рашовића,
председника митровачке општине

др. ЛАЗАР РАШОВИЋ

9. децембра 1965. изненада је преминуо, у Ср. Митровици, пензионисани адвокат др. Лазар Рашовић ,у својој 77 години живота.

Пок. др. Лазар Рашовић био је личност изузетне интелигенције, великог правног знања, борбен, одмерен, скроман, али неустрашив у заступању права својих клијената, борац за права човека, правни писац, писац белетристике, новинар, уредник листа, одличан предавач.

Пок. др. Лазар Рашовић рођен је у селу Момче, Титоград, дана 24. јуна 1888. године. Диплому правног факултета у Загребу стекао је 9. јула 1913. године, затим је рат прекинуо даље студије, па је докторирао 27. марта 1926. године исто у Загребу, да би 1927. године положио адвокатски испит, и од 1. јуна 1927. отворио адвокатску канцеларију, коју је водио у Загребу, а затим у Срем. Митровици, све до Другог светског рата. Интерниран од усташа, избегао је у Зрењанин, за време окупације.

После Ослобођења првих дана ради у Окружном народном одбору, а затим се посвећује понова адвокатури.

Као адвокат био је примеран у заступању интереса својих клијената, у шта је уносио самог себе, борећи се да правичну ствар доведе до победе. Као човек био је изванредан. Духовит, свестрано васпитан, располажући великим општим, а посебно стручним, знањем знао је да се снађе у свим ситуацијама.

Иако већ пензионисан пратио је са великим интересовањем сва збивања у нашој адвокатури, па је нпр. неколико часова пре него што је наступила смрт говорио о својој намери да присуствује Ванредној скупштини Адвокатске коморе у АПВ!

Својим радом, не само као адвокат, задужио је свој народ.

Слава Му!

Некролог Адвокатске коморе Војводине

Након Другог светског рата Канцеларија оца и сина, др Лазара и Војислава Рашовића у Сремској Митровици

Др Лазар Рашовић

Стево Лапчевић

Орао међу соколима!

(Политичка и лирска заоставштина др Лазара Рашовића, први том.
Приредио и биографију написао Стево Лапчевић)

Издавач
Архив Војводине
Нови Сад, Жарка Васиљевића 2А
www.arhivvojvodine.org.rs

НИПД „Сремске новине"
Сремска Митровица, Светог Димитрија 2/II
www.sremskenovine.co.rs

За издавача
Др Небојша Кузмановић, директор Архива Војводине
Драган Ђорђевић, директор „Сремских новина"

Лектура
Сњежана Лапчевић

Коректура
Сњежана Лапчевић

Прелом
Марко Зрилић

Штампа
САЈНОС, Нови Сад

Тираж
400 примерака

ISBN 978-86-81930-77-9

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

32:929 Rašović L.
821.163.41-4
821.163.41-1

РАШОВИЋ, Лазар, 1888-1965
Орао међу соколима. Том 1 : политичка и лирска заоставштина др Лазара Рашовића / Лазар Рашовић ; приредио и биографију написао Стево Лапчевић. - Нови Сад ; Сремска Митровица : Архив Војводине : "Сремске новине", 2022 (Нови Сад : Сајнос). - 480 стр. : илустр. ; 24 cm

Тираж 400. - Напомене и библиографске референце уз текст.

ISBN 978-86-81930-77-9

а) Рашовић, Лазар (1888-1965)

COBISS.SR-ID 72199433
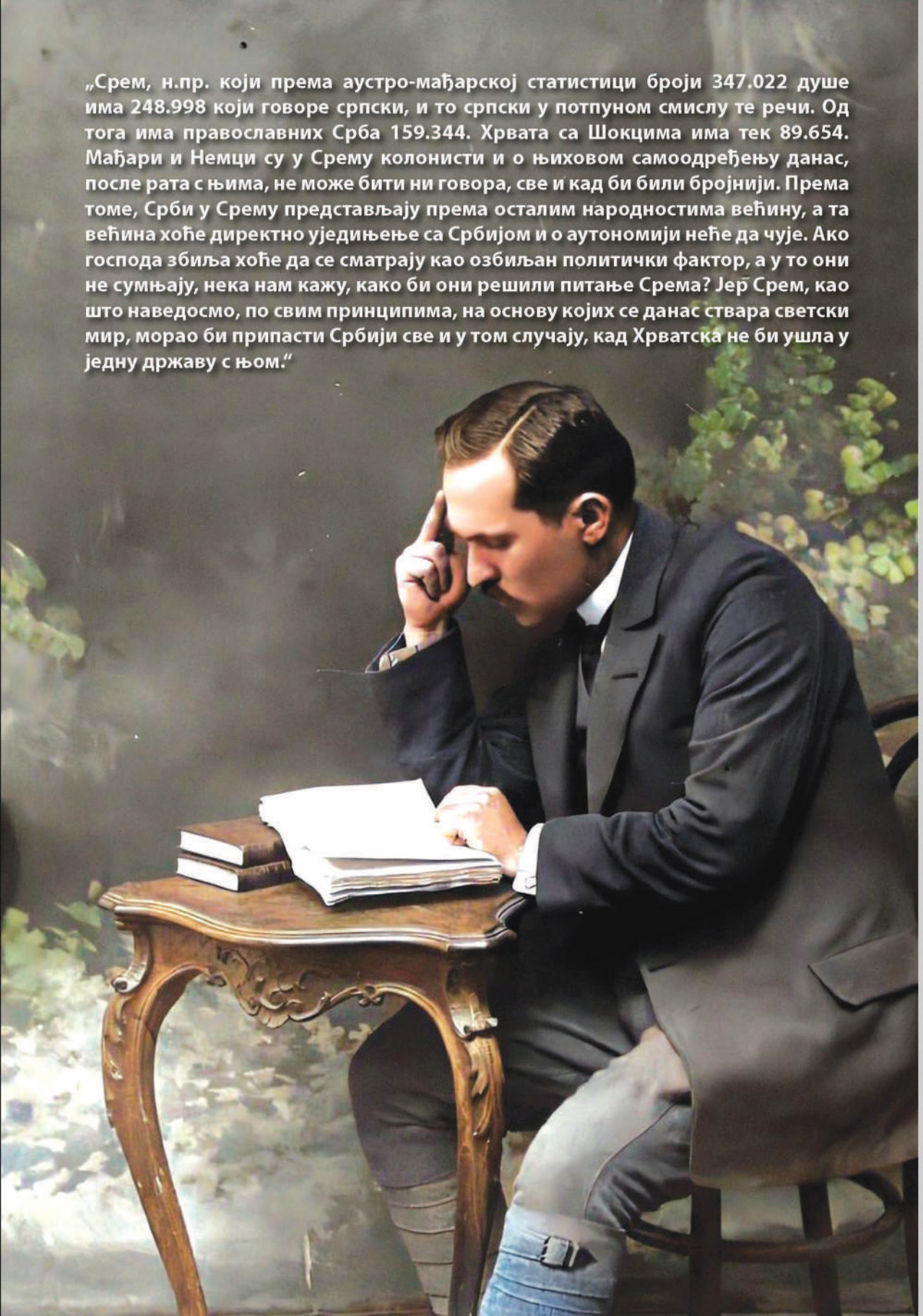
„Срем, н.пр. који према аустро-мађарској статистици броји 347.022 душе има 248.998 који говоре српски, и то српски у потпуном смислу те речи. Од тога има православних Срба 159.344. Хрвата са Шокцима има тек 89.654. Мађари и Немци су у Срему колонисти и о њиховом самоодређењу данас, после рата с њима, не може бити ни говора, све и кад би били бројнији. Према томе, Срби у Срему представљају према осталим народностима већину, а та већина хоће директно уједињење са Србијом и о аутономији неће да чује. Ако господа збиља хоће да се сматрају као озбиљан политички фактор, а у то они не сумњају, нека нам кажу, како би они решили питање Срема? Јер Срем, као што наведосмо, по свим принципима, на основу којих се данас ствара светски мир, морао би припасти Србији све и у том случају, кад Хрватска не би ушла у једну државу с њом."